

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՐԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆԻ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

**ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԻՍԱՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ՁԵՎԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ.00.02 - «Հանրային իրավունք» մասնագիտությամբ իրավաբանական
գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման համար

ԵՐԵՎԱՆ 2017

Բովանդակություն	
Ներածություն.....	4
ՄԱՍ 1. «ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ: ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԻՍԱՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ՁԵՎԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	23
ԳԼՈՒԽ 1. «ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ.....	23
§ 1. «Կառավարման ձև» հասկացությունը.....	23
§ 2. Կառավարման հիմնական ձևերն ու դրանց դասակարգման չափանիշները.....	39
§ 3. Կառավարման նախագահական ձևի բնութագրիչները, առավելություններն ու թերությունները.....	58
§ 4. Կառավարման պառլամենտական ձևի բնութագրիչները, առավելություններն ու թերությունները.....	79
§ 5. Հետխորհրդային որոշ երկրների կառավարման ձևերի արատները.....	96
ԳԼՈՒԽ 2. ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԻՍԱՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ՁԵՎԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	115
§ 1. Կառավարման կիսանախագահական ձևի ծագումն ու զարգացումը.....	115
§ 2. Կառավարման կիսանախագահական ձևի ենթադասակարգումը.....	133
§ 3. Կառավարման կիսանախագահական ձևն արդյոք վերացնո՞ւմ է կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի թերությունները.....	145
ՄԱՍ 2. ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԻ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1995-2005ԹԹ.....	159
ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԸ 1995Թ. ՀՈՒԼԻՍԻ 5-Ի ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՄԲ.....	159
§ 1. Կառավարման կիսանախագահական ձևի ամրագրման նախապատմությունն ու դրա ձևախեղումը Հայաստանի Հանրապետության 1995թ. հուլիսի 5-ի Սահմանադրությունում.....	159
§ 2. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի սահմանադրաիրավական կարգավիճակը և լիազորությունները՝ ըստ 1995թ. հուլիսի 5-ի Սահմանադրության...	176

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԸ՝ ԸՍՏ 2005Թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ՆԱԽԱԳԱՀԱ-ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ՄՈՂԵԼԻՑ ԱՆՑՈՒՄ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԱ-ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ՄՈՂԵԼԻ).....	188
§ 1. Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները կառավարության կազմավորման և վարչապետին ազատելու հարցերում.....	188
§ 2. Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները Հանրապետության նախագահի գործառույթների և լիազորությունների հարցերում.....	204
 ՄԱՍ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱԺԱՐՎԵԼԸ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԻՍԱՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ՁԵՎԻՑ.....	215
ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԻՍԱՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ՁԵՎԻ ԱՎԱՐՏԸ.....	215
§ 1. Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի հնարավոր բարեփոխումները կառավարման կիսանախագահական ձևի շրջանակներում.....	215
§ 2. Հայաստանի Հանրապետության անցումը կառավարման պառլամենտական ձևին.....	230
 ԳԼՈՒԽ 2. ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ.....	252
§ 1. Արցախի Հանրապետության առաջին Սահմանադրության ընդունումը, կառավարման ձևի թերությունները, կառավարման ձևի բարեփոխման հնարավոր ուղիները.....	252
§ 2. Արցախի Հանրապետության անցումը կառավարման մոդեռնիզացված նախագահական ձևին 2017թ. Սահմանադրությամբ.....	269
Եզրակացություն.....	282
Օգտագործված գրականության ցանկ.....	294

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը: Կառավարման ձևի հասկացությունը, դրա բովանդակությունը, տեսակներն ու ենթատեսակները, դրանց առավելություններն ու թերությունները, ժողովրդավարական և ոչ ժողովրդավարական լինելը բանավիճային են, ամբողջությամբ ուսումնասիրված չեն:

Հանրային իշխանության կազմակերպման՝ աշխարհում տարածված մոդելների մասին գիտելիքներն ունեն ոչ միայն տեսական, այլ նաև գործնական արժեք, մասնավորապես՝ թույլ են տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել այս կամ այն պետականության արդի վիճակի մասին, բացահայտում են դրա փոփոխման և զարգացման որոշակի օրինաչափություններն ու միտումները:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը շատ ավելի նոր է, քան կառավարման նախագահական և պառլամենտական դասական ձևերը, սակայն մեր օրերում այն արդեն իսկ բավականին տարածված է: Ներկայում աշխարհի շուրջ երկու հարյուր պետությունների 20 տոկոսից ավելին, առնվազն ֆորմալ-սահմանադրական կարգավորումներով, ներկայացնում է կառավարման հենց այդ ձևը: Աշխարհագրական առումով կառավարման այս ձևն այսօր առկա է գրեթե բոլոր մայրցամաքներում: Նախորդ դարի 80-ական թվականների վերջերին և 90-ականների սկզբներին՝ սոցիալիստական ճամբարի փլուզումից հետո, մի քանի տասնյակ պետությունների համար կառավարման ձևի ընտրության հարցը դարձավ արդիական: Այդ երկրներից միայն քչերն ընտրեցին կառավարման երկու դասական ձևերից որևէ մեկը և հիմնականում նախապատվությունը տվեցին կառավարման կիսանախագահական ձևի այս կամ այն տեսակին:

Սոցիալիստական ճամբարի երկրներում սկսվեց սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական համակարգերի բարեփոխման գործընթացը, որն ստացավ «հետկոմունիստական համակարգային փոխակերպում» անվանումը: Գործընթացի էությունը բաշխողական տնտեսությունից ու ավտորիտար ռեժիմից դեպի շուկայական տնտեսավարում և ժողովրդավարական հասարակություն անցումն էր, ինչը պետք է նպաստեր այդ երկրների սոցիալ-տնտեսական արդյունավետ զարգացմանը: Գլխավոր հարցը վերաբերում էր իշխանությանը, ամենից առաջ նրա աղբյուրին ու կազմակերպական-իրավական ձևերին: Խորհրդային համակարգի փլուզումից հետո նորանկախ

երկրներում առաջացած անկայուն իրավիճակը խթան հանդիսացավ, որպեսզի քաղաքական գործիչները ընտրություն կատարեն ուժեղ, կենտրոնաձիգ կառավարման օգտին, որտեղ իշխանության եկած լիդերն ուներ գերակա դիրք, քանզի մարմնավորում էր անկախության համար պայքարը: Նման իրողությունների համար կառավարման կիսանախագահական ձևը կատարյալ էր, քանի որ այն նախատեսում էր Հանրապետության նախագահի համաժողովրդական ընտրություններ, միաժամանակ՝ բացառապես կառավարության պառլամենտական պատասխանատվություն՝ Հանրապետության նախագահին դուրս դնելով դրա շրջանակից: Ընդունված է, որ վերջինիս վառ օրինակը Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետությունն է: Նորանկախ երկրները, սակայն, ամբողջությամբ չընդօրինակեցին դասական ֆրանսիական մոդելը: Նախապատվությունը տրվեց կառավարման կիսանախագահական ձևի այն տարբերակին, որտեղ Հանրապետության նախագահի դիրքը շատ ավելի ուժեղ է: Քիչ ժամանակ անց այս երկրները կրկին կանգնեցին կառավարման ձևի ընտրության առջև, քանզի տեղի ունեցող գործընթացները հրամայական դարձրին կառավարման ձևի վերանայումն: Սկսեցին դիտարկվել կառավարման այլ ձևի անցնելու տարբերակներ ևս:

Տեսական գրականության մեջ, քաղաքագիտական բանավեճերում տևական ժամանակ գերիշխող էր այն տեսակետը, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը ներառում է կառավարման նախագահական ու պառլամենտական ձևերի դրական կողմերը, և որ այն կարող է լավ այլընտրանք լինել կառավարման այս երկու ձևերի համար: **Եթե այս պնդումը կիրառելի է ֆրանսիական մոդելի համար, ապա հետխորհրդային երկրների փորձը երբեմն-երբեմն, ցույց է տալիս հակառակը, այն, որ խնդրո առարկա կառավարման ձևը անհաջող փորձ է անհամատեղելին համատեղելու համար, և որ այն դիտարկվում է որպես իշխանության հակասական ու կոնֆլիկտածին կառուցվածք, որը, թերևս, վատ այլընտրանք է թե՛ կառավարման նախագահական և թե՛ կառավարման պառլամենտական ձևերի համեմատ:**

1990-ական թվականներին ուժեղացան բոլոր նրանց ծայները, ովքեր կառավարման կիսանախագահական ձևի մեջ, հատկապես երիտասարդ ժողովրդավարությունների համար, դրական և արժեքավոր ինչ-որ բան էին տեսնում: Հետսոցիալիստական

երկրները սկսեցին ակտիվորեն փորձարկել դա՝ իրենց սահմանադրություններում միավորելով նախկինում անհամատեղելի թվացող տարրերը:

Դիտարկվում էին կառավարման նախագահական ու պառլամենտական ձևերին բնորոշ տարրերի ամենատարբեր համադրումներ, որոնց արդյունքում տարբեր կառավարման ձևերում առկա զսպումների ու հակակշիռների արդյունավետ մեխանիզմները ոչ միայն դադարում էին գոյություն ունենալուց, այլև այդ կառավարման ձևերը ձեռք էին բերում նոր հատկանիշներ, որոնք բնորոշ չէին ո՛չ կառավարման նախագահական և ո՛չ էլ կառավարման պառլամենտական ձևերին:

Նոր ինքնիշխան պետությունների քաղաքական «ինժեներները» չէին բավարարվում իրենց երկրներում կառավարման նախագահական ու պառլամենտական ձևերի տարրերի ուղղակի ներդրմամբ. նրանք իրենց սահմանադրական որոնումների մեջ շատ ավելի առաջ էին գնում: Արդյունքում՝ կառավարման կիսանախագահական ձևը ամենատարբեր դրսևորումներով լայն տարածում ստացավ. կառավարման այս ձևն ունեցող երկրների թվաքանակը կրկնապատկվեց:

Այսպիսով, կառավարման կիսանախագահական ձևը, իբրև կառավարման նախընտրելի մոդել, վերջին տասնամյակներին «գրավել է» բավականին թվով նոր պետություններ: Բացի այդ՝ նկատվում է կառավարման կիսանախագահական ձևերի մեծ բազմազանություն, ինչը պահանջում է իրավագետների և քաղաքագետների առանձնակի մեծ ուշադրությունը:

Կառավարման կիսանախագահական ձևում պետության գլուխը՝ Հանրապետության նախագահը, ընտրվելով համընդհանուր ընտրությունների միջոցով, միաժամանակ գործադիր իշխանության միանձնյա ղեկավարը չէ և կիսում է իշխանությունը պառլամենտի առջև պատասխանատու կառավարության հետ: Սակայն հետխորհրդային երկրների մեծ մասի ավտորիտարիզմը հանգեցրեց նրան, որ ինչպես սահմանադրությունները, այնպես էլ քաղաքական պրակտիկան նմանեցվեցին կառավարման նախագահական համակարգին: Ըստ ներկայացվող կարծիքի՝ այս երկրների անցումը լիարժեք ժողովրդավարության պետք է ուղեկցվի կառավարման կիսանախագահական ձևից հրաժարվելու և դասական կառավարման ձևերից որևէ մեկն ընտրելու ճանապարհով:

1990-ական թվականների սկզբին Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարման օպտիմալ ձևի որոնման փորձեր էին արվում: Քաղաքական բանավեճերի ու քննարկումների կիզակետում պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների փոխհարաբերություններն էին: 1995թ. ընդունված Սահմանադրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում ամրագրեց կառավարման յուրահատուկ կիսանախագահական ձև, որը բնութագրվում էր պետական իշխանության անհավասարակշռությամբ: Հայաստանի Հանրապետության ակադեմիական միջավայրում և քաղաքական հրապարակախոսության մեջ առկա էր այն իշխող պնդումը, որ Սահմանադրությունը «ձևված» է Հանրապետության՝ այդ ժամանակ պաշտոնավարող նախագահին համապատասխան, այդ իսկ պատճառով վերջինիս պաշտոնաթողությունից հետո անհրաժեշտ կլինի նոր Սահմանադրություն ընդունել: Այս կանխատեսումներն իրականացան. Հանրապետության առաջին նախագահի պաշտոնաթողությունից հետո՝ 1998 թվականին, սկսվեց սահմանադրական բարեփոխումների գործընթաց:

Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո հրամայական էր դարձել պետության ու իշխանության կազմակերպման հայրենական մոդելի մշակման պահանջը: Հայաստանի Հանրապետության պետականության կայացումը պահանջում էր մշակել պետության կառուցման ու գործառման համապատասխան մոդել, սահմանել ժամանակին համահունչ կառավարման ձև, պետական կարգ, իշխանության կազմակերպման մեխանիզմներ, որոնք պետք է հիմնված լինեն «զսպումների ու հակակշիռների» արդյունավետ համակարգի վրա, նպաստեն պետական իշխանության մարմինների կայունության ապահովմանը և արդյունավետ փոխգործակցությանը:

Հայկական պետականության զարգացման պատմական միտումները և անկախ Հայաստանի Հանրապետության պետական-իրավական կայացման նորագույն պատմությունը պայմանավորել էին երկրի կառավարման կիսանախագահական ձևի ընտրությունը, որտեղ Հանրապետության նախագահը պետության գլուխն էր և կառավարության հետ կիսում էր գործադիր իշխանությունը: Այնուամենայնիվ, Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական կարգին բնորոշ ժողովրդավարական հիմքերի զարգացումը հրամայական էր դարձնում պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների կազմակերպման համակարգում փոխհարաբերությունների հետագա

կատարելագործման, գործադիր իշխանության համակարգում գործառույթների ու լիազորությունների վերաբաշխման, գործադիր իշխանության նկատմամբ խորհրդարանական վերահսկողության ուժեղացման անհրաժեշտությունը: Քսանվեց տարի անց կարելի է ամփոփել որոշ արդյունքներ և Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվող սահմանադրական ու վարչական բարեփոխումների համատեքստում վերլուծության ենթարկել կառավարման ձևի զարգացման հեռանկարները:

21-րդ դարի սկիզբը բնութագրվում է հայկական նոր պետականության կայացման ակտիվ գործընթացով, պետականություն, որը կհամապատասխաներ Հայաստանի Հանրապետության հասարակության զարգացման մակարդակին, ինչպես նաև ժամանակակից աշխարհի զարգացման միտումներին:

Նախորդ դարավերջի և այս դարասկզբի Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի ու քաղաքական վարչակարգի էության, տարատեսակի և զարգացմանն առնչվող հարցերի լուծումը թույլ է տալիս պարզել, թե մեզանում որքան են ուժեղ ժողովրդավարական միտումները, ինչն էլ հնարավորություն կընձեռի կանխատեսելու հայկական պետության և, ընդհանուր առմամբ, հասարակության զարգացումը տեսանելի ապագայում: Դա կօգնի հասկանալու ու սահմանելու Հայաստանի Հանրապետության տեղը, նրա դերը ամենից առաջ հետխորհրդային տարածաշրջանում և ընդհանրապես ժամանակակից աշխարհում:

Կառավարման ձևի ընտրությունը պետք է ունենա գիտական հիմնավորում: Դրա ընտրության ժամանակ պետք է հաշվի առնել Հայաստանի Հանրապետության արդի վիճակի ու զարգացման սոցիալ-մշակութային, քաղաքական, տնտեսական, տարածքային, իրավական, պատմական և այլ առանձնահատկությունները: Ցավոք, այս խնդիրների առնչությամբ տեսական ուսումնասիրությունները չափազանց քիչ են, իսկ գոյություն ունեցող մոտեցումները միշտ չէ, որ գործնականում կիրառելի են:

Յուրաքանչյուր երկրում կառավարման կիսանախագահական ձևի ներդրումը և գործառումը եզակի է ու անկրկնելի: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը չունի մեկ միասնականացված մոդել, այլ դրան բնորոշ են ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ յուրաքանչյուր կոնկրետ պետության առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ յուրահատուկ հատկանիշներ: Այս

ընդհանուր և յուրահատուկ հատկանիշների վերհանումը արդիական հետազոտական խնդիր և մարտահրավեր է Հայաստանի Հանրապետության համար: Քանի որ պատմական հանգամանքների բերումով Խորհրդային Միության փլուզումից հետո առաջացան երկու հայկական պետականություններ, սույն աշխատությունը անդրադառնում է նաև Արցախի Հանրապետությունում կառավարման ձևի որոնման հիմնախնդրին: Ինչպես ցանկացած այլ պետության, Հայաստանի Հանրապետության ու Արցախի Հանրապետության համար ևս կարևոր էր գտնել կառավարման օպտիմալ ձև և օրենսդիր-գործադիր փոխհարաբերությունների այնպիսի համակցություն, որը կարտահայտեր միջազգային դրական փորձը՝ հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության ու Արցախի Հանրապետության, նրանց հասարակությունների առանձնահատկությունները:

Այս կամ այն կառավարման ձևը, սահմանադրական մարմինների փոխգործակցության մեխանիզմներն ունեն իրենց առանձնահատկությունները, որոնք բացատրվում են տարբեր գործոններով ու հանգամանքներով, ունեն ինչպես օբյեկտիվ՝ պատմականորեն պայմանավորված բնույթ, այնպես էլ կրում են սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցությունը: Դրանով պայմանավորված՝ արդիական է գիտական այն հիմնախնդրի լուծումը, որի առանցքը «կառավարման ձև» հասկացության սահմանումն է, դրա ուսումնասիրությունը, կառավարման տարբեր ձևերի առավելությունների և թերությունների վերհանումը, կառավարման կիսանախագահական ձևի՝ որպես կառավարման դասական ձևերին այլընտրանք լինելու հանգամանքի պարզումը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի սահմանադրաիրավական ու քաղաքական ասպեկտների վերլուծությունը և կառավարման ձևերի իրավական, քաղաքագիտական մշակման խնդիրը:

Հիմնախնդրի գիտական մշակվածության աստիճանը: Չնայած կառավարման ձևի խնդիրների տեսական-իրավական տեսանկյունների վերաբերյալ եղած հետազոտություններին՝ պետք է ընդունել, որ դրանք, որպես կանոն, լիարժեք չեն արտացոլում պետական-իրավական իրական գործընթացները Հայաստանի Հանրապետությունում: Արտասահմանյան պետությունների քաղաքական վարչակարգերին ու կառավարման ձևերին վերաբերող հարցերի, կառավարման ձևի և այդ գաղափարի զարգացման պատմության մասին գոյություն ունի ծանրակշիռ գիտական գրականություն: Իսկ

ինչ վերաբերում է ժամանակակից պայմաններում պետական-իրավական բարեփոխումների գործընթացների վերլուծությանը, ապա այս տեսանկյունը մնում է ամենաքիչ լուսաբանվածներից մեկը:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը հայկական իրավաբանական և քաղաքական գիտությունների կողմից քիչ է ուսումնասիրված: Չնայած այդ հիմնախնդրի առանձին ասպեկտներ հայրենական հրապարակումներում լուսաբանվել են՝ իրավագիտության մեջ դրա վերաբերյալ հատուկ մենագրային հետազոտություններ չկան: Գիտական աշխատանքներ, որոնցում հետազոտվում են կառավարման կիսանախագահական ձևի տարբեր կողմերը, այնուամենայնիվ առկա են: Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ կառավարման ձևի հիմնահարցը հետխորհրդային երկրների տարածքում մեծ մասամբ նույնաբովանդակ է, ատենախոսությունում լայնորեն օգտագործվել են նախ այդ երկրների գիտնականների ուսումնասիրությունները: Խնդրի իրավական ասպեկտը վերլուծված է Ժ.Դ. Զհանգիրյանի «Իշխանությունների բաժանումը Հայաստանի Հանրապետությունում (սահմանադրական մոդել և պրակտիկա)» մենագրությունում¹, Ա.Շ. Հարությունյանի «Նախագահի ինստիտուտը Հայաստանի Հանրապետությունում» աշխատանքում², Ա.Ա. Հարությունյանի «Կառավարման ձևի կատարելագործման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում» վերտառությամբ թեկնածուական ատենախոսության մեջ³, Վ.Վ. Ստեփանյանի մի շարք գիտական հոդվածներում⁴:

¹ Жангирян Ж. Д. Разделение властей в Республике Армения: (конституционная модель и практика), М., изд. МГУ, 2003:

² Арутюнян А. Ш. Институт президента Республики Армения. (Сравнительно-правовой анализ), Ереван, изд. Мхитар Говш. 1996:

³ Հարությունյանի Ա. Ա. «Կառավարման ձևի կատարելագործման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում» վերտառությամբ թեկնածուական ատենախոսություն: Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման ակադեմիա, Եր., 2016:

⁴ Ստեփանյան Վ. Խորհրդարանի կայունության երաշխավորման հիմնախնդիրները ՀՀ խորհրդարանական կառավարման համակարգում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», Երևան, 2017 № 1 (22), էջ 3-10, Ստեփանյան Վ. Հանրապետական կառավարման ժամանակակից ձևերի համեմատական վերլուծություն, Գիտական հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2013, էջ 27-33, Ստեփանյան Վ., Թումանյան Ե. Նախագահի և կառավարության փոխհարաբերությունները ՀՀ-ում, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 27-34, Ստեփանյան Վ. Կառավարման խորհրդային ձևից դեպի կիսանախագահական հանրապետություն, Օրենք և իրականություն, 2003, N 19-20, էջ 1-3, Ստեփանյան Վ. Անցումային ժամանակաշրջանի սահմանադրական զարգացման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում, Օրենք և իրականություն, 2003, N 16, էջ 1-2:

Քաղաքագիտական տեսանկյունից հարցը համակողմանիորեն ուսումնասիրվել է Ա.Ա. Մարգարովի կողմից «Կիսանախագահական համակարգը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայում» վերտառությամբ դոկտորական ատենախոսության մեջ⁵: Խնդրի իրավական և քաղաքագիտական ասպեկտներն ուսումնասիրված են Վ.Հ. Պողոսյանի մագիստրոսական աշխատանքում, ինչպես նաև գիտական մի շարք հոդվածներում⁶:

Հետխորհրդային պետություններում խնդիրը հետազոտության է ենթարկվել այնպիսի գիտնականների կողմից, ինչպիսիք են Օ.Ի. Զազնաևը⁷, Վ.Ա. Գոուզինովը⁸, Լ.Ռ. Սիմոնիշվիլին⁹, Ա.Է. Կալինովիչը¹⁰, Ռ.Ս. Մարտինյուկը¹¹, Ե.Լ. Բոլդիրևան¹², Ա.Ա. Ավագյանը¹³, Ս.Մ. Աֆանասևը¹⁴, Վ.Ե. Զիրկինը¹⁵ և այլք: Արտասահմանյան հեղինակներ

⁵ Маркаров А. А. Полупрезидентализм в контексте постсоветской трансформации. Ереванский государственный университет, Ереван, 2008:

⁶ Pogosjan W. H. Die verfassungspolitische Entwicklung in der Republik Armenien (1990 - 1995), unveröff. Magisterarbeit, Bonn, 1995; Պողոսյան Վ. Հ. Կառավարման ձևի ընտրության հիմնախնդիրները Հայաստանում, „Օրենք և իրականություն“, 2001 թ. հ. 1-3, 5, 8, 13; Պողոսյան Վ. Հ. Կառավարման կիսանախագահական ձևի առանձնահատկությունները Հայաստանում, /Ընտրված նյութերի ժողովածու / ուսուցում Ազգային ժողովի մշտական հանձնաժողովների փորձագետների համար: ԵԱՀԿ երևանյան գրասենյակ, Եր., 2004, էջ 41-68; Պողոսյան Վ. Հ. Կառավարման ձևերի ընտրության հիմնախնդիրները: ԵԱՀԿ: Ընտրված նյութերի ժողովածու: (ուսուցում Ազգային ժողովի մշտական հանձնաժողովների փորձագետների համար): ԵԱՀԿ երևանյան գրասենյակ, Եր., 2004, էջեր 69-85; Pogosjan W. H. Constitution of the Republic of Armenia, in: “Encyclopaedia of World Constitutions” (ed. Prof. Dr. Gerhard Robbers), 2006, Vol. 1, p. 42-46:

⁷ Зазнаев О.И. Полупрезидентская система: политико-правовой анализ, Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования “Казанский государственный университет им В.И. Ульянова-Ленина”. Казань, 2006 юридических наук: 23.00.02. Казань, 2006:

⁸ Грузинов В.А. Форма правления современного российского государства. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. На правах рукописи. Саратов, 2008:

⁹ Симонишвили Л.Р. Форма правления (история и современность). М., изд. Флинта, 2007:

¹⁰ Калинович А.Э. Форма правления в правовом государстве (теоретико-правовой аспект). Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. На правах рукописи. Санкт-Петербург, 2008:

¹¹ Мартынюк Р.С. Проблемы классификации президентализированной формы правления в постсоветских странах Восточной Европы и Азии. Вестник Томского государственного университета. Право. № 1 (7) / 2013, с. 48-61:

¹² Болдырева Е.Л. Сравнительный анализ полупрезидентских республик: На примере Финляндии и Франции: Диссертация на соискание ученой степени канд. полит. наук: 23.00.05. СПб., 2000:

¹³ Авакьян С.А. Конституционное право России [Текст]: учеб. курс. В 2 т. / С.А. Авакьян. М., изд. Юрист, 2010. - 2 т..

¹⁴ Российская Федерация: слабое государство и «президентская вертикаль» [Текст] /М.Н. Афанасьев// Страна после коммунизма: государственное управление в новой России : в 2 т. Т. 1. - М., Институт права и публичной политики, 2004, с. 175-206:

¹⁵ Конституционные институты формы государства [Текст] /В.Е. Чиркин// Сравнительное конституционное право: уч. пособие / отв. ред. В.Е. Чиркин. М., изд.Междунар. отношения, 2002. с 248-292:

րից հատկապես հարկ է առանձնացնել Մ. Դյուվերթեն¹⁶, Զ. Սարտորիին¹⁷, Ռ. Էլջին¹⁸, Մ.Ս. Շուգարտին, Զ. Քերիին¹⁹, Ա. Լեյսիհարտին²⁰, Խ. Լինցին²¹, Ս. Սկաչին²² և այլոց:

Արևմտյան գրականության մեջ առավելապես քննարկվում են կառավարման տարբեր ձևերի առավելություններն ու թերությունները, ինչպես նաև կապը կառավարման ձևերի ու ժողովրդավարության միջև: Բավականին մեծ թիվ են կազմում կառավարման կիսանախագահական ձևի տարբեր կողմերի ուսումնասիրություններին նվիրված աշխատանքները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն այս կառավարման ձևի վերաբերյալ ընդհանուր տեսության մշակման համար: Խնդրո առարկայի հետազոտության գործում էական ներդրում ունի ֆրանսիացի իրավաբան, քաղաքագետ և սոցիոլոգ Մ. Դյուվերթեն: Կան նաև աշխատություններ, որոնք վերաբերում են առանձին երկրների կառավարման կիսանախագահական ձևի վերլուծությանը: Դրանք նախևառաջ նվիրված են Ֆրանսիայի 5-րդ Հանրապետությանը²³: Վերջին տարիներին երևան են եկել կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող առանձին երկրներին ու դրանց առանձին ինստիտուտներին նվիրված տարածաշրջանային համեմատական հետազոտություններ²⁴:

¹⁶ Duverger M. Echec au roi, Paris 1978: M. Duverger, Bréviaire de la cohabitation, Paris, (PUF). 1986, Duverger M. Les Regimes semi-presidentiels I Publ. sous la direction de M.Duverger. [Paris]: Presses univ. de France, 1988, M. Duverger, Le système politique français. Droit constitutionnel et Science politique, 21. édition, Paris, 1996, Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government // European Journal of Political Research, June 1980. P. 165-187:

¹⁷ Sartori G. Comparative Constitutional Engineering (Second Edition) 2nd ed. Edition Published in the U.S.A by New York University press, 1997:

¹⁸ Elgie R., Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance (Comparative Politics), Oxford University Press, 2011, Elgie R., Moestrup S., Wu Yu-Shan (eds.), Semi-Presidentialism and Democracy Palgrave Macmillan, 2011:

¹⁹ Shugart M.S., Carey J.M., Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics; Sioroff A. Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction, II European Journal of Political Research, 2003, Vol. 42. Issue 3, May 2003.

²⁰ Parliamentary versus Presidential Government, I ed. by A.Lijphart. - Oxford: Oxford University Press, 1992.

²¹ The Failure of Presidential Democracy. Comparative Perspectives, I ed. by J.J.Linz, A.Valenzuela, Baltimore; L., The Johns Hopkins University Press, 1994:

²² Տէ'ս Տկաչ Ս. Borrowing Constitutional Designs: Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005:

²³ Տէ'ս Արդան Փ. Франция: государственная система. М., Изд. Юрид. лит., 1994:

²⁴ Elgie R. Semi-presidentialism in Europe, Oxford University Press, 1999, R. Elgie, S. Moestrup, Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe, Manchester University Press, 2008, R. Elgie, S. Moestrup, Semi-presidentialism outside Europe: A comparative study, Routledge 2007, R. Elgie, S. Moestrup, Semi-Presidentialism in the Caucasus and Central Asia, Palgrave Macmillan, 2016:

Հայրենական գրականության մեջ առկա են Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ²⁵, պարզաբանումներ²⁶:

Չնայած կառավարման կիսանախագահական ձևի առանձին ասպեկտներ արտացոլվել են գիտական գրականության մեջ, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է փաստել, որ մեզանում չկա և ոչ մի մենագրություն, գիրք կամ գրքույկ՝ «Կառավարման կիսանախագահական ձև» առանձին թեմայով:

Այլ է իրավիճակը արևմտյան գիտության մեջ, որտեղ այս հիմնահարցը մշակվում է վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում: Սակայն այստեղ ևս հեռու են կառավարման կիսանախագահական ձևի համալիր տեսության ստեղծումից, գիտության մեջ դեռևս բացակայում են կառավարման կիսանախագահական ձևի վերլուծության հստակ, բոլորի կողմից ընդունելի, հայեցակարգային մոտեցումներ:

Իսկապես, կիսանախագահականության հիմնախնդրի տեսաբանական մշակման կարիքը կա: Քիչ հետազոտված են կառավարման կիսանախագահական ձևի այնպիսի էական ասպեկտներ, ինչպիսիք են կառավարման այդ ձևի գործառնությունը, կիսանախագահականության տարատեսակների ներդրման արդյունքները, այդ համակարգի էվոլյուցիան և այլն: Ուսումնասիրված չեն Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի ինստիտուցիոնալացումը, նախագահականացումը և զարգացման հեռանկարները: Բացի այդ՝ առկա են վիճահարույց մի շարք հարցեր, որոնք վերաբերում են «կառավարման կիսանախագահական ձև» հասկացությանը, առանձնահատկություններին, բնույթին, զարգացման միտումներին, առավելություններին ու թերություններին: Շատ բացեր և վիճահարույց պահեր կան՝ կապված այնպիսի խնդիրների հետ, ինչպիսիք են կառավարման ձևերի հասկացությունը և տիպաբանությունը, խառը ձևերի դասակարգումը և նախագահական իշխանության չափումը: Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ առկա է ինչպես կիսանախագահականության, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության ու Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևերի հիմնախնդրի տեսաբանական մշակման կարիք:

²⁵ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, ընդ. խմբ. Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի, Եր., «Իրավունք» հրատ. 2010:

²⁶ Պողոսյան Վ., Սարգսյան Ն., Հայաստանի Հանրապետության 2015 թվականի խմբագրությամբ Սահմանադրությունը. համառոտ պարզաբանումներ: Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ, 2016:

Հետազոտության օբյեկտը «կառավարման ձև» հասկացությունն է, դրա տարատեսակները, կառավարման կիսանախագահական ձևի բնույթն, էությունը, բովանդակությունը, գործառման առանձնահատկությունները, հիմնական դրսևորումներն ու էվոլյուցիան, Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևերը՝ որպես ժամանակակից հայկական պետությունների իրավական կազմակերպման ու գործառման բաղկացուցիչներ:

Հետազոտման առարկան են Հայաստանի Հանրապետության ու Արցախի Հանրապետության իրավական համակարգում ձևավորված Հանրապետության նախագահի, Ազգային ժողովի և կառավարության ինստիտուտները և, հատկապես, դրանց կազմավորման, կազմակերպման ու գործառման սահմանադրական երաշխիքները, յուրաքանչյուր ինստիտուտի դերը պետության կառավարման մեջ, դրանց փոխհարաբերությունները միմյանց և բնակչության հետ:

Հետազոտության նպատակը արդիական քաղաքական պրակտիկայի և կառավարման ձևերի հայեցակարգի պայմաններում կառավարման կիսանախագահական ձևի առավելությունների, թերությունների, Հայաստանի Հանրապետությունում և Արցախի Հանրապետությունում դրանց կիրառման նպատակահարմարության տեսաբանական ու գործնական ասպեկտների համալիր վերլուծությունն է: Այս նպատակի իրագործումը պահանջում է լուծել հետևյալ խնդիրները՝

-հետազոտել «կառավարման ձև» հասկացությունը, նրա իմաստային ու գիտական լրացման և քաղաքագիտական այլ կատեգորիաների հետ նրա փոխկապվածության էվոլյուցիան,

-կիրառելով համեմատական իրավական մեթոդը՝ ցույց տալ պետական իշխանության դրսևորման տարբերակների յուրօրինակությունը զարգացած երկրների պետականակերտման պրակտիկայում առկա կառավարման տարբեր ձևերում,

-բացահայտել հիմնական միտումները և դիտարկել պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների փոխգործակցության հեռանկարները՝ հաշվի առնելով դրանց սահմանադրական լիազորությունների և իրապես գոյացած առաջնահերթությունների վերլուծությունը,

-բնութագրել կառավարման ձևերի և մասնավորապես կառավարման կիսանախագահական ձևի վերլուծության տեսամեթոդաբանական հիմքերը,

-նորարարություններ մտցնել իրավական և քաղաքական գիտություններում օգտագործվող հասկացության յին ապարատի մեջ, մասնավորապես, կիսանախագահական համակարգի բնութագրման առումով,

-վերլուծել «կառավարման կիսանախագահական ձև» հասկացությունը, հատկանիշները, տարատեսակները և յուրահատկությունը, վերհանել կառավարման կիսանախագահական ձևի առավելությունները և թերությունները՝ համեմատելով կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի հետ,

-պատմական մեթոդի օգնությամբ հետազոտել կառավարման ձևի փոփոխման պատմությունը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ 1991 թվականից մինչև այսօր, վերլուծության ենթարկել Հանրապետության նախագահի, Ազգային ժողովի և կառավարության կայացման ու զարգացման պատմական փուլերը,

-բնութագրել Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևերի սահմանադրաիրավական և պրակտիկ-քաղաքական կողմերը,

-հետազոտել Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևերի դինամիկան, զարգացման միտումները՝ զուգակցելով իրավաբանական ու քաղաքագիտական մոտեցումները,

-սահմանել պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների փոխհարաբերությունների պրակտիկայի օպտիմիզացման ու ներդաշնակեցման ուղիները:

Այս ամենի ուսումնասիրության առկա անբավարար մակարդակը դժվարացնում է Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևերի զարգացման օբյեկտիվ օրինաչափությունների որոնումը, նրանց քաղաքական և իրավական մշակույթի մակարդակի, ինչպես նաև սոցիալական մի շարք այլ գործոնների հետ կառավարման ձևի համապատասխանությունը:

Բերված հանգամանքները հրատապ են դարձնում ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարման ձևի տեսական հիմքերի, այնպես էլ նրա այն հատկանիշների սահմանադրական-իրավական վերլուծության պահանջը, որոնք ձևավորում են պետական իշխանության կառուցվածքը և համակարգը Հայաստանի Հանրապետու-

թյունում: Նման հետազոտության արժեքը չի սահմանափակվում Հայաստանի Հանրապետության պետական պրակտիկայով. այն օգտակար է Անկախ Պետությունների Համագործակցության, այլ պետություններում ընթացող սահմանադրական-իրավական գործընթացների վերլուծության համար ևս:

Այս առնչությամբ առաջանում է անխուսափելի պահանջ՝ ստեղծագործաբար զարգացնելու կառավարման ձևի կատարելագործման խնդիրների ըմբռնման ոլորտում կուտակված փորձը՝ միաժամանակ հաշվի առնելով, որ պետական իշխանության ինստիտուտների բովանդակության ու էության ոչ լիարժեք կամ ոչ ստույգ ընկալումը կարող է հանգեցնել մեթոդաբանական տարաբնույթ և լուրջ սխալների: Կառավարման ձևերի մասին գոյություն ունեցող ընդհանուր տեսական գիտելիքների հարստացումը և ընդլայնումն իրենց հերթին կնպաստեն Հայաստանի Հանրապետության պետականության ձևավորման պրակտիկ խնդիրների լուծմանը:

Հետազոտության տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը քաղաքական ինստիտուտների, պետության և կառավարման ձևերին նվիրված հետազոտությունների համար մեթոդաբանական նշանակություն ունեն և սույն ատենախոսության հիմք են հանդիսացել փիլիսոփայական և քաղաքագիտական-իրավաբանական մտքի դասականներ Արիստոտելի, Ու. Բեյջոտի, Ա. Համիլտոնի, Հեգելի, Թ. Հոբսի, Զ. Լոկի, Ն. Մաքիավելու, Զ. Մեդիսոնի, Շ. Մոնտեսքյոյի, Պլատոնի, Ժ.ժ. Ռուսոյի, Վ. Վիլսոնի և այլոց աշխատությունները:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը ամենից առաջ ինստիտուցիոնալ մոտեցումն է՝ Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանության համակարգի ձևավորման ու գործառնման տարբեր ասպեկտների վերլուծման նկատմամբ:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի հիմնախնդիրը մշակելիս հետազոտությունը հենվում է կառավարման ձևերի ընդհանուր տեսության տեսամեթոդաբանական հիմքերի վրա: Մեթոդաբանական կողմնորոշիչների որոշման մեջ կարևորվել են նաև այլ գիտությունների՝ փիլիսոփայության, տրամաբանության, սոցիոլոգիայի, պատմության, ներկայացուցիչների աշխատանքները:

Սույն հետազոտության համար հիմք է հանդիսացել նոր ինստիտուցիոնալ և համեմատական մեթոդների սինթեզը: Առաջադրվում է այն ենթադրությունը, որ նոր ինստի-

տուցիոնալիզմի շրջանակներում հենց կառավարման ձևերի համեմատական ուսումնասիրությունն է հնարավորություն տալիս հստակ պատկերացում կազմելու կառավարման կիսանախագահական ձևի մասին և վերհանելու ժամանակակից պայմաններին համապատասխան կառավարման ձևը: Համեմատական մեթոդը կիրառվել է Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի Հանրապետության և արտասահմանյան երկրների կառավարման ձևերի սահմանադրաիրավական հիմքերի ու գործառնման փորձի ուսումնասիրման համար, ինչը հնարավորություն է տվել խորապես հասկանալու հետազոտության օբյեկտը, գիտական կատեգորիալ ապարատի միջոցով բացատրելու նրա յուրահատկությունը, հաստատելու կամ հերքելու եղած վարկածներն ու առաջ քաշելու նորերը, գնահատելու արտասահմանյան կառավարման ձևերի պրակտիկան, պետության ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի շրջանակներում հասկանալու գործընթացների բովանդակությունը, տեղին օգտագործելու միջազգային առաջավոր փորձը՝ պետական իշխանության մարմինների միջև օպտիմալ փոխհարաբերություններ ձևավորելու նպատակով: Համեմատական մեթոդի կիրառությունը հնարավորություն է տալիս ստեղծելու կառավարման ձևերի ունիվերսալ տեսություն: Համեմատական-իրավական մեթոդը օգտագործվել է մասնավորապես այլ պետությունների կառավարման ձևերի մոդելների հետ համեմատությամբ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենսդրության դիտարկման ժամանակ: Իր նոր հարցադրումներով ինստիտուցիոնալ մոտեցումն ուղղված է կառավարման կիսանախագահական ձևի ֆորմալ-իրավական ու քաղաքական կողմերի միջև կապի հաստատմանը և նպատակ ունի կառավարման կիսանախագահական ձևն ուսումնասիրելու միջառարկայական տեսանկյունից: Կառավարման կիսանախագահական ձևը ազդում է տնտեսական, քաղաքական և հասարակական այլ գործընթացների վրա՝ կանխորոշելով տարբեր դերակատարների վարքագիծը: Ատենախոսության մեջ հետազոտվում է կառավարման կիսանախագահական ձևի և ժողովրդավարության, կառավարման արդյունավետության կապը:

Համակարգային մոտեցումը, հիրավի, օգտակար է հասկացութային ապարատի վերլուծության, ինչպես նաև կառավարման կիսանախագահական ձևի բնույթի ու էության բացահայտման ժամանակ, քանի որ կառավարման ցանկացած ձև առաջին հերթին պետական իշխանության մարմինների միջև հարաբերությունների համակարգ է:

Պատմական մեթոդն անհրաժեշտ է Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևերի ու արտասահմանյան կառավարման կիսանախագահական ձևերի էվոլյուցիայի ուսումնասիրության համար:

Տիպաբանական մեթոդը սույն ատենախոսության շրջանակներում կիրառվող ամենաէական մեթոդներից է: Կառավարման կիսանախագահական ձևի՝ որպես կառավարման առանձին տեսակի դիտարկումն անհնար է առանց կառավարման ձևերի գիտական տիպաբանության: Աշխատանքում կիրառվել են նաև տրամաբանական այլ մեթոդներ:

Կոնկրետ-պատմական մեթոդը կիրառվել է հայկական պետականության ձևավորման պատմության վերլուծման ժամանակ, տեսական-կանխատեսման մեթոդը՝ իրավական պրակտիկային և օրենքների նախագծման աշխատանքին առնչվող կոնկրետ հարցերի վերաբերյալ հանձնարարականների նախապատրաստման ժամանակ:

Հետազոտության նորմատիվ հիմքը կազմել են Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը, օրենքները, ենթաօրենսդրական ակտերը, հայրենական իրավունքի այլ աղբյուրներ, արտասահմանյան երկրների սահմանադրությունները և այլ նորմատիվ ակտեր, միջազգային նորմատիվ-իրավական մի շարք փաստաթղթեր: Ատենախոսության մեջ օգտագործված մեթոդների համակցությունը կանխորոշել է անդրադարձը ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունքի արդիական խնդիրներին, այլ նաև պետության ու իրավունքի տեսության, միջազգային, վարչական, մունիցիպալ և այլ ճյուղերի իրավունքի տեսության հարցերին, թույլ է տվել նախ գնահատել Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանության մարմինների համակարգի ժամանակակից վիճակը, երկրորդ՝ այն հարաբերակցել հայկական պետականության զարգացման պլաններին ու հեռանկարներին, և երրորդ՝ մշակել դրանց իրականացման իրավական ընթացակարգերն ու իրավական մեխանիզմները:

Ատենախոսության գիտական նորույթը:

Սույն ատենախոսությունը հայրենական գիտության մեջ Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևերի հիմնահարցերին նվիրված առաջին համալիր հետազոտությունն է: Ատենախոսության մեջ ցուցաբերված

է միջոցիսցիալինար մոտեցում, որը համակցում է իրավաբանական և քաղաքագիտական ասպեկտները:

Հետազոտության գիտական նորույթը, մասնավորապես, հետևյալում է՝

-էական նորամուծություններ են կատարվել իրավագիտության հասկացության ապարատի մեջ, մասնավորապես հստակեցվել են մի շարք հասկացություններ՝ «մոդեռնիզացված պառլամենտական կառավարման ձև», «մոդեռնիզացված նախագահական կառավարման ձև» և այլն,

-իրականացվել է կառավարման կիսանախագահական ձևի հայաստանյան և արցախյան տարբերակների համալիր վերլուծություն,

-համեմատական համատեքստում դիտարկվել են Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության կառավարման կիսանախագահական ոչ տիպիկ ձևերի սահմանադրաիրավական և պրակտիկ-քաղաքական կողմերը, ցույց են տրվել հայաստանյան և արցախյան կառավարման կիսանախագահական ձևի արատներն ու դրանց առաջացման պատճառները,

-տրվել է Հայաստանի Հանրապետությունում և Արցախի Հանրապետությունում կառավարման կիսանախագահական ձևից հրաժարվելու տեսական ու պրակտիկ հիմնավորումը,

-բացահայտվել են կառավարման կիսանախագահական ձևի նախագահականացման բովանդակությունը և գործոնները,

-տրվել են Հայաստանում Հանրապետությունում մոդեռնիզացված պառլամենտական, իսկ Արցախի Հանրապետությունում մոդեռնիզացված նախագահական կառավարման ձևի անցնելու հիմնավորումները:

Պաշտպանության ներկայացվող հիմնական դրույթները:

Պաշտպանության համար առաջադրվել են հետևյալ հիմնական դրույթներն ու հետևությունները.

1. Անցումային փուլում գտնվող պետություններում Հանրապետության նախագահներին տրված ծանրակշիռ լիազորությունները՝ որպես երկրի քաղաքական կայունության ապահովման գրավական դիտարկելը, հիմնավոր չէ:

2. Բացի սահմանադրական բարձրագույն մարմինների սահմանադրորեն ամրագրված գործառույթներից, իրավասություններից, իրենց լիազորությունների իրականացումից բխող հարաբերությունների լայն համալիրից, առկա են նաև սահմանադրական և քաղաքական մի շարք գործոններ, որոնք, որոշակի զուգադրման դեպքում, որոշիչ դեր են խաղում կառավարման ձևի իրական բովանդակության համար (պառլամենտական մեծամասնության առկայություն, Հանրապետության նախագահի դիրքը դրա նկատմամբ և այլն):

3. Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի պրակտիկայի ուսումնասիրությունը հաստատում է այն թեզը, որ կառավարման կիսանախագահական ձևի պայմաններում Հանրապետության նախագահի իշխանության ուժի հիմնական աղբյուրը ոչ թե նրա սահմանադրական լիազորություններն են, այլ նրա չհավասարակշռված լիազորությունների ուժով ձևավորած՝ պառլամենտական մեծամասնության նկատմամբ նրա դիրքը:

4. Կառավարման կիսանախագահական ձևը, լինելով կառավարման նախագահական ու պառլամենտական «մաքուր» ձևերի համակցություն, ոչ միայն չի վերացնում կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի թերությունները, այլև ստեղծում է միայն իրեն բնորոշ թերություններ:

5. Գործադիր իշխանության կայունությամբ, հաշվետվողականությամբ, ժողովրդավարության աստիճանով կառավարման պառլամենտական ձևը գերազանցում է կառավարման նախագահական և կիսանախագահական ձևերին:

6. 1995թ. Սահմանադրությունն ուղղակիորեն հարցականի տակ էր դնում, մասնավորապես, փոխադարձ զսպումների և հակակշիռների մեխանիզմները՝ ամրագրելով Հանրապետության նախագահի գերակա դերը իշխանության բոլոր ճյուղերի նկատմամբ:

7. 2005թ. նախագահական-պառլամենտական մոդելից անցումը պառլամենտական-նախագահական մոդելի de jure հավասարակշռեց քաղաքական իշխանությունների միջև հարաբերությունները, սակայն քաղաքական պրակտիկայում Հանրապետության նախագահը, միաժամանակ լինելով պառլամենտական մեծամասնության լիդեր, շարունակեց հանդես գալ որպես գերակա քաղաքական գործոն:

8. Կառավարման կիսանախագահական ձևի ներուժը բավարար չէր հայկական երկու պետությունների առջև ծառացած խնդիրների լուծման համար: Կառավարման կիսանախագահական ձևը պարունակում է կոնֆլիկտներ ու փակուղիներ ստեղծելու մեծ ներուժ, որի պայմաններում կառավարման այդ ձևի շրջանակներում կատարված փոփոխությունները չեն կարող ամբողջությամբ լուծել խնդիրները, վերացնել կառավարման այդ ձևի թերությունները:

9. Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարման մոդելն իզագված պառլամենտական, իսկ Արցախի Հանրապետությունում կառավարման մոդելն իզագված նախագահական ձևի անցնելը օբյեկտիվ անհրաժեշտություն էին՝ պայմանավորված Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության պետական զարգացման ավանդույթներով ու առանձնահատկություններով:

Աշխատանքի տեսական ու պրակտիկ կարևորությունը: Ատենախոսության տեսագործական նշանակությունը Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի կատարելագործման ուղիների վերլուծության և վերհանման, Հայաստանի Հանրապետությունում 2005թ. և 2015թ. սահմանադրական բարեփոխումների, ինչպես նաև Արցախի Հանրապետությունում 2017թ. նոր Սահմանադրության ընդունմամբ պետական իշխանության համակարգի կայացման առանձնահատկությունների հետազոտման մեջ է:

Ատենախոսության մեջ հատուկ ուշադրության է արժանացել Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանության մարմինների իրավասությունների իրականացման կառուցվածքային-ֆունկցիոնալ կողմին, պետական կառավարման համակարգի կատարելագործման, սահմանադրական մարմինների լիազորությունների կրկնորդումից խուսափելու հետ կապված հարցերին:

Աշխատանքում բովանդակված դրույթները, հետևություններն ու առաջարկությունները՝ կապված Հայաստանի Հանրապետության պետական-իրավական զարգացման արդի հարցերի հետ, ձևավորում են անհրաժեշտ տեսական բազա Հայաստանի Հանրապետությունում պետական կառավարման կայունության ապահովման, պետական իշխանության համակարգի կատարելագործման պրակտիկ միջոցառումների հիմնավորման համար:

Ատենախոսության հիմնական եզրակացություններն ու առաջարկությունները կարող են կիրառվել Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության սահմանադրական մարմինների հարաբերությունները կարգավորող օրենսդրության հետագա կատարելագործման համար: Սույն հետազոտության արդյունքները կիրառելի են իրավաբանական և քաղաքական մի շարք գիտակարգերի կողմից՝ պետության և իրավունքի տեսություն, Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք, արտասահմանյան երկրների սահմանադրական իրավունք, քաղաքագիտություն, համեմատական քաղաքագիտություն, ինչպես նաև կառավարման ձևին վերաբերվող դասագրքերի, ուսումնական ձեռնարկների և ուսումնամեթոդական աշխատանքների պատրաստման համար:

Ատենախոսական հետազոտությունը կարող է օգտագործվել նաև պետության և իրավունքի, սահմանադրական, միջազգային, վարչական իրավունքի տեսության, քաղաքագիտության, պետական-իրավական մի շարք այլ գիտաճյուղերի դասավանդման ժամանակ:

Հետազոտության արդյունքների փորձարկումը (ապրոբացիա): Ներկայացված մշակումները կիրառություն են գտել Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 2015թ. Փոփոխությունների, ինչպես նաև 2017թ. Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախապատրաստման ժամանակ՝ որոշակի կարգավիճակից ելնելով պաշտոնապես առաջարկներ ներկայացնելու եղանակով: Հետազոտությունների նյութերը օգտագործվել են ինչպես գործնականում, այնպես էլ գիտական համաժողովների ելույթներում, տպագրված հոդվածներում ու հրապարակումներում, դասախոսությունների ժամանակ:

Ատենախոսության կառուցվածքը: Աշխատանքի կառուցվածքն արտացոլում է հետազոտության տրամաբանությունը: Ատենախոսությունը կազմված է ներածությունից, երեք մասից, վեց գլխից, որոնք ներառում են տասնվեց պարագրաֆ, եզրակացությունից, օգտագործված գրականության և նորմատիվ իրավական ակտերի ցանկից:

**ՄԱՍ 1. «ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ:
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԻՍԱՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ՁԵՎԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԳԼՈՒԽ 1. «ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 1. «Կառավարման ձև» հասկացությունը

«Կառավարման ձև» հասկացությունը պետական կառուցվածքի և քաղաքական ռեժիմի հետ կազմում են «պետության ձևի» երեք բաղադրիչները:

«Կառավարման ձև» հասկացությունը «պետության ձև» հասկացության գլխավոր տարրն է, որը կառուցվածքի միջուկը, քանի որ կառավարման ձևում է արտահայտվում սովերեն պետական իշխանությունը»²⁷: Այս ինստիտուտները փոխկապակցված են և որոշ առումով փոխապայմանավորված, այդ իսկ պատճառով այսօր սահմանադրական իրավունքի գիտության ու քաղաքագիտության ոլորտներում առանցքային նշանակություն են ձեռք բերել թե՛ պետության ձևին նվիրված ուսումնասիրություններն ընդհանրապես և թե՛ կառավարման ձևին նվիրվածները մասնավորապես: Այն իրողությունը, որ կառավարման ձևը նաև քաղաքագիտության ուսումնասիրության առարկա է, արդեն իսկ խոսում է վերջինիս ինչպես կարևորության, այնպես էլ բարդության մասին:

Կառավարման ձևը բոլոր ժամանակներում եղել է իրավաբանների ու քաղաքագետների հետաքրքրության կենտրոնում: «Կառավարում», «կառավարություն», «կառավարման ձև» հասկացությունները իրավական տարբեր դիսցիպլինների ուսումնասիրության առարկա են: Իրենց բովանդակային որոշակի տարբերություններով հանդերձ՝ այս հասկացությունների հիմքում դրված են **ղեկավարել, առաջնորդել, ուղղություն ցույց տալ** հասկացությունները: Ուստի, երբ խոսում ենք կառավարման ձևի մասին, ապա խոսքն առաջին հերթին այն մասին է, թե տվյալ պետությունն ինչ ձևով է ղեկավարվում, առաջնորդվում:

Պետությանը վերաբերող հարցերի բազմության մեջ հատուկ տեղ են զբաղեցնում պետության կառավարման ձևի սահմանման հարցերը: Գիտական և ուսումնական գրականության մեջ ավանդաբար դրանց հատուկ ուշադրություն է դարձվում: Եվ դա

²⁷ Ст'ю Тененбаум В.О. Государство, система категорий. Саратов, изд. Сарат. ун-та., 1971, с. 185:

պատահական չէ, քանի որ կախված այն բանից, թե ինչպես է ըմբռնվում կառավարման ձևը և ինչպես է այն հարաբերակցվում սահմանադրաիրավական այլ ինստիտուտների հետ, պատկերացում է ստեղծվում ընդհանուր առմամբ պետության մասին և կոնկրետ պետության մասին: Ավելին՝ հնարավոր է լինում ձևերի բազմազանության մեջ ընտրելու այն ձևը, որն առավել արդյունավետ է տվյալ պետության համար, և որը առավել, քան մյուս ձևերը, կնպաստի այդ երկրի բարօրությանը:

Հետազոտել պետության կառավարման ձևը նշանակում է բացահայտել, պարզաբանել հանրային կյանքի կարգավորման համար էական նշանակություն ունեցող հետևյալ հարցերը՝ ինչ կերպ են ձևավորվում հանրային իշխանության բարձրագույն մարմինները, ինչպիսին է դրանցից յուրաքանչյուրի լիազորությունների ծավալը, ինչպիսին են պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների հարաբերակցությունն ու դիրքը միմյանց նկատմամբ: Այս հարցերի պատասխաններից է առավելապես կախված նաև այն, թե պետության բուն կառավարումը և պետությունն ընդհանրապես ինչպիսի բովանդակություն կունենան:

Դեռ ոչ վաղ անցյալում պետության կառավարման ձևի փոփոխության համար պայքարն արյունալի բախումների պատճառ է դարձել: Անցյալում դրան վճռորոշ նշանակություն է տրվել, հեղափոխական ընտրություն է ընթացել միապետությունների ու հանրապետությունների միջև: Այդ պայքարը պատահական ու ինքնանպատակ չի եղել: Մեծ հաշվով այն պայքար էր հանուն այն բանի, թե ինչպես կձևավորվի հանրային իշխանությունը. դա կիրականացվի միանձնյա՞, թե՞ կոլեկտիվ, այն կլինի մեկ անձի, փոքրամասնության՞, թե՞ մեծամասնության իշխանություն: Դա պայքար էր մարդու իրավունքների, պետության կայունության, անվտանգության ու ժողովրդավարության համար: Վերջին հաշվով դա եղել է պայքար բուն իշխանության, այն պահպանելու կամ դրան հասնելու համար:

Կառավարման ձևի ուսումնասիրությունները հավանաբար սկսել են պետության ձևավորման ժամանակաշրջանից: Սակայն ինչպես տասնյակ իրավական այլ ինստիտուտներին է բնորոշ, «կառավարման ձև» հասկացության սահմանումն ու դրա բովանդակությունը երբեք չեն եղել և երբեք չեն լինի կայուն, անփոփոխ: Տնտեսական,

սոցիալ-քաղաքական, գաղափարախոսական ու այլ գործոնների ազդեցությամբ կառավարման ձևի մասին պատկերացումները միշտ փոփոխվել և զարգացել են: Ճշմարիտ է Լ. Գումպլովիչի պնդումն այն մասին, որ այն նույնքան երերուն ու անհաստատ է, որքան «պետություն» հասկացության սահմանումը²⁸:

Դրանում համոզվելու համար բավական է ասել, որ պետության ու իրավունքի զարգացման ողջ պատմության ընթացքում կառավարման ձևի մասին առաջ են քաշվել մեծ թվով տեսություններ ու սահմանումներ: Գիտության մեջ կառավարման ձևերի դասակարգումը ևս աչքի է ընկնում բազմազանությամբ: Առաջարկվել են տվյալ խնդրի լուծման ամենատարբեր մոտեցումներ ու տարբերակներ:

Ինչպես վերևում նշվեց, «կառավարման ձևի» ինստիտուտը, դրա տարբեր կողմերն ու տեսանկյունները դեռևս հին ժամանակներից արժանացել են հատուկ ուշադրության:

«Կառավարման ձև» ինստիտուտի մասին մտորումներն իր աշխատություններում փորձել է շարադրել հին հույն փիլիսոփա ու մտածող Պլատոնը: Վերջինս ելնում էր նրանից, որ «իդեալական պետության»՝ որպես «լավագույնների ու ազնիվների» պետության, կառավարման կատարյալ ձևը «քչերի օրինական իշխանությունն է»՝ արիստոկրատիան: Հենց նա է հարց բարձրացրել «օրինական միապետության»՝ թագավորական իշխանության, և «անօրինական իշխանության»՝ օլիգարխիայի, մասին: Պետականության ձևի փոփոխությունը Պլատոնը համարում էր միանգամայն բնական գործընթաց, որը, առաջին հերթին, կապված է «մարդու էության անփառունակության» հետ, և որը ստիպում է պետությանը դեգրադացվել ու, համապատասխանաբար, փոխել իր ձևը²⁹:

Հարյուրամյակների ընթացքում իրավական-քաղաքական տեսությունն ուսումնասիրում էր տարբեր երկրների ու պետությունների կազմակերպման տարաբնույթ, հաճախ բավականին էկզոտիկ ձևերը՝ ձգտելով առանձնացնել կառավարման ձևերի հիմնական հատկանիշները, բնութագրելով, վերլուծելով և հնարավորության սահմաններում կանխատեսելով դրանց զարգացման միտումները: Ավգուստինի, Հոբսի, Լոկկի, Ռուսոյի, Ռադիշչևի և այլ մտածողների աշխատություններում փորձեր են արվել ընդհանրացնել

²⁸ Տե՛ս Գումպլովիչ Լ. Общее учение о государстве, Санкт-Петербург: типография Т-ва "Общественная польза", 1910, с. 221:

²⁹ Տե՛ս Գրյուզինով Բ.Ա. նշվ. աշխ. էջ 29:

ու համակարգել կառավարման հիմնական ձևերը, որոնել ու գտնել դրանց առաջացման և զարգացման աղբյուրները³⁰:

Կառավարման ձևի ուսումնասիրումն ու սահմանումն ունեն թե՛ ճանաչողական, թե՛ կիրառական մեծ նշանակություն, քանի որ դա ոչ թե բանականության խաղ է, այլ պատմականորեն գոյություն ունեցող կոնկրետ պետությունների, դրանց գործառնության օրինաչափությունների և պատահականությունների, պետության զարգացվածության, ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների պաշտպանության միջև կապի ուսումնասիրման փորձ:

Հենց այդ պատճառով դեռ Պլատոնի և Արիստոտելի ժամանակաշրջանից տեսական քաղաքական-իրավական միտքը փորձում էր վերլուծել այն պատճառները, որոնք ծնում են այս կամ այն կառավարման ձևը, և որոնք ընտրվում են այս կամ այն պետության կողմից: Բայց եթե Արիստոտելի ժամանակաշրջանում ուսումնասիրությունը գլխավորապես հանգում էր կառավարման տարբեր ձևերի նկարագրմանը, ապա ժամանակակից գիտությունը փորձում է բնութագրել կառավարման ձևերը՝ դրանք կապելով պետության տիպի, պատմականորեն ձևավորված փորձի, ավանդույթների, տնտեսության տիպի և այլ հանգամանքների հետ:

Ժամանակակից գրականության մեջ գոյություն չունի միասնական կարծիք «կառավարման ձև» հասկացության, դրա տեսակների ու բովանդակության վերաբերյալ: Մինչ օրս պետության և իրավունքի տեսության, սահմանադրական իրավունքի տեսության մեջ չի ձևավորվել կառավարման ձևի՝ բոլորի համար ընդունելի սահմանում: Միանշանակ ու վերջնական չեն անգամ կառավարման ձևերի բոլոր տեսակները, այդ իսկ պատճառով անգամ բացակայում են չափորոշիչները, որոնք թույլ կտան տարանջատել կառավարման մի ձևը մյուսից: Պարզ չէ, թե հարաբերությունների որ կողմը՝ զուտ իրավակա՞ն՝ իրավաբանորեն ամրագրված, թե՞ փաստացի՝ իրական կյանքում գոյություն ունեցողը պետք է հիմք ընդունել կառավարման ձևերը սահմանելիս ու դրանք դասակարգելիս: Մինչդեռ յուրաքանչյուր հասկացության բովանդակության աղեկվառ բնորոշումն առանցքային նշանակություն ունի ինչպես գիտական հետազոտության անցկացման, այնպես էլ գործնական կիրառության համար:

³⁰ Տե՛ս Грызиков В.А., նշվ. աշխ.:

Պետք է նշել, որ կառավարման ձևը հիմնարար նշանակություն ունի երկրի սահմանադրական-իրավական կազմակերպման և գործառնության հետազոտությունների առումով: Դա բանալի է, որի օգնությամբ կարելի է իմաստավորել պետական իշխանության կազմակերպման տարբեր համակարգերը: Գիտական գրականության մեջ տարբեր մոտեցումներ կան «կառավարման ձև» հասկացության նկատմամբ: Առավել նեղ մեկնաբանությունները գալիս են դեռևս Հերոդոտոսի, Պլատոնի, Արիստոտելի, և ավելի ուշ՝ Մոնտեսքյոյի ժամանակաշրջանից: Այդ տեսակետի կողմնակիցները նշում էին, որ կառավարման ձևը և նրա բնութագիրը **«կախված են պետությունում գերագույն իշխանության կազմակերպման բնույթից»**: 20-րդ դարի սկզբին նույն տեսակետին էին այնպիսի խոշոր մտածողներ, ինչպիսիք են Բ. Չիչերինը, Գ. Շերշենևիչը, Պ. Սորոկինը, Վ. Խվոստովը: Ժամանակակից հետազոտողներից տվյալ տեսակետը պաշտպանում են, մասնավորապես, Ս. Ալեքսենը, Կ. Արանովսկին, Ռ. Ենգիբարյանը, Ա. Միշինը, Ի. Իյինսկին³¹: Այսպես, օրինակ, Ա. Միշինը կարծում է, որ «տվյալ պետությունում գոյություն ունեցող կառավարման ձևը կախված է գերագույն պետական իշխանության կազմակերպման ձևից և բնորոշվում է պետական բարձրագույն կառավարման մարմինների կառուցվածքով ու իրավական կարգավիճակով»³²: Բավականին մեծ թվով հեղինակներ նշում են, որ գերագույն իշխանության կազմակերպումը ներառում է պետական կառավարման բարձրագույն մարմինների ձևավորման ու կազմակերպման կարգը, դրանց փոխհարաբերությունները միմյանց և բնակչության հետ: Իհարկե, կառավարման ձևը չի կարելի նույնացնել պետական կառավարման հետ, վերջինը շատ ավելի լայն հասկացություն է: Բացի այդ՝ կառավարման ձևի անվանումը ոչ միշտ է, որ ճիշտ պատկերացում է տալիս կառավարման բովանդակության մասին: Մեծ Բրիտանիան կամ Ճապոնիան միապետություններ են, բայց միապետը փաստորեն չունի որևէ իրավասություն երկրի կառավարման գործընթացում: Ուստի եթե ընդունենք երևույթի միայն ձևական կողմը, ապա այն քիչ բան կարող է տալ կառավարման ձևի

³¹ Ст'у Мухрина С.К. Магистерская диссертация на тему: Проблемы республиканской формы правления в Российской Федерации, развитие и пути совершенствования». На правах рукописи. Новосибирск, 2010:

³² Ст'у Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран, учебник для вузов, Издание 16-е, стереотипное, М., изд. Юстицинформ, 2010. с.90:

բովանդակության մասին ընդհանրապես: Ինչպես արդեն նշվեց, իրավաբանական գիտական գրականության մեջ չկա ընդհանուր համաձայնություն «կառավարման ձևի» գաղափարի, սահմանման վերաբերյալ: Սովորաբար «կառավարման ձևը» սահմանվում է որպես պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների ձևավորման կարգը և փոխհարաբերությունները դրանց միջև³³: Հանդիպում են այս հասկացության լայն և նեղ մեկնաբանությունները: Առաջին տեսակետը հանգում է նրան, որ տվյալ պետության կառավարման ձևի բնույթը կախված է պետական գերագույն իշխանության կազմակերպումից, իսկ ավելի ստույգ՝ պետության ղեկավարի իրավական դիրքից³⁴: Լայն մեկնաբանության կողմնակիցներն այս հասկացության մեջ ընդգրկում են պետության և բնակչության միջև հարաբերությունները, պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների, այդ մարմինների և տնտեսական ու քաղաքական կենտրոնների միջև հարաբերությունները և քաղաքական ոլորտը, որտեղ իրականացվում են այդ հարաբերությունները³⁵: Հասկացության մեկ այլ լայն սահմանում էլ տալիս են պրոֆեսորներ Գ. Հարությունյանն ու Մ. Բազլայը, համաձայն որոնց՝ կառավարման ձևը պետական իշխանության կազմակերպում է, որը բնութագրվում է պետության գլխի, պառլամենտի և կառավարության փոխհարաբերությունների որոշակի համակարգով³⁶: Նույնական մոտեցում է դրսևորում նաև Ա.Ա. Ավտոնոմովը³⁷: Վ.Ի. Կուլապովը և Օ.Օ. Միրոնովը հարցը հետևյալ կերպ են մեկնաբանում. «Կառավարման ձևը բնութագրում է պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների գոյացման ու կազմակերպման կարգը, փոխհարաբերությունը միմյանց ու բնակչության հետ, այսինքն՝ այս կատեգորիան ցույց է տալիս՝ ով և ինչպես է կառավարում պետության մեջ»³⁸:

³³ Տե՛ս, օրինակ, Автономов А.С. Правовая онтология политики: к построению системы категорий, М., изд. Инфограф, 1999, с 200:

³⁴ Տե՛ս Государственное право буржуазных и развивающихся стран: учебник /А.А. Мишин, Г.В. Барабашев. М., изд. Юрид. лит., 1989. с. 130:

³⁵ Տե՛ս Благодж Й. Формы правления и права человека в буржуазных государствах. М., изд. Юрид. лит., 1985. с. 196:

³⁶ Տե՛ս Г.Г. Арутюнян, М.В. Баглай Конституционное право. Энциклопедический словарь, М., изд. Норма, 2006, с 513:

³⁷ Տե՛ս Автономов А.С., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս Теория государства и права: Учебник /Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М., изд. Юрист, 2004. с. 81:

Գրականության մեջ բերվում են այլ ձևակերպումներ ևս այս ծայրահեղ բազմաչափ պետական երևույթի մասին: «Կառավարման ձևը պետական իշխանության բոլոր մարմինների կառուցվածքի ու փոխհարաբերությունների, ինչպես նաև բնակչության հետ ուղիղ ու հետադարձ կապերի կազմակերպման եղանակ է»³⁹:

Պրոֆեսոր Վ.Ս. Ներսեսյանցը, «կառավարման ձև» ասելով, հասկանում է «գերագույն պետական իշխանության կազմակերպման ու գործառնման եղանակ»⁴⁰: Շատ լայն, ծավալուն սահմանում է առաջարկում Ա.Ե. Կոզլովը: «Կառավարման ձև» ասելով՝ նա նկատի է առնում գերագույն պետական իշխանության, մասնավորապես՝ դրա բարձրագույն ու կենտրոնական մարմինների կազմակերպումը, այդ մարմինների գոյացման կարգը, կառուցվածքն ու իրավասությունները, դրանց լիազորությունների ժամկետը, փոխհարաբերությունները բնակչության հետ, վերջիններիս մասնակցության աստիճանը այդ մարմինների ձևավորման մեջ»⁴¹:

Վ.Ե. Չիրկինը հերքում է երկու մեկնաբանություններն էլ. նրա կարծիքով «նեղ մեկնաբանությունը չի բացահայտում պետության ձևի հիմնական կողմերը, լայնը՝ դուրս է գալիս ձևի սահմաններից»⁴²: Նա առաջարկում է կառավարման ձևի հետևյալը սահմանումը. «Կառավարման ձևը պետական իշխանության բոլոր մարմինների կառուցվածքի ու փոխհարաբերությունների, ինչպես նաև բնակչության հետ ուղիղ ու հետադարձ կապերի կազմակերպման եղանակ է»⁴³: Ըստ Օ.Ի. Զազնակի՝ սա ամենաօպտիմալ սահմանումն է⁴⁴:

«Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք» բուհական դասագրքում կառավարման ձևը սահմանվում է որպես «պետության գլխի, իշխանության բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր մարմինների կազմակերպման, իրավական վիճակի և փոխհարաբերության համակարգ»⁴⁵: Այս սահմանման մեջ խոսքը գնում է

³⁹ Տե՛ս Չիրկին В.Е. Государствоведение: Учебник. М., изд. Юрист, 1999. с. 141:

⁴⁰ Տե՛ս Нерсисянц В.С. Общая теория государства и права: Учебник. М., изд. Норма, 2002. с. 114:

⁴¹ Տե՛ս Козлов А.Е. Конституционное право: Учебник. М., изд. Юрист, 1999. с. 145:

⁴² Տե՛ս Չիրկին В.Е. Конституционные институты формы государства //Сравнительное конституционное право: уч. пособие / отв. ред. В.Е.Чиркин. М., изд. Междунар. отношения, 2002. с. 258:

⁴³ Տե՛ս Չիրկին В.Е. Государствоведение: Учебник. М., изд. Юрист, 1999, с. 141:

⁴⁴ Տե՛ս Зазнаев О. И. Полупрезидентская система: политико-правовой анализ. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук., с. 31:

⁴⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք: /Պատասխանատու խմբագիր՝ Ն. Այվազյան/, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012թ., էջ 424:

իշխանության բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր մարմինների մասին, ինչը տրամաբանական է, քանի որ դատական իշխանության ձևավորման կարգը քիչ առնչություն ունի կառավարման ձևի հետ:

Ինչպես քաղաքական, այնպես էլ իրավաբանական գրականության մեջ, կարելի է ասել, «կառավարման ձև» տերմինն իր տարբեր ընկալմամբ ու բովանդակությամբ, այնուամենայնիվ, ամրապնդվել է: Այստեղ լայնորեն գործածվում են «կառավարման միապետական ձև», «կառավարման հանրապետական ձև», «կառավարման նախագահական ձև», «կառավարման պառլամենտական ձև», «կառավարման կիսանախագահական ձև» հասկացությունները:

Կառավարման ձևին անդրադառնալիս պետք է պատասխանել մի շարք հարցերի, որոնց պատասխաններն էլ իրենց հերթին հիմք կդառնան ու կկանխորոշեն այս կամ այն պետության կառավարման ձևը: Այդ հարցերը կարելի է տարանջատել հետևյալ կերպ.

- առաջին՝ ինչպե՞ս է կազմավորվում գործադիր իշխանությունը, ո՞ր մարմինն է կազմավորում գործադիր իշխանությունը,

- երկրորդ՝ ինչպիսի՞ կառուցվածք ունի գործադիր իշխանությունը, այն երկփեղկվա՞ծ է, դուալիստակա՞ն, ամբողջությամբ պատկանո՞ւմ է մեկ անձի կամ մեկ մարմնի,

- երրորդ՝ ինչպիսի՞ լծակներ ունի օրենսդիրը գործադիր իշխանության նկատմամբ ընդհանրապես և նրա առանձին մարմնի նկատմամբ մասնավորապես,

- չորրորդ՝ ինչպիսի՞ն են «պետության գլուխ-գործադիր իշխանություն-օրենսդիր իշխանություն» հարաբերությունները:

Պետության գլխի պաշտոնը ժառանգաբար կամ ընտրությունների միջոցով ստանձնելու եղանակը, ըստ էության, վերը նշված և ոչ մի հարցի չի պատասխանում: Թեպետ որոշ հարցերի պատասխաններ կարելի է բխեցնել այդ հանգամանքից, սակայն միջազգային փորձը վկայում է դրանց ուղիղ կապի բացակայության մասին: Խնդիրը պետք է վերլուծել նաև այն համատեքստում, թե գործնականում այդ համակարգն ինչպես է աշխատում, ինչպիսին են այդ մարմինների լիազորությունները, դրանց լիազորությունների փաստացի ծավալը, բովանդակությունը, պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների փոխհարաբերությունները:

Առավել կարևոր է ոչ թե այն՝ ժառանգակա՞ն է, թե՞ ընտրովի պետության գլխի պաշտոնը, այլ այն, թե ինչպե՞ս են ձևավորվում պետության գլխի, պառլամենտի, կառավարության հարաբերությունները, և ինչպե՞ս են դրանք փոխհավասարակշռվում: Մի խոսքով, առաջնային է իշխանությունների բաժանման խնդիրը: Եվ այսօր վերլուծողի համար կարևոր է ոչ թե այն՝ երկիրը հանրապետությո՞ւն է, թե՞ միապետություն, այլ այն, թե հանրապետության կամ միապետության ո՞ր ձևն է տվյալ երկրում:

Այս կամ այն պետության կառավարման ձևն ուրվագծվում է դրա բովանդակությամբ, տվյալ պետության պատմական զարգացման կոնկրետ հանգամանքներով: Այդ հանգամանքները, այնուամենայնիվ, ակամա չեն լինում, այլ անցնում են սուբյեկտիվ գործոնի պրիզմայի միջով, այսինքն՝ այդ հանգամանքների պատմական արարման սուբյեկտների, ամենից առաջ՝ իշխող դասի կամ դրա առանձին խմբերի գիտակցության միջով:

Կառավարման ձևը պետական իշխանության կազմակերպման առավել պահպանողական տարրն է, քանզի բնակչության վերաբերմունքն իշխանության հանդեպ, նրա՝ անհատի կյանքում զբաղեցրած տեղին ու դերին հիմնվում է կայուն պատկերացումների, արժեհամակարգի, ավանդույթների վրա, որոնք գերակշռում են տվյալ հասարակությունում: Ըստ երևույթին դրանով է բացատրվում այն իրողությունը, որ եվրոպական զարգացած մի շարք երկրներում, այնուամենայնիվ, պահպանվում է միապետական կառավարման ձևը:

Ինչպես ցույց է տալիս պատմական փորձը, կառավարման ձևին, որոշակի պահպանողականությամբ հանդերձ, հատուկ է նաև ճկունությունը:

Այնուամենայնիվ, վերլուծության ենթարկելով տվյալ խնդրին վերաբերող գրականությունը՝ կարել է առանձնացնել առնվազն յոթ հիմնական հայեցակարգեր, որոնք սահմանում են պետական կառավարման ձևը.

1. պետության ղեկավարի իրավական դիրքը,

2. բարձրագույն պետական որոշակի մարմինների, գլխավորապես՝ պետության ղեկավարի, կառավարության, բարձրագույն օրենսդիր մարմնի կառուցվածքն ու փոխհարաբերությունները,

3. պետության մեջ բարձրագույն (գերագույն, սուվերեն) իշխանության գոյացումն ու կազմակերպումը (կառուցվածք, իրավական դիրք ու փոխհարաբերություններ),

4. ոչ միայն պետության բարձրագույն իշխանության, այլև ընդհանրապես բոլոր մարմինների կազմակերպումն ու գործառնումը,

5. պետական բարձրագույն մարմինների գոյացումն ու կազմակերպումը, ինչպես նաև նրանց փոխադարձ կապը բնակչության հետ,

6. տեղական մարմինների դերն ընդհանուր պետական համակարգում, բարձրագույն պետական մարմինների հարաբերությունները քաղաքական ու տնտեսական իշխանության կենտրոնների, քաղաքական միջավայրի և այլնի հետ,

7. կառավարման ձևը՝ որպես գործընթաց, ինչպես նաև կառավարման ներքին ու արտաքին ձևերը⁴⁶:

Կառավարման ձևերը տարբերվում են՝ կախված այն իրողությունից, թե ինչպես է գործառնում գերագույն իշխանությունը: Արիստոտելը կառավարման ձևերը դասակարգում էր՝ ելնելով այն բանից, թե գերագույն իշխանությունը մարմնավորում է մեկ անձ (միապետություն), անձերի սահմանափակ մի խումբ (ազնվականություն), ժողովրդի կողմից ընտրված էլիտայի իշխանություն (դեմոկրատիա), քչերի իշխանություն (օլիգարխիա), տարեցների և փորձառուների իշխանություն (հերոնտոկրատիա), ամբոխի իշխանություն (օխլոկրատիա): Մեծ հաշվով, նման մոտեցումը գործում է և այսօր. կառավարման ձևերը տարբերակվում են՝ կախված նրանից՝ գերագույն իշխանությունը պատկանում է ընտրովի կոլեգիա՞լ մարմնի, թե՞ իրականացվում է մեկ անձի կողմից: Այդ առումով տարբերակվում են միապետական և հանրապետական կառավարման ձևերը:

Պետք է նշել, որ կառավարման ձևը չի ընտրվում կամայականորեն, այլ ձևավորվում է կյանքի հրամայականով: Պետականորեն ընտրվում են կառավարման միայն այն ձևերը, որոնք առավել խորն են արտահայտում երկրում ձևավորված պայմանները ու խթանում են տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և մշակութային գործընթացները: Այսպես, օրինակ, իսլամական կրոնական գաղափարախոսության գործոնը պայմանավորում է կառավարման այնպիսի ձև, որի դեպքում պետության

⁴⁶ См. Оприлов Я.И. Специфика формы государственного правления: теоретико-правовое исследование: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Волгоград, 2001, с. 11-12:

ղեկավարը միննույն ժամանակ երկրի հոգևոր առաջնորդն է: Բրիտանական միապետությունը պահպանել է ժողովրդի վրա գաղափարապես ազդելու բավականին մեծ լծակներ, սակայն միապետը այստեղ հանդես է գալիս, առաջին հերթին, որպես ազգի միասնության խորհրդանիշ, այլ ոչ որպես պետական մարմին:

Հարկ է նաև շեշտել, որ կառավարման այս կամ այն ձևի ձևավորման պատճառների վերլուծությունն անհնար է առանց տվյալ երկրի տնտեսական հիմքի վերլուծության: Ընդհանուր առմամբ, իր հիմքում կառավարման ձևն ունի օբյեկտիվ բնույթ՝ պայմանավորված այնպիսի գործոնների ազդեցությամբ, ինչպիսիք են տնտեսությունը, մշակույթը, տարածքի մեծությունը և այլն: Սուբյեկտիվ գործոնը ևս ունի որոշակի, բայց ոչ որոշիչ ազդեցություն: Քաղաքական առանձին գործիչների անձնային որակները թույլ են տալիս կենտրոնացնել իշխանությունը և այն իրականացնել միանձնյա (ավտորիտար) կամ ամբողջատիրական (տոտալիտար) ոճով, ինչը երբեմն եղել է պատմական անհրաժեշտության դրսևորում:

Այժմ «կառավարման ձևին» զուգահեռ սկսել է կիրառվել նաև «կառավարման համակարգ» հասկացությունը: Ն.Ա. Սախարովը պնդում է, որ գիտական տերմինաբանության տեսանկյունից ավելի ճիշտ է խոսել կառավարման կիսանախագահական, նախագահական համակարգերից՝ տարբերելով դրանք կառավարման ձևերից, որոնք կարող են լինել միապետական և հանրապետական⁴⁷:

Տարանջատման նման հիմքերի առումով հետաքրքիր է նաև Ս.Գ. Պարեչինայի մոտեցումը, ըստ որի՝ անկարելի է խառնել «կառավարման ձև» և «կառավարման համակարգ» հասկացությունները, քանի որ առաջինն արտահայտում է պետական իշխանության ընտրովի և ժառանգաբար ձևավորումը, իսկ երկրորդը՝ գործադիր ու օրենսդիր մարմինների փոխհարաբերությունները, դրանց լիազորությունների հարաբերակցության տեսակը⁴⁸: Նրա կարծիքով կառավարման ձևը տվյալ քաղաքական համակարգում բարձրագույն իշխանության ձևավորումն է, որը կարող է լինել ընտրովի և ժառանգական: «Կառավարման համակարգ» տերմինն առաջին հերթին ունի քաղաքական բովանդակություն: Սակայն նման հակադրական տեսակետի հետ դժվար է

⁴⁷ St' u Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. М., изд. Юрид. лит., 1994, с. 3:

⁴⁸ St' u Паречина С.Г. Институт президентства: история и современность /Под общ. ред. Е.В. Матусевича Мн., изд. ИСПИ, 2003, с.14-19:

համաձայնել, քանզի «կառավարման ձև» հասկացությունը բնութագրում է պետության ոչ միայն ձևական իրավաբանական կողմը, այլ նաև փաստացի կողմը, որը գոյություն ունի օրենսդիր և գործադիր մարմինների փոխհարաբերությունների բարդ համակարգի տեսքով: Քաղաքական կյանքի պրակտիկան ցույց է տալիս, որ եթե ավելի խորը դիտարկենք պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների փոխհարաբերությունների բնույթը, ապա կտեսնենք, որ այս մարմինների կազմակերպման ու գործառնման հիմքերի իրավական ամրագրումը միշտ չէ, որ կօգնի նույնականացնելու կառավարման այս կամ այն ձևը: Այդ պատճառով էլ ժամանակակից գիտական-իրավական միտքը այս հարցի առնչությամբ պահանջում է շտկումներ մտցնել ավելի վաղ գոյություն ունեցած գաղափարների մեջ:

Ըստ էության՝ դրվում է ձևի ու բովանդակության փոխհարաբերության հարցը: Մի դեպքում ձևն է ընդունվում հիմք՝ հաշվի չառնելով բովանդակությունը, մյուս դեպքում հիմք է ընդունվում բովանդակությունը՝ հաշվի չառնելով ձևը: Նման մոտեցման հետ որոշակի անհամաձայնություն ունի Ա.Ի. Զազնաևը, որի համոզմամբ պետության ղեկավարի փոխարինումն ընդամենը կառավարման հատկություններից մեկն է⁴⁹:

Պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների իրավական կարգավիճակի ու փաստացի վիճակի փոխադարձ կապը կարևոր նշանակություն ունի պետական կառավարման ձևի համար: Ցանկացած պետական իշխանություն պետք է ունենա իր իրավական մարմնավորումը, այսինքն՝ պետք է լեգիտիմ լինի: Հենց այս իմաստով էլ իրավագիտությունը պետության ձևը կապում է իրավունքի հետ: Այնուամենայնիվ, դա ոչ մի կերպ հավասարության նշան չի դնում կառավարման ձևի՝ որպես պետության ձևի բաղկացուցչի և, ընդհանուր առմամբ, այդ ձևի իրավական վիճակի միջև⁵⁰:

Այսպիսով, հաշվի առնելով վերևում շարադրվածը՝ պետական կառավարման ձևը կարելի է սահմանել որպես պետական իշխանության օրենսդիր և գործադիր բարձրագույն մարմինների ձևավորման ու գործունեության ընթացքում առաջացող իրավական (ֆորմալ) և փաստացի (ոչ ֆորմալ) հարաբերությունների, բնակչության հետ դրանց փոխհարաբերության և պետության կառավարման մեջ բնակչության մասնակցության աստիճանի ամբողջություն:

⁴⁹ Տե՛ս Зазнаев О.И., նշվ. աշխ., էջ 33:

⁵⁰ Տե՛ս Грузинов В. А նշվ. աշխ. էջ. 35:

Հարկ է նաև նկատել, որ սահմանադրաիրավական առումով հարցի դիտարկման պարագայում, այնուամենայնիվ, ֆորմալ-իրավական կողմն այստեղ ամեն դեպքում կգերակշռի, ինչը, անշուշտ, պայմանավորված է պետական-իրավական հարաբերությունների բնույթով, որոնք էլ իրենց ուժը ստանում են Սահմանադրությունից: Սահմանադրական իրավունքի համար կառավարման ձևի հենց սահմանադրաիրավական մոդելն էլ հանդիսանում է և պետք է հանդիսանա այն կողմնորոշիչը, որը պետական-իրավական հարաբերությունների սուբյեկտներին կուղղորդի հետևելու պետական իշխանության գործառնման այն սկզբունքներին, որոնք ընտրել է ժողովուրդը:

Պետական կառավարման ձևը շոշափում է պետության բարձրագույն մարմինների հարաբերությունների հիմքերը և այդ պատճառով էլ հանդես է գալիս որպես սահմանադրական կարգավորման օբյեկտ: Կառավարման ձևի հետ կապված հարցերի վերլուծությանը, դրա սահմանմանը որոշակիորեն կարող են օգնել այդ հարաբերությունների սահմանադրական կարգավորումները: Գրեթե բոլոր սահմանադրություններում նշվում է այն մասին, թե պետությունը միապետությո՞ւն է, թե՞ հանրապետություն, սակայն որպես կանոն դրանցում չի հստակեցվում ու մանրամասնվում «կառավարման ձև» հասկացությունը: Այս հասկացությունը գիտնականների կողմից մշակվել է դոկտորինալ եղանակով⁵¹: Վերլուծություններից ակնհայտ է դառնում, որ այստեղ ևս միասնականություն չկա թե՛ այդ հասկացության սահմանման, ընկալման և թե՛ սահմանադրական բովանդակության հարցում: Ինչպես ցույց է տալիս տարբեր պետությունների սահմանադրական տեքստերի վերլուծությունը, սահմանադրություններում կառավարման ձևի արձանագրումը կատարվում է տարբեր եղանակներով, թեպետ դժվար չէ նաև նկատել, որ այն իրականացվում է իրավաբանական տարբեր ձևերի միջոցով: Որպես ընդհանուր կանոն՝ կառավարման ձևի մասին սահմանադրական դրույթները զետեղվում են սահմանադրությունների կա՛մ պրեամբուլաներում, կա՛մ սահմանադրական կարգը սահմանող առաջին հոդվածներում: Բացառություն չեն նաև այն երկրները, որոնք կառավարման ձևին վերաբերող հարաբերությունների կարգավորմանն անդրադարձել են սահմանադրու-

⁵¹ Ст'ю Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. М., изд. Юристъ, 1999, с. 140:

թյան առանձին բաժնում: Այդ երկրներից է Նիկարագուայի Հանրապետությունը: Նիկարագուայում 1986 թվականի հունվարի 14-ին ընդունված և 1987 թվականի հունվարի 9-ից ուժի մեջ մտած սահմանադրության 2-րդ բաժինը կոչվում է «Կառավարման ձև»⁵²: Սակայն այն չի տալիս կառավարման ձևի սահմանումը, այն միայն ամրագրում է, որ Նիկարագուան ունի հանրապետական կառավարման ձև (հոդված 10): Բաժնի մյուս հոդվածներում ևս չեք գտնի կառավարման ձևի սահմանումը, դրանք վերաբերում են իշխանությունների բաժանմանը (հոդված 11), պետական իշխանության մարմինների ձևավորման ժամանակ փոքրամասնության ներկայացուցչության սկզբունքին (հոդված 12), պետության նպատակներին հասնելու համար իշխանությունների ներդաշնակորեն համագործակցելուն (հոդված 13): Այս բաժնում զետեղված 16-րդ հոդվածն էլ սահմանում է կառավարման ձևի հետ որևէ առնչություն չունեցող մի հարց՝ Նիկարագուայի մայրաքաղաքը Մանագուան է:

Հորդանանի Հաշիմյան Թագավորության՝ 1952թ. հունվարի 1-ի սահմանադրությունն այս առումով պարունակում է «Պետություն և կառավարման ձև» առաջին գլուխը: Այն ևս տարաբնույթ այլ հարաբերությունների կարգավորմանը զուգահեռ Հորդանանի կառավարման ձևը սահմանում է որպես ժառանգական, միապետական և ներկայացուցչական (հոդված 1)⁵³:

Որոշ երկրների սահմանադրություններ էլ թեպետ «կառավարման ձև» վերտառությամբ գլուխներ չեն պարունակում, սակայն կառավարման ձևը սահմանող դրույթներ, այնուամենայնիվ, դրանցում կան. կառավարման ձևին վերաբերող սահմանումները զետեղված են սահմանադրությունների կառուցվածքային այլ մասերում:

Տեխնիկական-իրավաբանական առումով հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում սահմանադրությունների մեջ կառավարման ձևի սահմանման համար օգտագործվող տերմինաբանությունը: Երբեմն արտասահմանյան երկրների սահմանադրություններում թեպետ «կառավարման ձև» եզրույթն ընդհանրապես գոյություն չունի, սակայն այդ հարաբերությունները կարգավորելիս օգտագործում են այսպիսի հաս-

⁵² Տե՛ս Նիկարագուայի Հանրապետության Սահմանադրությունը՝ <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/es/ni/ni033es.pdf> 10.07.2017

⁵³ Տե՛ս Հորդանանի Հաշիմյան Թագավորության սահմանադրությունը՝ Конституции государств Азии: В 3 т. / Под ред. Т.Я. Хабриевой. - М., изд. Норма, 2010.Т. 1: Средняя Азия. с. 154:

կացություններ՝ «կառավարման ռեժիմ» (Անդորրա՝ հոդված 1, կետ 4)⁵⁴, «կառավարման համակարգ» (Իրան՝ հոդված 1)⁵⁵, «քաղաքական ձև» (Իսպանիա՝ հոդված 1, կետ 3)⁵⁶, «կառավարման սկզբունք» (Մոնակո՝ հոդված 2)⁵⁷ և այլն:

Այսպես կոչված «երրորդ խումբ» երկրները կազմում են այն պետությունները, որտեղ թեպետ սահմանադրական-իրավական ինստիտուտների համակարգում կառավարման ձևին կարևոր նշանակություն է տրված, սակայն այն ուղղակիորեն սահմանադրական կարգավորում չի ստացել: Ուստի մի շարք երկրներում ազգային սահմանադրությունները չեն բովանդակում կառավարման ձևի սահմանմանը վերաբերող նորմ: Դրանք են, մասնավորապես, Բելգիայի 1994թ. փետրվարի 17-ին ընդունված սահմանադրությունը⁵⁸, Հունգարիայի Հանրապետության 1949թ. օգոստոսի 18-ին ընդունված սահմանադրությունը⁵⁹, Իսլանդիայի Հանրապետության 1944թ. հունիսի 17-ին ընդունված սահմանադրությունը, Նիդերլանդների Թագավորության 1983թ. Փետրվարի 17-ին ընդունված սահմանադրությունը և այլն: Կառավարման ձևի մասին որևէ հիշատակում չի պարունակում նաև 1999 թվականին ընդունված Շվեյցարական Կոնֆեդերացիայի Դաշնային սահմանադրությունը⁶⁰:

Եթե փորձենք ամփոփել, ապա պետք է նշել հետևյալը: Կառավարման ձևը բնութագրում է պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների ձևավորման ու կազմակերպման կարգը, դրանց միջև իրավասությունների բաշխումը, փոխհարաբերությունները միմյանց ու բնակչության հետ, այսինքն՝ այս կատեգորիան ցույց է տալիս, թե ո՛վ և ինչպե՛ս է կառավարում պետության մեջ: «Պետական կառավարման ձև» կատեգորիան հնարավորություն է տալիս պարզաբանելու՝

⁵⁴ Տե՛ս Անդորրայի սահմանադրությունը՝

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/andorra/andorra-r.htm:

⁵⁵ Տե՛ս Իրանի, որքան Հանրապետության սահմանադրությունը՝

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/iran/iran--e.htm:

⁵⁶ Տե՛ս Իսպանիայի սահմանադրությունը՝ Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. и со вступ. ст. Л.А. Окунькова. М., изд. Норма, 2001, Т. 2, с. 33-94:

⁵⁷ Տե՛ս Մոնակոյի սահմանադրությունը՝

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/monaco/monaco-r.htm:

⁵⁸ Տե՛ս Բելգիայի սահմանադրությունը՝ Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. и со вступ. ст. Л.А. Окунькова. М., изд. Норма, 2001. Т. 1: с. 331-380:

⁵⁹ Տե՛ս Հունգարիայի Հանրապետության սահմանադրությունը, էջ 489-523:

⁶⁰ Տե՛ս Շվեյցարիայի սահմանադրությունը՝

http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/swiss/swiss--r.htm, (10.05.2016):

-ինչպես են ստեղծվում պետության իշխանության օրենսդիր և գործադիր բարձրագույն մարմինները, և ինչպիսին է դրանց կազմը,

-ինչպես են կառուցվում փոխհարաբերությունները պետական իշխանության բարձրագույն և պետական այլ մարմինների միջև,

-ինչպես են կառուցվում փոխհարաբերությունները պետության իշխանության բարձրագույն մարմինների ու բնակչության միջև,

-որքանով է պետության բարձրագույն մարմինների կազմակերպումը թույլ տալիս ապահովել քաղաքացու իրավունքներն ու ազատությունները:

Այսպիսով՝ նախ և առաջ կառավարման ձևը պետական իշխանության կազմակերպումն ու կարգն է, որոնք արտացոլում են երկրի զարգացման առանձնահատկությունները, երկրի բնակչության մշակույթի ու ժողովրդավարության մակարդակը, երկրորդ՝ կառավարման ձևը սահմանադրա-իրավական համալիր ինստիտուտ է, իշխանության կազմակերպում, որը բնութագրում է դրա ֆորմալ աղբյուրը, իշխանության բարձրագույն մարմինների (պետության գլուխ, պառլամենտ և կառավարություն) կառուցվածքն ու իրավական դիրքն է, ինչպես նաև դրանց միջև փոխհարաբերությունների սահմանված կարգը:

§ 2. Կառավարման հիմնական ձևերն ու դրանց դասակարգման չափանիշները

Ժամանակակից իրավագիտությանը հայտնի են պետությունների դասակարգման բազմաթիվ չափանիշներ: Պետությունները դասակարգվում են՝ ըստ տարածքի, բնակչության, զարգացվածության աստիճանի, ազատ ու ոչ ազատ լինելու, տարածաշրջանի, այս կամ այն միջազգային կազմակերպության անդամ լինելու, ինչպես նաև ըստ կառավարման ձևի և այլն: Նման դասակարգումներից յուրաքանչյուրը հետապնդում է մի պարզ նպատակ՝ պետությունները բաժանել ըստ տարբերակիչ այնպիսի հատկանիշների, որոնք էական են և նպատակահարմար կարող են լինել դասակարգվող օբյեկտի՝ կոնկրետ տեսանկյունից ուսումնասիրման համար:

Ինչպես ցանկացած դասակարգման դեպքում, պետություններն ըստ կառավարման ձևի դասակարգելու պարագայում ևս, առաջանում են որոշակի բարդություններ, մասնավորապես՝ պարզ չէ, թե հարաբերությունների որ կողմը (զուտ իրավական, թե նաև փաստացի) պետք է հիմք ընդունել կառավարման ձևերը դասակարգելիս, և որոնք են դասակարգման համար կարևոր էական չափորոշիչները, որոնք՝ երկրորդական: Ցանկացած դասակարգման համար տարբերակիչ այդ հատկանիշները պետք է լինեն էական, որոշիչ:

Ոչ էական, երկրորդական հատկանիշներով դասակարգումը ճիշտ չի արտացոլում իրական վիճակը, հետևաբար չի կարող լավ նյութ դառնալ ուսումնասիրությունների, հետազոտությունների համար: Իրավաբանական և քաղաքագիտական գրականության մեջ դժվար թե հանդիպենք այնքան տարածայնությունների, որքան կառավարման ձևի դասակարգման հարցում⁶¹:

Կառավարման ձևերի քանակը տատանվում է երկուսից⁶² մի քանի տասնյակների միջև: Ըստ Մ. Դյուվերթեի՝ դասակարգման՝ կառավարման ձևերը երեքն են⁶³,

⁶¹ Տե՛ս Зазнаев О. И. Типология форм правления: работа над ошибками. Полис. Политические исследования. 2006. № 1. с. 92-103:

⁶² Տե՛ս Price D.K. The Parliamentary and Presidential Systems // Public Administration Review. - 1943. - Vol. 3. - № 4. P. 317-334; Laski H.J. The Parliamentary and Presidential Systems // Public Administration Review. - 1944. - Vol. 4. - № 4. p. 347-363:

⁶³ Տե՛ս Duverger M. Institutions politiques et droit constitutionnel, tome 1, Les grands systemes politiques, 18. éd., Paris, PUF, 1990. P. 171-195:

ըստ Մ.Ս. Շուգարտի, Ջ. Քերիի, Ս. Դելիի, Ա. Սիարոֆի՝ հինգն են⁶⁴, ըստ Ա. Լեյփհարտի՝ ութն են⁶⁵, ըստ Բ. Էլջիի՝ քսանչորսը⁶⁶: Դեռ ոչ վաղ անցյալում քաղաքագիտությունն ու իրավագիտությունը կառավարման ձևի դասակարգման հիմքում հիմնականում դնում էին այն հանգամանքը, թե պետության գլուխն ընտրվո՞ւմ է (անկախ այն հանգամանքից՝ ուղղակի թե անուղղակի ընտրությունների միջոցով), թե՞ նրա պաշտոնը փոխանցվում է ժառանգաբար: Ըստ այս հիմքի՝ պետությունները դասակարգվում են միապետության ու հանրապետության:

Հարկ է նկատել, որ այս դասակարգումը պատմականորեն առաջին ու ամենաընդհանուր դասակարգումներից մեկն է:

Կառավարման միապետական ու հանրապետական ձևերի հակասությունը դրսևորվում է պետական կյանքի զարգացման արդեն ամենավաղ փուլերում: Այսօր էլ կան գիտնականներ, որոնք, ըստ կառավարման ձևի, պետությունների դասակարգումը կատարում են երկու մեծ հիմնական խմբերում՝ միապետություն և հանրապետություն⁶⁷: Այնուհետև կատարվում են, այսպես կոչված, ենթադասակարգումներ:

Չպետք է կարծել, որ դասական երկու կառավարման ձևերը՝ նախագահականն ու պառլամենտականը բոլոր երկրներում նույն են, միասնական են ու կրկնվում են: Հպանցիկ դիտարկումը նույն կառավարման ձևը ունեցող տարբեր պետությունների վեր են հանում տարբերությունների մի ողջ խումբ: Կառավարման այս երկու ձևերից յուրաքանչյուրն ունի իր տարատեսակները կամ, ինչպես պնդում են որոշ հեղինակներ, կառավարման համակարգերը⁶⁸: Իրականում գոյություն ունեն նաև իրական ու

⁶⁴ Տե՛ս Shugart M.S., Carey J.M. Presidents and Assemblies. Cambridge: Cambridge University Press. 1992, P. 26; Daly S. The Ladder of Abstraction: A Framework for the Systematic Classification of Democratic Regime Types // Politics. – 2003. – Vol. 23 (2), p. 104; Siaroff A. Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction, European Journal of Political Research, Volume 42, Issue 3, May 2003, p. 287–312:

⁶⁵ Տե՛ս Lijphart A. Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries. New Haven: Yale univ. press, 1999, p. 119:

⁶⁶ Տե՛ս Elgie R. The Classification of Democratic Regime Types: Conceptual Ambiguity and Contestable Assumptions. European Journal of Political Research, 1998.vol. 33, № 2., p. 227:

⁶⁷ Դեռ Մաքհավելին է այս մասին գրել. «Յուրաքանչյուր պետություն, որը օժտված է մարդկանց նկատմամբ իշխանությամբ, եղել է կա՛մ հանրապետություն, կա՛մ միահեծան կառավարվող միապետություն» (Մաքհավելի Ն., «Տիրակալը», (թարգմանությունը Ա. Բարսեղյան), հեղինակային հրատ., 2010, Եր., 2010, էջեր 5-6:

⁶⁸ Տե՛ս Сахаров Н.А., նշվ. աշխ., էջ 2:

նոմինալ միապետություններ և հանրապետություններ⁶⁹: Սակայն, ինչպես արդեն նշվեց, գրականությունում կառավարման ձևերի տեսակների վերաբերյալ միասնական կարծիք չկա: Դա պայմանավորված է տարբեր գիտնականների տեսական դիրքորոշումներով. այս կամ այն հատկանիշն այս կամ այն գիտնականի կողմից գնահատվում է որպես կարևոր, կանխորոշիչ, էական, մյուսի կողմից՝ ոչ:

Առաջին հայացքից բավականին տրամաբանական թվացող և դասագրքային ճշմարտության նմանվող այս դասակարգումն իր պարզությամբ հանդերձ, կարծում ենք, ունի էական բացթողում: Նման դասակարգումը չի պատասխանում կառավարման ձևի բովանդակության հարցին, դասակարգելիս հիմք է ընդունվում պետությունների բացառապես ձևական կողմը: Կառավարման ձևի բովանդակության վերլուծությունից արդեն ակնհայտ էր (տե՛ս 1-ին պարագրաֆը), որ այս հարցում էականը, գլխավորը ոչ թե պետության գլխի (լինի նախագահ, կայսր թե թագավոր) պաշտոնի ստանձնման եղանակն է, այլ պետական իշխանության օրենսդիր և գործադիր բարձրագույն մարմինների, դրանց ու ժողովրդի միջև հարաբերությունները, այդ հարաբերությունների բովանդակությունը, այդ մարմիններից յուրաքանչյուրի լիազորությունները:

Կառավարման ձևի սահմանումը պետք է պարունակի մի շարք հարցերի պատասխաններ, որոնք էլ պետք է հիմք դառնան պետություններն ըստ կառավարման ձևի դասակարգելիս: Այս հարցերի շարքում առաջինն այն է, թե ինչպես է «ծնվում» գործադիր իշխանությունը, որ մարմինն է կազմավորում գործադիր իշխանությունը, երկրորդ՝ ինչպիսի կառուցվածք ունի գործադիր իշխանությունը. այն երկփեղկված է, թե ամբողջությամբ պատկանում է մեկ անձի, կամ մեկ մարմնի, երրորդ՝ ինչպիսի լիազորություններ ունի օրենսդիրը գործադիր իշխանության նկատմամբ ընդհան-

⁶⁹ «Ժամանակակից տեսությունը կառավարման այս հիմնական ձևերն առաջին հերթին սահմանում է որպես «կառավարման ձև» ու բաժանում է միապետություն և հանրապետություն տեսակների: Սակայն միաժամանակ միապետության կատեգորիային վերաբերում են ոչ միայն այն պետությունները, որտեղ փաստացի իշխանությունը միապետին է, այլ նաև նոմինալ միապետներով պետությունները: Վերջիններս, որպես կանոն, ժողովրդավարական պետություններ են, որոնք էությամբ հանրապետություններ են: Մյուս կողմից՝ կառավարման հանրապետական ձև ունեցող պետությունների շարքին դասվում են այն երկրները, որտեղ քաղաքացիական և քաղաքական ակտիվությունը զգալիորեն սահմանափակ է, քաղաքական իրավունքները կոպիտ խախտվում են... Այլ կերպ ասած՝ և՛ միապետությունները, և՛ հանրապետությունները կարող են լինել իրական և նոմինալ» (Проблемы общей теории права и государства /Под ред. В.С. Нерсисянца (автор раздела VII - В.А.Четвернин) М., изд. Норма, 2004. с. 596-597:

րապես և նրա առանձին մարմնի նկատմամբ մասնավորապես, չորրորդ՝ ինչպիսին են «պետության գլուխ-գործադիր իշխանություն-օրենսդիր իշխանություն» եռանկյան հարաբերությունները:

Տարբեր պետությունների կառավարման ձևերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս սահմանելու կառավարման ձևերի հիմնական և երկրորդական, ձևական ու բովանդակային չափանիշներ: Հիմնական բովանդակային չափանիշներ են պետության գլխի լիազորությունների ծավալը, կառավարության ձևավորման ու արձակման կարգը, երկրորդային են պետության գլխի լիազորությունների ստանձնման, իշխանության բարձրագույն մարմինների ձևավորման կարգը: Միապետական կառավարման ձև ունեցող պետությունների համար երկրորդային չափանիշներ են իշխանության ներկայացուցչական մարմնի առկայությունը, միապետի վետոյի իրավունքը, ներկայացուցչական մարմինն արձակելու իրավունքը, պետության գլխի ինքնուրույնությունը⁷⁰:

Պետության գլխի պաշտոնի ժառանգաբար կամ ընտրությունների միջոցով ստանձնելու եղանակը, ըստ էության, վերը ներկայացված և ոչ մի հարցի չի պատասխանում: Թեպետ որոշ հարցերի պատասխաններ կարելի է բխեցնել պետության գլխի լիազորությունների ստանձնման եղանակից, սակայն միջազգային փորձը վկայում է դրանց ուղիղ կապի բացակայության մասին:

Կառավարման ձևի դասակարգման հետ կապված հաջորդ բարդությունն առնչվում է այն հարցին, թե դասակարգելիս հարաբերությունների, որ կողմը պետք է հիմք ընդունել՝ միայն իրավական՝ սահմանադրությունում և իրավական այլ ակտերում խնդրո առարկա հանդիսացող հարաբերությունները կարգավորող իրավանորմե՞րը, թե՞ խնդիրը պետք է վերլուծել նաև այն համատեքստում, թե իրականում, իրական կյանքում այդ համակարգն ինչպես է աշխատում, ինչպիսին են այդ մարմինների փաստացի լիազորությունները, այդ լիազորությունների փաստացի ծավալը, բովանդակությունը, պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների փոխհարաբերությունները: Գաղտնիք չէ, որ տարբեր պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների, պաշտոնատար անձանց լիազորությունների ծավալը պայմանավորված չէ միայն իրավաբանորեն դրանց ամրագրումից: Այդ հարաբերությունների բովանդակության

⁷⁰ Ст'ю Худoley Д. М. Основные, гибридные и атипичные формы правления. "Вестник Пермского университета", 2010, УДК 342.39. Юридические науки. Выпуск 4(10). с. 53-64:

վրա ազդում են այնպիսի գործոններ, որոնք հաստատուն չեն, փոփոխական են՝ քաղաքական ուժերի հարաբերակցություն, կոալիցիաների առկայություն կամ բացակայություն, մեկ կուսակցության գերիշխող դիրքով կոալիցիայի առկայություն, միակուսակցական կառավարություն, պետության գլխի և պառլամենտական մեծամասնության հարաբերակցություն, պաշտոնավարման ժամանակաշրջան և, ի վերջո, Հանրապետության նախագահի, վարչապետի անձնական հատկանիշներ:

Մեր ժամանակներում հանրապետության ու միապետության իրավահամեմատական վերլուծությունը գրեթե կորցրել է իր գիտական հետաքրքրությունը: Առավել մեծ թվով ուսումնասիրություններ այսօր նվիրված են հանրապետական կառավարման ձևի տարբեր տեսակներին: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ միապետությունների թիվը բավականին սահմանափակ է, շատ փոքր թվով երկրներ են, որոնք վերջին տասնամյակների ընթացքում միապետությունից անցում են կատարել հանրապետության, սակայն հանրապետական կառավարման մեկ ձևից մյուսին անցնելուն կարելի է հանդիպել ամենուր, հատկապես՝ նորանկախ պետություններում:

Ուշադրություն պետք է դարձնել նաև այն հանգամանքին, որ այս դասակարգումը խնդիրն ըստ էության չի լուծում նաև այն պատճառով, որ աշխարհում այսօր էլ կան նոմինալ հանրապետություններ և հանրապետական կառավարման ձևի տարրեր պարունակող միապետություններ, և խոսքը միայն այս միապետություններում պառլամենտների առկայության մասին չէ: Իրականությունը շատ ավելի բարդ է: Աշխարհում այսօր էլ կան միապետություններ, որտեղ միապետերն ընտրվում են (Կամբոջա⁷¹, Մալազիա⁷²։ վերջինում միապետն ընտրվում է հինգ տարով՝ նահանգների ինը սուլթանների թվից⁷³), միաժամանակ կան հանրապետություններ, որոնց կառավարման ձևի բովանդակությունը քիչ է տարբերվում դուալիստական կամ բացարձակ միապետություններից: Այս պետություններում միապետի, թագավորի անունը նախագահ դնելն ու ձևական ընտրություններ անցկացնելը, ըստ էության, չեն փոխում այդ երկրների կառավարման ձևի բովանդակությունը:

⁷¹ Տե՛ս Կամբոջայի Սահմանադրությունը, հոդված 10՝

http://legalportal.am/download/constitutions/38_ru.pdf, (16.10.2016):

⁷² Տե՛ս Մալազիայի Սահմանադրությունը՝ հոդված 32. մաս 3՝ <http://constitutions.ru/?p=8644>, (16.10.2016):

⁷³ Նահանգները 13-ն են, սակայն չորսը ղեկավարում են ոչ սուլթաններ:

Որոշ գիտնականներ կառավարման ձևերը դասակարգում են՝ հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, թե քանի մարդ է մասնակցում պետության կառավարմանը: Այս դասակարգումը բավականին մոտ է պետությունները միապետությունների ու հանրապետությունների դասակարգելուն, ինչպես նաև պետությունները ժողովրդավարական և ոչ ժողովրդավարական կառավարման ձև ունենալու դասակարգելուն, սակայն ունի որոշակի առանձնահատկություններ:

Ըստ պետության կառավարմանը մասնակցող անձանց թվաքանակի՝ պետության կառավարման ձևերի դասակարգումը հնագույն և իրավական աշխարհում ամենաճանաչված դասակարգումներից մեկն է: Դրա իրացման ընթացքում օգտագործվում է քանակական չափանիշը: «Եթե բարձրագույն պետական իշխանությունը պատկանում է մեկ անձի, դա կլինի միապետություն, եթե բազմաթիվ անձանց՝ արիստոկրատիա, եթե բոլորին՝ ժողովրդավարություն»⁷⁴:

Առաջնորդվելով միայն դրանցով՝ երբեմն խիստ դժվար է տարբերակում մտցնել կառավարման տարբեր ձևերի միջև ու պատասխանել որոշ սկզբունքայնորեն կարևոր հարցերի: Այսպես, հասարակության ո՞ր հատվածը կամ իշխող դասը պետք է գա իշխանության, որպեսզի հիմք լինի նման կառավարման ձևը արիստոկրատական հանրապետություն կամ ժողովրդավարություն անվանելու համար: «Բացի այդ, մասնավորապես ու՞մ պետք է անվանել իշխող: Եթե նրանց, ում ձեռքում կենտրոնացված է պետական ողջ իշխանությունը, ապա որպես մեկ անձի իշխանության համապատասխանում է միայն բացարձակ միապետությունը»⁷⁵: Այս ամենից կարելի է հետևություն անել, որ պետության կառավարման ձևերի դասակարգման քանակական չափանիշը (ըստ իշխողների թվաքանակի) դեռևս կատարյալ չէ, չափազանց առերևույթ է ու պատահական: Այն մի շարք դեպքերում հնարավորություն չի տալիս հստակ սահման դնելու միապետական ու հանրապետական ձևերի միջև: Կառավարման ձևերի դասակարգման քանակական չափանիշի հանդեպ զգուշավորությունը գալիս է նաև այլ հեղինակներից: Դա մի շարք հետազոտողների դրդեց չսահմանափակվել միայն տվյալ չափանիշով, այլ մշակել նաև ուրիշ չափանիշներ:

⁷⁴ Ст'ю Гумплович Л. Եզվ. աշխ. էջ. 221:

⁷⁵ Ст'ю Котляревский С.А. Власть и право. Проблемы правового государства. М., изд. Мысль, 1915, с. 18:

խանատու են ժողովրդի առջև՝ «վերջին ընտրողից մինչև նախագահ», որը կանգնած է հանրապետության գլխին և կոչված է գործել նրա անունից: Իսկ միապետության մեջ ամեն ինչ այլ կերպ է դասավորված, մասնավորապես՝ միապետության դեպքում կա նաև իշխանության ոչ պատասխանատու մարմին, որն անվանվում է միապետ⁷⁸: Պատասխանատվության և ոչ պատասխանատու լինելու այս տարբերության մեջ է Հանրապետության նախագահի ու միապետի տարբերությունը, այլ ոչ թե նրանց գործառույթների ծավալի ու բնույթի մեջ:

Կառավարման ձևերի դասակարգման իրավական չափանիշները լայնորեն օգտագործվել են նաև ռուս հայտնի իրավաբան-գիտնական Ֆ. Կիստյակովսկու կողմից: Իր «Ընդհանուր պետական իրավունքի վերաբերյալ դասախոսություններում», որոնք հրապարակվել են 1912թ., նա ընդգծում է, որ միապետության ու հանրապետության իրավական տարբերությունը պետք է որոնել ոչ թե կառավարության իշխանության իրավասության, այլ դրա կազմակերպման, մասնավորապես՝ իշխանության կրողի իրավական դիրքի մեջ⁷⁹: Ընտրովիությունը և ժառանգականությունը՝ որպես հանրապետական ու միապետական կառավարման ձևերի ենթաբաժանման չափանիշներ, օրգանապես զուգակցվում են դրանց կարևոր այնպիսի հատկանիշների հետ, ինչպիսիք են պետության գլխի իշխանության ժամկետայնությունը՝ հանրապետության դեպքում, և անժամկետությունը՝ միապետի դեպքում:

Միապետի իշխանության ինքնուրույնությունը և ոչ պատասխանատու լինելը, ըստ Ն.Մ. Կորկունովի, նկատի ունենալով ամենից առաջ նախասահմանադրական միապետությունը, զգալի ազդեցություն է ունենում պետական իշխանության դրսևորման բոլոր ձևերի վրա: Միապետական սկզբունքը պահանջում է, որ պետության մեջ ոչինչ չիրականացվի միապետի կամքին հակառակ և նույնիսկ նրա կամքից անկախ⁸⁰:

Միապետի անունից է իրականացվում արդարադատությունը: Նա է նշանակում դատավորներին ու բարձրագույն պաշտոնատար բոլոր անձանց: Ըստ օրենքի՝ միապետին է սովորաբար պատկանում բացարձակ վետոյի իրավունքը և միշտ՝ օրենքները

⁷⁸ Ст'ю Коркунов Н.М., Лекции по общей теории права. СПб., 1894. М., изд. Российская Политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. с. 257:

⁷⁹ Ст'ю Кистьяковский Ф. Лекции по общему государственному праву. М., изд. Братьев Башмаковых, 1912, с. 190:

⁸⁰ Ст'ю Коркунов Н.М., նշվ. աշխ., էջ 258:

հրապարակելու ու կատարման դնելու իրավունքը: Ենթադրվում է, ըստ Ն.Մ Կորկունովի, որ բոլոր այս գործառույթները կարող են պատկանել նաև Հանրապետության նախագահին, սակայն, իհարկե, այս դեպքում մեծ տարբերությունն այն է, թե արդյոք դրանք իրականացվում են «ոչ պատասխանատու միապետի, թե ժողովրդի առաջ պատասխանատու պաշտոնատար անձի կողմից»⁸¹:

Ոչ պատասխանատու լինելու ակունքները պատմականորեն առաջ են եկել նախքան սահմանադրական հաստատությունների ձևավորումը: Այն արդյունք էր միապետի իշխանության անսահմանափակության՝ մի կողմից, և նրա իրավունքի անժամկետության՝ մյուս կողմից: Այնուամենայնիվ, միապետի պատասխանատվության բացակայությունը ամեն տեղ պահպանվեց նաև սահմանադրական կարգի ներմուծումից հետո⁸²: Սահմանադրական միապետությունների մեծ մասում ֆորմալ-իրավական առումով այն գոյություն ունի նաև այսօր:

Հանրապետության և միապետության պայմաններում իշխանության կրողների իրավական տարբեր դիրքն այն է, որ առաջին դեպքում պետական մարմինների բարձրագույն ու տեղական պետական մարմինների կազմակերպման և գործունեության մեջ գերակշռում են կոլեգիալության սկզբունքները, իսկ երկրորդում՝ միանձնյա կառավարումը:

Մեր օրերում առավել մեծ կարևորություն է ձեռք բերում այն հարցը, թե կառավարման, որ ձևերն են առավել արդյունավետ, առավել ժողովրդավարական: Կառավարման ո՞ր ձևերի պայմաններում է հասարակությունը, պետությունը զարգանում առանց ցնցումների, կառավարման ո՞ր ձևն է երաշխավորում առավել մեծ թվով քաղաքացիների մասնակցություն պետության կառավարմանը, և որի՞ պարագայում են անխուսափելի ներքին բախումներն ու ճգնաժամերը, կառավարման ո՞ր ձևն է երաշխավորում վերահսկելի, հակակշռվող իշխանություններ, և որի՞ պարագայում է իշխանությունը գերկենտրոնացած ու չվերահսկվող: Այս հարցերին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է որոշակի անդրադարձ կատարել կառավարման երկու հիմնական մեծ խմբերի:

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸² Տե՛ս Коркунов Н.М., նշվ. աշխ., էջ 290:

Հանրապետություն (լատ. *res publica*՝ հասարակական գործ) է համարվում այն պետությունը, որում գերագույն իշխանությունը պատկանում որոշակի ժամկետով ընտրված պետական մարմիններին: Ընդ որում, պետականության այս ձևն առաջին հերթին բնորոշ է ազատ ու քաղաքականապես հավասար սուբյեկտների փոխհարաբերությունների վրա հիմնված հասարակությանը⁸³: Սահմանադրագետները հանրապետություն են համարում քաղաքական այն համակարգերը, որոնցում առկա է սահմանադրություն՝ անգամ ձևական, կամ հիմնական օրենք, որում պետությունը հռչակված է հանրապետություն⁸⁴:

Հանրապետական կառավարման «մաքուր» ձևը բնութագրվում է հետևյալ հատկանիշներով.

-պետական մարմինների ընտրովիություն որոշակի ժամկետով և դրանց կառավարման կոլեգիալություն,

-որոշակի ժամկետով ընտրովի պետության ղեկավարի առկայություն, պետական իշխանության ածանցյալ բնույթ, որից օգտվում են ինքնիշխան ժողովրդի պատգամով,

-պետության ղեկավարի իրավական պատասխանատվություն⁸⁵:

Այս տեսակետը կիսում են նաև այլ տեսաբաններ:

Կառավարման հանրապետական ձևը միապետական կառավարման ձևի համեմատ կարճ, սակայն ինքնին բավականին երկար պատմություն ունի: Հնագույն ժամանակներից անցնելով երկար ճանապարհ՝ կառավարման այս ձևը վերապրել է բազմաթիվ փոփոխություններ ու նորարարություններ, որոնք ժամանակակից հանրապետությունն արմատապես տարբերում են Հունաստանի հնագույն հանրապետություններից. պետականության այդ ձևը սաղմնավորվել և իր ծաղկման գագաթ-

⁸³ Տե՛ս Спирidonов Л.И. Теория государства и права. Санкт-Петербург. высш. шк. МВД России. – Санкт-Петербург, 1995, с. 54:

⁸⁴ Տե՛ս Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран. М., изд. Форум: ИНФРА-М, 1999, с. 156-173; Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М., изд. Юристъ, 2001, с. 159-170, Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Мн., изд. Новое знание, 2001, с. 226-233:

⁸⁵ Տե՛ս Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. М., изд. Норма-Инфра, 2003, с. 224-226; Теория государства и права: Курс лекций /Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько, 2-е изд., перераб. и доп. М., изд. Юристъ, 2001, с. 146-148:

նակետին է հասել այն ժամանակվա Աթենքում⁸⁶: Կառավարման հանրապետական ձևը պահպանվել է նաև միջնադարում՝ ինքնակառավարման իրավունք ունեցող քաղաքներում (Նովգորոդ, Պսկով, Ջենովա, Վենետիկ և այլն): Հանրապետական գաղափարախոսության ներկայացուցիչները մտածում էին այնպիսի պետության մասին, որտեղ իրականացվում է կոլեկտիվ կառավարում, որտեղ պետական պրակտիկայում իրականացվում է ժողովրդական ինքնիշխանության սկզբունքը, և որի մասին առաջին անգամ հայտարարվել է XIV դարում և հիմնավորապես զարգացվել ֆրանսիացի լուսավորիչ Ժ.ժ. Ռուսոյի կողմից XVIII դարում⁸⁷:

Հանրապետությունը՝ մնացյալ հավասար պայմաններում, կառավարման ամենա-ժողովրդավարական ձևն է, քանի որ ենթադրում է, որ իշխանության յուրաքանչյուր թևի, յուրաքանչյուր բարձրագույն մարմնի՝ ներառյալ պետության ղեկավարի, լիազորությունները, ի վերջո, հենվում են ժողովրդից ստացած մանդատի վրա: Բայց պետք է ընդգծել, որ այդ եզրահանգումը ճիշտ է միայն այլ հավասար պայմանների առկայության դեպքում:

Խնդիրն այն է, որ գոյություն ունեն հանրապետության՝ ոչ լեգիտիմ իշխանությամբ բնութագրվող տարատեսակներ, որոնցում կառավարումն իրականացվում է ոչ որպես «ժողովրդի գործ»⁸⁸: Օրինակ, երբ երկրում տեղի է ունենում պետական հեղաշրջում, որը պետության ղեկավար է դարձնում միանձնյա բռնապետի (նրան կարել է ցանկացած ձևով անվանել՝ նախագահ, առաջնորդ, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար, համակարգող և այլն) կամ բռնապետների խմբի, կառավարման ձևը կարող է պաշտոնապես հռչակվել կամ մնալ հանրապետական, բայց նրա բովանդակությունը նենգափոխվում է, իսկ ժողովրդավարական էությունը՝ վերանում: Դա տեղի է ունենում նաև այն դեպքում, երբ օրինական ընտրված կամ նշանակված պաշտոնատար անձը (նախագահ, վարչապետ և այլն) զավթում է սահմանադրությամբ իրեն չվերապահված իրավասությունները, պաշտոնավարման ժամկետի վերջում հրաժարվում է լքել իր պաշտոնը: Այդպես է վարվել, օրինակ, Հիտլերը՝ Գերմանիայում

⁸⁶ Ст'ю Протасов В.И. Теория государства и права: Учебник для ВУЗов. М., изд. Новый Юрист, 1999, с. 155:

⁸⁷ Ст'ю Ракитская И.Ф. Теория государства. /конспект лекций/, СПб, изд. Альфа, 1999, с. 85:

⁸⁸ Ст'ю Андреева Г.Н. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. М., изд. ЭКСМО, 2005, с. 323:

1933թ., Ժ. Մորուտոն՝ Զաիրում (այն ժամանակ՝ Կոնգո) 1960թ., սև գնդապետները՝ Հունաստանում 1967թ., Ա. Պինոչետը՝ Չիլիում 1973թ.:

Կան նաև միապետությունը հանրապետությունով փոխարինելու այնպիսի դեպքեր, որոնք հավասարազոր են միապետության օրոք գոյություն ունեցող ժողովրդավարության վերացման: Օրինակ՝ հունական «սև գնդապետները» 1973թ. հունիսին վերացրին միապետությունը, բայց նման «հանրապետությունը» երկիրն ավելի «ժողովրդավարական» չդարձրեց: Բացարձակ միապետությունից շատ քիչ են տարբերվում արևադարձային Աֆրիկայի որոշ հանրապետություններ, որտեղ, չնայած պառլամենտի և դատարանների առկայությանը, նախագահի իշխանությունը գրեթե անսահմանափակ է (այսպես կոչված՝ գերնախագահական հանրապետություններ): Այստեղ նախագահների փոփոխությունը սովորաբար տեղի է ունենում միայն նրանց մահվան կամ ռազմական հեղաշրջման, բայց ոչ համընդհանուր ընտրությունների արդյունքում: Նոր ժամկետով վերընտրությունն էլ ավելի շուտ ծիսական, քան իրական բնույթ է կրում: Եղել են ու կան նախագահական հանրապետություններ, որոնք, ըստ սահմանադրության, նախագահի կողմից ղեկավարվում են ցմահ (առաջինը եղել է Ժոզեֆ Բրոզ Տիտոն Հարավսլավիայում, իսկ այնուհետև ցմահ նախագահներ են ղեկավարել Թունիսում, Քենիայում, Գվինեայում, Մալավիում, Թուրքմենստանում և այլ երկրներում⁸⁹), կան նույնիսկ փաստացի ժառանգական նախագահներ (Ադրբեջան, Սիրիա, Գաբոն)⁹⁰:

Ժամանակակից աշխարհում գոյություն ունեն նաև հանրապետական կառավարման ոչ տիպիկ ձևեր: Դրանք են՝ թեոկրատական և մոնոկրատական հանրապետությունները, ջամախիրիյան, կոլեգիալ զինվորական կառավարումով հանրապետությունները, քվադիպառլամենտական հանրապետությունները⁹¹:

Թեոկրատական հանրապետություններին բնորոշ է աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանության կենտրոնացումը երկրի ընտրովի ղեկավարի ձեռքում: Երկրի ղեկավարի ընտրությունները բնույթով մոտ են պառլամենտական երկրների ղեկավարների

⁸⁹ Նրանցից շատ քչերն են մահացել այդ կոչումներով:

⁹⁰ ԿԺԴՀ-ում պետության ղեկավարը եղել է առաջին նախագահ Կիմ Իր Սենի որդին, այժմ՝ նրա որդին, սակայն նրանք չեն ունեցել և չունեն նախագահի կոչում: Կիմ Իր Սենի այս կոչումը մշտապես պահպանվում է:

⁹¹ Սրանք բավականին հազվադեպ հանդիպող կառավարման ձևեր են, այդ իսկ պատճառով ատենախոսության շրջանակներում դրանց անդրադարձ չի կատարվել:

ընտրություններին: Թեոկրատական պետության օրինակ է Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը: Համաձայն Իրանի սահմանադրության՝ երկրում արգելված է քաղաքական կուսակցությունների և ոչ իսլամական կազմակերպությունների գործունեությունը: Պետական կառավարումն իրականացվում է իրարից անկախ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների կողմից, որոնք գտնվում են երկրի քաղաքական ու հոգևոր առաջնորդի վերահսկողության տակ: Օրենսդիր իշխանությունը պատկանում է պառլամենտին (Մեջլիս)՝ կազմված 270 պատգամավորներից (որը կարող է ավելանալ 20-ով), որոնք ընտրվում են համընդհանուր և ուղղակի ընտրական իրավունքի հիման վրա՝ չորս տարի ժամկետով (հոդված 64)⁹²: Պետության գլուխը Հանրապետության նախագահն է, որը նույնպես ընտրվում է համընդհանուր և ուղղակի ընտրական իրավունքի հիման վրա՝ չորս տարի ժամկետով: Արգելվում է այդ պաշտոնը զբաղեցնել երկու ժամկետից ավելի: Հանրապետության նախագահը պատասխանատու է սահմանադրության կատարման համար և ղեկավարում է գործադիր իշխանությունը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ սահմանադրությունն այդ լիազորությունն ուղղակիորեն վերապահում է ազգի առաջնորդին (հոդված 60): Նա է նշանակում նախարարներին, նրանց թեկնածությունները ներկայացնում է Մեջլիսի հաստատմանը, ընդհանրապես պատասխանատու է պառլամենտի առջև կառավարության գործունեության համար, ստորագրում է միջազգային պայմանագրերը: Մեջլիսն իրավասու է անվստահության քվե հայտնել կառավարությանը նախագահի գլխավորությամբ կամ որևէ նախարարի անհատապես: Այդ դեպքում կառավարությունը լրիվ կազմով կամ կոնկրետ նախարարը պարտավոր են հրաժարական տալ:

Աֆրիկայի որոշ երկրներում գոյություն ունեն **մոնոկրատական հանրապետություններ**, որոնք այլ կերպ անվանվում են **միապետական հանրապետություններ**: Այդ երկրներում միակուսակցականության պայմաններում կուսակցության ղեկավարը հայտարարվում է ցմահ նախագահ, իսկ պառլամենտը չունի իրական որևէ իրավասություն: Այսպես, նախկին Հարավսլավիայում առաջին նախագահ Բրոզ Տիտոն, ըստ սահմանադրության՝ ցմահ նախագահ էր: Նմանատիպ իրավիճակ էր նաև Զաիրում,

⁹² Տե՛ս ԻԻՀ սահմանադրությունը:

Մալավիում, Ուգանդայում, Թունիսում, որտեղ հռչակված հանրապետական կարգերը բովանդակային առումով հիշեցնում են միապետական կարգեր:

Սոցիալիստական հանրապետությունների առանձնահատկությունն իրավական համակարգի հիմքում ընկած գաղափարախոսությունն է, որն ուղղված է քաղաքական իդեալի, այսինքն՝ սոցիալիզմի կառուցմանը: Այդպիսի պետության օրինակ կարող է ծառայել Կուբան: Այս երկիրը կառավարման ձևով սոցիալիստական հանրապետություն է՝ միակուսակցական համակարգով: Կուբայի կոմունիստական կուսակցությունը լիակատար վերահսկողություն է պահպանում հասարակության նկատմամբ: Կուբայում արգելված է քաղաքական և գաղափարախոսական բազմակարծությունը: Պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը Ժողովրդական իշխանության ազգային ասամբլեան է, որն օժտված է օրինաստեղծ իրավասություններով: Պետական խորհուրդը հաշվետու է ասամբլեայի առջև, իսկ նրա նախագահը երկրի ու կառավարության ղեկավարն է և գլխավորում է Ազգային պաշտպանության խորհուրդը:

Ջամահիրիայի դեպքում պետական-իրավական հիմնական մարմինները վերացվում են, դրանց անհրաժեշտությունը ժխտվում է: Ջամահիրիան գոյություն ուներ Լիբիայում: Այդ երկրում չկար սահմանադրություն, հասարակության հիմնական օրենքը Ղուրանն էր: Լիբիայում, ըստ Քադդաֆիի տեսության, ժամանակակից ժողովրդավարության նորմերը համարվում էին կեղծ, դրա փոխարեն կիրառվում էր ժողովրդի անմիջական կառավարման՝ ջամահիրիայի սկզբունքը: Չկային կուսակցություններ և պառլամենտ բառիս դասական իմաստով: Գործադիր իշխանությունը կենտրոնացված էր տարբեր մակարդակների ժողովրդական կոմիտեների ձեռքում՝ ներքևից մինչև վերև: Գործադիր իշխանությունը իրականացնում էր Բարձրագույն ժողովրդական կոմիտեն: Լիբիական ջամահիրիայի ղեկավարն էր գնդապետ Քադդաֆին, որին ենթարկվում էր բանակը: Չգրադեցնելով որևէ այլ պաշտոն՝ Քադդաֆին, այնուամենայնիվ, կանգնած էր բոլոր պետական մարմիններից վեր, չէր ընտրվում և օժտված էր անսահմանափակ լիազորություններով:

Կոլեգիալ զինվորական կառավարման օրինակներ են Նիգերը (Բարձրագույն զինվորական խորհուրդ), Նիգերիան (Դաշնային զինվորական կառավարություն), Մյանմարը (Պետական կարգ ու կանոնի վերականգման խորհուրդ՝ կազմված 19

գեներալներից): Կոլեգիալ մարմնի ղեկավարը, որպես կանոն, գլխավորում է կառավարությունը: Պառլամենտի իրավասությունները խիստ սահմանափակվում են սահմանադրությամբ, երկիրը ղեկավարվում է հրամանագրերով:

Այսպիսով, հանրապետական կառավարման ոչ տիպիկ ձևերն այսօր էլ կան: Դրանց առկայությունը պայմանավորված է տարբեր երկրներում ավանդույթների և սովորույթների բազմազանությամբ: Դրանց գործառնությունն ունի բավականին դրական կողմեր, քանի որ այդպիսով ապահովվում է տվյալ երկրի կառավարելիությունը, հասարակության կոնսոլիդացիան, ինչն առավել կարևոր է այն երկրների համար, որոնք չունեն պառլամենտարիզմի պատմական փորձ: Կառավարման ոչ տիպիկ ձևերը, որպես կանոն, ձևավորվում են պատմական որոշակի պայմաններում՝ հաղթահարելու այն ճգնաժամային երևույթները, որոնք առաջանում են իշխանության տարբեր թևերի հակամարտության արդյունքում:

Որոշ դեպքերում կառավարման ձևերը դասակարգելիս ելնում են այն հանգամանքից, թե հետազոտության օբյեկտները զարգացած պետաիրավական համակարգերն են, որտեղ արդեն տարանջատված են քաղաքացիական հասարակությունը և պետությունը, որտեղ արդեն առկա է այն, ինչ անվանում ենք ժամանակակից իրավական պետություն, թե՛ ոչ: Առաջին մոտեցման կողմնակիցներն առանձնացնում են իրավական պետության հիմնարար չափանիշներին (դրանց թվին կարող են դասվել իշխանության բաժանման մոդելները, գործադիր իշխանության ղեկավարի կարգավիճակը, կառավարությունը ձևավորելու եղանակը, կառավարության պատասխանատվությունը և այլն) համապատասխանող պետությունների որոշակի խումբ ու դրա հիման վրա գալիս են կոնկրետ պետության կառավարման ձևի վերաբերյալ եզրահանգման: Այս մոտեցման դեպքում չափանիշները, որպես կանոն, շատ չեն: Սահմանափակ են նաև կառավարման ձևերը՝ կառավարման նախագահական ձև, կառավարման պառլամենտական ձև և կառավարման կիսանախագահական ձև: Նշված պետաիրավական համակարգերը լիովին տեղավորվում են այս դասակարգման շրջանակներում:

Երկրորդ մոտեցման շրջանակներում հետազոտության օբյեկտներն են ոչ միայն իրական, այլ նաև նոմինալ հանրապետությունները, ոչ միայն զարգացած, այլև

իրավական տեսանկյունից չզարգացած պետություններն ու ավտորիտար պետությունները: Իհարկե, այսպիսի բազմաթիվ «հանրապետություններ» առանձնացվում են մի շարք տարբերություններով: Այդ պատճառով էլ, ընդհանուր տարրերը նշելու փոխարեն, որոնք թույլ կտան միավորել նմանատիպ պետությունները վերոնշյալ կառավարման ձևերի նկարագրով, գիտնականներն առաջին հերթին հաշվի են առնում իրավական պետության չափորոշիչներին դրանց համապատասխանելու կամ չհամապատասխանելու հանգամանքը:

Ելնելով վերոշարադրյալից՝ կարելի է պնդել, որ **կառավարման հանրապետական ձևն ունի երեք ժողովրդավարական դրսևորում՝ պառլամենտական, նախագահական, կիսանախագահական (կառավարման այս ձևերը կքննարկվեն աշխատության հաջորդ պարագրաֆներում և հաջորդ մասերում): Իսկ մյուս ձևերը ոչ ժողովրդավարական են:**

Միապետություն: Ինչ վերաբերում է միապետություններին, ապա, մեր կարծիքով, ճիշտ են այն գիտնականները, որոնք պնդում են, որ միապետական են այն պետությունները, որոնցում պետության գլուխն իրավաբանորեն պատասխանատու չէ և, որպես կանոն, իր իշխանությունը ստանում է ժառանգաբար ու ցմահ⁹³: Բոլոր միապետությունների գլխավոր տարբերիչ գիծը միապետի՝ իրավաբանորեն ոչ պատասխանատու լինելն է ժողովրդի և իշխանության այլ մարմինների (իհարկե, եթե դրանք գոյություն ունեն) առջև: Ժամանակակից աշխարհում նույնիսկ ժողովրդավարական պառլամենտական միապետություններում միապետները և նրանց ընտանիքների անդամները չեն կարող ենթարկվել քրեական, քաղաքացիական կամ վարչական պատասխանատվության: Առանձին միապետներ չեն վճարում հարկեր և այլն: Սակայն միապետների տապալումը, հեղափոխության արդյունքում կառավարման հանրապետական ձևի հաստատումը հաճախ է ուղեկցվել նախկին միապետներին դատարանի առաջ կանգնեցնելով: Պատմությունից հայտնի են նախկին թագավորներին մահապատժի ենթարկելու բազմաթիվ դեպքեր:

Բացարձակ միապետության դեպքում դե յուրե և դե ֆակտո միապետի ձեռքում են գտնվում պետական իշխանության բոլոր ճյուղերը: Նա իրավունք ունի հրապարակելու

⁹³ Ст'ю Корельский В.М., Перевалов В.Д. Теория государства и права. М., изд. Инфра-М, 2002. с. 57:

օրենքներ, տնօրինելու գերագույն դատարանը, ձևավորելու կառավարություն, ղեկավարելու գործադիր իշխանությունը: Բոլոր նախարարները, ինչպես նաև վարչապետը, եթե այդ պաշտոնն ինստիտուցիոնալիզացված է, պատասխանատվություն են կրում միապետի առաջ: Բացարձակ միապետություններում պառլամենտներ որպես այդպիսիք չկան և չեն կարող լինել: Լավագույն դեպքում միապետը կարող է հիմնել իրեն առընթեր խորհրդատվական մարմիններ, որի անդամները, որպես կանոն, լինում են միապետի մերձավոր շրջապատի անդամները: Բացարձակ միապետություններում պետության գլուխն ինքնակալ է, իր գործողություններն իրականացնում է ինքնուրույն: Միապետի ակտերն ուժի մեջ մտնելու համար չի պահանջվում իշխանության որևէ մարմնի հավանությունը: Բացարձակ միապետության օրինակ է Սաուդյան Արաբիան:

Դուալիստական միապետություններում թագավորի իշխանությունը սահմանափակված է պառլամենտի կողմից: Այսպիսի պետություններում օրենսդիր իշխանությունն իրականացնում է իշխանության ընտրովի ներկայացուցչական մարմինը: Այնուամենայնիվ, միապետին են մնում գործադիր և դատական իշխանությունը: Ավելին՝ այսպիսի միապետություններում պետության գլուխն ունի վետոյի իրավունք: Ընդ որում, միապետի վետոն կարող է հաղթահարվել միայն պառլամենտի որակյալ մեծամասնությամբ: Սովորաբար դուալիստական միապետություններում պահպանվում է պետության գլխի՝ պառլամենտն արձակելու իրավունքը, որից միապետները հաճախ են օգտվում: Սակայն դուալիստական միապետություններում միապետներն արդեն չունեն ինքնուրույնություն. պետության գլխի բազմաթիվ ակտեր պահանջում են վարչապետի հավանությունը՝ կրկնաստորագրումը: Ինչպես ցույց է տվել պատմությունը, դուալիստական միապետությունը միապետության ոչ մշտական տարատեսակ է: Սովորաբար դուալիստական միապետություններ հիմնվում են բացարձակ միապետությունների բարեփոխման ժամանակ: Ժամանակի հետ այս միապետությունները փոխակերպվում են պառլամենտականի: Արդի աշխարհում թերևս միայն Մոնակոն է լիարժեք դուալիստական միապետություն:

Պառլամենտական միապետություններն ավելի տարածված են ժամանակակից աշխարհում: Այս պետություններում միապետները «**թագավորում են, սակայն չեն**

կառավարում»: Որպես այդպիսին, պետության գլուխներն իշխանություն չունեն: Միապետը պետության խորհրդանիշ է: Այսպիսի միապետություններում միապետները, մասնակցելով սահմանադրական իրավահարաբերություններին, կատարում են կա՛մ պառլամենտի, կա՛մ վարչապետի կամքը: Միապետի ակտերը պարտադիր պահանջում են կրկնաստորագրում: Այսպես՝ պառլամենտի արձակում իրականացվում է միապետի կողմից, սակայն նրա այդ հրամանը պետք է ամրագրված լինի վարչապետի ստորագրությամբ, որը պատասխանատվություն է կրում իրավաբանորեն ոչ պատասխանատու և այդ հարցերում ինքնուրույնություն չունեցող միապետի գործողությունների համար: Միապետը ֆորմալ ձևով մասնակցում է կառավարության ձևավորմանն ու արձակմանը: Որպես կանոն, միապետները վարչապետ են նշանակում կամ պառլամենտի հաստատմանն են ներկայացնում պառլամենտական մեծամասնության առաջնորդին կամ պառլամենտական կոալիցիայի ներկայացուցչին: Կառավարության արձակումը նույնպես իրականացնում է միապետը: Սակայն դա հնարավոր է միայն պառլամենտի կողմից անվստահության քվե հայտնելուց հետո: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ կարելի է արձանագրել, որ կառավարությունը դե ֆակտո ձևավորվում և պատասխանատու է միայն պառլամենտին, որը դասական պառլամենտական կառավարման ձևին բնորոշ հատկանիշներից է:

Միապետի բոլոր պաշտոնական գործողությունների համար, ինչպես նշվեց, պատասխանատու է վարչապետը: Միապետին մնում է միայն մասնակցել արարողակարգային բնույթի պաշտոնական միջոցառումներին: Պառլամենտական միապետության առավել բնորոշ օրինակ են Մեծ Բրիտանիան և Ճապոնիան: Համաձայն Ճապոնիայի սահմանադրության 1-ին հոդվածի՝ կայսրը պետության և ժողովրդի միասնականության խորհրդանիշն է, նրա կարգավիճակը սահմանվում է ժողովրդի կամքով, ում պատկանում է սուվերեն իշխանությունը⁹⁴: Այսպիսով, պառլամենտական միապետություններում միապետները սուվերեն չեն:

Պառլամենտական միապետությունն իր կառավարման բովանդակությամբ գրեթե չի տարբերվում պառլամենտական հանրապետությունից: Հաճախ նախագահի պաշտոնում ընտրում են ծեր մարդկանց (Իտալիայի նախագահ Զ. Նապոլիտանոն 80

⁹⁴ Ст'у Маклаков В.В Конституции зарубежных государств: Учебное пособие, 7-е издание, М., изд. «Волтес Клувер», 2010. с. 385-402:

տարեկանից անց էր)՝ քաղաքականության վետերանների: Նախագահի պաշտոնը որոշ առումով նման է «հարգարժան թոշակառուի» կարգավիճակին:

Այսպիսով, ըստ կառավարման ձևի պետությունները միապետությունների և հանրապետությունների դասակարգելը կորցրել է իր գիտական նշանակությունն ու հետաքրքրությունը: Ոչ ժողովրդավարական կառավարման ձևերը բազմազան են և սույն աշխատության ուսումնասիրման առարկա չեն: Ժամանակակից գիտության համար նշանակություն ունի կառավարման ձևերն ըստ դրանց ժողովրդավարական և ոչ ժողովրդավարական լինելու դասակարգելը: Այսպիսով, կառավարման հիմնական ձևերի մեր կատարած դասակարգումը հանգեցնում է կառավարման ժողովրդավարական «մաքուր» երեք տեսակների առանձնացման, դրանք են՝ նախագահական (հանրապետություն), պառլամենտական (ընդ որում, քանի որ պառլամենտական միապետություններն իրենց կառավարման բովանդակությամբ էականորեն չեն տարբերվում պառլամենտական հանրապետություններից, վերջիններս կարելի է բնութագրել մեկ հասկացությամբ՝ «պառլամենտական երկրներ» կամ «պառլամենտական կառավարման ձև ունեցող երկրներ»)⁹⁵ և կիսանախագահական (հանրապետություն):

⁹⁵ См'у Проблемы общей теории права и государства /Под ред. В.С. Нерсисянца (автор раздела VII - В.А.Четвернин). М., изд. Норма-Инфра, 1999, с. 599; Энтин Л.М. Разделение властей: опыт современных государств. М., изд. Юрид. лит., 1995, с. 25-36:

§ 3. Կառավարման նախագահական ձևի բնութագրիչները, առավելություններն ու թերությունները

Կառավարման դասական երեք ձևերից այսօր ամենատարածվածը կառավարման նախագահական ձևն է: Լատինական Ամերիկայի, Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների գերակշիռ մասում գործում է կառավարման նախագահական ձևը: Այս երկրներում կառավարման այդ ձևի ընտրությունը պայմանավորված է մի քանի հանգամանքներով. նախևառաջ՝ այն բավականին պարզ է ու որոշակի, երկրորդ՝ թե՛ պառլամենտարիզմը և թե՛ կուսակցությունները գտնվում են կայացման փուլում, երրորդ՝ այս երկրներում բնակչության մեծ մասը չի վստահում պառլամենտին և կուսակցություններին, չորրորդ՝ ուժեղ ձեռքի նկատմամբ առկա է առավել մեծ պահանջարկ:

«Նախագահ» տերմինն առաջացել է լատինական «praesidens» բառից, որը բառացի նշանակում է «առջևում նստած»: «Նախագահ» հասկացությունը մեկնաբանվում է որպես «պետության ընտրված ղեկավար»: Անտիկ նախագահ էին անվանում նրան, ով նախագահում էր տարբեր ժողովներում: Այստեղից էլ հետագայում ծնվեց այնպիսի պաշտոն, ինչպիսին էր «Սենատի նախագահի» պաշտոնը: Իր այժմյան՝ պետության ղեկավարի իմաստով «նախագահ» բառը չի օգտագործվել ո՛չ հունական ու հռոմեական անտիկ հանրապետություններում, ո՛չ Վերածննդի բուրժուական հանրապետություններում՝ Անգլիայում և Նիդերլանդներում⁹⁶: Առաջին անգամ կառավարման նախագահական ձևը սահմանվել է ԱՄՆ-ում: Ամերիկյան պետականության ձևավորման առաջին փուլում ոչ միայն օրենսդիր, այլև գործադիր իշխանությունը կենտրոնացված էր մի տեղում՝ Մայրցամաքային Կոնգրեսում: Այդ փուլում ԱՄՆ-ը չունեւ երկրի միանձնյա ղեկավար: Կոնգրեսն իր անդամների շարքից ընտրում էր նախագահ, որի իրավասությունները սահմանափակ էին: Բայց որոշ ժամանակ անց ԱՄՆ քաղաքական խավը եկավ այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է տարանջատել օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները: Այսպիսով, 1787թ. Ֆիլադելֆիայում գումարված Սահմանադրական Կոնվենտի նիստերի ժամանակ առաջին անգամ սկսեցին քննարկել ԱՄՆ-ում նախագահի պաշտոն հիմնելու հարցը: Ամերիկացիների

⁹⁶ Տե՛ս Сахаров Н.А., նշվ. աշխ., 1994, էջ 5:

մեծամասնությունը դեմ էր թագավորական իշխանությանը՝ նույնիսկ թագավորի սահմանափակ իրավասությամբ: Այդ պատճառով գործադիր իշխանության ղեկավարի փնտրտուքը կատարվում էր հանրապետականության սկզբունքների շրջանակում, սկզբունքներ, որոնք ենթադրում էին բոլոր պաշտոնների ընտրովիություն⁹⁷:

ԱՄՆ-ի կառավարման ձևը հետագայում սկսեց դիտարկվել որպես կառավարման նախագահական դասական ձև: ԱՄՆ սահմանադրության 2-րդ հոդվածի առաջին բաժնի համաձայն՝ Նախագահը գործադիր իշխանության ղեկավարն է և գերագույն գլխավոր հրամանատարը⁹⁸:

Որոշ հեղինակների կարծիքով, քանի որ ԱՄՆ սահմանադրությունը բուռն ծափահարությունների ներքո գոյատևել է ավելի քան երկու հարյուր տարի, ապա այն այլ պետությունների համար իր գերազանցության շնորհիվ պետք է դիտարկվի որպես օրինակելի մոդել⁹⁹:

Պետական մարմինների համակարգում ԱՄՆ նախագահն անկախ է. հաշվետու չէ պետական որևէ մարմնի, քաղաքական պատասխանատվություն չի կրում պետական որևէ մարմնի առջև: Սա բնավ չի նշանակում, որ ԱՄՆ նախագահի իշխանությունը բացարձակ է կամ ամենամեծն է: Կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող շատ երկրների նախագահների լիազորությունները կարող են փաստացի մի քանի անգամ գերազանցել ԱՄՆ նախագահի լիազորություններին: Այս երկրի պետական մարմինների համակարգում նույնքան կարևոր և ինքնուրույն են Գերագույն դատարանն ու Կոնգրեսը՝ իր երկու պալատներով: Սա պայմանավորված է իշխանությունների բաժանման կուռ համակարգի առկայությամբ, որի հիմքերը ևս առաջին անգամ դրվեցին հենց ԱՄՆ սահմանադրությամբ:

Ի տարբերություն կառավարման նախագահական ձև ունեցող երկրների մեծամասնության՝ ԱՄՆ-ում նախագահի ընտրությունները կատարվում են միջնորդավորված: ԱՄՆ Նախագահը ընտրվում է ընտրիչների միջոցով: Յուրաքանչյուր նահանգում ընտրում են ընտրիչներ, որոնց քանակը հավասար է ԱՄՆ Կոնգրեսում և Սենատում

⁹⁷ Տե՛ս Паречина С.Г., նշվ. աշխ., էջ 27:

⁹⁸ Տե՛ս ԱՄՆ Սահմանադրությունը՝

www.constitutionfacts.com/content/constitution/files/USConstitution_Russian.pdf, (13.10.2016):

⁹⁹ Տե՛ս Riggs F. Presidentialism versus Parliamentarism: Implications for Representativeness and Legitimacy // International Political Science Review. - 1997. - Vol. 18. - № 3, p. 274-275.

կոնգրեսականների ու սենատորների ընդհանուր քանակին: Ի սկզբանե այս համակարգը նպատակ էր հետապնդում բացառել թեկնածու և ընտրող շփումները, որպեսզի ի չիք դարձվեն ընտրողների վրա ճնշումները: Սակայն պետք է նկատել, որ հետագա տարիները ցույց տվեցին միջնորդավորված ընտրությունների համակարգի բարդ ու ձևական բնույթ ունենալը, քանի որ բոլոր ընտրիչները կարող են քվեարկել միայն այն կուսակցության թեկնածուի օգտին, որից հենց իրենք են ընտրվել, այդ իսկ պատճառով ընտրիչների ընտրությունից հետո Հանրապետության ապագա նախագահի անունն արդեն հայտնի է դառնում:

Կառավարման նախագահական ձևն ընտրելու հաջորդ ալիքը տարածվեց լատինա-ամերիկյան երկրների վրա: Հարկ է նկատել, որ այս երկրներն ամբողջությամբ չընդօրինակեցին ամերիկյան համակարգը: Սակայն սկզբունքային հարցերում լուծումները նույնական մնացին: Հանրապետության Նախագահի ուժեղ իշխանությունը, որը բավականին անկախ է օրենսդիր իշխանություններից, լատինաամերիկյան երկրներում բազմիցս բերել է դիկտատուրայի¹⁰⁰:

Եվրոպայում կառավարման նախագահական ձևն առաջին անգամ ներմուծվեց Ֆրանսիայում և Շվեյցարիայում 1848 թվականին: Չնայած դա տեղի ունեցավ գրեթե միաժամանակ, սակայն այդ երկու երկրներում նախագահի կարգավիճակն ու իրավասությունները տարբեր էին, ինչը բացատրվում է դրանց զարգացման առանձնահատկություններով: Շվեյցարիայի կառավարման ձևի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ այն այսօր հեռու է նախագահական կոչվելուց: Շվեյցարիայում բարձրագույն գործադիր մարմինը Դաշնային խորհուրդն էր՝ կազմված յոթ նախարարներից, որոնք երեք տարով ընտրվում էին Դաշնային պառլամենտի երկու պալատների համատեղ նիստում: Այդ յոթ հոգին հետագայում իրենցից ընտրում էին մեկին, որը և մեկ տարով դառնում էր Շվեյցարիայի նախագահ (այս համակարգը գործում է առ այսօր): Նա կարող էր ընտրվել անսահմանափակ, բայց անպայման մեկ տարվա ընդմիջումից հետո: Նրա իրավասությունները չէին տարբերվում Խորհրդի մնացած վեց անդամների իրավասություններից, պատասխանատվությունն էլ նույնն էր: Ըստ էության՝ Շվեյցարիան չունեւր նախագահ այս ինստիտուտի դասական իմաստով և ղեկավարվում էր նախա-

¹⁰⁰ Сахаров Н.А., նշվ. աշխ., էջ 8:

րարների կոլեգիայի կողմից¹⁰¹: Այլ էր պատկերը Ֆրանսիայում, որը 1848թ. Սահմանադրությամբ հռչակվեց նախագահական հանրապետություն: Ինչպես և ԱՄՆ-ում, այստեղ էլ Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանության միանձնյա ղեկավարն էր: Նա օժտված էր օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքով, նախարարներ նշանակելու և ազատելու իրավասությամբ և այլն: Սակայն ի տարբերություն ԱՄՆ-ի ու Շվեյցարիայի՝ Ֆրանսիայում Հանրապետության նախագահն ընտրվում էր համընդհանուր և ուղղակի ընտրությունների միջոցով:

20-րդ դարի պատմությունը, իրավամբ, կարելի է համարել աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա բազմաթիվ անկախ պետությունների հայտնվելու պատմություն: Նորանկախ երկրներից յուրաքանչյուրը յուրովի ընտրեց կառավարման իր ձևը, սակայն ուշագրավն այն է, որ դրանցից շատերը հիմնեցին Հանրապետության նախագահի ինստիտուտ և սահմանեցին կառավարման նախագահական ձև: Այսպես, Եվրոպայում նախագահի ինստիտուտը հիմնվեց Ավստրիայում, Վայմարյան Հանրապետությունում, Չեխոսլովակիայում, Լեհաստանում, Էստոնիայում, Լատվիայում, Լիտվայում: 20-րդ դարի 30-ականներին ու 40-ականներին կառավարման նախագահական ձևը սկսեց տարածվել Ասիայում՝ Ֆիլիպիններում, Լիբանանում, Սիրիայում: Բայց կառավարման նախագահական ձևն առավել մեծ տարածում գտավ Աֆրիկայում: Ձևի առումով նույնական, սակայն բովանդակային առումով այստեղ անհամատեղելի էին կառավարման նախագահական ձև ունեցող պետությունները կառավարման նախագահական դասական ձև ունեցող երկրների հետ: Ցեղային հարաբերություններն ու հակամարտությունները հաճախ բերում էին զինվորական հեղաշրջումների, և արդյունքում հեղաշրջման առաջնորդը հայտարարվում էր երկրի նախագահ: Իսկ եթե նախագահն ընտրվում էր, ապա այդ ընտրությունները շատ հեռու էին ժողովրդավարական լինելուց: Ընտրություններն անց էին կացվում առանց այլընտրանքի, կամ նախագահներն ընտրվում էին ցմահ: Դա գլխավորապես կապված էր այն իրողության հետ, որ այս պետություններում, որոնք չէին անցել պետականաշինության զարգացման բոլոր փուլերը, նախագահը նույնացվում էր ցեղի կամ տոհմի առաջնորդի հետ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո արևմտաեվրոպական մի շարք երկրներում

¹⁰¹ Ст'ю Чиркин. В. Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт. М., изд. Зерцало, 1998, с. 15:

ընդունված սահմանադրություններով նույնպես սահմանվեց անցում կառավարման նախագահական ձևի: Նույն ժամանակահատվածում կառավարման նախագահական ձև սահմանվեց ասիական մի շարք երկրներում՝ Հարավային Կորեայում, Թայլանդում, Հնդկաստանում, Պակիստանում, Բանգլադեշում, Իրաքում, Իրանում, Աֆղանստանում¹⁰²:

Հարկ է նկատել, որ Խորհրդային Միությունն էլ է անգամ իր գոյատևման վերջին տարիներին ունեցել կառավարման նախագահական ձևին մոտ կառավարման ձև: Ճիշտ է, այս համակարգն այստեղ գոյատևեց ընդամենը երկու տարի, սակայն դրանք էական երկու տարիներ էին, երբ տեղի ունեցավ անցում մեկ կուսակցության կողմից պետությունը կառավարելու համակարգից դեպի քիչ թե շատ ընդունելի կառավարման մի այլ ձևի: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո առաջացած նորանկախ երկրներում կառավարման նախագահական ձևը ծնվեց կուսակցական կառավարման տրանսֆորմացիայի հետևանքով:

Տարածված կարծիք կա, որ տարածքով ու բնակչությամբ խոշոր պետությունների համար ավելի արդյունավետ է կառավարման նախագահական ձևը: Իրոք, ԱՄՆ-ն, Ռուսաստանը և Բրազիլիան նախագահական երկրներ են: Բայց Հնդկաստանը, Կանադան, Ավստրալիան, Գերմանիան, Իտալիան, որոնք նույնպես խոշոր երկրներ են, պառլամենտական հանրապետություններ են, իսկ փոքր Բենինը, Ուրուգվայը, Կիպրոսը նախագահական են:

Կառավարման նախագահական ձևի բնութագրիչները, պետական իշխանության կազմակերպման մոդելը (ԱՄՆ-ի օրինակով)

Կառավարման նախագահական ձևի հիմնական բնութագրիչները հանգում են հետևյալին.

1. Հանրապետության նախագահն ընտրվում է արտապառլամենտական եղանակով, որպես կանոն՝ ուղղակի ընտրությունների միջոցով (թերևս բացառություն է միայն

¹⁰² St'u Тхаркахо М.М. Зарождение и развитие института президентской власти в зарубежных странах՝ Вестник Адыгейского государственного университета, Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология, 2007, (<http://cyberleninka.ru/article/n/zarozhdenie-i-razvitie-instituta-prezidentskoy-vlasti-v-zarubezhnyh-stranah>:) (15.12.2017):

ԱՄՆ-ը, որտեղ Հանրապետության նախագահին ընտրվում է ընտրիչների կոլեգիայի միջոցով)¹⁰³,

2.կառավարությունը (գործադիր իշխանությունը) ձևավորվում է արտապառլամենտական եղանակով,

3.Հանրապետության նախագահը և կառավարությունը քաղաքական պատասխանատվություն չեն կրում պետական որևէ մարմնի առջև,

4.Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանության ղեկավարն է,

5.Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանությունը ձևավորում է արտապառլամենտական եղանակով,

6.Հանրապետության նախագահը, որպես կանոն, համատեղում է պետության ղեկավարի, կառավարության ղեկավարի և գերագույն գլխավոր հրամանատարի լիազորությունները,

7. Հանրապետության նախագահը չի կարող արձակել պառլամենտը:

Այս կառավարման ձևի պարագայում չկա գործադիր իշխանության դուալիզմ. Հանրապետության նախագահի ձեռքում է կենտրոնացած ողջ գործադիր իշխանությունը, նա այն չի կիսում որևէ մարմնի հետ, միաժամանակ Հանրապետության նախագահը և պառլամենտն անկախ են իրարից:

Կառավարման նախագահական ձևին պայմաններում ժողովրդի կամքը դրսևորվում է ոչ թե մեկ, այլ երկու տարբեր ընտրություններով, ժողովուրդը ուղղակի ընտրությունների միջոցով է ընտրում ինչպես Հանրապետության նախագահին, այնպես էլ պառլամենտ: Նման իրողությունը բերում է իշխանության գործառնության որոշակի դժվարությունների, քանի որ թե՛ Հանրապետության նախագահը, թե՛ պառլամենտը օժտվում են իրար հավասար լեգիտիմությամբ, և բարձրանում է հարցը, թե դրանցից որը պետք է որոշի պետության քաղաքականությունը:

Լատինական Ամերիկայի որոշ երկրներում Հանրապետության նախագահի ընտրությունների երկրորդ փուլ չի լինում. եթե առաջին փուլի ընթացքում Հանրապետության նախագահ չի ընտրվում, ապա նրան ընտրում է պառլամենտը: Արդյոք կարելի՞ է համարել, որ նմանատիպ պետությունները նախագահական չեն, թե՞ դրանք

¹⁰³ Տե՛ս Сахаров Н.А., նշվ. աշխ., էջ 33:

մի քիչ շեղվել են «մաքուր» պրեզիդենցիալիզմից՝ մնալով էությանը նախագահական: Դիտարկենք երկու հակադիր դեպքեր:

Արգենտինայում 1853-1954թթ. և Չիլիում 1925-1980թթ. Հանրապետության նախագահի ընտրությունների ժամանակ գործում էր հետևյալ կարգը. եթե ընդհանուր ընտրությունների ժամանակ թեկնածուն չէր հավաքում ձայների մեծամասնությունը, ապա պալատների համատեղ նիստերի ժամանակ կոնգրեսը նախագահ էր ընտրում առավելագույն ձայներ ստացած երկու թեկնածուներից մեկին: Միևնույն դեպքում, ըստ երկու երկրների ավանդույթի, Հանրապետության նախագահ էր ընտրվում այն թեկնածուն, որը համապետական ընտրությունների ժամանակ առավելագույն ձայներ էր ստացել: Այս երկրների սահմանադրությունների համաձայն՝ Հանրապետության նախագահները ընտրվում էին համընդհանուր ընտրությունների միջոցով, սակայն որոշ դեպքերում այն լիարժեք չէր, հնարավոր էր շեղում համընդհանուր ընտրության չափանիշից:

Ժամանակակից Բոլիվիայի Կոնգրեսը նույնպես Հանրապետության նախագահ է ընտրում համընդհանուր ընտրություններում առավելագույն ձայներ ստացած թեկնածուներից մեկին (մինչ 1994թ.՝ երեքից մեկին), սակայն այս երկրում իրավիճակն սկզբունքորեն տարբերվում էր վերը նկարագրվածից: Բանն այն է, որ Հանրապետության նախագահի ընտրության հարցում Կոնգրեսի որոշումը կախված էր միջկուսակցական համաձայնություններից, կուսակցությունների, որոնք երաշխավորում էին պառլամենտի աջակցությունը պետության ղեկավարին և ապահովում համաձայնությունը գործադիր ու օրենսդիր մարմինների միջև: Արդյունքում հաճախ Հանրապետության նախագահի պաշտոնը ստանձնում էին այնպիսի քաղաքական գործիչներ, որոնք ընդհանուր ընտրությունների ժամանակ զբաղեցրել էին երկրորդ և նույնիսկ երրորդ տեղերը: Գրականության մեջ Բոլիվիայի կառավարման ձևն անվանում են պառլամենտարիզացված նախագահական համակարգ¹⁰⁴: Այս բնութագրի հետ կարելի է լիովին համաձայնել, քանի որ Բոլիվիայում Հանրապետության նախագահի համընդհանուր ընտրությունները հասցված են մինիմումի, և պառլամենտական մեխանիզմներն այդ համակարգի կորիզն են: Բոլիվիական կառավարման նախագահական ձևը

¹⁰⁴ St' u Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? //The Failure of Presidential Democracy /ed. by J. J. Linz, A. Valenzuela, 1985, p. 86:

անվանել «սահմանափակ նախագահական», ինչպես դա անում են որոշ հեղինակներ, նշանակում է դասակարգման տրամաբանությունը փոխարինել գրադացիայի տրամաբանությամբ¹⁰⁵:

Կառավարման նախագահական ձևի պարագայում գործադիր իշխանության ղեկավարն ընտրվում է, սահմանադրորեն ֆիքսված ժամկետով¹⁰⁶:

Չնայած վերը նշված դեպքերին, այնուամենայնիվ, կառավարման նախագահական ձևին առավել բնորոշ է, որ Հանրապետության նախագահն ընտրվում է կա՛մ ժողովրդի կողմից (ուղիղ ընտրություններ), կա՛մ հատուկ ընտրողական կոլեգիայի կողմից այն դեպքում, երբ պառլամենտական համակարգում պառլամենտն է ընտրում վարչապետին (գործադիր իշխանության ղեկավարին)¹⁰⁷:

Կառավարման նախագահական ձևի երրորդ առանձնահատուկ բնութագրիչը գործադիր իշխանության միանձնյա ղեկավարումն է. կաբինետի անդամները հանդիսանում են միայն Հանրապետության նախագահի խորհրդականներ:

Կառավարման նախագահական ձևի պայմաններում կառավարությունը Հանրապետության նախագահից անկախ կամ նրան զուգահեռ գործող գործադիր մարմին չէ: Կառավարությունը ոչ միայն ենթակա է Հանրապետության նախագահին, այլև դրա իշխանության աղբյուրը Հանրապետության նախագահն է, այլ ոչ թե պառլամենտը: Ավելին, միայն նախագահը կարող է լուծարել կառավարությունը¹⁰⁸:

Կառավարման դասական Նախագահական ձևը գործում է իշխանությունների բաժանման խիստ համակարգի վրա: Այս սկզբունքը դրվեց ԱՄՆ-ի 1787 թվականի սահմանադրության հիմքում¹⁰⁹: Իշխանության յուրաքանչյուր ճյուղ նշանակալի ինքնուրույնություն ունի մյուս երկուսի նկատմամբ: Դրանով հանդերձ, կառավարման այս ձևն ունի զսպումների ու հակակշիռների համակարգ¹¹⁰:

¹⁰⁵ Տե՛ս Дербишайр Дж.Д., Дербишайр Я. Политические системы мира. В 2 т. Т 2. М., изд. Рипоклассик, 2004, с. 359:

¹⁰⁶ Տե՛ս Linz J., Presidential or Parliamentary Democracy, p. 92:

¹⁰⁷ Տե՛ս Lijphart A. Presidentialism and Majoritarian Democracy: Theoretical Observations, 1994, p. 92:

¹⁰⁸ Տե՛ս Տուրիի Կ. Քաղաքական ռեժիմի ընտրությունը սահմանադրության նախագծման ժամանակ: Հայկական Քաղաքագիտական Հանդես 1(2) 2015, էջ 25:

¹⁰⁹ Տե՛ս Ж.Д. Жангирян, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹¹⁰ Տե՛ս Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / М. В. Баглай, Н.П. Гуреева, В.Н. Даниленко и др.; МГИМО; Ун-т МИД РФ; Общ. ред. Баглай М.В., Лейбо Ю.И., Энтин Л.М. М., изд. Норм-Инфра-М, 2004, с. 121:

Կառավարման նախագահական ձևի պայմաններում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ թե՛ Հանրապետության նախագահը և թե՛ պառլամենտն օժտված են առաջնային հավասարազոր մանդատներով և չեն կարող «վերացնել» մեկը մյուսին, իշխանության այս երկու ճյուղերը ստանում են բավականին մեծ ինքնուրույնություն: Դրանք ձևավորվում են միմյանցից անկախ, և ի տարբերություն կառավարման պառլամենտական ձևի՝ գործադիր և օրենսդիր մարմինները քաղաքական հակադիր հայացքների պատճառով չեն կարող միմյանց «վերացնել»: Կառավարման նախագահական ձևին խորթ է պառլամենտն արձակելու նախագահի իրավունքի ինստիտուտը: Բացակայում է նաև կառավարության պառլամենտական պատասխանատվության ինստիտուտը: Կառավարությունը (եթե այդպիսին կա) պատասխանատու է միայն Հանրապետության նախագահի առջև:

Եթե կառավարման պառլամենտական ձևի պարագայում տևական ժամանակահատվածում միմյանց հակադիր օրենսդիր ու գործադիր իշխանություն ունենալը գրեթե բացառվում է, ապա կառավարման նախագահական ձևի պայմաններում դա կարող է լինել բավականին երկար և ընդհուպ հանգեցնել քաղաքական ճգնաժամերի, հեղաշրջումների, քաղաքացիական պատերազմների: ԱՄՆ նախագահներից քչերին և այն էլ կարճ ժամանակով է միայն հաջողվել իրենց պաշտոնավարման ընթացքում Կոնգրեսի երկու պալատներում ունենալ մեծամասնություն: Եթե ժողովրդավարության խորը արմատներն այս ողջ ժամանակահատվածում ԱՄՆ-ին զերծ են պահել ճգնաժամերից, հեղաշրջումներից, ապա նույնը չի կարելի ասել կառավարման նախագահական ձև ունեցող լատինաամերիկյան ու ասիական շատ երկրների մասին:

Կառավարման նախագահական ձև ունեցող պետություններում պետական իշխանությունների կազմակերպման մոդելի էությունը կարող է հանգեցնել օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների փոխհարաբերությունների երկու տարբերակների:

Առաջին տարբերակը, այսպես ասած, «տարանջատված կառավարումն» է, որի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահը և պառլամենտական մեծամասնությունը պատկանում են տարբեր կուսակցությունների: Այս դեպքում գործում է իշխանությունների օրենսդիր և գործադիր ճյուղերի սուբյեկտային տարանջատումը, քանի որ դրանց վերահսկում են քաղաքական տարբեր սուբյեկտներ՝ կուսակցությունները: Ինչ

վերաբերում է ֆունկցիոնալ բաղկացուցչին, ապա հենց այս ժամանակ է ձևավորվում իշխանության այս երկու ճյուղերի անկախությունը և միաժամանակ՝ փոխադարձ հսկողությունը: Այդ պատճառով կառավարման նախագահական ձև ունեցող պետություններում պետական իշխանությունների կազմակերպման մոդելի վերլուծման համար առաջին հերթին պետք է բացահայտել Հանրապետության նախագահի և պառլամենտի փոխհարաբերությունների հիմքերը տվյալ ժամանակահատվածում:

Երկրորդ տարբերակում Հանրապետության նախագահը և պառլամենտական մեծամասնությունը պատկանում են միևնույն կուսակցությանը: Այս դեպքում գործում է միայն ինստիտուցիոնալ բաղկացուցիչը: Պատգամավորը չի կարող միաժամանակ լինել գործադիր իշխանություն իրականացնող¹¹, սակայն դա էական չէ, եթե երկուսն էլ նույն կուսակցության քաղաքականությունն են վարում: Այլ կերպ ասած՝ նախագահը և պառլամենտական մեծամասնությունը կազմում են «կուսակցական իշխանություն», որը ձևավորվում է և՛ օրենսդիր, և՛ գործադիր իշխանությունների շրջանակներում: Հետևաբար, այս դեպքում կարելի է խոսել միայն օրենսդիր և գործադիր ինստիտուտների գոյության մասին: Սակայն նշենք, որ ԱՄՆ-ում կուսակցական խիստ կարգապահություն չի գործում և ասել, թե կուսակցության անդամները միշտ հետևում են կուսակցության որոշումներին, հիմնավոր չէ:

Կառավարման նախագահական ձևը ենթադրում է այնպիսի համակարգի ստեղծում, որի ժամանակ իշխանության երկու թևերը՝ օրենսդիր և գործադիր, գործում են իրարից անկախ, սակայն հնարավորություն ունեն բացառելու իշխանության մյուս կողմի իշխանության զավթման կամ գերկենտրոնացման ցանկացած հնարավորություն: Զսպումների և հակակշիռների նման համակարգը ելնում է պետության բարձրագույն երկու մարմինների նույնական իրավական կարգավիճակի մասին վարկածից: Սակայն միանշանակ այն պնդումը, թե կառավարման նախագահական ձևի պայմաններում իշխանության այս երկու թևերը փաստացի հավասար են, հիմնավոր չէ: Չնայած իշխանության թևերի «կոշտ բաժանմանը»՝ Հանրապետության նախագահի և պառլամենտի հարաբերությունների որևէ հավասարակշռության մասին

¹¹ Կառավարման նախագահական ձևն, որպես կանոն արգելում է նաև պատգամավորական մանդատի համատեղումն այլ գործունեության հետ, բացի կրթական, մանկավարժական և ստեղծագործական աշխատանքից:

խոսք լինեն չի կարող, քանի որ միանգամայն ակնհայտ է, որ «առաջինը գերիշխում է երկրորդին»¹¹²: Ավելին՝ կառավարման նախագահական ձևի ինստիտուցիոնալ թուլություն պետք է համարել այն հանգամանքը, որ Հանրապետության նախագահի ձեռքում կենտրոնացած են զգալի լիազորություններ: Եթե երկրում գործում է ձևավորված ժողովրդավարական, իրավական պետական մեխանիզմ, և նախագահի անձնական հատկանիշները, քաղաքական կողմնորոշումը անհամատեղելի են ավտորիտար դրսևորումների հետ, ապա իրեն վստահված իշխանության չարաշահման հնարավորությունը սկզբունքորեն քիչ հավանական է:

Կառավարման նախագահական ձևի պայմաններում կոնֆլիկտի առավել հավանական կողմերն են Հանրապետության նախագահը և պառլամենտը: Նրանց հարաբերությունների վրա մեծ ազդեցություն են գործում կուսակցությունները: Հանրապետության նախագահի լիազորությունները՝ որպես գերագույն գլխավոր հրամանատարի, սահմանադրությունում դրված են առաջին տեղում: Այստեղ նա առավել մեծ ինքնուրույնություն ունի, քան այլ ոլորտներում: Չնայած այն հանգամանքին, որ պատերազմ հայտարարելու իրավունքը պատկանում է Կոնգրեսին, ԱՄՆ պատմության մեջ քիչ չեն բացառապես Հանրապետության նախագահի հրամանագրի հիման վրա զինված ուժերի օգտագործման և մարտական գործողությունների սկսման դեպքերը: Առավել հայտնի օրինակը Վիետնամի պատերազմն է:

Պառլամենտի վրա Հանրապետության նախագահի ազդեցություն գործելու հզոր միջոց է օրենքների նախագծերի նկատմամբ վետոյի իրավունքը, որը Հանրապետության նախագահի և պառլամենտի լիազորությունների բախման վառ օրինակ է: Հանրապետության նախագահների վետոնները որպես կանոն դժվար են հաղթահարվում: ԱՄՆ-ում 1789 թվականից սկսած վետոների միայն 6 տոկոսն է հաղթահարվել¹¹³: Վետոյի իրավունքն առավել արդիական է «տարանջատված կառավարման» ժամանակ: Ընդ որում, դա չի կարելի համարել իշխանությունների բաժանման գործառական հայեցակետի խախտում, քանի որ եթե Հանրապետության նախագահը կարող է մերժել պառլամենտի կարծիքով անհրաժեշտ օրենքի ընդունումը, ապա

¹¹² Ст'ю Мишин А.А. Центральные органы власти буржуазных государств. М., изд. Наука, 1972, с. 56:

¹¹³ Ст'ю Маклаков В.В. Конституции зарубежных государств: Учебное пособие, 7-е издание, М., изд. «Волтес Клувер», 2010. с. 319:

վերջինս կփորձի այն ժամանակին ներկայացնել Հանրապետության նախագահին, որպեսզի խուսափի «գրպանային վետոյից», որը կիրառվում է ԱՄՆ-ի պրակտիկայում: Այս ամենից ելնելով՝ նախագահական վետոն կարելի է համարել Հանրապետության նախագահի թույլատրելի միջամտություն օրենսդրական գործընթացին: Կոնգրեսը կարող է հաղթահարել Հանրապետության նախագահի վետոն՝ յուրաքանչյուր պալատի կողմից ձայների առնվազն 2/3-ով՝ կրկնակի հավանության արժանացնելով օրինագիծը, ինչը գործնականում շատ հազվադեպ է պատահում (հոդված 1, բաժին 7):

Օրենսդրական գործընթացի վրա Հանրապետության նախագահի ազդելու մյուս ինստիտուտը տարեկան ուղերձներն են: Կոնգրեսին ուղղված ուղերձները հաճախ ունեն օրինաստեղծ գործունեության ծրագրի տեսք և ներառում են քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական առաջարկներ: Այս փաստը թույլ է տալիս ԱՄՆ նախագահին անվանել «կարևորագույն օրենսդիր»¹¹⁴:

Վերահսկողությունը, թե ինչպես է Հանրապետության նախագահը մեկնաբանում իր սահմանադրական լիազորությունները, իրականացնում են Կոնգրեսը և Գերագույն դատարանը, որոնք իրենց գնահատականներում հաճախ ելնում են երկրում տիրող քաղաքական իրավիճակից:

Հանրապետության նախագահը նաև կնքում է միջազգային պայմանագրերը (դրանք պետք է հաստատվեն Սենատի կողմից): Նա է ղեկավարում արտաքին քաղաքականության հսկայական ապարատը, որը թույլ է տալիս նրան լուծել միջազգային բազմաթիվ հարցեր առանց Սենատի մասնակցության: 1936թ. ԱՄՆ Գերագույն դատարանը Հանրապետության նախագահին հռչակեց դաշնային կառավարության միակ մարմինը, որն ունի արտաքին քաղաքականություն վարելու բացառիկ իրավունք: Ըստ այդմ՝ նախագահ Տրումենը բավականաչափ ծանրակշիռ պատճառներ ուներ 1948թ. ասելու. «Ես կերտում եմ ամերիկյան արտաքին քաղաքականությունը»¹¹⁵:

Գործառական հայեցակետի շրջանակներում զսպումների և հակակշիռների համակարգի կարևորագույն տարրը պառլամենտի կողմից նախագահական նշանակումների հաստատումն է (հետևաբար չհաստատելու հնարավորությունը): Այս դեպքում

¹¹⁴ Տե՛ս Мишин А.А. Государственное право США. Նշվ. աշխ. М., изд. Наука, 1976, с. 131; Rossiter c. American Presidency. N.Y., Harcourt Brace and World, 1960. p. 34:

¹¹⁵ Տե՛ս Государственный строй США / Под редакцией А.С. Никифорова. М., изд. Юрид. лит., 1976. с. 216:

Հանրապետության նախագահը և պառլամենտը լրացնում են միմյանց. Հանրապետության նախագահը չի կարող նշանակել ոչ մեկին առանց պառլամենտի հաստատման, սակայն պառլամենտն էլ հաստատում է միայն այն թեկնածուին, որին առաջարկում է նախագահը:

Հանրապետության նախագահը չունի պառլամենտն արձակելու լիազորություն, վերջինս էլ չունի Հանրապետության նախագահին քաղաքական դրդապատճառով պաշտոնանկ անելու լիազորություն¹¹⁶:

Չսպումների և հակակշիռների համակարգը, որը գործում է ԱՄՆ-ում, պառլամենտին ընձեռում է գործադիր իշխանությունը զսպելու հնարավորություն: Միայն պառլամենտն իրավունք ունի ընդունելու պետական բյուջեն և վերահսկելու դրա կատարումը: Չնայած բյուջեի նախագիծը մշակվում է նախագահի աշխատակազմում, պառլամենտի կողմից բյուջեի մերժումը կարող է ազդել քաղաքականության վրա և իշխանության ճյուղերի հարաբերությունները սրել ֆինանսական ոլորտում¹¹⁷: Նկատենք, սակայն, որ Չսպումների և հակակշիռների համակարգը զերծ չէ քաղաքական իրավիճակի ազդեցությունից և, հետևաբար, չի կարող շեղում չտալ, սակայն, ընդհանուր առմամբ, ԱՄՆ-ում այն գործում է արդյունավետ, թեև աստիճանաբար հեռանում է այն մոդելից, որի հիմքը դրել են ԱՄՆ «հիմնադիր հայրերը»:

Որպես կանոն, կառավարման նախագահական ձև ունեցող երկրների սահմանադրությունները պարունակում են որոշակի դրույթներ, որոնք սահմանափակում են ավտորիտար առաջնորդ դառնալու նախագահի հնարավորությունները: Սակայն, այնուամենայնիվ, միայն սահմանադրորեն նման նորմեր սահմանելը բավարար չէ նման երևույթները բացառելու համար: Ի դեպ, այդ դրույթները կարող են արդյունավետ գործել միայն հասուն ժողովրդավարական ինստիտուտների, քաղաքական և իրավական մշակույթի բարձր աստիճանի առկայության դեպքում:

Կառավարման նախագահական ձևի առավելություններն ու թերությունները

Կառավարման ձևերի առավելությունների ու թերությունների թեման վաղուց բուռն քննարկումների առարկա է դարձել: Վերջին 20-30 տարիների ընթացքում այդ

¹¹⁶ Մասնավորապես՝ տե՛ս Конституционное право зарубежных стран (учебник для вузов), под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина, նշվ. աշխ., էջ 121:

¹¹⁷ Տե՛ս Баренбойм П.Д. 3000 лет разделения властей. Суд Сьютера. М., изд. Белые альвы, 1996, с. 60:

բանավեճերը սկսեցին էլ ավելի ակտիվանալ: Խորհրդային ճամբարի փլուզումից հետո անկախություն ձեռք բերած պետությունները կանգնած էին կառավարման ձևի ընտրության առաջ:

Կառավարման այս կամ այն ձևի առավելությունների ու թերությունների մասին խոսելուց առաջ հարկ է սահմանել այն նպատակները, որոնց հասնելուն պետք է միտված լինի կառավարման այս կամ այն ձևը: Այդ նպատակների շարքում, անշուշտ, պետք է առանձնացնել կառավարման արդյունավետությունը, սոցիալական, քաղաքական արդյունավետ բարեփոխումները, ժողովրդավարությունը, մարդու իրավունքների պաշտպանությունը, անվտանգությունը և այլն:

Կառավարման նախագահական ձևի առավելությունների թվին պետք է դասել **հաշվետվողականությունը**: Ընտրողներն իրենց ձայները տալիս են նախագահին, որը չի կարող փոխվել պառլամենտում ուժերի հավասարակշռության փոխվելու արդյունքում: Հաջորդ առավելությունը **նույնականացվելիությունն է**. ընտրողը հստակ գիտի, թե ովքեր կարող են դառնալ գործադիր իշխանության ղեկավար: Ի տարբերություն պառլամենտական պետությունների, որտեղ հնարավորությունների սպեկտրն ավելի լայն է, պետական իշխանության կազմակերպման նախագահական մոդելը թույլ է տալիս ընտրողին ավելի հստակ կանխատեսել արդյունքը¹¹⁸:

Իշխանությունների բաժանման սկզբունքի հստակ սահմանումը, զսպումների և հակակշիռների մեխանիզմը կառավարման այս ձևի այցեքարտն են: Պետական իշխանության կազմակերպման այս մոդելը ընդդիմադիրներին թույլ է տալիս մնալ իրենց տեղերում՝ միաժամանակ սպառնալիք չներկայացնելով կառավարության կայունությանը:

Կառավարման այս ձևի պարագայում իշխանությունն առավել քան անձնավորված է, այն ասոցացվում է կոնկրետ անձի հետ: Անձը, որը զբաղեցնում է Հանրապետության նախագահի պաշտոնը, գործադիր իշխանության գործառույթների հետ մեկտեղ ունի մի շարք այլ լիազորություններ, որոնք բնութագրում են նրան՝ որպես ազգի ներկայացուցիչ: Ու.Գ. Տաֆտը նշում է. «Հանրապետության նախագահն ազգի

¹¹⁸ Այսպիսով, Կ. Ստրոմը մշակել է «նույնականացվելիության ինդեքսը» միավորի շրջանակում: Պառլամենտական երկրներում այդ ինդեքսը տատանվում էր 0-ից 1-ը, այն ժամանակ, երբ նախագահական պետություններում 1-ին մոտ էր (տե՛ս Strom K. Minority Government and Majority Rule. N.Y., 1990, էջեր 70-75):

աչքում իշխանության կենդանի մարմնացում է: Այդ պատճառով էլ հենց նա է պատասխանատու յուրաքանչյուր գործողության կամ անգործության համար»¹¹⁹:

Որպես կառավարման նախագահական ձևի առավելություններ կարելի է առանձնացնել **գործադիր իշխանության կայունությունը, պետության գլխի ուղղակի ընտրությունները**, որոնց արդյունքում ընտրված Հանրապետության նախագահն իրենով մարմնավորում է համազգային շահերն ու ցանկությունները, հանդես գալիս որպես ազգային խորհրդանիշ: Հանրապետության նախագահը հանդես է գալիս ողջ ժողովրդի անունից՝ ի տարբերություն պառլամենտական համակարգի, որտեղ վարչապետը ներկայացնում է ժողովրդի մի մասին միայն: Կառավարման այս ձևն արդյունավետ է աշխատում ճգնաժամային իրավիճակներում, քանի որ որոշումները կայացնում է մեկ անձ՝ Հանրապետության նախագահը:

Որպես կառավարման նախագահական ձևի թերություններ կարելի է առանձնացնել հետևյալը. **քաղաքական ճգնաժամերից դուրս գալու ինստիտուցիոնալ ճանապարհների բացակայությունը, օրենսդիր և գործադիր իշխանություններում քաղաքական տարբեր մեծամասնության առկայության պարագայում փակուղային իրավիճակների առաջացման մեծ ռիսկը, լիազորությունների ժամկետի և երկու անգամ անընդմեջ ընտրվելու սահմանափակումները**, որոնք խոչընդոտում է սոցիալական և քաղաքական հիմնարար բարեփոխումների երկարաժամկետ ծրագրերի իրականացումը, իշխանության գերկենտրոնացումը և ավտորիտար, տոտալիտար համակարգերի հաստատման լայն հնարավորությունը: Կառավարման նախագահական ձևին բնորոշ է «հաղթողն ստանում է ամեն ինչ» սկզբունքը («խաղ՝ զրոյական արդյունքով»):

Կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի վերաբերյալ ինտենսիվ բանավեճերի սկիզբը դրվեց 1989թ. Յելսի համալսարանի քաղաքագիտության և սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր Խ. Լինցի կողմից, որը Ջորջթաունի համալսարանի սիմպոզիումում ելույթ ունեցավ նախագահական ու պառլամենտական ձևերին նվիրված զեկույցով¹²⁰: «Պրեզիդենցիալիզմի վտանգները» վերնագրով նրա համա-

¹¹⁹ Հղումը ըստ Шлезингер А. Циклы американской истории. М., изд. «Прогресс» «Прогресс-Академия», 1992, с. 414:

¹²⁰ Տե՛ս Պողոսյան Վ. Կառավարման ձևերի ընտրության հիմնախնդիրները, էջ. 69:

պատասխան հոդվածը տպագրվեց 1990թ. «Journal of Democracy»-ում¹²¹: Դրանում շարադրված գաղափարները, մոտեցումները հետագայում, ըստ էության, համախմբեցին մեծ թվով գիտնականների: Առաջ անցնելով՝ հարկ է նկատել, որ այդ մոտեցումները դարձել են գրեթե դասական և իրենց արդիականությունը պահպանել առ այսօր: Հետագայում տարբեր գիտնականներ միայն մասամբ են ավելացրել կամ մի փոքր այլ տեսանկյունով դիտարկել դրանք՝ ընդհանուր առմամբ մնալով նույն մոտեցումների շրջանակում:

Անշուշտ, Խ. Լինցի դիրքորոշումները միանշանակ չընդունվեցին բոլորի կողմից. կառավարման նախագահական ձևի կողմնակիցներն այն ընդունեցին սվիններով:

Այս երկու խմբերին սկսեցին հակադրվել կառավարման կիսանախագահական համակարգի կողմնակիցները, և բանավեճերն այս խմբերի միջև դարձան ոչ միայն բազմաշերտ, բազմագործոն, այլև նորանկախ երկրների կողմից կառավարման համակարգի ընտրության առումով հետաքրքիր:

Խ. Լինցի կողմից ներկայացվող կառավարման նախագահական ձևի թերությունների շարքը բավականին երկար է: Նա մասնավորապես առանձնացնում է հետևյալ թերությունները.

1. Զկունության բացակայությունը

Կառավարման նախագահական ձևում գործադիր իշխանությունը պատկանում է Հանրապետության նախագահին, և նա այդ իշխանությունը ղեկավարում է սահմանադրությամբ ամրագրված հստակ ժամկետով: Քաղաքական ուժերի հարաբերակցության փոփոխությունը պառլամենտում կամ հասարակության քաղաքական տրամադրությունների փոփոխությունները քաղաքական նկատառումներով բնավ չեն հանգեցնում գործադիր իշխանության փոփոխությանը:

Կառավարման պառլամենտական համակարգի դեպքում նման փոփոխությունները կհանգեցնեին կառավարական ճգնաժամի: Կառավարման նախագահական ձևի դեպքում դա հանգեցնում է ռեժիմի ընդհանուր ճգնաժամի, քանի որ առաջանում են փակուղային իրավիճակներ. նախագահը չի կարող արձակել պառլամենտը, իսկ վերջինս չի կարող անվստահություն հայտնել նախագահին, այսինքն՝ նրանք պետք է

¹²¹ St' u Linz J. The Perils of Presidentialism // Journal of Democracy. - 1990. - Vol. 1. - № 1, p. 51-69:

հանդուրժեն միմյանց մինչև որևէ մեկի լեգիստրատուրայի ավարտը, կամ, ինչպես հաճախ է դա լինում, խնդիրը լուծվում է «փողոցում», կամ էլ կոնֆլիկտին միջամտում ու հարցին լուծում է տալիս գինվորականությունը:

Հարկ է նկատել, սակայն, որ նախօրոք հստակ ամրագրված ժամկետով գործադիր իշխանություն ունենալը բնավ էլ չպետք է դիտարկել բացառապես որպես թերություն: Այն գործադիր իշխանությանը հնարավորություն է տալիս իրականացնելու համակարգային երկարաժամկետ փոփոխություններ, որոնց դրական արդյունքները սկզբնական փուլում հանրությունը ոչ միայն կարող է չզգալ, այլև հնարավոր է ժամանակավոր բացասական հետևանքների առկայություն: Կառավարման նախագահական ձևի պայմաններում քաղաքական ուժը ձեռնպահ կմնա նման բարեփոխումներից՝ մտավախություն ունենալով, որ ոչ միայն չի կարող դրանք հասցնել տրամաբանական ավարտի, այլև այդ ժամանակահատվածում կարող է կորցնել իշխանությունը:

2. Անձնակենտրոն միտումները

Կառավարման նախագահական ձևը աշխատում է «հաղթողն ստանում է ամեն ինչ» սկզբունքով: Բացի այդ՝ հարկավոր է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Հանրապետության նախագահը կարող է և միանձնյա ձևավորել կառավարությունը՝ երբեմն նույնիսկ հաշվի չնստելով սեփական կուսակցության կարծիքի հետ: Մեծամասնական սկզբունքը քաղաքականությունը վերածում է զրոյական գումարով խաղի և, ինչպես Լինցն է նշում, նման խաղերը հղի են հակամարտություններով¹²²: Թեպետ նա նշում է, որ պարտված կուսակցություններն իշխանության որևէ մաս ստանալու հույս չունեն, սակայն դա այդքան էլ միանշանակ չէ: Պարտվողը որևէ մաս չի ստանում գործադիր իշխանությունից, սակայն հաշվի առնելով, որ կառավարման նախագահական ձևում պարտադիր պայման չէ պառլամենտական ու նախագահական ընտրությունների համաժամանակյա անցկացումը, նախագահական ընտրություններում պարտված կուսակցությունը մեկ-երկու տարի հետո կարող է հաղթել պառլամենտական ընտրություններում: Հանրապետության նախագահը կարող է հայտնվել ավելի տհաճ իրավիճակում կոշտ ընդդիմության դեմ հանդիման, ինչը շատ արագ կարող է հանգեցնել քաղաքական լարվածության ուժգնացման:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

Պառլամենտում Հանրապետության նախագահին հարող բացարձակ մեծամասնության առկայության և ներպառլամենտական հակակշիռների բացակայության պայմաններում մեծանում է քաղաքական մենիշխանության վտանգը:

Կառավարման Նախագահական ձևում բացակայում են իշխանության տարբեր ճյուղերի միջև վեճերի լուծման ժողովրդավարական սկզբունքները, մասնավորապես՝ այն հարցի հետ կապված, թե ով է հանդիսանում «ժողովրդի կամքի արտահայտողը» և «ժողովրդական լեգիտիմության հիմնական կրողը»¹²³: Իշխանության ինստիտուտների միջև լարվածությունները, որոնք որոշ երկրներում կարող են բանակցությունների կամ իրավական միջոցներով խաղաղ ճանապարհով կարգավորվել, այս առումով առավել անբարենպաստ վիճակում գտնվող երկրներում իրենց լուծումն են փնտրում փողոց դուրս գալու միջոցով:¹²⁴ Կառավարման նախագահական ձևը քիչ հնարավորություն է տալիս կոնսենսուսի հասնելու համար¹²⁵: Կառավարման պառլամենտական ձևը քաղաքական գործընթացին նշանակալի ճկունություն է հաղորդում:

3. Քաղաքական հետնապահների խրախուսումը

Կառավարման նախագահական ձևում բացակայում է Հանրապետության նախագահի իշխանության շարունակական լինելու մեխանիզմը: Նախագահական լիազորությունների ֆիքսված ժամկետի պարագայում քաղաքական պրոցեսն ինքնաբերաբար բաժանվում է խստորեն սահմանազատված փուլերի՝ զրկելով իրավիճակին հարմարվելու հնարավորությունից¹²⁶: Արտահերթ նախագահական ընտրություններում կարող է առաջադրվել ու հաղթել այնպիսի մեկը, ով սովորական ընտրական գործընթացի ժամանակ երբեք չէր դառնա Հանրապետության Նախագահ: Այդ դեպքում իշխանությունը կարող է հայտնվել քաղաքական հետնապահների ձեռքում: Լինցը վստահ է, որ իշխանությունը պահպանելու նախագահի ցանկությունը հանգեցնում է նրան, որ նա իրեն տեղակալ ու իրավահաջորդ է ընտրում իրեն ենթարկվող և էությանմբ ոչ լիզերի¹²⁷: Հաճախ են հանդիպում դեպքեր, երբ Հանրապետության նախագահները, ցանկանալով իրենց լիազորությունների ավարտից հետո ևս իշխանությունը պահել իրենց

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջեր 63-64:

¹²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64:

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67:

ծեռքում, ամեն ինչ անում են, որ իրավահաջորդ դառնա իրենցից քարոյահոգեբանական մեծ կախում և լիզերության պակաս ունեցող մեկը:

4. Քաղաքական ատթայդերների¹²⁸ իշխանության գալու վտանգը

Կառավարման նախագահական ձևում քաղաքական ատթայդերների ընտրության հավանականությունն ավելի մեծ է, քան պառլամենտականում, ինչը լի է վտանգավոր հետևանքներով: Նման Հանրապետության նախագահները, որոնք քաղաքական կուսակցություններից ավելի քիչ են կախված և նրանց քիչ են պարտական, հաճախ վարում են պոպուլիստական քաղաքականություն:

5. Արբիտրաժի բացակայությունը

Կառավարման նախագահական ձևի պարագայում Հանրապետության նախագահը մի կողմից պետության ղեկավարն է և ողջ ժողովրդի ներկայացուցիչը, մյուս կողմից՝ ներկայացնում է քաղաքական որոշակի ուժ: Ուստի, իր երկակի դիրքի շնորհիվ նա չի կարող հանդես գալ քաղաքական վեճերի չեզոք դատավորի դերում:

Լինցը հետևություն է անում, որ բազում ընտրողների և վերնախավի խմբերի հիմնական ներկայացուցիչները կարծում են, որ երկրորդ դերում հանդես գալը հավասար է առաջինի հանդեպ դավաճանությանը, քանզի նախագահը՝ որպես պետության ղեկավար, պետք է վեր կանգնած լինի կուսակցական շահերից, որպեսզի ներկայանա ժողովրդի և կառավարության կայունության խորհրդանիշ: Հանրապետության նախագահը միշտ այդ վեճի կողմ է: Կառավարման Նախագահական ձևի պայմաններում նման չեզոք անձի բացակայությունը, որը խորհրդանշորեն կարող էր գործել որպես իշխանությունը զսպող ինստիտուտ, համակարգը գրկում է ճկունությունից և իշխանության սահմանափակման որևէ միջոցից¹²⁹:

6. Հակվածությունը դեպի անձնական իշխանության ռեժիմի ամրապնդումը:

Սա Կառավարման նախագահական ձևի առավել տարածված «վտանգներից» է: Լինցն անվերապահ պնդում է, որ ուժեղ և կայուն գործադիր իշխանության ապահովման ձգտումն ու կառավարման նախագահական ձևի շրջանակներում Հանրապետության նախագահի իշխանության հանդեպ թուլացած վստահությունն ազդում

¹²⁸ Հասարակության լայն շերտերի վստահությունը չվայելող քաղաքական կազմակերպություն կամ գործիչ:

¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

են ընդհանուր քաղաքականության և ղեկավարման ոճի վրա, և դրանում է վեճի հիմնական կորիզը¹³⁰:

7. Անկայունությունը:

Սովորաբար ենթադրվում է, որ կաբինետի հաճախակի փոփոխությունները և կառավարական ճգնաժամերը պառլամենտական ձևի հատկանիշ են: Սակայն Լինցը պնդում է, որ կառավարման նախագահական ձևը համեմատաբար թույլ է, քան պառլամենտականը: Ժամանակավոր լինելը երբեմն հետազոտողների տեսադաշտից թաքցնում է կուսակցությունների իշխանության շարունակականությունը և կոալիցիաների գոյության երկարատևությունը: Բացի այդ՝ կառավարության կայունության հետազոտողները ուշադրություն չեն դարձնում նախագահական կաբինետների անկայունությանը:

8. Անարդյունավետությունը:

Լինցը համոզված է, որ կառավարման նախագահական ձևում անարդյունավետության ռիսկը առավել բարձր է: Բանն այն է, որ պաշտոնավարման ժամկետի սահմանափակվածությունը կարող է հանգեցնել Հանրապետության նախագահի կողմից լավ չկշռադատված քաղաքական նախաձեռնությունների՝ զուգորդված ֆինանսական անհիմն ծախսերով, կենսագործման հապճեպ ու թերի միջոցառումներով, օրինական ընդդիմության հետ լարվածության անհիմն աճով և այլն: Մինչդեռ պառլամենտական համակարգում վարչապետը, որը հաջորդ ընտրություններում ունի հաղթանակի ակնկալիք, հարաբերականորեն ազատ է նման գայթակղություններից և կարող է շատ ավելի սթափ գործել¹³¹: Կառավարման նախագահական ձևի մի շարք թերությունների ընդգծումը, ըստ Լինցի, չի նշանակում, որ նախագահական դեմոկրատիան չի կարող ժողովրդավարական լինել: ԱՄՆ-ն դրա վառ օրինակն է: «Այնուհանդերձ», - շարունակում է հեղինակը, - «հիմքեր կան ենթադրելու, որ մի շարք այլ երկրներում շատ ավելի քիչ շանսեր կան, որ կառավարման նախագահական ձևը կարող է նպաստել դեմոկրատիայի պահպանմանը»¹³²:

¹³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 66:

¹³² Տե՛ս Зазнаев О.И. Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты. Казань: Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина, 2006. с. 94:

Ամփոփելով կառավարման նախագահական ձևի առավելությունների և թերությունների վերաբերյալ վերոհիշյալ դիտարկումները՝ կարող ենք արձանագրել.

1. վերոհիշյալ դիտարկումներն ընդամենը հավանական ու ընդհանրական են, և քաղաքական հարաբերակցության ու քաղաքական մշակույթի կոնկրետ պայմաններում կարող են այլ կերպ դրսևորվել,

2. նշված թերությունները կարող են մեղմվել նաև քաղաքական համակարգի այլ ինստիտուտների ճիշտ կարգավորման ու կիրառման դեպքում,

3. կառավարման նախագահական ձևն առավել հակված է անձնակենտրոն քաղաքական համակարգ ստեղծելուն, քան պառլամենտականը:

§ 4. Կառավարման պառլամենտական ձևի բնութագրիչները, առավելություններն ու թերությունները

Կառավարման պառլամենտական ձևը կառավարման նախագահական ու կիսանախագահական ձևերի հետ ամբողջացնում է դասական ժողովրդավարական կառավարման ձևերի եռյակը:

Պետական իշխանության կազմակերպման մոդելը պառլամենտական միապետություններում (դրա դասական օրինակը Մեծ Բրիտանիան է), ըստ էության, բովանդակային առումով չի տարբերվում կառավարման պառլամենտական հանրապետությունների ձևից (օրինակ՝ ԳԴՀ), ինչից ելնելով՝ մենք այս երկու կառավարման ձևերն ունեցող երկրները միավորում ենք մեկ հասկացության տակ՝ «պառլամենտական կառավարման ձև ունեցող պետություններ»:

Ե՛վ պառլամենտական միապետության միապետը, և՛ պառլամենտական Հանրապետության նախագահը պետության նոմինալ ղեկավարներն են: Անշուշտ, նրանց իշխանության աղբյուրները տարբեր են, սակայն խնդրո առարկա հարցում դա էական նշանակություն չունի: Այն գլխավորը, որը միավորում է Մեծ Բրիտանիան և ԳԴՀ-ը, պետական իշխանության կազմակերպման մեխանիզմն է, որը երկուսի դեպքում էլ նույնն է¹³³: Կառավարման պառլամենտական ձևի պարագայում պետական իշխանության իրականացման մեջ կուսակցության դերն այնքան մեծ է, որ կառավարման նման ձև ունեցող պետությունները հաճախ անվանվում են «կուսակցական պետություններ»¹³⁴:

Կառավարման պառլամենտական ձևն իրենից ներկայացնում է պառլամենտի գերիշխանությամբ քաղաքական-իշխանական համակարգ:

Ա. Լեյփհարտը պնդում է, որ «պառլամենտական համակարգերն ունեն հավաքական և կոլեգիալ գործադիր իշխանություն այն դեպքում, երբ նախագահական համակարգերն ունեն մեկ անձի, ոչ կոլեգիալ, գործադիր իշխանություն»¹³⁵: Կառավարման

¹³³ Տե՛ս Симоновили Л. Р. Государственно-правовая модель республики со смешанной формой правления [Электронный ресурс]: Теоретический анализ: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной библиотеки), с. 40:

¹³⁴ Տե՛ս Perenthaler P. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre. Wien, N.Y., 1986, p.323:

¹³⁵ Տե՛ս Parliamentary versus Presidential Government / ed. by A.Lijphart, 1992, c. 3:

պառլամենտական ձևի դեպքում վարչապետը և կաբինետը կազմում են գործադիր իշխանության կոլեգիալ մարմին:

Պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների շարքում պառլամենտի գեր-իշխանությունը, ըստ շատ հեղինակների, պառլամենտական ռեժիմին վերագրվող գլխավոր հատկանիշներից մեկն է:¹³⁶ Այս թեզը ներկայումս վիճելի է համարվում, քանի որ պառլամենտարիզմը ռացիոնալիզացվում է, որի արդյունքում փաստացի գործադիր մարմինը գերակշիռ դեր է ստանում պառլամենտի նկատմամբ: Իշխող կուսակցությունների ղեկավարներն այս երկրներում դառնում են ոչ թե պառլամենտների, այլ կառավարության ղեկավարներ:

Կառավարման պառլամենտական ձևի պարագայում բավականին ուշագրավ է պետության գլխի լիազորությունների ծավալը: Դա անհամադրելի է կառավարման նախագահական ու կիսանախագահական ձև ունեցող պետությունների ղեկավարների լիազորությունների ծավալի հետ: Որոշ երկրներում այն բավականին ծանրակշիռ է, սակայն հարցն այն է, որ պետության գլուխներն այս երկրներում իրավասու չեն լինում ինքնուրույն, իրենց կամքով իրականացնել այդ լիազորությունները. վերջիններս դրանք կարող են իրագործել միայն կառավարության միջոցով կամ թույլտվությամբ: Պետության գլխի՝ պառլամենտն արձակելու, վարչապետին ու կառավարության մյուս անդամներին, դեսպաններին նշանակելու, միջազգային պայմանագրեր վավերացնելու և այլ լիազորություններն իրականացվում են միայն կառավարության նախաձեռնությամբ: Պետության գլխի ցանկացած հայեցողական գործողություն կրկնաստորագրվում է վարչապետի կամ համապատասխան նախարարի կողմից: Պետության գլխի՝ մասնակցությունը կառավարության ձևավորմանը, որպես կանոն, արարողակարգային բնույթ է կրում¹³⁷, թեպետ կառավարությունը ֆորմալ երդում է տալիս հենց պետության գլխին:

¹³⁶ St' u Verney D.V. The Analysis of Political Systems. Routledge and Kegan Paul. 1965, p. 32-33:

¹³⁷ Այս ընդհանուր եզրակացությունը չի բացառում այն փաստը, որ որոշ երկրներում արտակարգ իրավիճակներում պետության ղեկավարը կարող է ազդել կառավարության ձևավորման կամ դրա քաղաքականության վրա: Սակայն ամեն անգամ, երբ պետության գլուխը փորձում է ինքնուրույն քայլեր անել քաղաքական ոլորտում, դա նշանակում է կառավարության լիազորությունների բռնատիրում: Նման դեպքերը չափազանց հազվադեպ են: Նորագույն պատմությունից կարելի է փոխադրվել գեներալ Շառլ դը Գոլի կառավարման ժամանակները, բայց նախագահական իշխանության այդ գալվանացումը, ինչպես հայտնի է, հանգեցրեց Ֆրանսիայում պառլամենտական V Հանրապետության վերափոխմանը նախագահականի:

Կառավարման պառլամենտական ձևի պարագայում մեծ վերապահմամբ կարելի է խոսել իշխանությունների դասական երեք ճյուղերի բաժանման մասին: Այստեղ քաղաքական իշխանությունը (օրենսդիրը և գործադիրը) հստակ տարանջատված է ոչ քաղաքականից՝ դատականից: Քաղաքական իշխանությունը միահյուսված է, այստեղ պառլամենտականները կարող են նախարարներ լինել: Այստեղ պառլամենտական մեծամասնությունն է կառավարություն ձևավորում և կառավարում այնքան ժամանակ, քանի դեռ պահպանում է իր մեծամասնությունը: Իշխանության գործադիր թևի կարգավիճակը կախված է պառլամենտում մեծամասնություն ունեցող կուսակցության որոշումից:

Կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող պետությունում Հանրապետությունում նախագահի կարգավիճակը հեռահար հիշեցնում է պառլամենտական միապետություններում միապետի կարգավիճակը. որպես պետության ղեկավար՝ նրա գործառույթներն օրինաստեղծ և վարչական գործառույթներ իրականացնելու հարցում զուտ անվանական, ձևական բնույթ են կրում (թույլ թագավորի փոխարեն այս ձևում տեսնում ենք թույլ նախագահ), երկրում առավել իրական իշխանության է տիրապետում կառավարության ղեկավարը՝ վարչապետը¹³⁸:

Հատկանշական է, որ Հնդկաստանի 1949թ. սահմանադրության 74-րդ հոդվածի 1-ին մասը՝ 42-րդ և 43-րդ փոփոխություններով խմբագրությամբ, ուղղակիորեն սահմանել է Հանրապետության նախագահի՝ կառավարության խորհուրդներին հետևելու պարտավորությունը¹³⁹: Հնդկաստանի Հանրապետության նախագահին ինքնուրույն չէ, նա չունի էական որևէ լիազորություն արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության բնագավառում, իսկ ներքին քաղաքականության ոլորտում նրա լիազորություններն իրականացվում են կառավարության համաձայնությամբ. դրանք սահմանված կարգով հաստատվում են: Պառլամենտական կառավարման ձև ունեցող պետության օրինակ է Գերմանիան (համաձայն 1949թ. մայիսի 23-ի սահմանադրության)¹⁴⁰: Գերմանիայում ևս Հանրապետության նախագահի դերը պետական կառավարման

¹³⁸ Տե՛ս Мишин А.А. Высшие органы власти буржуазного государства (политико-правовой анализ структуры, полномочий и функций): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1963, с. 9:

¹³⁹ Տե՛ս Հնդկաստանի սահմանադրությունը՝

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/india/india--r.htm:: (11.05.2016)

¹⁴⁰ Տե՛ս ԳԴՀ սահմանադրությունը՝ Конституции государств Европы, Том 1. М., изд. Норма, 2001, с. 565-637:

համակարգում էական չէ, առաջին ջութակի դերում վարչապետն է, որին անհրաժեշտ է պառլամենտի աջակցությունը: Պառլամենտի կարևոր իրավասությունը կառավարության գործունեության վերահսկողությունն է: Դա իրականացվում է հարցապնդումների, բանաձևերի ձևով՝ արտահայտելով պատգամավորների վերաբերմունքն այս կամ այն հարցի նկատմամբ, ինչպես նաև քննիչ հանձնաժողովների կողմից հանրային հետաքրքրություն ներկայացնող փաստերի, իրադարձությունների ուսումնասիրման միջոցով: Պառլամենտը կարող է վարչապետին պաշտոնանկ անել կոնստրուկտիվ անվստահության միջոցով (հոդված 67, մաս 1)¹⁴¹:

Աշխարհում զուտ պառլամենտական հանրապետություններ համեմատաբար քիչ են (Գերմանիա, Հունաստան, Հնդկաստան, Հունգարիա, Չեխիա, Իտալիա և այլն):

Պառլամենտական հանրապետության, ինչպես և պառլամենտական միապետության հիմնական առանձնահատկությունը պառլամենտի առաջ կառավարության քաղաքական պատասխանատվությունն է: Վարչապետին անվստահություն հայտնելը հանգեցնում է ողջ կառավարության հրաժարականին:

Եթե փորձենք առանձնացնել կառավարման պառլամենտական ձևի հիմնական առանձնահատուկ գծերը, ապա կունենանք հետևյալ հատկանիշները:

1. Կառավարության ձևավորումը պառլամենտական եղանակով

Կառավարման պառլամենտական ձևի հիմնական առանձնահատկությունը պայմանավորված է կառավարության ձևավորման ու դրա պատասխանատվության մեխանիզմներով: Կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող պետություններում կառավարությունը ձևավորվում է պառլամենտական եղանակով. կառավարությունը ձևավորելու իրավունք վերապահվում է քաղաքական այն ուժին (կուսակցություն կամ կուսակցության դաշինք), որը ստանում է պառլամենտի տեղերի հարաբերական կամ բացարձակ մեծամասնությունը: Եթե կառավարման նախագահական (որոշ դեպքերում՝ նաև կիսանախագահական) համակարգերում ընտրողը տարբեր քվեներով է ձևավորում օրենսդիր և գործադիր մարմինները, ապա կառավարման պառլամենտական ձևի պարագայում ընտրողը դա կատարում է մեկ քվեի միջոցով. ընտրելով պառլամենտ՝ նա միաժամանակ անուղղակի ծայն է տալիս քաղաքական այն ուժին,

¹⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում:

երբեմն՝ նաև այն անձին, ում կցանկանար տեսնել որպես կառավարություն ձևավորող ուժ կամ հենց վարչապետ: Կառավարության կուսակցական կազմը կախված է պառլամենտական ընտրությունների արդյունքներից և դրանց հիման վրա ձևավորված պառլամենտի կազմից: Երբ որևէ կուսակցություն ստանում է պառլամենտի տեղերի մեծամասնությունը, ապա վերջինս իրավունք է ստանում կազմավորելի միակուսակցական կառավարություն: Իսկ եթե ոչ մի կուսակցություն չի ստացել տեղերի մեծ մասը պառլամենտում, ապա պառլամենտական կուսակցությունները սկսում են բանակցել կոալիցիոն կառավարություն ձևավորելու շուրջ: Համաձայնության արդյունքում ձևավորվում է կոալիցիոն կառավարություն, որում պաշտոնները բաշխվում են իշխող կոալիցիան կազմող կուսակցությունների ներկայացուցիչների միջև:

2. Պառլամենտի առջև կառավարության քաղաքական պատասխանատվությունը

Կառավարման պառլամենտական ձևի պարագայում կառավարությունը պատասխանատու է պառլամենտի առջև¹⁴²: Կառավարությունն իր գործունեության համար լիակատար չափով պատասխանատու է պառլամենտին և իր գործառույթներն իրականացնում է պառլամենտական մեծամասնության աջակցության հիման վրա:

Կառավարության նկատմամբ իր վստահությունը կորցնելու դեպքում պառլամենտն իրավունք ունի նրան անվստահություն հայտնել, ինչը հանգեցնում է կառավարության հրաժարականին: Հրաժարական տալու փոխարեն կառավարությունը կարող է պետության գլխից պահանջել լուծարել պառլամենտը (ստորին պալատը) և նշանակել նոր ընտրություններ: Պատասխանատվության ձևերը կարող են լինել կառավարության անվստահության հայտնելը կամ դրա կողմից ներկայացված վստահության մերժումը: Նաև հնարավոր են վերահսկողության հետևյալ ձևերը՝ հարցումներ, հարցադրումներ և այլն¹⁴³:

¹⁴² St' u Marshall G. Ministerial responsibility. Oxford, Oxford University Press, 1989, p. 127-133:

¹⁴³ Հղումը ըստ՝ Лесажа М. Президент: власть и законы //Ивестия. 22 февраля 1990. № 53): Ինչպես ժամանակին նշել է Ս.Ա. Կոտլյարևսկին, «...եթե պառլամենտը մասնակցում է օրենսդրական ընթացակարգին, այն չի կարող անտարբել մնալ օրենքի կատարման հանդեպ»: Այս միտքը շարունակել է նաև Մ. Լեսաժը. «... կարևոր է ոչ միայն օրենսդրական մարմնի օրենսդրական գործառույթը, այլ նաև վերահսկող գործառույթը: Իսկապես, օրենքները կմնան միայն «մահացած տառ», եթե օրենսդիր մարմինը, որն ընդունել է այն, չի ունենա գործադիր իշխանության գործողությունները վերահսկելու հնարավորություն»:

3. Հանրապետության նախագահի անուղղակի ընտրությունները

Կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող պետություններում Հանրապետության նախագահը, որպես կանոն, ընտրվում է անուղղակի ընտրությունների միջոցով՝ կա՛մ պառլամենտի, կա՛մ հատուկ կոլեգիաների կողմից, որոնց կազմի մեջ մտնում են պառլամենտների պատգամավորները և տարածքների ներկայացուցչական մարմինների պատգամավորները (օրինակ՝ ԳԴՀ): Սակայն կան բացառություններ. այսպես, Ավստրիայի, Իռլանդիայի և Իսլանդիայի Հանրապետության նախագահներն ընտրվում են ժողովրդի կողմից: Միգուցե հենց այս պատճառով է, որ բազմաթիվ գիտնականներ վերջիններիս դասում են կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող երկրների շարքին¹⁴⁴: Սակայն, ինչպես արդարացիորեն նկատում է Զ. Սարտորին, կառավարման նախագահական ձևի այս եզակի դրսևորումը վերոնշյալ երկրներում դրանց կառավարման ձևը չի դարձնում կիսանախագահական: Չնայած նախագահների ուղղակի ընտրությանը՝ նրանց լիազորությունները գրեթե չեն տարբերվում պառլամենտական կառավարման ձև ունեցող երկրի նախագահի լիազորություններից, պետական համակարգն աշխատում է նույն կերպ, ինչ կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող պետություններում¹⁴⁵:

4. Կոլեգիալ կառավարումը, իշխանության ապանձնավորումը

Չնայած կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող պետություններում վարչապետի ունեցած ընդգծված դերին, այնուամենայնիվ, կառավարման նախագահական ձևի համեմատությամբ՝ կառավարման այս ձևում այս իշխանությունն աչքի է ընկնում ապանձնավորվածությամբ ու կոլեգիալ կառավարման տարրերով: Դժվար է ժխտել Չեռչիլի դերակատարումը Մեծ Բրիտանիայում կամ Ադենաուերի դերակատարումը հետպատերազմյան Գերմանիայում և ընդհանրապես, անհատների դերը կառավարման համակարգում: Այնուամենայնիվ, ընդգծենք, որ կուսակցական կառավարման տարրերն այս կառավարման համակարգում էականորեն մեծ են:

5. Վարչապետի ընդգծված գերակա դիրքը

¹⁴⁴ Տե՛ս օրինակ, Duverger M. A New Political System Model, նշվ. աշխ., էջ 165; Комаров С.А., Малько А.В. նշվ. աշխ. էջ. 225, Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран, М., изд. Белые альвы, 1996, с. 89:

¹⁴⁵ Տե՛ս Sartori G. Comparative Constitutional Engineering. p. 83:

Հանրապետության նախագահի համեմատությամբ վարչապետն իրապես տվյալ երկրի պետական իշխանության աստիճանակարգության առաջին դեմքն է այն դեպքում, երբ Հանրապետության նախագահը, չնայած պետության գլխի իր կարգավիճակին, առավելապես իրականացնում է ներկայացուցչական ու արարողակարգային բնույթի գործառույթներ: Բացի այդ, նա գործադիր իշխանության գլուխը չէ և չի ղեկավարում կառավարությունը: Մյուս կողմից, ունենալով պառլամենտն արձակելու իրավունք, Հանրապետության նախագահը փաստացի իրականացնում է միջնորդի գործառույթներ կառավարության ու պառլամենտի միջև: Որոշ երկրներում նա զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարն է, ինչպես նաև իրականացնում է մի շարք գործառույթներ, որոնց պատճառով էլ նրան չի կարելի անվանել «զուտ» անվանական խաղացող քաղաքական-իշխանական համակարգում:

Կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող պետություններում պետության գլուխն իր իրավասությունը կարող է իրականացնել միայն կառավարության միջոցով ու վերջինիս «թույլտվությամբ»: Պետության գլխի այնպիսի կարևորագույն լիազորություններ, ինչպիսիք են պառլամենտը լուծարելու իրավունքը, նստաշրջանի վաղաժամկետ ընդհատումը, մի շարք հարցերում հրամանագրեր ընդունելը և այլն, իրականացվում են միայն կառավարության համաձայնությամբ կամ նախաձեռնությամբ: Պետության գլուխը իրավական ակտերի մեծ մասը կրկնաստորագրվում է վարչապետի կամ համապատասխան նախարարի կողմից: Պառլամենտական միապետություններում այս ինստիտուտը հիմնավորվում է «միապետը չի կարող սխալվել» սկզբունքով, իրականում այն միապետի լիազորությունները սահմանափակող և իշխանության բևեռը դեպի կառավարություն տանող ինստիտուտ է:

Կառավարման պառլամենտական ձևի առավելությունները, թերությունները

Ինչպես կառավարման ցանկացած ձև, պառլամենտականը ևս ունի իր կողմնակիցներն ու քննադատները, առավելություններն ու թերությունները: Կառավարման պառլամենտական ձևի մի շարք հատկանիշներ որոշ գիտնականների կողմից դիտարկվում են որպես թերություններ, այնինչ այդ նույն հատկանիշները մյուսի կողմից ներկայացվում են որպես առավելություններ: Պարադոքսը երբեմն հենց այն է, որ երկու պնդումներն էլ կարող են իրավացի լինել: Դա պայմանավորված է տասնյակ այլ

հանգամանքներով, որոնք միայն մասամբ են առնչվում կառավարման ձևի հետ: Չմոռանանք նաև, որ գիտնականների մի խումբ էլ կարծում է, որ պետք չէ բացարձականացնել կառավարման տարբեր ձևերի թերություններն ու առավելությունները, քանի որ տարբեր պայմաններում գործելիս կառավարման նույն ձևը կարող է ստանալ տարբեր լրացումներ¹⁴⁶:

Հարկ է նաև նշել, որ կա մոտեցում, համաձայն որի՝ պետության սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների հաջողությունը, ներքաղաքական կայունության և անվտանգության ամրապնդումը մեծապես կախված են ոչ այնքան պետության կառավարման ձևից, որքան կառավարման որակից:

Կառավարման պառլամենտական ձևի մասին պատմության, քաղաքագիտության և իրավագիտության ոլորտի մասնագետների կողմից առանձնացված հայացքների ու պատկերացումների ընդհանրացումը թույլ է տալիս առանձնացնել դրա հիմնական առավելություններն ու թերությունները.

Կառավարման պառլամենտական ձևի առավելությունները

1. Պառլամենտարիզմի կողմնակիցները կառավարման այս ձևը համարում են քաղաքական իշխանության կազմակերպման պատմական ավելի բարձր տեսակ (ի տարբերություն պետական իշխանության կազմակերպման նախագահական մոդելի): Իս. Լինցը նշում է. «... կառավարման պառլամենտական ձևը լեգիտիմության տեսանկյունից ավելի մոնիստական է (ինքնիշխանությունը պատկանում է միայն ժողովրդի կողմից ընտրված պառլամենտին), ավելի բաց է ու կախված է ընտրողների կարծիքից: Իսկ նախագահական ձևին, ընդհակառակը, «երկակի լեգիտիմությունն» է բնորոշ (և՛ նախագահին, և՛ պառլամենտին ընտրում է ժողովուրդը), որը պոտենցիալ կոնֆլիկտի աղբյուր է: Պառլամենտական կառավարման ձևն իշխանությանը տալիս է ապանձնավորված բնույթ: Իսկ կառավարման նախագահական ձևը, ընդհակառակը, անձնավորեցնում է այն, իսկ սխալների դեպքում՝ վարկաբեկում իշխանության ամբողջ համակարգը»¹⁴⁷:

¹⁴⁶ Ст'у Медушевский А.Н. Сравнительное контитуционное право и политические институты. М., изд. ГУ ВШЭ, 2002, с. 10:

¹⁴⁷ Ст' у Линц Х. Достоинства парламентаризма // Пределы власти. М., 1994. № 2. с. 43:

2. Կառավարման պառլամենտական ձևը համարվում է ավելի ժողովրդավարական, քան կառավարման մյուս ձևերը: Ուսումնասիրողներն այս հանգամանքը կապում են հասարակության քաղաքական կյանքում ընտրությունների ինստիտուտի կարևորության բարձր աստիճանի հետ: Հետևաբար, խոսքը վերաբերում է այդ պետությունների պառլամենտի՝ որպես գերագույն իշխանության կենտրոնական մարմնի ձևավորման գործընթացի վրա քաղաքացիների մեծ ու իրական ազդեցությանը:

Հօգուտ կառավարման պառլամենտական ձևի՝ Խ. Լինցը գործնական փաստարկներ է առաջ քաշում: Քննադատելով կառավարման նախագահական ձևը՝ նա կառավարման պառլամենտականը ձևը պաշտպանող երկու կարևորագույն թեզ է ներկայացնում.

1. կառավարման պառլամենտական ձևն առավել հաճախ հանգեցնում է կայուն դեմոկրատիայի կայացմանը, հատկապես այն երկրներում, որտեղ քաղաքական տարաձայնությունները խորն են, և կան բազում կուսակցություններ,

2. Կառավարման պառլամենտական ձևը ժողովրդավարության պահպանման երաշխիք է¹⁴⁸:

Խ. Լինցը միաժամանակ նշում է, որ չի պնդում, թե կառավարման պառլամենտական ձևի ցանկացած տարատեսակ ապրիորի ունակ է ավելի լավ ապահովելու ժողովրդավարական կայունությունը, քան կառավարման նախագահական ցանկացած ձև: «Ես նաև չեմ պնդել, թե պառլամենտական ցանկացած ռեժիմ կարող է ընդունել քաղաքական լավագույն որոշումներ, քան նախագահական ցանկացած կառավարություն, որն ավելի դժվար կլինեի ապացուցել: Անկասկած, գոյություն ունեն կառավարման այս երկու ձևերի վատ տեսակներ»¹⁴⁹:

3. Կառավարման պառլամենտական ձևի առավելություններից է իշխանության հիմնական մասի մեկ մարմնի՝ գլխավորապես պառլամենտի ձեռքում կենտրոնացված լինելը¹⁵⁰: Ընդ որում, քաղաքական առավել կարևոր որոշումներն ընդունվում են կոլեգիալ ձևով՝ պառլամենտական մեծամասնության եղանակով: Բացի այդ, ի տարբե-

¹⁴⁸ St' u Linz J., The Perils of Presidentialism նույն. տեղում., էջ 52:

¹⁴⁹ St' u Линц X. Достоинства парламентаризма, с. 43:

¹⁵⁰ St' u Чеботарев А.Е. Парламентская республика: зарубежный опыт и уроки для Казахстана: <http://2010-2013.iwep.kz/index.php?newsid=213>: (015.05.2016):

րություն կառավարման նախագահական ձևի՝ բացառվում է գործադիր ողջ իշխանության կենտրոնացումը մեկ անձի ձեռքում և, ի տարբերություն կիսանախագահական համակարգի, բացառում է համակեցությունը՝ առաջնային մանդատով օժտված երկու մարմինների հակասությունը:

Պառլամենտի նկատմամբ միակ հակակշիռը պետության գլուխն է՝ այդ մարմինն արձակելու իրավունքի տեսակետից: Այս ինստիտուտը քաղաքական հակասությունները լուծելու, երկրի քաղաքական կյանքը բնականոն հուն բերելու յուրօրինակ միջոց է. ի տարբերություն կառավարման դասական մյուս ձևերի, երբ նման կոնֆլիկտները որպես կանոն լուծվում են ոչ սահմանադրական ճանապարհով, այս համակարգը ենթադրում է իրավական լուծումները:

4. Պառլամենտական կառավարման ձևն իշխանությանը տալիս է ապանձնավորված բնույթ: Այս համակարգը գրեթե բացառում է իշխանության գերկենտրոնացումը մեկ անձի ձեռքում կամ պետական կարևոր հարցերի շուրջ միանձնյա որոշումների կայացումը: Կուսակցությունները՝ որպես քաղաքական համակարգի կարևոր դերակատարներ, քաղաքական պատասխանատվություն են ստանձնում իշխանության քաղաքական կուրսի համար: Այս կառավարման ձևը, ըստ էության, բացառում է պատահական անհատի (որը չունի քաղաքական հենարան) իշխանության գալը: Եթե բազմակուսակցության դեպքում պառլամենտական համակարգում ընդդիմությունն ինտեգրվում է որոշումներ ընդունելու ընթացակարգին, ապա նախագահական համակարգում այն մեկուսացվում և ստանում է դեստրուկտիվ բնույթ¹⁵¹:

5. Կառավարման պառլամենտական ձևի դեպքում հստակորեն տեսանելի են պետական քաղաքականության իրականացման պատասխանատուները: Ամեն տեսակի անհաջողությունների, ծախողումների, քաղաքական սկանդալների և այլնի պատասխանատվությունը քաղաքացիները, որպես կանոն, դնում են կա՛մ ողջ պառլամենտի, կա՛մ պառլամենտական մեծամասնության, կա՛մ կառավարության, կա՛մ ընդհանուր առմամբ իշխող կուսակցության վրա: Ի տարբերություն սրա՝ կառավարման նախագահական և կիսանախագահական ձևի պարագայում, երբ պառլամենտական

¹⁵¹ Ст'ю Линц Х. Достоинства парламентаризма, с. 43:

մեծամասնությունն ու նախագահը քաղաքական նույն ուժի ներկայացուցիչներ չեն, բավականին հեշտ է բոլոր «մեղքերը միմյանց վրա բարդելը», մեղավորներ փնտրելը:

6. Կառավարման պառլամենտական ձևը չի գործում «հաղթողն ստանում է ամեն ինչ» սկզբունքով: Ընտրություններում պարտված կուսակցություններն ունեն քաղաքական պրոցեսների վրա ազդելու գործուն մեխանիզմներ, հնարավորություն՝ պառլամենտում արտահայտելու իրենց դիրքորոշումը և լեգիտիմացիայի միջև ընկած ժամանակահատվածում ևս փորձելու գալ իշխանության: Դա իշխանություններին ստիպում է շատ ավելի հավասարակշռված քաղաքականություն իրականացնել, հաշվի նստել ընդդիմության հետ, հնարավորության դեպքում գնալ փոխզիջումների:

Հասկանալի է, որ պառլամենտական այն ժողովրդավարությունը, որում կոշտ կարգապահություն ունեցող մեկ կուսակցություն է ձևավորում միակուսակցական կառավարություն, ընդդիմության հնարավորություններն էականորեն սահմանափակվում են, սակայն չեն վերանում, ինչպես կառավարման նախագահական ձևի դեպքում: Թեպետ նման իրավիճակը կառավարման պառլամենտական ձևում առավել հաճախ հանդիպողներից չէ, հատկապես այնտեղ, ուր դրանք հիմնված են համամասնական ներկայացուցչության վրա¹⁵²:

7. Լինցը նշում է, որ կառավարման պառլամենտական ձևն ավելի նախընտրելի է, քան նախագահականը: Կուսակցության վստահությունը կորցրած կամ սկանդալում հայտնված վարչապետին, որի պաշտոնում գտնվելը կարող է լուրջ ցնցումներ առաջացնել, ավելի հեշտ է հեռացնել իշխանությունից, քան կաշառված և ժողովրդականություն չվայելող նախագահին¹⁵³:

Սրան համապատասխան՝ կառավարության ձևավորմանը հավակնող կուսակցությունները հարկադրված են ինչպես իրենց անմիջական գործունեության շրջանակում, այնպես էլ իրենց կողմից ձևավորված կառավարության աշխատանքի գործընթացում առավելագույնս հաշվի առնել ընտրողների շահերը և կատարել տված նախընտրական խոստումները:

Համարվում է, որ գործադիր իշխանության ղեկավարի կախվածությունը պառլամենտից երաշխավորում է կառավարման պառլամենտական ձևի ճկունությունը և

¹⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵³ Տե՛ս Linz J. The Perils of Presidentialism, p. 64:

հարմարվողականությունը, ինչը բացակայում է կառավարման նախագահական ձևում: Կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում պառլամենտի իրավունքը կառավարության անվտանգության հայտնելու ծառայում է որպես վերահսկողության հզոր գործիք¹⁵⁴: Կառավարման պառլամենտական ձևը շատ ավելի ճկուն է և փակուղային իրավիճակներ, ճգնաժամեր, որպես կանոն, չի ստեղծում: Բայց միևնույն ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ կառավարման պառլամենտական ձևի միջոցով ունենալով կամ փորձելով ստեղծել կայուն ժողովրդավարություն՝ չի կարելի ընկնել անարխիայի մեջ: Ի վերջո, ժողովրդավարությունը պահանջում է կառավարման համակարգի փոփոխություն միայն ժողովրդավարական միջոցներով¹⁵⁵:

8. Կառավարման պառլամենտական ձևի մեկ այլ առավելություն է երկրի կառավարման համար կարևորագույն որոշումներ ընդունելու ժամանակ բնակչության առավել ներկայացվածությունը: Այսինքն՝ եթե կառավարման նախագահական կամ կիսանախագահական ձևերում նման որոշումներն ընդունվում են հիմնականում Հանրապետության նախագահի կողմից, որը ընտրությունների միջոցով բնակչության մեծամասնություն ներկայացնողն է, ապա կառավարման պառլամենտական համակարգում կարևորագույն որոշումներ ընդունելու ժամանակ պառլամենտում առկա քաղաքական բոլոր ուժերին մասնակցության հնարավորություն է տրվում¹⁵⁶:

Վերը նշված առավելություններով հանդերձ, կառավարման պառլամենտական ձևը կատարյալ չէ և ունի որոշ թերություններ:

1. Առաջինը, թերևս, քաղաքական-իշխանական համակարգի կայուն գործառնում ապահովելու ավելի ցածր մակարդակն է: Կառավարման հանրապետական մյուս տեսակների հետ համեմատած՝ կառավարման պառլամենտական ձևն աչքի է ընկնում քաղաքական-իշխանական համակարգի կայունության ապահովման ավելի ցածր մակարդակով: Ի տարբերություն կառավարման նախագահական և կիսանախագահական ձևերի, ուր Հանրապետության նախագահները ընտրվում են կոնկրետ

¹⁵⁴ Տե՛ս Ֆույոր Թ., Պառլամենտական լիազորություններն անվտանգության ոլորտի կառավարման գործընթացում: Ժնև, 2011, էջ 8: (http://www.dcaf.ch/content/download/223129/3498431/file/Parl_over-arm.pdf): (15.07.2015):

¹⁵⁵ Տե՛ս Մարկերտ Տ., Սահմանադրական փոփոխությունների ընթացակարգը որպես մարտահրավեր նոր ժողովրդավարությունների համար: Հայկական քաղաքագիտական հանդես 1(2), 2015, էջ 9:

¹⁵⁶ Տե՛ս Մելիքյան Մ., Պառլամենտական կառավարման համակարգի առանձնահատկությունները՝ <http://www.aravot.am/2016/09/09/733662/>, 03.07.2014թ. (19:02:16):

ժամկետով և կարող են պաշտոնանկ արվել միայն իմպիչմենտի ընթացակարգով, կառավարման պառլամենտական ձևի դեպքում կառավարությունները կարող են հաճախակի փոփոխվել: Այսպես՝ Ֆրանսիայի IV Հանրապետության կառավարման պառլամենտական ժամանակաշրջանը (1946-1958թթ.) բնութագրվում էր անկայունությամբ, երբ կառավարությունները փոխվում էին տարվա մեջ 2-3 անգամ: Ֆրանսիայի IV Հանրապետության գոյության 12 տարիների ընթացքում՝ 1946-1958թթ., փոխվել է 24 կառավարություն¹⁵⁷: Հետպատերազմյան Իտալիայում ձևավորվել է 63 կառավարություն, 63-րդ վարչապետը Մ. Ռենցին էր¹⁵⁸, Իտալիայում 17 տարվա ընթացքում՝ 1991-2008թթ., պառլամենտն արձակվեց 4 անգամ, և 13 վարչապետ փոխվեց: Իսկ Թուրքիայում միայն 1996-1997թթ. 4 անգամ վարչապետ փոխվեց¹⁵⁹:

Մեծ Բրիտանիայում էլ վերջին անգամ կառավարությանն անվստահության քվե է հայտնվել 1990թ.: Պատճառը կառավարությունում և կառավարող կուսակցությունում առաջացած ներքին կոնֆլիկտն էր¹⁶⁰:

Նման պարագայում կառավարությունները չեն հասցնում հասկանալի հիմնախնդիրները, երբ արդեն ստիպված են լինում իրենց տեղը զիջելու: Կառավարություններն ավելի շատ սկսում են մտածել քաղաքական հակառակորդներին հաղթելու, քան երկրում ծառացած քաղաքական խնդիրները լուծելու շուրջ: Այս հարցը որոշակիորեն լուծում է պառլամենտարիզմի «ռացիոնալիզացիան», որն արտահայտվում է երեք եղանակով՝ ա) կառավարությանն անվստահության հայտնելու ավելի բարդ ընթացակարգերի ստեղծումը, բ) կառավարության վերահսկողությունը պառլամենտի օրակարգին, գ) առանձին պատգամավորների օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքի սահմանափակումը¹⁶¹: Հարկ է այնուամենայնիվ նկատել, որ

¹⁵⁷ Франция (учебник) <http://ukrmap.su/ru-wh11/1304.html>, (15.08.2016):

¹⁵⁸ Տե՛ս Список премьер-министров Италии.

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8C%D0%B5%D1%80-%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2_%D0%98%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B8: (15.01.2016):

¹⁵⁹ Տե՛ս Чеботарев А.Е., նշվ. աշխ.:

¹⁶⁰ Տե՛ս Великобритания: эпоха реформ / под ред. Ал.А. Громыко, М., изд. Весь Мир, 2007, с. 31:

¹⁶¹ Տե՛ս Siaroff A. Varieties of Parliamentarism in the Advanced Industrial Democracies. International Political Science Review, 24/4, 2003, p. 448:

թվացյալ անկայունության պայմաններում պառլամենտական կառավարման ձև ունեցող պետությունները հազվադեպ են հայտնվում խորը ճգնաժամերում:

2. Կառավարման պառլամենտական ձևի հաջորդ թերությունն իշխանությունների բաժանման հաճախ ֆորմալ բնույթ կրելն է: Այս հանգամանքը դրսևորվում է նրանում, որ պառլամենտը՝ ի դեմս պառլամենտական մեծամասնության, կառավարությունը փաստացիորեն ենթարկվում են կառավարության գլխին, որը հաճախ միաժամանակ հանդես է գալիս նաև իշխող կուսակցության կամ կուսակցական կոալիցիայի առաջնորդ: Ի տարբերություն կառավարման նախագահական ձևի՝ պառլամենտական երկրներին բնորոշ է իշխանությունների խիստ բաժանման համակարգը՝ օրենսդիր և գործադիր ճյուղերի: Այստեղ գործում է իշխանությունների բաժանման այլ համակարգ, որը կրում է միայն ինստիտուցիոնալ բնույթ. պառլամենտն օրենսդիր ինստիտուտ է, իսկ կառավարությունը՝ գործադիր: Իշխանությունների բաժանման անձնական բաղադրիչը չի գործում. և՛ վարչապետը, և՛ կառավարության մյուս անդամները որպես կանոն նաև պառլամենտի պատգամավորներ են: Կառավարման այս ձևի պայմաններում իշխանությունները դասական երեք ճյուղի թեպետ բաժանված են, սակայն դրանցից երկուսում՝ օրենսդիրում և գործադիրում, իշխանությունն ի սկզբանե պատկանում է նույն քաղաքական ուժին:

Ինչ վերաբերում է իշխանությունների բաժանման գործառական հայեցակետին, ապա, ի տարբերություն կառավարման նախագահական ձևի, կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող երկրներում գործում են ոչ թե օրենսդիր և գործադիր, այլ՝ «կուսակցական» ու «վարչական» իշխանությունները¹⁶²: Ուստի, եթե կառավարման դասական մյուս երկու ձևերի արդյունավետ գործունեության համար կարևոր է իշխանության ճիշտ տարանջատումն ու զսպումների հակակշիռների արդյունավետ համակարգի առկայությունը, ապա այս պարագայում կարևորվում է քաղաքական փոքրամասնության լիազորությունների ամբողջական փաթեթի ճիշտ սահմանման հարցը:

Ինչպես հայտնի է, իշխանությունների բաժանման սկզբունքը հակադրվում է միակենտրոն պետական իշխանության կառույցին՝ քարոզելով դրա հոգնակիացման և բազմակենտրոնացման համար: Իշխանությունների բաժանումը համարվում է

¹⁶² См. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В.С. Нерсисянца (автор раздела VII - В.А. Четвернин). М., изд. Норма-Инфра, 1999, с. 602:

պետական իշխանության ռացիոնալ կառույցների կառուցակարգի ձևավորման և ֆունկցիոնալ սկզբունք, որը նպատակ ունի իշխանություններից յուրաքանչյուրին իր լիազորության շրջանակում պահելու և նույն սահմանաչափում իր անկախությունն ապահովելու այլ իշխանություններից¹⁶³:

Լ.Մ. Էնտինը բանավիճում է նրանց հետ, ովքեր պնդում են, որ իշխանության բաժանումը հատուկ չէ պառլամենտական համակարգին: Նա նշում է, որ վարչապետի և նախարարների պաշտոնների համատեղումը պատգամավորական մանդատի հետ ոչ մի դեպքում չի կարելի դիտարկել որպես իշխանությունների բաժանման սկզբունքի խախտում»¹⁶⁴: Հարկ է նաև համաձայնել այն կարծիքին, որ կառավարման պառլամենտական ձևն ունի իշխանությունների բաժանման իր սեփական, հատուկ տարատեսակը կամ ծայրահեղ դեպքում հատուկ զսպումները և հակակշիռները¹⁶⁵:

Դ. Վերնին առաջարկում է ձևափոխել իշխանության բաժանման չափորոշիչները. Պառլամենտական ձևի դեպքում անհրաժեշտ է համարում խոսել պաշտոնատար անձանց և ինստիտուտների բաժանման կամ պետական մարմինների ֆունկցիաների բաժանման մասին¹⁶⁶:

3. Կառավարման պառլամենտական ձևի հակառակորդները վերջինիս ամենամեծ թերությունը համարում են նրա դանդաղկոտությունը որոշումների ընդունման գործընթացում, ինչը կարող է իշխանությունը դարձնել անկայուն և այն հասցնել սահմանադրական ճգնաժամի: Որոշ գիտնականների կարծիքով բազմակուսակցական համակարգի դեպքում որոշումներ ընդունելու ժամանակ պառլամենտարիզմի ճկունության փաստը անտեսում է պառլամենտական մեծամասնության անընդմեջ փոփոխությունները, որոնք անհնարին են դարձնում քաղաքական կայուն կուրսի իրականացումը¹⁶⁷: Եթե կառավարությունը ձևավորվում է՝ հիմնվելով կուսակ-

¹⁶³ Տե՛ս Շմավոյան Դ.Ա. Президентская власть и разделение властей в полупрезидентской республике: опыт Армении [Текст] / Шмавовян Դ.Ա. // Государство и право. – 2000. – №1. с.90:

¹⁶⁴ Տե՛ս Էնտին Լ.Մ., նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁶⁵ Տե՛ս Siaroff A. Varieties of Parliamentarism in the Advanced Industrial Democracies. International Political Science Review, 24/4, 2003, p. 454:

¹⁶⁶ Տե՛ս Verney D. նշվ. աշխ., էջեր 40–41:

¹⁶⁷ Տե՛ս Лузин В.В. Формы правления современных государств. Учеб. пособие для студентов заоч. фак. по спец. 0211 "Юриспруденция" Н. Новгород, изд. ВГАБТ, 1998, с. 24:

ցությունների պառլամենտական կոալիցիաների վրա, որոնցից ոչ մեկը չունի մեծամասնություն, ապա այդ դեպքում կառավարությունը թուլանում է:

4. Հաշվետվողականությունը պառլամենտական ձևի պարագայում կարող է և զրոյացվել այն դեպքում, երբ լեգիստրատուրայի ժամանակահատվածում ընտրողի թիկունքում տեղի ունեցած վերադասավորումների արդյունքում իշխանությունն ամբողջությամբ կամ մասնակի (կոալիցիաների կազմման պարագայում) անցնում է ընտրությունների ժամանակ պարտված կուսակցությանը կամ կուսակցություններին:

5. Որքան էլ նախընտրական շրջանում կուսակցությունները հայտարարեն իրենց վարչապետի և կառավարության բոլոր անդամների թեկնածուների անունները, ի վերջո, շատ դեպքերում լեգիստրատուրայի ավարտին հանդես է գալիս մեկ այլ վարչապետ, որի անունն ընտրությունների ժամանակ գուցե և չէր էլ հնչել, իսկ կառավարության անդամների սկզբնական կազմից կարող է և ոչ ոք մնացած չլինել:

Հարկ է նաև նշել, որ կառավարման պառլամենտական ձև գոյություն ունի այն երկրներում, որոնք հիմնականում տարբերվում են առաջին հերթին զարգացած և նշանակալիորեն ինքնակարգավորվող տնտեսությամբ և երկրորդ՝ քաղաքական կայուն կառուցվածքով ու դրան համապատասխան՝ պետական կառավարման մեխանիզմով:

Այս կամ այն երկրում կառավարման պառլամենտական ձևի ընտրության համար անհրաժեշտ են քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական համապատասխան նախապայմաններ: Իսկ դրանց բացակայության դեպքում կառավարման պառլամենտական ձևի ներմուծումը հղի է քաղաքական համակարգի ապակայունացման տարբեր դրսևորումներով:

Չպետք է ստեղծվի այն թյուր կարծիքը, որ կառավարման այս ձևը զերծ է կոնֆլիկտներից: Կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում կոնֆլիկտն առավել հաճախ առաջանում է պառլամենտի ու կառավարության միջև: Սակայն, ի տարբերություն կառավարման նախագահական ձևի, որտեղ Հանրապետության նախագահը կոնֆլիկտի կողմ է, այստեղ նա կոնֆլիկտի կողմ չէ և կարող է ստանձնել հաշտեցնողի դեր: Որպես կանոն այս երկրների սահմանադրություններում ամրագրված են սահմանադրական դատարանների լիազորությունների հարցով վեճերի լուծման

լիազորությունը, որի գործադրմամբ էլ սահմանադրության հիման վրա իրավունք ունեն որոշում կայացնել հոգուտ կողմերից որևէ մեկի:

Ամփոփելով կառավարման պառլամենտական ձևի հետ կապված վերոշարադրյալ դիտարկումները՝ կարող ենք եզրահանգել, որ պառլամենտական կառավարման ձև գոյություն ունի այն երկրներում, որոնք հիմնականում տարբերվում են առաջին հերթին զարգացած և նշանակալիորեն ինքնակարգավորվող տնտեսությամբ և երկրորդ՝ կայուն քաղաքական կառուցվածքով ու դրան համապատասխան՝ պետական կառավարման մեխանիզմով:

Կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող երկրներում պետական իշխանության կազմակերպման մոդելը ենթադրում է կառավարության ձևավորումը պառլամենտի միջոցով, ինչպես նաև պառլամենտի առջև կառավարության պատասխանատվությունը: Անգամ այն դեպքում, երբ ժողովուրդն է ընտրում Հանրապետության նախագահին (դա բնորոշ է կառավարման պառլամենտական ձևին, սակայն այսօր հանդիպող երևույթ է), միևնույն է, կառավարություն ձևավորելու հարցում նա չի կարող մրցել պառլամենտի հետ, քանի որ հանդես է գալիս միայն որպես նոմինալ ղեկավար: Ընտրողների տրամադրության փոփոխության նկատմամբ հարմարվողականությունը, անշուշտ, կառավարման պառլամենտական ձևի դրական կողմն է: Մյուս կողմից պառլամենտներում կայում մեծամասնության բացակայությունը հանգեցնում է կառավարության արագ փոփոխությանը, որն էլ այս կառավարման ձևի էական բացասական կողմն է:

§ 5. Հետխորհրդային որոշ երկրների կառավարման ձևերի արատները

Աշխարհում գործող 200-ից ավելի պետություններում առկա չէ գեթ երկու երկիր, որոնց կառավարման ձևերը սահմանող իրավակարգավորումները 100 տոկոսով նույնական լինեն, սակայն կան երկրներ, որոնք կազմում են որոշակի խումբ, իրենց բնորոշ առանձնահատուկ սահմանադրաիրավական կարգավորումներով, ինստիտուտներով:

Մասնագետները միակարծիք են, որ կառավարման առկա որևէ ձև չի կարող հավակնել կատարյալ լինելուն: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Կ. Տուրին, քաղաքական ռեժիմի ցանկացած տեսակ, որը բավարարում է նվազագույն ֆորմալ սահմանադրական չափորոշիչները, կարող է լինել նպաստավոր ժողովրդավարության համար:¹⁶⁸ Աշխարհում չկան կատարյալ կառավարման ձևեր: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր առավելություններն ու թերությունները¹⁶⁹:

Կառավարման ձևերը ուսումնասիրելիս նախևառաջ անհրաժեշտ է անդրադառնալ կառավարման ձևերի իրավական ու պրակտիկ-քաղաքական արատներին: Բանն այն է, որ հաճախ նկատվում է մեծ անջրպետ սահմանադրությունների և քաղաքական կյանքում դրանց կենսագործման միջև: Ջ. Սարտորին նկատում է, որ «կենդանի» սահմանադրությունը գերակայություն է ձեռք բերում «ֆորմալ» սահմանադրության նկատմամբ¹⁷⁰:

Հետևաբար, վերլուծելով կառավարման այս կամ այն ձևը, ըստ Մ. Դյուվերժեի, պետք է ամենից առաջ ուշադրություն դարձնել ոչ միայն սահմանադրությանը, այլև դրա գործնական կիրառությանը: Միևնույն ժամանակ ֆրանսիացի պրոֆեսորը նկատում է, որ վերլուծական մոդելներ կազմելու ժամանակ քաղաքագետը չի կարող անտեսել սահմանադրությունը, ինչպես որ ֆուտբոլում կամ բրիջում հանդիսատեսը չի կարող հաշվի չառնել խաղի կանոնները: Այդ կանոններն ընկած են խաղացողների ռազմավարության և մարտավարության հիմքում¹⁷¹: Հետխորհրդային երկրների կառավարման ձևերը ուսումնասիրելիս նպատակահարմար է նաև դիտարկել

¹⁶⁸ Տե՛ս Տուրին Կ., նշվ. աշխ., էջ 23:

¹⁶⁹ Տե՛ս Зазнаев О.И. Индексный анализ полупрезидентских государств Европы и постсоветского пространства. 2007, № 2, с. 146-164:

¹⁷⁰ Տե՛ս Sartori G. Comparative Constitutional Engineering: p. 122:

¹⁷¹ Տե՛ս Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government, p. 166-167:

կառավարման իրավական ու քաղաքական կողմերի միջև տարբերությունները: Այս կամ այն երկրում գոյություն ունեցող կառավարման ձևի գնահատման ժամանակ պետք է ուշադրությամբ քննել և՛ սահմանադրական ձևը, և՛ դրա կենսագործման քաղաքական պրակտիկան: Նման համալիր մոտեցումը թույլ է տալիս ստանալ կառավարման համակարգի ադեկվատ պատկեր¹⁷²:

Խոսելով հետխորհրդային որոշ երկրների կառավարման ձևերի արատներից հարկ է նշել, որ արատներն իրենցից ներկայացնում են կառավարման ձևի կոնկրետ թերություններ, բացթողումներ: Այդ թերությունները հանգեցնում են իշխանության թևերի միջև հավասարակշռության խախտման, անարդյունավետության, կոնֆլիկտայնության, առաջանում են ավտորիտար և տոտալիտար ռեժիմներ, տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամեր, անկայունություն, անկանխատեսելիություն, տնտեսական անկում, արտագաղթ և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ լոկալ տարածաշրջանային կամ առանձին խումբ պետություններում (դրանք ունեն տնտեսական զարգացման նույն մակարդակը, գտնվում են աշխարհագրական նույն տարածքում, որոշակիորեն մշակութային նույնություններ ունեն) առկա են կառավարման ձևի նմանություններ կամ դրսևորման նույնական միտումներ:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի ու կառավարման ձևի համադրումը ևս խոսում է տարբեր տարածաշրջաններում, անգամ աշխարհամասերում, կառավարման այս կամ այն ձևին նախապատվություն տալու միտումների մասին: Ամերիկա մայրցամաքում գտնվող պետությունների գերակշիռ մասը (թերևս բացառությամբ Կանադայի¹⁷³) ունի կառավարման նախագահական ձև, նույնը կարելի է ասել Աֆրիկայի և Ասիայի մասին (բացառություններից են Հնդկաստանը¹⁷⁴, Ճապոնիան¹⁷⁵): Ինչ վերաբերում է Եվրոպային, ապա որոշակի տարբերություն է առկա արևմտաեվրոպական երկրներում՝

¹⁷² Տե՛ս Зазнаев О.И. Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты, с. 218:

¹⁷³ Տե՛ս Կանադայի սահմանադրական ակտերը (1982թ.)՝

[http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/canada/canada-r.htm](http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/canada/canada-r.htm;);

(11.05.2016):

¹⁷⁴ Տե՛ս Հնդկաստանի սահմանադրությունը:

¹⁷⁵ Տե՛ս Ճապոնիայի սահմանադրությունը՝

http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/japan/japan--r.htm;

(11.05.2016):

բացառությամբ Կիպրոսի (այն ունի կառավարման նախագահական ձև), Ֆրանսիայի, Պորտուգալիայի և Ռումինիայի, որոնց կառավարման ձևն առավելապես բնութագրվում է որպես կիսանախագահական: Մյուս երկրները բնութագրվում են որպես կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող: Նույնը չի կարելի ասել, սակայն, արևելաեվրոպական և հետխորհրդային հանրապետությունների մասին, որոնք (բացառությամբ Հայաստանի Հանրապետության՝ 2015թ. Սահմանադրական փոփոխություններից հետո, Մոլդովայի և Լիտվայի) ունեն կառավարման կիսանախագահական համակարգ: Նույն համակարգն ուներ նաև Հայաստանի Հանրապետությունը մինչև 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունները:

Արդյոք սա պատահականությունն է, թե՞ պայմանավորված է օբյեկտիվ դրդապատճառներով: Արդյոք կառավարման կիսանախագահական համակարգի ընտրությունն այս երկրներում պայմանավորված էր գրեթե յոթանասուն տարի մեկ պետությունում լինելու հանգամանքով, արդյոք դա պայմանավորված է մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումն այս երկրներում ամրապնդված կառավարման կայուն ձևերի բացակայությամբ, թե՞ պայմանավորված էր նաև խորհրդային կարգերի ձևի, սակայն ոչ բովանդակային փոփոխության նպատակի հետ: Առաջ անցնելով նկատենք, որ նշված բոլոր հանգամանքները նշանակություն են ունեցել անկախանալուց հետո այս պետությունների կողմից կառավարման կիսանախագահական ձև ընտրելու հարցում:

Առաջ անցնելով նշենք, որ հետխորհրդային երկրների համար արդիական են ոչ այնքան ավտորիտարիզմից ժողովրդավարության անցնելու խնդիրները, որքան քաղաքական վարչակարգի ինստիտուցիոնալացման ու կոնսոլիդացման, այլ կերպ ասած՝ քաղաքական կայունության ու կառավարելիության հարցերը¹⁷⁶: Հետխորհրդային պետությունների կառավարման ձևերի վերլուծությունը վեր է հանում արատներ, որոնք այլ տարածաշրջանի երկրների կառավարման ձևերին բնորոշ չեն, թեպետ արտաքուստ, սահմանադրությունների մակարդակում գուցե և ամրագրված են նույն իրավակարգավորումները: Այդ արատները երբեմն հասնում են այն աստիճանի, որ իրական կյանքում անճանաչելի են դարձնում կառավարման այդ ձևերը: Այս երկրներում հիշյալ արատներին ավելանում են նաև նորերը, որոնք ոչ միայն նոր

¹⁷⁶ Տես, օրինակ, Борисов Н.А. Институционализация института президентства и перспективы консолидации политических режимов на постсоветском пространстве // Полития, 2011, № 4: с. 92-103:

«որակ» են հաղորդում դրանց, այլև խեղաթյուրում, հեռացնում են այն տրամաբանությունից, սկզբունքներից, որոնք դրված են կառավարման տվյալ ձևի հիմքում: Նախկին Խորհրդային Միության տարածքում կազմավորված պետություններում, որոշ բացառություններով, կառավարման համակարգի թերությունները կրում են համակարգային բնույթ, չեն վերանում տևական ժամանակ և դառնում են խրոնիկ¹⁷⁷:

Կառավարման կայացած ձև ունեցող պետություններում կառավարման ձևը բնութագրող հարաբերությունների մի մասը հղկվել է ժամանակի ընթացքում և անգամ կարգավորվում է երբեմն ավանդության, սովորության նորմերով: Հետխորհրդային երկրներում նման ավանդույթների բացակայությունը սահմանադրության հեղինակներին ստիպում է առավել մանրամասն, դետալ առ դետալ կանոնակարգել այդ հարաբերությունները, ինչի արդյունքում երբեմն առաջանում են փակուղային իրավիճակներ: Հետխորհրդային երկրներում երբեմն ոչ թե քաղաքական պրակտիկան է համապատասխանեցվում սահմանադրությանը, այլ հենց սահմանադրությունն է համապատասխանեցվում ձևավորված քաղաքական պրակտիկային կամ մեկնաբանվում դրան համահունչ:

Հետխորհրդային տարածքում կազմավորված պետությունների կառավարման ձևերն իրենց նմանություններով հանդերձ, այնուամենայնիվ, սահմանադրական ամրագրման մակարդակում ունեն տարբերություններ:

Քանի որ հետխորհրդային պետությունների՝ ԱՊՀ մասնակիցների քաղաքական վարչակարգերից ոչ մեկը հնարավոր չէ բնութագրել որպես կոնսոլիդացված ժողովրդավարություն, ուստի ավելի արդյունավետ կլիներ դրանց միջև տարբերությունները գրանցել ըստ քաղաքական վարչակարգերի կոնսոլիդացիայի ու կայունության առկայության կամ բացակայության հատկանիշի¹⁷⁸: Եթե այս խումբ երկրների կազմից հանում ենք միջինասիական հանրապետությունները, ապա, բացառությամբ Բելոռուսիայի ու Ադրբեջանի, մյուս պետությունները ըստ կառավարման ձևի կարելի է

¹⁷⁷ Տե՛ս Թովմասյան Հ. Վ. Նախկին Խորհրդային Միության տարածքում կազմավորված պետությունների կառավարման համակարգերի հիմնական արատները: ՀՀ ՍԴ տեղեկագիր, 4/2016, էջեր 5-6:

¹⁷⁸ Տե՛ս Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М., изд. Прогресс-Традиция, 2004. с. 21:

խմբավորել մեկ դասում. դրանք են՝ Հայաստան¹⁷⁹, Ուկրաինա, Վրաստան, Մոլդովա, Ռուսաստանի Դաշնություն:

Բելոռուսիան, Ադրբեջանը, միջինասիական պետություններից՝ Ղազախստանը, Ուզբեկստանը, Տաջիկստանը, Թուրքմենստանը, կկազմեն մյուս դասը: Ղրղզստանը կարող է լինել թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ խմբում¹⁸⁰:

Առաջին խմբի երկրներում սահմանադրական մակարդակում ակնհայտ են իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման սկզբունքի ոչ հետևողական իրացումը, համակարգային ոչ կատարյալ լուծումները, քաղաքական ու սահմանադրական մշակույթի ցածր մակարդակը, կուսակցական համակարգի ոչ բավարար կայացվածությունը:

Երկրորդ խմբի երկրների առնչությամբ կարող ենք խոսել ոչ թե իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման սկզբունքի ոչ հետևողական իրացման, համակարգային առումով ոչ կատարյալ լուծումների, այլ իշխանությունների բաժանման բացառապես ձևական բնույթի և զսպումների ու հակակշիռների համակարգի բացակայության, իշխանական կուսակցություններից բացի այլ կուսակցությունների գրեթե բացակայության մասին:

Հետխորհրդային տարածքում քաղաքական կոնսոլիդացիայի ու կայունության ամենամեծ սպառնալիքները սկզբնապես գոյություն են ունեցել հենց Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում, որին հատուկ են սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, բնապահպանական և էթնիկական խնդիրներ: Թվարկվածներին կարելի է ավելացնել նաև մինչխորհրդային ժամանակաշրջանում պետականության փորձի գրեթե լիակատար բացակայությունը, պետական սահմանների, իսլամի քաղաքականացման, տարածաշրջանային սպառնալիքի հարցերի շուրջ միջպետական համերաշխության (կոնսենսուսի) բացակայությունը, հարևանությունը այնպիսի անկայուն պետության հետ, ինչպիսին Աֆղանստանն է: Խնդիրների նմանության պատճառով հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայի բոլոր հինգ պետությունները երբեմն

¹⁷⁹ Այս վերլուծությունները հիմնականում կատարվել են Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. փոփոխություններով Սահմանադրության հիման վրա:

¹⁸⁰ Անդրադարձ չի կատարվել Մերձբալթյան նախկին խորհրդային հանրապետություններին, քանի որ դրանցից երկուսում՝ Էստոնիայում ու Լատվիայում, գործում է կառավարման կիսանախագահական ձև, իսկ Լիտվան, թեպետ ունի կառավարման կիսանախագահական ձև, սակայն վերջինիս բնորոշ չեն կառավարման այս ձևի հիմնական ինստիտուտների արատները:

ընկալվում են որպես մեկ միասնական, սակայն դրանք էականորեն տարբերվում են վարչակարգերի կոնսոլիդացիայի ու կառավարելիության աստիճանով¹⁸¹:

Ուժեղ նախագահը՝ որպես քաղաքական համակարգի առանցք

Այս երկու խումբ երկրներին էլ ավել կամ պակաս չափով բնորոշ է պետական մարմինների համակարգում Հանրապետության նախագահի ուժեղ, առանցքային դերակատարությունը:

Եթե առաջին խումբ պետություններում, այդ հանգամանքով հանդերձ, այնուամենայնիվ, առկա են պառլամենտարիզմի էական տարրեր, և առնվազն սահմանադրության մակարդակում առկա է պետության համար կարևորագույն որոշ հարցերի լուծմանը պառլամենտի մասնակցությունը, ապա երկրորդ խումբ երկրներում անգամ դա է բացակայում: Երկրորդ խմբին բնորոշ և աչքի զարնող հանգամանքը նախագահական գերիզոր իշխանության առկայությունն է: Այդ երկրների քաղաքական համակարգն ամբողջությամբ կառուցված է Հանրապետության նախագահի շուրջը:

Եթե առաջին խումբ երկրներում պառլամենտական ընտրությունները քաղաքական կարևորագույն միջոցառումներից են, ապա երկրորդ խումբ երկրներում դրանք անցնում են աննկատ, ընդդիմությունը գրեթե ներկայացված չէ պառլամենտում: Բելոռուսիայում 2016թ. պառլամենտական ընտրությունների արդյունքում պառլամենտի 110 պատգամավորներից միայն երկուսն են ընդդիմության ներկայացուցիչ¹⁸² այն դեպքում, երբ Վրաստանի 2016 թվականի հոկտեմբերի 8-ի պառլամենտական ընտրությունների արդյունքում համամասնական ընտրակարգով ծայների 30 տոկոսից ավելին ստացան ընդդիմադիր երկու կուսակցություններ:

Հատկապես երկրորդ խումբ երկրներում գերիշխող է այն մոտեցումը, որ առավել նպատակահարմար է մեկ հոգու՝ «ազգի առաջնորդ» Հանրապետության նախագահի իշխանության դերակատարությունը, որը կարող է ապահովել երկրում կայունություն և զարգացում, քան թե ապավինել այնպիսի ինստիտուտների արդյունավետ կենսա-

¹⁸¹ St' u Борисов Н., Институт президентства в странах Центральной Азии: персонализация vs. Институционализация. Журнал социально-политических исследований. Центральная Азия и Кавказ. Том 14, выпуск 4, 2011, с. 65:

¹⁸² St' u Радов Н. Карманная оппозиция, национализм и молчание большинства: итоги парламентских выборов в Белоруссии՝ <https://easaily.com/ru/news/2016/09/13/karmannaya-oppoziciya-nacionalizm-i-molchanie-bolshinstva-itogi-parlamentskih-vyborov-v-belorussii>: (13.09.2016):

գործունեությանը, որոնց ձևավորման պատմական ակունքներն ու հանրային պահանջն այնքան էլ մեծ չեն:

Այս երկրներում ըստ էության ավելի շատ էին վախենում իշխանությունում քառասյին վիճակի ստեղծման հնարավորությունից, քան Հանրապետության նախագահին մեծ լիազորություններով օժտելու հետևանքով ավտորիտար առաջնորդ ունենալու վտանգից: Այս խմբի երկրներում բացակայում են պառլամենտարիզմի ավանդույթները, կայացած չեն քաղաքական կուսակցությունները, ուստի կառավարման ձևի ընտրության հնարավորությունը ևս շատ մեծ չէ: Նախագահական ուժեղ իշխանության անհրաժեշտությունն այս երկրներում հիմնավորվում է նրանով, որ դա հնարավորություն է տալիս կենտրոնացնելու գոյություն ունեցող տնտեսական ու քաղաքական ռեսուրսները և արագորեն ընդունելու անհրաժեշտ որոշումներ, արդյունավետորեն հաղթահարելու հրատապ կամ կուտակված խնդիրները: Արտակարգ իրավիճակից կամ ճգնաժամից դուրս գալու համար ուժեղ Հանրապետության նախագահին ավելի արագ է մոբիլիզացնում էլիտան ու զանգվածները: Այս երկրներում հակված են կարծելու, որ ուժեղ նախագահին ավելի հուսալի կապշտպանի երկրի ազգային շահերը, քան պառլամենտը, որտեղ միշտ գոյություն ունեն այլընտրանքային պատկերացումներ պետության ազգային շահերի մասին: Որպես առավելություն է դիտարկվում նաև այն, որ ժողովրդի կողմից ընտրված Հանրապետության նախագահին իր կառավարման ժամանակահատվածում կարող է վեր կանգնել քաղաքական վեճերից ու արտահայտել ոչ թե տնտեսական, տարածաշրջանային կամ քաղաքական առանձին խմբավորումների, այլ ողջ հասարակության շահերը: Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ խումբ պետություններին, հատկապես անկախության առաջին տարիներին բնորոշ էր ևս մի երևույթ, այն է՝ իշխանության վարչակարգի կազմակերպման եղանակ էր ընտրվում «շրջապատի» գործոնը, այլ ոչ թե արհեստավարժների քաղաքական թիմի սկզբունքը: Երբեմն ակնհայտ է դառնում, որ նախագահները չունեն քաղաքական լուրջ թիմ, այլ ունեն միայն «գորեղ շրջապատ», որը, սակայն, առանց նախագահի ոչ մի ուժ չունի¹⁸³: Հատկապես երկրորդ խումբ երկրների կառավարման ձևի ու կառավարման կիսանախագահական, նախագահական դասական ձև ունեցող

¹⁸³ Տե՛ս Թովմասյան, Հ. Վ., Նախկին Խորհրդային Միության տարածքում կազմավորված պետությունների կառավարման համակարգերի հիմնական արատները, էջ 8:

պետությունների ռեալ կառավարման ձևի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ եթե կառավարման դասական նախագահական կամ անգամ կիսանախագահական ձև ունեցող պետություններում կառավարման համակարգը գործում է «հաղթողն ստանում է ամեն ինչ, իսկ պարտվողը՝ ոչինչ» սկզբունքով, ապա այս տարածաշրջանի պետություններին բնորոշ է «հաղթողը ստանում է ամեն ինչ, իսկ պարտվողը «ոչնչանում է»» սկզբունքը: Այլ կերպ ասած՝ նրանք, ովքեր պարտվում են նախագահական ընտրություններում ոչ միայն կորցնում են քաղաքական հեռանկարները, այլ նաև վտանգում են ամեն ինչ, երբեմն նաև իրենց սեփականությունը:

Երկրորդ խումբ երկրներում, կառավարման այդ նույն ձևն ունեցող արևմտա-եվրոպական երկրների համեմատությամբ, քաղաքական կուսակցությունները կայացած չեն: Պառլամենտում, որպես կանոն, տեղեր են ստանում միայն իշխանության կուսակցությունները, որոնք ձևավորվել են տասնամյակներ երկրի ղեկին կանգնած անձերի շուրջ: Հանրապետության նախագահը, չունենալով իրական կուսակցական-քաղաքական աջակցություն, հարկադրված է իշխանության մեջ հենվել կենտրոնական ու տեղական բյուրոկրատների բանակի վրա, որի հիմքի վրա և որի արդյունքում էլ, որպես կանոն, ստեղծվում է «իշխանության կուսակցություն»:

Առաջին խումբ երկրներում այդ հանգամանքն իր ողջ սրությամբ արտահայտված չէ, սակայն այստեղ առկա է մեկ այլ ծայրահեղություն, երբ կուսակցությունների թիվը գերազանցում է մի քանի տասնյակը, սակայն դրանց մեծ մասը քաղաքական համակարգում որևէ կշիռ չունի, կազմավորված է այս կամ այն անձի շուրջը և կոչված սպասարկելու հենց այդ անձի քաղաքական ամբիցիաները:

Այս երկրներում շատ սուր է դրված Հանրապետության նախագահի վարչակազմի և կառավարության փոխհակազդեցության հարցը: Որպես երկու կենտրոնական իշխանություններ՝ դրանց միջև մրցակցություն է առաջանում ռեսուրսների ու պատասխանատվության համար: Հանրապետության նախագահի վարչակազմը, որպես կանոն, ընդօրինակում է կառավարության գործառույթները, սակայն պատասխանատվություն չի կրում աշխատանքի արդյունքների համար: Սա հարկադրում է ցանկացած կառավարության իր քաղաքական դերը խաղալ՝ նախագահի շրջապատի սցենարով: Տեղի է

ունենում երկրի համար շատ վտանգավոր երևույթ՝ կոնֆլիկտ «ստվերային» ու հանրային քաղաքականության միջև:

Հանրապետության նախագահի իշխանական լայն լիազորությունները խիստ մեծացնում են նրա մերձավոր, որպես կանոն, ոչ լեգիտիմ շրջապատի դերն ու նշանակությունը: Եթե անգամ Հանրապետության նախագահի կողքին գոյություն ունի վարչապետ, Հանրապետության նախագահը հաճախ նախընտրում է հարցերը լուծել քաղաքականությամբ չգրադվողների, զինվորականների, գործարարների, իրեն հաշվետու խմբի, իր շրջապատի հետ: Կտրուկ մեծանում է արտահաստիքային տարբեր օգնականների, խորհրդատուների, անվտանգության ծառայողների դերը, իսկ վերջիններս անխուսափելիորեն կոնֆլիկտի մեջ են մտնում պետական իշխանության օրինական և իրավասու մարմինների հետ¹⁸⁴:

Հանրապետության նախագահի մեծ լիազորությունները և վերընտրվելու սահմանափակման բացակայությունը

Վերոհիշյալ երկու խումբ երկրների սահմանադրությունների և քաղաքական կյանքի վերլուծությունը վկայում է, որ դրանց մեծ մասին (Ադրբեջան, Բելոռուսիա, Ղազախստան, Ղրղզստան, Ռուսաստան, Տաջիկստան, Թուրքմենստան, Ուզբեկստան) բնորոշ է Հանրապետության նախագահի ուժեղացված դերը «նախագահ-կառավարություն-պառլամենտ» եռանկյան շրջանակում, Հանրապետության նախագահի ձեռքում շատ մեծ լիազորությունների կենտրոնացումը, որոնք գործնականում որևէ մեկի կողմից կամ որևէ կերպ չեն զսպվում: Այս պետությունների սահմանադրությունները տալիս են Հանրապետության նախագահի լիազորությունների լայնածավալ ցանկ (օրինակ՝ Ուզբեկստանում՝ 25 լիազորություն (հոդված 93¹⁸⁵), Տաջիկստանում՝ 30 լիազորություն (հոդված 69¹⁸⁶), Ադրբեջանում՝ 32 լիազորություն (հոդված 109¹⁸⁷)), որոնցից շատերը խիստ ծանրակշիռ են: Բացի այդ՝ առաջնորդների իշխանությունը

¹⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9:

¹⁸⁵ Տե՛ս Ուզբեկստանի Հանրապետության Սահմանադրություն՝ http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/uzbkstan/uzbek--r.htm;, (11.05.2016):

¹⁸⁶ Տե՛ս Տաջիկստանի Հանրապետության Սահմանադրություն՝ http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/tajik/tajik--r.htm;, (11.05.2016):

¹⁸⁷ Տե՛ս Ադրբեջանական Հանրապետության Սահմանադրություն՝ http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/azer/azer---r.htm;, (11.05.2016):

գործնականում էականորեն մեծանում է: Այսպիսի համակարգերում պառլամենտները իրենցից ներկայացնում են միայն խորհրդատվական մարմին՝ վերածվելով Հանրապետության նախագահի որոշումներին մեքենայորեն հավանություն տվող օրենսդիր իշխանության, իսկ կառավարությունն ամբողջությամբ ենթակա է Հանրապետության նախագահին: Գերնախագահությունը դրսևորվում է ոչ միայն իշխանության ճյուղերի հավասարակշռության մեծապես խախտման մեջ, այլ նաև առաջնորդի՝ պաշտոնավարման համար նախասահմանված ժամկետը երկարաձգելու կամ սեփական իշխանությունը ցմահ պահելու փորձերում:

Նշված պետությունների համար ընդհանրական է նաև Հանրապետության նախագահի լիազորությունների ծավալի մշտական ու զգալի վերանայումը:

Ուզբեկստանի և Ղրղզստանի քաղաքական վարչակարգերը, իհարկե, տարբեր են: Ուզբեկստանում ձևավորվել է կոնսոլիդացված անձնավորված դիկտատուրա, իսկ Ղրղզստանում՝ կլանային չկոնսոլիդացված անձնավորված կիսանախագահական վարչակարգ:

Ղազախստանի, Տաջիկստանի և Թուրքմենստանի քաղաքական վարչակարգերը առանձնանում են նախագահության ինստիտուտի ինստիտուցիոնալացման բարձր մակարդակով, ինչը թույլ է տալիս այս վարչակարգը անվանել կոնսոլիդացված և ինստիտուցիոնալացված ինքնակալություններ: Ուշագրավ է, որ այս պետությունների նախագահները հանդիսանում են պառլամենտում գերիշխող և քաղաքական գործընթացում նշանակալի դեր խաղացող կուսակցությունների ղեկավարներ¹⁸⁸:

Մի շարք երկրներում տեղի է ունեցել պետական առանձին մարմինների կարգավիճակի իրավական ու փաստացի բարձրացում, ինչն արդարացված չէ իշխանությունների բաժանման հայեցակարգի տեսանկյունից: Դրանցում քաղաքականության սահմանման ու իրականացման մեջ մեծ դեր է խաղում Հանրապետության նախագահի վարչակազմը, որի մասին այդ երկրների սահմանադրություններում լավագույն դեպքում առկա է մեկ-երկու հոդված: Այս երկրներում Հանրապետության նախագահների աշխատակազմերը փաստացի իրենցից ներկայացնում են քաղաքական «ղեկա-

¹⁸⁸ Մանրամասն տե՛ս Борисов Н., Институт президентства в странах Центральной Азии: персонализация vs. институционализация..., с. 74:

վար կենտրոններ», որոնք մշակում են ողջ պետական քաղաքականության ռազմավարությունն ու տակտիկան¹⁸⁹:

Խնդրո առարկա պետությունների կառավարման ձևերի մասնավոր արատները վերաբերում են իշխանության կազմակերպման տարբեր կողմերին՝ ընտրությունների ընթացակարգերին և Հանրապետության նախագահի փոփոխելիությանը, վարչապետի ու կառավարության այլ անդամների նշանակմանը, նոր կառավարության ձևավորմանը, կառավարության կազմավորումը նախագահական և (կամ) պառլամենտական ընտրությունների հետ կապելուն, կառավարությանը անվտանգություն հայտնելուն, Հանրապետության նախագահի օրենսդրական նախաձեռնությանը, Հանրապետության նախագահի վետոյին, և այլն: Նշված պետությունների կառավարման ձևի վերլուծության մեջ առանձնահատուկ կարևորություն է ձեռք բերում ինստիտուցիոնալ 2 գործոն. առաջին՝ ինչպե՛ս է տեղի ունենում պետության գլխի փոփոխությունը (եթե դա տեղի է ունենում ընդհանրապես), ստեղծված են արդյոք մեկ Հանրապետության նախագահին մյուսով փոխարինելու պայմանները, և երկրորդ՝ ինչպե՛ս է կազմավորվում կառավարությունը և ո՛ւմ առաջ է այն պատասխանատվություն կրում:

Թուրքմենստանում ընտրությունները փաստացի վերացել են դեռևս նախագահ Ս. Նիյազովի օրոք, Հանրապետության նախագահի լիազորությունները, ըստ էության, երկարացվում են հանրաքվեի միջոցով: Ուզբեկստանում՝ 1995թ., Բելոռուսիայում՝ 2004թ., Տաջիկստանում՝ 2003թ., Ադրբեջանում՝ 2009թ. վերացվեցին Հանրապետության նախագահի պաշտոն զբաղեցնելը երկու ժամկետով սահմանափակող դրույթները: Այս առումով առանձնահատուկ է Ղազախստանը, որտեղ 2007 թվականին սահմանադրությունը լրացվեց մի նորմով, ըստ որի՝ միևնույն անձի՝ ոչ ավելի, քան երկու անգամ անընդմեջ նախագահ ընտրվելու սահմանափակումը չի տարածվում «Ղազախստանի Հանրապետության Առաջին նախագահի վրա» (Ղազախստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, հոդված 42, մաս 5), այսինքն՝ գործող նախագահ Ն. Նազարբաևի վրա¹⁹⁰:

¹⁸⁹ Վերջին տարիներին պատկերն այլ է Վրաստանում. վարչապետերը, վայելելով իշխող «Վրացական երազանք» կուսակցության ղեկավարի աջակցությունը, առավել մեծ իշխանություն են կենտրոնացնում իրենց ձեռքում, քան այն առկա է Հանրապետության նախագահի մոտ:

¹⁹⁰ Տե՛ս Ղազախստանի Հանրապետության Սահմանադրություն՝ http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution: (11.05.2016):

Այս արատն առկա չէ առաջին խումբ պետություններում: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է մի քանի նախագահ: Այսպես, Ուկրաինան ունեցել է ոչ միայն տարբեր նախագահներ, այլև եղել են մի քանի դեպքեր, երբ գործող նախագահը պարտվել է ընտրությունների ժամանակ: 1991թ. ապրիլի 9-ին Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո Վրաստանի առաջին նախագահական ընտրություններն անցկացվեցին նույն թվականի մայիսի 6-ին, որի ժամանակ նախագահ ընտրվեց Զ. Գամսախուրդիան: Երկրորդ նախագահն ընտրվեց 1992 թվականին Վրաստանում տեղի ունեցած զինվորական հեղաշրջումից միայն երեք տարի անց՝ 1995թ. Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Է. Շևարդնաձեն: 9 տարի անց՝ «վարդերի հեղափոխության» արդյունքում, Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Մ. Սահակաշվիլին, որը պաշտոնավարեց մինչև 2013թ., որից հետո իր կողմնակից թեկնածուն պարտվեց գործող Հանրապետության նախագահ Գ. Մազվելաշվիլուն: Ուշագրավն այն է, որ Վրաստանում փոխվել են ոչ միայն Հանրապետության նախագահները, այլև դրա արդյունքում տեղի է ունեցել իշխանափոխություն: Մյուս երկրներում, եթե անգամ Հանրապետության նախագահները փոփոխվել են, դա չի եղել իշխանափոխություն:

Կառավարման նախագահական ձևին բնորոշ է Հանրապետության նախագահի պաշտոնանկության ինստիտուտը, որպես կանոն, պետական դավաճանության կամ այլ ծանր հանցագործության համար: Թեև վերոհիշյալ երկրորդ խումբ երկրներում Հանրապետության նախագահների պաշտոնանկության համար սահմանված են բարդ ու ծանրաշարժ ընթացակարգեր ու մեխանիզմներ, բայց դրանք առնվազն իրավաբանորեն գոյություն ունեն: Բացառություն է թերևս միայն Ուզբեկստանը, որտեղ Սահմանադրությունը չի նախատեսում Հանրապետության նախագահին իմպիչմենտ հայտնելու հնարավորություն, ինչը շատ տարօրինակ է կառավարման հանրապետական ձև ունեցող պետության համար: Այս երկրի սահմանադրության մեջ ասվում է, որ նախարարների կաբինետն իր գործունեության մեջ պատասխանատու է Հանրապետության նախագահի և Օլի Մեջլիսի առաջ (հոդված 98, մաս 7¹⁹¹), սակայն կառավարության պատասխանատվությունը պառլամենտի առաջ խաբկանք է, քանի որ չի նախատեսվում կառավարությանը անվստահություն հայտնելու ընթացակարգ:

¹⁹¹ Տե՛ս Ուզբեկստանի Հանրապետության Սահմանադրություն:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի տրամաբանությունից շեղում պետք է համարել նաև առաջին խումբ երկրների մի մասում Հանրապետության նախագահի կողմից կառավարության որոշումներն ուժը կորցրած ճանաչելու դրույթը: Այս դրույթի ուժով գործադիր իշխանությունը փաստացի կենտրոնանում է Հանրապետության նախագահի ձեռքում, որը, հիշեցնենք, պառլամենտի առջև բնավ պատասխանատվություն չի կրում գործադիր իշխանության գործունեության համար: Ընդ որում, տեղին է նկատել, որ Հայաստանի Հանրապետության 1995թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը ևս պարունակում էր նման դրույթ. Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ կառավարության որոշումները ստորագրում էր վարչապետը, վավերացնում՝ Հանրապետության նախագահը: 2005թ. Սահմանադրական փոփոխություններով այս նորմը խմբագրվեց, որի արդյունքում Հանրապետության նախագահը կորցրեց կառավարության որոշումները վավերացնելու լիազորությունը և սահմանվեց, որ կառավարության որոշումները ստորագրում է վարչապետը: Միևնույն ժամանակ նախատեսվեց, որ Հանրապետության նախագահը կարող է կասեցնել կառավարության որոշումների գործողությունը մեկ ամիս ժամկետով և դիմել սահմանադրական դատարան՝ Սահմանադրությանը դրանց համապատասխանության հարցը պարզելու համար¹⁹²:

Հանրապետության նախագահի կողմից կառավարության որոշումներն ուժը կորցրած ճանաչելու լիազորությունը սահմանված է նաև Ուկրաինայի սահմանադրությունում (հոդված 106, կետ 15, ¹⁹³):

Կառավարությանն անվստահություն հայտնելը

Պառլամենտական վերահսկողությունն անհրաժեշտ և բավարար պայման է, կարևոր երաշխիք՝ կառավարության կողմից իր գործառույթների պատշաճ իրականացման, պետության առջև ծառացած հիմնախնդիրների լուծման, հրապարակային և թափանցիկ աշխատելու ու հասարակությանը հաշվետու լինելու համար¹⁹⁴:

¹⁹² Տե՛ս ՀՀՊՏ 2005.12.05 /Հատուկ թողարկում/:

¹⁹³ Տե՛ս Ուկրաինայի սահմանադրություն՝

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/ukraine/ukrain-r.htm., (11.05.2016):

¹⁹⁴ Տե՛ս Հակոբյան Հ. Պառլամենտը և պառլամենտարիզմը Հայաստանի Հանրապետությունում. - Եր.: Տիգրան Մեծ հրատ., 2007, էջ 271:

Պառլամենտական վերահսկողության կարևոր ձևերից է կառավարությանն անվստահություն հայտնելու պառլամենտի իրավունքը:

Զսպումների և հակակշիռների, հետևաբար՝ արդյունավետ, հավասարակշռված կառավարման ձև ունենալու համար, կառավարման կիսանախագահական ձևում պետք է լինեն պառլամենտի կողմից կառավարությանն անվստահություն հայտնելու ինստիտուտ: Վերլուծությունները վկայում են, որ այս ինստիտուտը ձևական առումով հիմնականում առկա է, սակայն գործնականում դրա իրականացումը կա՛մ անհնարին է, կա՛մ այնքան բարդ, որ երբևէ չի կիրառվում: Այսպես՝ Ադրբեջանում (սահմանադրության հոդված 109, մաս 6¹⁹⁵), Բելոռուսիայում (սահմանադրության հոդված 84, կետ 7¹⁹⁶), Ղազախստանում (սահմանադրության հոդված 44¹⁹⁷) և Ռուսաստանում (սահմանադրության հոդված 83, կետ բ¹⁹⁸) պառլամենտի կողմից կառավարությանն անվստահության հայտնելու դեպքում կառավարության լիազորությունների դադարեցման մասին որոշումն ընդունում է Հանրապետության նախագահը: Դա նշանակում է, որ Հանրապետության նախագահը կարող է և՛ այդ անվստահությունը չընդունել, և՛ ավելին՝ որոշ երկրներում անգամ արձակել պառլամենտը: Ուստի, նման վտանգի առկայության պարագայում պառլամենտը նախընտրում է «անգործությունը, քան թե լուծարված լինելու վտանգը»: Սա գրեթե զրոյացնում է անվստահության քվեի ուժը: Ղրղըզստանում, համաձայն 2007թ. Սահմանադրության, վարչապետն ամեն տարի երկրի պառլամենտին՝ Ժողովուհու Կենեշին է ներկայացնում նախարարների խորհրդի աշխատանքի մասին հաշվետվությունը, և եթե պառլամենտը այս աշխատանքը համարում է անբավարար, կարող է անվստահություն հայտնել կառավարությանը (սահմանադրության հոդված 71, մասեր 2 և 3¹⁹⁹): Այնուամենայնիվ, Հանրապետության նախագահը կարող է չհամաձայնել Ժողովուհու Կենեշի որոշման հետ (սահմանադրու-

¹⁹⁵ Տե՛ս Ադրբեջանական Հանրապետության սահմանադրություն:

¹⁹⁶ Տե՛ս Բելոռուսիայի Հանրապետության սահմանադրությունը՝

<http://www.kc.gov.by/main.aspx?guid=1013>, (11.05.2016):

¹⁹⁷ Տե՛ս Ղազախստանի Հանրապետության սահմանադրությունը:

¹⁹⁸ Տե՛ս Ռուսաստանի Դաշնության սահմանադրությունը՝

<http://www.constitution.ru/10003000/10003000-6.htm>, (11.05.2016):

¹⁹⁹ Տե՛ս Ղրղըզստանի սահմանադրությունը՝

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/kyrgyz/kyrgyz-r-new.htm, (11.05.2016):

թյան հոդված 71, մաս 6²⁰⁰): Իսկ այն դեպքում, երբ պառլամենտը երեք ամսվա ընթացքում կրկին որոշում է ընդունում կառավարությանն անվստահություն հայտնելու վերաբերյալ, ապա Հանրապետության նախագահը պաշտոնանկ է անում կառավարությանը կամ նշանակում է Ժողովուրդ Կենտրոնի վաղաժամկետ ընտրություններ (սահմանադրության հոդված 71 մաս 7²⁰¹): Այս առումով լավ օրինակ էր Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը, որտեղ Ազգային ժողովի կողմից կառավարությանն անվստահություն հայտնելն ավտոմատ կերպով հանգեցնում է վարչապետի և կառավարության մյուս անդամների լիազորությունների դադարեցմանը: Հանրապետության նախագահն այդ գործընթացը չի կարող կասեցնել: Ի տարբերություն 1995թ. սահմանադրական կարգավորումների, երբ Հանրապետության նախագահն ուներ գրեթե բացարձակ իրավունք՝ արձակելու Ազգային ժողովը, 2005թ. Սահմանադրական փոփոխություններից հետո այս լիազորությունը նա այլևս չունի:

Այս առումով, կառավարությանն անվստահություն հայտնելը ներկայումս չափազանց դժվար գործընթաց է Վրաստանում: Պառլամենտի համար դժվար է «տեղավորվել» այն ժամկետներում, որոնք սահմանադրությամբ նախատեսված են անվստահություն հայտնելու համար: Վրաստանի սահմանադրությամբ սահմանված է, որ պառլամենտի կողմից կառավարությանն անվստահություն հայտնելուց հետո Հանրապետության նախագահը պաշտոնանկ է անում կառավարությանը կամ չի պաշտպանում պառլամենտի որոշումը: Եթե պառլամենտը «90 օրից ոչ շուտ և 100 օրից ոչ ուշ» ժամկետում կրկին անվստահություն է հայտնում կառավարությանը, Հանրապետության նախագահը պաշտոնանկ է անում կառավարությանը կամ արձակում է պառլամենտը ու նշանակում արտահերթ ընտրություններ (սահմանադրության հոդված 81, մաս 1²⁰²): Պառլամենտն իրավասու է հարց բարձրացնել կառավարության նկատմամբ լիակատար անվստահության մասին. եթե «որոշում կայացնելուց հետո 15 օրից ոչ շուտ և 20 օրից ոչ ուշ» ժամկետում Պառլամենտն ընդհանուր կազմի «երեք հինգերորդ» (խիստ չափազանցված թիվ) մեծամասնությամբ անվստահություն է

²⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰² Տե՛ս Վրաստանի սահմանադրությունը՝

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/georgia/georgi-r.htm, (11.05.2016):

հայտնում կառավարությանը, ապա նախագահին ընդունում է կառավարությանը պաշտոնանկ անելու մասին որոշում (սահմանադրության հոդված 81, մաս 2²⁰³):

Վարչապետի նշանակումը

Վերը նշված բոլոր պետություններում առկա է վարչապետի պաշտոն: Սակայն վերջինիս լիազորությունների վերլուծությունը (բացառությամբ թերևս Վրաստանի վարչապետի փաստացի լիազորությունների, և սուբյեկտիվ գործոնով պայմանավորված Ռուսաստանի Դաշնությունում Վ. Պուտինի որպես վարչապետ պաշտոնավարելու ժամանակահատվածի) ոչ էական է, դրանք տեղավորվում են տնտեսական հարցերով Հանրապետության նախագահի «գլխավոր օգնականի» լիազորությունների շրջանակում: Այս երկրներում մեծ չէ նաև պառլամենտի դերը վարչապետի նշանակմանը համաձայնություն տալու հարցում: Այսպես, Բելոռուսիայում համաձայնություն տալուց երկու անգամ հրաժարվելու դեպքում Հանրապետության նախագահին իրավունք ունի նշանակել վարչապետի պաշտոնակատար, արձակել Ներկայացուցիչների պալատը և նշանակել նոր ընտրություններ (սահմանադրության հոդված 106, մաս 5²⁰⁴), այսինքն՝ պառլամենտի համաձայնությունը ոչ մի նշանակություն չունի: Ադրբեջանում վարչապետի նշանակումը կատարվում է Հանրապետության նախագահի կողմից՝ Միլի Մեջլիսի հետ համաձայնությամբ (սահմանադրության հոդված 118, մաս 1): Հանրապետության նախագահը կարող է վարչապետին նշանակել առանց պառլամենտի համաձայնության, եթե Միլի Մեջլիսը չի դիտարկել թեկնածությունը մեկ շաբաթվա ընթացքում կամ համաձայնություն չի տվել երեք անգամ (սահմանադրության հոդված 118, մաս 3²⁰⁵):

Ուզբեկստանի Օլի Մաժլիսը կարող է երեք անգամ մերժել նախագահի կողմից հաստատման ներկայացված վարչապետի թեկնածությունը, որից հետո պառլամենտը կարձակվի, իսկ Հանրապետության նախագահը կնշանակի կառավարության գլխին: Սակայն այժմյան պառլամենտը չի հանդգնում հակառակվել Հանրապետության նախագահին, և այս նորմը հանդիսանում է «մեռած»:

²⁰³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰⁴ Տե՛ս Բելոռուսիայի Հանրապետության սահմանադրությունը:

²⁰⁵ Տե՛ս Ադրբեջանական Հանրապետության սահմանադրությունը:

Ղազախստանի Հանրապետության նախագահը (համաձայն 2007թ. սահմանադրական փոփոխությունների) Մեջլիսում ներկայացված քաղաքական կուսակցությունների խմբակցությունների հետ խորհրդակցությունից հետո Մեջլիսի դիտարկմանն է ներկայացնում վարչապետի թեկնածությունը: Գործնականում վերջին նորույթը զավեշտալի է. պառլամենտում այժմ ներկայացված է մեկ նախագահամետ կուսակցություն, որը, ըստ էության, պաշտպանում է Հանրապետության նախագահի բոլոր նախաձեռնությունները: Մինչև 2007թ. սահմանադրական փոփոխությունները Ղազախստանում կառավարությանն անվտանգություն կարելի էր հայտնել առնվազն պատգամավորների ձայների ընդհանուր թվի երկու երրորդով ընդունված որոշմամբ: 2007թ. մայիսից նման որոշումն ընդունվում է Մեջլիսի կողմից՝ պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ, նրանց ընդհանուր թվի ոչ պակաս, քան մեկ հինգերորդի նախաձեռնությամբ (սահմանադրության հոդված 56, մաս 2²⁰⁶):

Անդրադառնալով կառավարության ձևավորման և նախագահ-պառլամենտ վարչապետ փոխհարաբերություններին՝ Ա. Սալմինը և Յու. Պիվովարովը գրում էին. «Առաջարկվում է նոր, գիտությանը և պրակտիկային լիովին անձանոթ նախագահ վարչապետ-պառլամենտ փոխհարաբերությունների մոդել: Հանրապետության նախագահը կարող է լուծարել պառլամենտը իր առաջարկվող վարչապետի թեկնածությունը պատգամավորների կողմից (երրորդ անգամ) մերժելուց հետո: Հետևաբար, պառլամենտական մեծամասնության, ընտրություններում հաղթած սոցիալական ուժերի դերը, հենց ընտրությունները, այդ ամենը գործնականում իմաստազրկվում են...»: Ըստ նրանց՝ իշխանության մի թևի իրավասությունները անհրաժեշտից ավելի կրճատելը մեքենայաբար բերում է մյուս թևերի դեգրադացիային, հղի է ամբողջատիրության վերածվելու վտանգով²⁰⁷:

Այսպիսով վերը թվարկված հետխորհրդային պետությունների կառավարման ձևը բնութագրող իրավակարգավորումների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ որոշակի տարբերություններով հանդերձ այս երկրներում առկա են կառավարման ձևի էական, միմյանցից ոչ այնքան տարբերվող արատներ:

²⁰⁶ Տե՛ս Ղազախստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը:

²⁰⁷ Տե՛ս Салмин А., Пивоваров Ю.. Дух Основного Закона: заметки на полях российских конституционных проектов. Конституционное совещание. 1993. №1, с. 88:

Հարկ է նկատել, որ այս երկրներում, մասամբ առկա են ոչ սահմանադրական նույնական գործոններ, որոնց ազդեցությունը կառավարման ձևի բովանդակության վրա էական է անկախ սահմանադրական կարգավորումներից: Գ. Հարությունը նման գործոններից, մասնավորապես առանձնացնում է. պետականության դարավոր կորուստը, սահմանադրական մտածողություն ունեցող քաղաքական համակարգի բացակայությունը, էկզոգեն գործոնների ազդեցությունը կրող, մեծ արժեքներից խոսող, սակայն մերկանտիլ նպատակներ հետապնդող՝ հինգերորդ շարասյան ներկայացուցիչների չափազանց մեծ թիվը և այլն²⁰⁸:

Խոսելով այդ թերությունների մասին՝ պրոֆեսոր Ա. Հարությունյանը, որպես դրանց հիմնական պատճառ առանձնացնում է տոտալիտար անցյալի իներցիան, որի արդյունքում այս երկրներում սահմանադրորեն սահմանված նախագահական կամ կիսանախագահական կառավարման ձևերը դե՝ ֆակտո դառնում են գերնախագահական²⁰⁹:

Այդ երկրներից Վրաստանը, Ուկրաինան և Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում են դրանց շտկման ճանապարհին: Հայաստանի Հանրապետությունում 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում այդ թերությունները մասամբ կարելի է ասել հաղթահարվեցին: Վրաստանում և Ուկրաինայում տևական ժամանակ է, ինչ գործում են սահմանադրական փոփոխությունների նախագիծ մշակող բավականին ներկայացուցչական մարմիններ, որոնք սահմանադրական այլ փոփոխությունների հետ միասին դիտարկում են հենց նշված թերությունների վերացումը: Քննարկվող այլ պետությունների պարագայում նման հետևություն անել չի կարելի. Ավելին ինչպես արդեն նշվեց դրանցից մի քանիսում վերջին սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում Հանրապետությունների նախագահների անձնական իշխանությունը հաստատող սահմանադրական նորմերն էլ ավելի են ամրապնդվում: Այս խումբ երկրներում, ի համեմատություն արևմտաեվրոպական երկրների, պառլամենտական կառավարման ձևին անցնե-

²⁰⁸ Մանրամասն տե՛ս Հարությունյան Գ. Սահմանադրական մշակույթ (պատմության դասեր և ժամանակի մարտահրավերներ), Եր., Նժար հրատ., 2016, էջ 302:

²⁰⁹ St' u Apyтyнян A. A. Конституционализм: проблемы постсоветской реальности: монография / A.A. Apyтyнян. – М., изд. НОРМА, 2013, с 104.

լու միտումն այնքան էլ մեծ չէ²¹⁰, ինչը, ըստ երևույթին, պետք է բացատրել ժողովրդավարության ավանդույթների գոյության կարճ ժամանակահատվածով: Վերջին ժամանակաշրջանում այս երկրներում ավելի շատ են խոսում պառլամենտների իրավասությունները ի հաշիվ նախագահի իրավասությունների մեծացնելու մասին, ինչը վկայում է այն մասին, որ այս տարածքում ևս պառլամենտարիզմի ուժեղացման տենդենցներ են նկատվում:

²¹⁰ Այս օրերին կառավարման պառլամենտական ձևին անցնելու հարցը քննարկվում է Վրաստանում, մասնավորապես տես՝ Маркедонов С. Грузия: новая конституционная реформа, <http://mirperemen.net/2017/02/gruziya-novaya-konstitucionnaya-reforma/>, (31.01.2017); Конституционная реформа в Грузии: правящая партия против президента, <https://easaily.com/ru/news/2017/02/16/konstitucionnaya-reforma-v-gruzii-pravyashchaya-partiya-protiv-prezidenta>, (14.05.2017); Конституционная реформа в Грузии оказалась в центре внимания комитета ПАСЕ "Новости-Грузия" <http://www.apsny.ge/2017/pol/1493340667.php>, (14.05.2017): Վրաստանի սահմանադրական հանձնաժողովի կողմից 2017թ. ապրիլին մշակված բարեփոխված սահմանադրության նախագծով նախատեսվում է ամբողջական անցում պառլամենտական կառավարման ձև: Նախագծի համար տե՛ս Georgia - Draft revised Constitution and draft constitutional law on the autonomous Republic of Adjara and Explanatory Memorandum on the draft constitutional amendments [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2017\)027-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2017)027-e): (17.07.2017):

§ 1. Կառավարման կիսանախագահական ձևի ծագումն ու զարգացումը

Կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի համեմատ կիսանախագահականն ավելի կարճատև պատմություն ունի, հետևաբար առավել քիչ է հետազոտված: Հաշվի առնելով կառավարման կիսանախագահական ձևի արագ տարածումն աշխարհում և արդեն բավականին մեծ թիվ կազմելը՝ դրա ուսումնասիրության կարևորությունն էլ ավելի է մեծանում: Վերջին 20-25 տարիների ընթացքում կառավարման այս ձևը, ինչպես տեսանք, գրավիչ է դարձել հատկապես հետխորհրդային նորանկախ պետությունների համար:

Իրավագիտության և քաղաքագիտության համար երկար ժամանակ որպես կառավարման «մաքուր» ձևեր էին ընդունվում կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերը: Տարբեր երկրներում հատկապես նոր սահմանադրությունների ընդունման ժամանակ փորձում էին շտկել կառավարման «մաքուր» նախագահական և «մաքուր» պառլամենտական ձևերի թերությունները, ինչի արդյունքում էլ, ըստ էության, ծնվեց կառավարման «կիսանախագահական» ձևը:

Կառավարման «մաքուր» նախագահական և «մաքուր» պառլամենտական ձևերի թերությունները շտկելու արդյունքում մի շարք երկրներում սահմանվեց իշխանության թևերի փոխհարաբերակցության այնպիսի համակարգ, որը բացառում էր այդ երկրի կառավարման ձևը կառավարման «մաքուր» պառլամենտական կամ «մաքուր» նախագահական ձև ունեցող պետությունների շարքին դասելը: Այդ դեպքերը եզակի ու էպիզոդիկ չէին, ուստի իրավագիտության և քաղաքագիտության համար անհրաժեշտություն դարձավ գտնել մի հասկացություն, որը կբնութագրեր կառավարման «մաքուր» երկու ձևերից էականորեն տարբերվող ու սեփական տրամաբանությամբ և փիլիսոփայությամբ հանդես եկող կառավարման նոր ձևը: Ներկայումս կառավարման կիսանախագահական ձևը ծանոթ է ոչ միայն տեսաբաններին, այն ոչ միայն տեսական հետաքրքրություն է ներկայացնում, այլև հայտնի է քաղաքական գործիչներին ու իրավաբաններին, ունի պրակտիկ նշանակություն: Այս հասկացությունն ամուր

արմատներ է գցել: Այժմ քաղաքագետները և իրավաբանները կառավարման կիսանախագահական ձևն ընկալում են որպես սովորական երևույթ, սակայն ինչպես նշում է Վ. Պողոսյանը, ի տարբերություն կառավարման դասական երկու ձևերի, կառավարման կիսանախագահական ձևը չունի համընդհանուր ճանաչում ո՛չ Ֆրանսիայում, ո՛չ էլ կառավարման նման ձև ունեցող այլ երկրներում²¹¹:

Թվում է, թե ապացույցներ չպահանջող իրականություն է այն փաստը, որ կառավարման պառլամենտական ու նախագահական ձևերը երկու հակասություն են, ուստի դրանց «խառնելն» անհնար է: Սակայն կյանքը հերքում է այս թեզը: Կառավարման ձևերի «մաքրությունը» երբեմն խախտվում է, և ստեղծվում են խառը տեսակներ, երբեմն այնպիսիները, որոնք, մեր կարծիքով, կարելի է անվանել «ատիպիկ» տեսակներ: Խառը և հիբրիդային համակարգերի ստեղծումը պայմանավորված է «սուբյեկտիվ պատճառներով (պետության առանձին ղեկավարների ձգտումը իշխանության) և օբյեկտիվ պատճառներով՝ կառավարման պառլամենտական ու նախագահական ձևերի դրական գծերը միացնելու ձգտումը»²¹²:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի «կառուցման» ընթացքում օգտագործվում են ինչպես նոր, այնպես էլ հին էլեմենտներ: Զարմանալի չէ, որ որոշ հատկանիշներ վերցվում են կառավարման նախագահական, որոշ մասն էլ՝ կառավարման պառլամենտական ձևից: Նախ, կառավարման կիսանախագահական ձևն ունի հատկանիշներ, որոնք չունեն «ծնողները»՝ գործադիր իշխանության դուալիզմ: Երկրորդ՝ համադրումն այնպիսին է, որ բերում է նոր հատկանիշների առաջացման: Սա գծերի սովորական խառնուրդ չէ, այլ սկզբունքորեն նոր ձևի ստեղծում է, որն այլ կերպ է գործում, քան մյուս երկուսը:

Եթե «կառավարման նախագահական ձև» և «կառավարման պառլամենտական ձև» հասկացությունների նկատմամբ որևէ գիտնական չի հավակնում հեղինակային իրավունք ձեռք բերել, ապա վստահորեն կարող ենք ասել, որ «կառավարման կիսանախագահական ձև» հասկացության հեղինակային իրավունքը պատկանում է ֆրանսիացի քաղաքագետ Մ. Դյուվերթեին: Թեպետ ուշադրություն պետք է դարձնել

²¹¹ Տե՛ս Պողոսյան Վ., Կառավարման կիսանախագահական ձևի առանձնահատկությունները Հայաստանում, էջ 41:

²¹² Տե՛ս Чиркин В.Е. Конституция: российская модель, М., изд. Юристъ, 2004, с. 136:

այն հանգամանքի վրա, որ Մ. Դյուվերթեն է պատկանում կառավարման այս ձևի ստեղծման ոչ թե հեղինակային, այլ այդ համակարգը «կիսանախագահական» անվանելու իրավունքը, քանի որ այդ համակարգը գոյություն է ունեցել Դյուվերթեից շատ առաջ: Իրենց հետազոտություններում Ալմեյդան և Չոն նշում են, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը Չիլիում ամրագրվել է դեռևս 1891թ., Ֆինլանդիայում ու Գերմանիայում՝ 1919թ., Ավստրիայում՝ 1929թ., Ուրուգվայում՝ 1934թ., Իռլանդիայում՝ 1937թ., Իսլանդիայում՝ 1944թ.²¹³:

Մ. Դյուվերթեի վաստակն այն է, որ նա հրաժարվել է ժողովրդավարական կառավարման նախագահականի ու պառլամենտականի դիֆստոմիայից (երկճյուղավորում) և առաջարկել է ներմուծել նոր կատեգորիա՝ այն անվանելով «կառավարման կիսանախագահական ձև»²¹⁴:

Դրանով Մ. Դյուվերթեն մարտահրավեր նետեց այն իրավաբաններին, որոնք, ըստ նրա, «շարունակում էին հարգել միայն երկու սրբազան կովի՝ պառլամենտական վարչակարգին ու նախագահական վարչակարգին»: Դյուվերթեի թեթև մատուցմամբ «կառավարման կիսանախագահական ձև» եզրույթը սկսեց «թափառել» գիտական աշխատություններում այնքան ժամանակ, մինչև որ վերջնականապես արմատներ գցեց:

Ի սկզբանե Մ. Դյուվերթեն նպատակ էր դրել վերլուծել Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետության քաղաքական համակարգը՝ հիմք ընդունելով 1958թ. Սահմանադրական կարգավորումները՝ 1962թ. փոփոխություններով: Հատկապես 1962թ. Սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում, երբ սահմանվեց Հանրապետության նախագահի համընդհանուր ուղղակի ընտրություններ, Ֆրանսիայի կառավարման ձևն էականորեն շեղվեց կառավարման դասական երկու ձևերից²¹⁵: Կառավարման այս ձևի հիմնական առանձնահատկությունն այն էր, որ կառավարման նախագահական ձևի նմանությամբ այստեղ ևս Հանրապետության նախագահն ընտրվում էր համընդհանուր, ուղղակի ընտրությունների միջոցով: Սահմանադրությամբ Հանրապետության նախագահն օժտված էր գործադիր իշխանության ոլորտում էական լիազորու-

²¹³ St' u Acir Almeida and Seok-ju Cho Presidential Power and Cabinet Membership Under Semi-Presidentialism. Paper prepared for the American Association for the Advancement of Slavic Studies Conference, Toronto, 2003: 38 p.:

²¹⁴ St' u Elgie R. Semi-Presidentialism in Europe..., p. 7:

²¹⁵ St' u Pogosjan W. Die verfassungspolitische Entwicklung in der Republik Armenien (1990-1995), unveröff. Magisterarbeit, Bonn. 1995. p. 151-153:

թյուններով, սակայն, ինչպես կառավարման պառլամենտական ձևի պարագայում է, այստեղ ևս կառավարությունը քաղաքական պատասխանատվություն էր կրում պառլամենտի առջև:

Հենց այս տարբերություններով էր պայմանավորված, որ Մ. Դյուվերթեն մերժեց այն կառավարման պառլամենտական կամ նախագահական ձևերից որևէ մեկին դասակարգելու գաղափարը, քանի որ շեղված էր կառավարման դասական երկու ձևերի բնութագրից հատկանիշներից: Նա առաջարկեց, որ կառավարման նման ձևն անվանվի «կիսանախագահական»:

Ընդունված է համարել, որ Ֆրանսիայի վերաբերյալ «կառավարման կիսանախագահական ձև» հասկացությունն առաջինը 1959թ. գործածել է «Լը Մոնդ» թերթի հիմնադիր և թղթակից Յուբեր Բյով-Մերին²¹⁶: Սակայն Դյուվերթեն 1958թ. վերջին գրում էր, որ Ֆրանսիայի կառավարման նոր ձևը կարող է զարգանալ **կիսանախագահական ռեժիմի** ուղղությամբ («Le Monde», 24 decembre 1958)²¹⁷: Այստեղ խոսքը ոչ թե հասկացություն կիրառելու գործում առաջինը լինելու, այլ կառավարման կիսանախագահական ձևի ամբողջական տեսության մասին է, որը վերագրվում է Դյուվերթեին: Մինչդեռ «կառավարման կիսանախագահական ձև» հասկացությունն ակադեմիական շրջանառության մեջ մտավ 1970թ., երբ Դյուվերթեն դա գործածեց սահմանադրական իրավունքի և քաղաքական ինստիտուտների իր գրքի 11-րդ հրատարակության մեջ, թեպետ առաջին անգամ Դյուվերթեն այդ տեսության հիմնական գծերը ներկայացրել է 1969թ. «Լը Մոնդ» թերթում («Le Monde», 26 novembre 1969, Un regime semi-presidentiel): Սովորաբար նշվում է, այդ թվում՝ նաև Դյուվերթեի կողմից, որ «կիսանախագահական ռեժիմ» հասկացության հեղինակը «Լը Մոնդ»-ի խմբագիր Բյով-Մերին է («Le Monde», 8 janvier 1959), չնայած մինչ այդ հասկացությունը ավստրիական համակարգի նկատմամբ կիրառել էր Ռ. Մարչիչը 1957թ.²¹⁸: Վ. Պոլոսյանը, անդրադառնալով խնդրի ուսումնասիրությանը, նշում է, որ բոլորովին այլ ենթատեքստով Դյուվերթեն «կիսանախագահական ռեժիմ» հասկացությունն առաջին անգամ

²¹⁶ Տե՛ս Elgie R. Semi-Presidentialism in Europe..., p. 1:

²¹⁷ Տե՛ս Պոլոսյան Վ., Կառավարման կիսանախագահական ձևի առանձնահատկությունները Հայաստանում, էջ 41:

²¹⁸ Տե՛ս Marcic Mehr R. als ein Amt. Eine Macht, in: Forum 1957, Heft 40, p.127:

օգտագործել է դեռևս 1951թ. իր «Քաղաքական կուսակցություններ» գրքում²¹⁹: Հարկ է նաև ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ դեռևս 1930-ական թվականներին նման ռեժիմները հույն հետազոտող Մ. Դենդիասի կողմից ստացել էին «քվազինախագահական համակարգ» անվանումը²²⁰: Մ. Դենդիասը քվազինախագահական համակարգը բնորոշում է հետևյալ կերպ. «Խոսքը կառավարման մի ձևի մասին է, որը որոշ կողմերով նման է ամերիկյան նախագահական համակարգին, սակայն դրանից տարբերվում է այլ կողմերով, որոնցով նա մոտենում է պառլամենտական ռեժիմին: Սա նախագահական ռեժիմի և պառլամենտական ռեժիմի մի հետաքրքրաշարժ խառնուրդ է, վերջինի ցայտուն ընդգծված գերակշռությամբ»: Քվազինախագահական համակարգին Դենդիասի տված բնորոշումը շատ բաներով համընկնում է կառավարման կիսանախագահական ձևի Դյուվերթեի բնորոշումների հետ²²¹:

Ֆրանսիացի քաղաքագետն իր ողջ կյանքում չդադարեց կառավարման կիսանախագահական ձևն ուսումնասիրելուց: Երկար տարիներ նա հետազոտում և ուղղումներ էր մտցնում իր սկզբնական դատողություններում: Հետագայում ֆրանսերենով հրատարակած իր մի շարք աշխատություններում Դյուվերթեն էլ ավելի մանրամասն է անդրադարձել այս հասկացության բովանդակությանը: Սակայն նրան ավելի մեծ հռչակ է բերել «Քաղաքական հետազոտությունների Եվրոպական ամսագրում» 1980թ. Անգլերեն լեզվով հրատարակված «Քաղաքական համակարգի նոր մոդել, կիսանախագահական կառավարում» հոդվածը²²²: 1997թ. Մ. Դյուվերթեի այս հոդվածը ճանաչվեց ամսագրի լավագույնը իր գոյության 25 տարիների ընթացքում: Դրանից հետո «կիսանախագահական համակարգ» հասկացության տարածումը գիտական ու քաղաքական շրջանակներում նոր թափ ստացավ:

Դյուվերթեն 1986 թվականին (այսինքն՝ մինչև Ֆրանսիայում առաջին անգամ «համակեցության» (*Cohabitation*) պրակտիկան) «Համակեցության ժամագիրք» վերնագրով աշխատության մեջ կառավարման կիսանախագահական ձևի տեսության լույսի ներքո մեկնաբանում է Հանրապետության նախագահի ու վարչապետի համակե-

²¹⁹ Duverger M. Les partis politiques. Paris, edit. Armand Colin, 1976. p. 514:

²²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²²¹ Տե՛ս Dendias M. Le renforcement des pouvoirs du chef de l'état dans la démocratie parlementaire, Paris, 1932, էջեր 52, 112-113; Dendias M. Le Chef de l'Etat républicain et le Rajustement de l'Exécutif, Paris, 1937. p. 44:

²²² Տե՛ս Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government..., p. 165-187:

ցության կանոնները, որոնք հետագայում, գրեթե առանց բացառության, նույն կերպ կիրառվեցին 1986-1988, 1993-1995, 1997-2002 թվականներին²²³:

Դյուվերթեն, բնականաբար, առաջինն էր նաև, որ սահմանեց կառավարման կիսա-նախագահական ձևի հիմնական բնութագրիչները: Ըստ Մ. Դյուվերթենի՝ «Քաղաքական ռեժիմը համարվում է կիսանախագահական, եթե սահմանադրորեն ամրագրված են հետևյալ երեք ինստիտուտները.

1. Հանրապետության նախագահին ընտրվում է համընդհանուր ընտրությունների միջոցով,

2. Հանրապետության նախագահը օժտված է բավականին նշանակալի լիազորություններով,

3. վարչապետն ու նախարարներն օժտված են գործադիր իշխանությամբ և կառավարման լիազորություններով, սակայն կարող են պաշտոնավարել այնքան ժամանակ, քանի դեռ պառլամենտը նրանց անվստահություն չի հայտնել»²²⁴:

Դեռևս 1960թ. Դյուվերթեն մատնանշել է, որ Ֆրանսիայի 1958թ. հոկտեմբերի 4-ի սահմանադրության մեջ ներառված են կառավարման և՛ պառլամենտական, և՛ նախագահական ձևի տարրեր: Հետագայում նա պնդում էր, որ Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետության կառավարման ձևը պառլամենտական է, թեև միևնույն ժամանակ առաջարկում էր համաժողովրդական նախագահական ընտրություններ, եթե Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետության համակարգն այն խրախուսեր: Միայն 1970թ. նա Ֆրանսիան բնութագրեց «կիսանախագահական», իսկ 1974թ. Ներկայացրեց կառավարման կիսանախագահական հինգ այլ համակարգեր՝ «*monarchies republicaines*»²²⁵:

1969թ. «Լը Մոնդ» թերթում լույս տեսած իր մի հոդվածում Դյուվերթեն «կիսանախագահական ռեժիմ» հասկացությունը սահմանում է երկու չափանիշների օգնությամբ. Հանրապետության նախագահի ընտրություն ժողովրդի կողմից և պառլամենտի առջև կառավարության պատասխանատվություն: Նա հստակ տարբերակում է սահմանա-

²²³ Տե՛ս M. Duverger *Bréviaire de la cohabitation*.

²²⁴ Տե՛ս Duverger M. *A New Political System Model: Semi-Presidential Government...*, p. 166:

²²⁵ Տե՛ս Vesper Ernst "Semi-Presidentialism-Duverger's concept: A New Political System Model" (PDF). *Journal for Humanities and Social Sciences*. Research Center for Humanities and Social Sciences, Taiwan. 1997, 11 (1), p. 40:

դրության տեքստը սահմանադրական պրակտիկայից և, անդրադառնալով Վայմարյան Հանրապետության, Ֆինլանդիայի, Ավստրիայի ու Ֆրանսիայի պրակտիկային, ընդգծում, որ կիսանախագահական ռեժիմը շատ դյուրափոփոխ ռեժիմ է, քանի որ ինքնին չի հաստատում հստակորեն սահմանված քաղաքական մեկ համակարգ: Այն սահմանում է խաղի որոշակի կանոններ, որոնց շրջանակներում հնարավոր են խաղի տարբեր համակցություններ:

Մ. Դյուվերթեն Ֆրանսիայի 1958թ. սահմանադրությամբ երկրում ամրագրված կառավարման ձևն անվանում է կիսանախագահական, այլ ոչ թե կիսապառլամենտական, քանի որ այն ավելի մոտ է նախագահականին՝ ժողովրդական ինքնիշխանության արտահայտման դուալիստական բնույթով (ժողովրդի կողմից և՛ պառլամենտի, և՛ նախագահի ընտրության միջոցով), մինչդեռ կառավարման պառլամենտական ձևի բնութագրիչ հատկանիշը մոնիզմն է, որտեղ ժողովրդական ինքնիշխանությունն արտահայտվում է միայն պառլամենտի միջոցով: Բացի այդ, կառավարման կիսանախագահական ձևում դուալիզմն ավելի ցայտուն է, քան ամերիկյան համակարգում, քանի որ այստեղ այն առկա է հենց գործադիր իշխանության ներսում²²⁶:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը սահմանելիս Մ. Դյուվերթեն, բացի ժողովրդի կողմից Հանրապետության նախագահի ընտրության և պառլամենտի առջև կառավարության պատասխանատվության երկու չափանիշներից, 1970 թվականից սկսած, ավելացնում է երրորդ չափանիշը. «նախագահն ունի որոշակի լիազորություններ, որոնք գերազանցում են նորմալ պառլամենտական երկրների պետության գլուխների լիազորությունները» կամ «նախագահի ինքնուրույն» կամ «նշանակալի» լիազորությունները²²⁷: Իր դասագրքի վերջին՝ 21-րդ հրատարակությունում (1996թ.) Մ. Դյուվերթեն այդ չափանիշը ձևակերպում է նաև հետևյալ կերպ՝ «նախագահն ունի սեփական լիազորություններ, որոնք նրան թույլ են տալիս գործել կառավարությունից

²²⁶ Տե՛ս Pogosjan W. Die verfassungspolitische Entwicklung in der Republik Armenien (1990-1995), unveröff. Magisterarbeit, Bonn, 1995, p. 152-153:

²²⁷ Տե՛ս Gicquel J., Gicquel J. E., Droit constitutionnel et institutions politiques, 30. éd., Paris, Editeur: L.G.D.J., 2016, p. 522: Գրեթե նույնն է ֆրանսիացի մեկ այլ ականավոր սահմանադրագետի՝ Ժ. Վեդելի դիրքորոշումը, որը քաղաքական պրակտիկայում նախագահի վճռորոշ դերակատարության պատճառով Հինգերորդ Հանրապետությունը բնութագրում է որպես «ուլտրանախագահական»: Վեդելը, սակայն, միանշանակորեն չի մերժում «կիսանախագահական» տերմինի օգտագործումը բացառապես իրավաբանական իմաստով, ինչն էլ հենց Մ. Դյուվերթեի մտադրությունն է: Տե՛ս Vedel G. Cinquième République // Duhamel O., Mény Y. (éd) Dictionnaire constitutionnel, Paris, edit. PUF, 1992, p. 139:

անկախ»²²⁸: Այս չափանիշի անորոշ բնույթը հետագայում տեղիք տվեց բազմաթիվ վեճերի ու մեկնաբանությունների, ինչի հետևանքով շատ հետազոտողներ, որոնք ընդունում են «կիսանախագահական կառավարումը» որպես կառավարման ձև, սկսեցին տարակուսել՝ այս կամ այն երկիրն արդյոք մտնո՞ւմ է կառավարման կիսանախագահական ձևի մեջ, թե՞ ոչ:

Ճիշտ կլիներ «նախագահի ինքնուրույն կամ նշանակալի լիազորություններ» չափանիշը փոխարինել «գործադիր իշխանության դուալիզմ» չափանիշով, քանի որ դրանով ընդգծվում է կառավարման այս ձևի ամենահատկանշական սահմանադրաիրավական բնութագիրը. գործադիր իշխանությունը որոշակի համամասնությամբ կիսված է Հանրապետության նախագահի և վարչապետի միջև²²⁹: Մ. Դյուվերթեի ուսումնասիրությունների յուրօրինակ ամփոփումը կարելի է համարել 1978թ. նրա հրապարակած «Շախ արքային»²³⁰ («Echec au roi») ուսումնասիրությունը: Այս ուսումնասիրությունը բավականին ծավալուն է՝ 250 էջ: Աշխատության մեջ Դյուվերթեն վերլուծում է կառավարման կիսանախագահական ձևը Ավստրիայի, Ֆինլանդիայի, Ֆրանսիայի, Իսլանդիայի, Իռլանդիայի, Պորտուգալիայի և Վայմարի Հանրապետության կառավարման ձևերի ուսումնասիրությունների հիման վրա: Հարկ է, սակայն, նկատել, որ Դյուվերթեի սույն ուսումնասիրությունը, չնայած իր համապարփակությանը, չարժանացավ միջազգային գիտական հանրության բուռն ընդունելությանը²³¹ և մինչ օրս հազվադեպ է մեջբերվում քաղաքագետների կողմից: Նրա «Քաղաքական համակարգի նոր մոդել, կիսանախագահական կառավարում» հոդվածը լույս է տեսել երկու տարի անց «Քաղաքական հետազոտությունների եվրոպական ամսագրում» (Դյուվերթե 1980թ., 165-187)²³²: Արձանագրելով կառավարման կիսանախագահական ձևին պատկանող երկրների քաղաքական պրակտիկան և Հանրապետության նախագահի իրական դերակատարության տարբերությունները, Դյուվերթեն իր

²²⁸ St' u Duverger M. Le système Politique français. Droit constitutionnel et Science politique, Paris, edit. PUF 1996, p. 187-188, 465-587:

²²⁹ St' u Poghosyan V. Evolution of Forms of Government in Armenia: Outcome and Outlook, in: Armenian Journal of Political Science 1(2), 2015, p. 83.

²³⁰ St' u Duverger M. Echec au Roi. – Paris, edit Albin Michel, 1978:

²³¹ Այս գիրքը թարգմանվել է պորտուգալերեն և հրատարակվել է Պորտուգալիայում 1979 թվականին (Xequê mate-andliscomparativa dos sistemas poltticos semi-presidenciais), իսկ Բրազիլիայում՝ 1993 թվականին (O regime semipresidencialista), ինչպես նաև բուլղարերեն:

²³² Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government., p. 165-187:

հետազոտությունների առաջին փուլում (մինչև 1980թ.) փորձում է բացատրել այդ տարբերությունները՝ օգտագործելով չորս չափանիշ՝ սահմանադրության բովանդակությունը, ավանդույթներն ու քաղաքական հանգամանքները, պառլամենտական մեծամասնության կազմը և Հանրապետության նախագահի դիրքը այդ մեծամասնության նկատմամբ²³³:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի վերլուծությունները Ֆրանսիայից դուրս

Դյուվերժեի ուսումնասիրություններն աննկատ չեն մնացել նաև Ֆրանսիայի սահմաններից դուրս: «Քաղաքական հետազոտությունների եվրոպական ամսագրի» նրա հոդվածին հղում են անում արտասահմանյան շատ հեղինակներ, որոնք զբաղվում են հատկապես Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետության քաղաքական համակարգով:

Գերմանիայում Դյուվերժեի հայեցակարգը բուռն ընդունելության չարժանացավ՝ չնայած այն հանգամանքին, որ Վայմարյան Հանրապետությունը համարվում է այս կառավարման ձևն ունեցող առաջին պետություններից մեկը: Միայն 1990-ական թվականներին գերմանացի որոշ գիտնականներ՝ Է. Վեզերը, Հ. Բարոն, Բ. Բայերլայնը²³⁴, խնդրո առարկային առանձին ուսումնասիրություններ նվիրեցին:

Քյոլնի համալսարանի պրոֆեսոր Է. Վեզերն անդրադարձել է խնդրի՝ իտալացի գիտնականների կողմից կատարված ուսումնասիրություններին: Թեև անուղղակիորեն, սակայն իտալացի գիտնականները զգալիորեն նպաստել են խնդրո առարկայի քննարկումներին: Դեռևս 1983թ. Իտալիայի սահմանադրական իրավունքի հատուկ թողարկման (Quaderni costituzionali) տարբեր հոդվածներում պարբերաբար քննարկվել է կառավարման կիսանախագահական ձևի հայեցակարգը: Ս. Բարտոլինին նույնպես պետության ղեկավարի ուղղակի ընտրությունների վերաբերյալ իր հոդվածում անդրադարձել է կառավարման կիսանախագահական ձևի խնդիրներին: Չականտի, Մասսառիի և Պասկինոյի ականավոր գիրքը ներկայումս այս թեմայով իտալական հետազոտությունների վերջնական արդյունքն է, որտեղ Պասկինոն ընդգծում է, որ նախագահի

²³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 177:

²³⁴ Տե՛ս Bahro H., Bayerlein B., Vesper E. "Duverger's concept: Semi-presidential government revisited", October 1998, European Journal of Political Research. Wiley. 34 (2), p. 201-224:

համընդհանուր ընտրություններն անհրաժեշտ պայմաններ են ստեղծում կառավարման կիսանախագահական համակարգում²³⁵:

Անգլոսաքսոնական իրավական համակարգն ընդունող երկրներում ևս, սակայն ոչ այն ծավալով, ինչ ռոմանագերմանական իրավական համակարգն ընդունող երկրներում, կառավարման կիսանախագահական ձևն ուսումնասիրված է: Խ. Լինցը, Ա. Լեյփհարտը, Մ. Շուգարտը և Սարտորին, ունեն կառավարման կիսանախագահական ձևի ուսումնասիրությանը նվիրված մի շարք աշխատություններ²³⁶: Հարկ է նկատել, որ այս գիտնականները երբեմն իրարամերժ դիրքորոշումներ են արտահայտել, սակայն դրա արդյունքում վերջիններիս աշխատությունների արժեքը բնավ էլ չի ընկնում: Լինցը չնայած համաձայն է, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը պառլամենտարիզմի և նախագահականի միջև այլընտրանքային փուլերի սխեմա է, սակայն նրանց կարծիքով դրանք տարբեր էին իրենց գործառույթներով և քաղաքական կայունության երաշխավորման հնարավորություններով²³⁷:

Հետխորհրդային իրավաբանական գրականության մեջ ևս կառավարման կիսանախագահական ձևը պատշաճ վերլուծված է: Այնպիսի գիտնականներ, ինչպիսիք են Վ.Ա. Գոուզինովը²³⁸, Լ.Ռ. Սիմոնիշվիլին²³⁹, Ա.Է. Կալինովիչը²⁴⁰, Ռ.Ս. Մարտինյուկը²⁴¹, Ե. Բոլդիրևան²⁴² Ս.Ա. Ավագյանը²⁴³, Ս.Մ. Աֆանասևը²⁴⁴, Վ. Չիրկինը²⁴⁵, իրենց աշխատություններում անդրադարձել են կառավարման կիսանախագահական ձևին: Կարծում ենք, հետխորհրդային իրավաբանական գրականության մեջ այս ինստիտուտն առավել համապարփակ կերպով վերլուծված է պրոֆեսոր Զազնանի Կոզմից:

²³⁵ Հղումը ըստ՝ Vesper Ernst "Semi-Presidentialism-Duverger's concept: A New Political System Model" (PDF). Journal for Humanities and Social Sciences. Research Center for Humanities and Social Sciences. Taiwan. 1997, 11 (1), p. 39-60:

²³⁶ Այդ աշխատություններին ատենախոսն անդրադարձել է աշխատության տարբեր գլուխներում:

²³⁷ Տե՛ս Vesper, Ernst "Semi-Presidentialism-Duverger's concept: A New Political System Model" (PDF). Journal for Humanities and Social Sciences. Research Center for Humanities and Social Sciences. Taiwan. 11 (1), p. 39-60:

²³⁸ Տե՛ս Грузинов В.А., նշվ. աշխ.:

²³⁹ Տե՛ս Симоишвили Л.Р., նշվ. աշխ.:

²⁴⁰ Տե՛ս Калинович А.Э., նշվ. աշխ.:

²⁴¹ Տե՛ս Мартинюк Р.С., նշվ. աշխ.:

²⁴² Տե՛ս Болдырева Е.Л., նշվ. աշխ.:

²⁴³ Տե՛ս Авакьян С.А., նշվ. աշխ.:

²⁴⁴ Տե՛ս Российская Федерация: слабое государство и «президентская вертикаль», с. 175-206:

²⁴⁵ Տե՛ս Конституционные институты формы государства [Текст] / В. Е. Чиркин // Сравнительное конституционное право: уч. пособие /отв. ред. В. Е. Чиркин. М., Междунар. отношения, 2002, с. 248-292:

Հարկ է նկատել, որ վերջինս հիմնահարցի վերլուծությունը սկսել է որպես քաղաքագետ: Զազնասն այս հիմնահարցին է նվիրել մի ամբողջական դոկտորական ատենախոսություն՝ «Կիսանախագահական համակարգ. քաղաքական-իրավական վերլուծություն» թեմայով, որը պաշտպանել է Կազանի պետական համալսարանում²⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա հարկ է նկատել, որ խնդրի իրավական ասպեկտը քիչ է ուսումնասիրված: Իրավական առումով խնդիրը վերլուծված է Ժ. Զհանգիրյանի «Իշխանությունների բաժանումը Հայաստանի Հանրապետությունում (սահմանադրական մոդել և պրակտիկա)» մենագրությունում²⁴⁷ և Ա. Հարությունյանի «Նախագահի ինստիտուտը Հայաստանի Հանրապետությունում» մենագրությունում²⁴⁸: Քաղաքագիտական իմաստով հարցը համակողմանիորեն ուսումնասիրվել է քաղաքագիտության դոկտոր Ա.Ա. Մարգարովի կողմից: Նրա վերլուծություններն ամփոփված են «Կիսանախագահական համակարգը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայում» վերտառությամբ նրա դոկտորական ատենախոսությունում²⁴⁹: Ատենախոսության մեջ Ա. Մարգարովն անդրադարձ է կատարում կառավարման այս ձևի և ժողովրդավարության, ինչպես նաև կառավարման այս ձևի ու քաղաքական համակարգի այլ ինստիտուտների՝ կուսակցական համակարգի, ընտրական համակարգի փոխհարաբերակցության հիմնահարցերին: Կառավարման ձևի թե՛ իրավական և թե՛ քաղաքագիտական ասպեկտներն ուսումնասիրված են քաղաքագիտության մագիստրոս Վ. Պողոսյանի մագիստրոսական ատենախոսությունում, ինչպես նաև մի շարք գիտական հոդվածներում²⁵⁰:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի քննադատությունը

Դժվար է, անշուշտ, պատկերացնել, որ այն ժամանակ, երբ ընթանում են կառավարման պառլամենտական և նախագահական ձևերի տարբերակման չափորոշիչների, դրանց առավելությունների և թերությունների շուրջ բանավեճերը, մեկ այլ

²⁴⁶ Տե՛ս Зазнаев О. И. Полупрезидентская система: политики-правовой. Дисертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина», Казань, 2006г.:

²⁴⁷ Джангирян, Ж. Д. նշվ. աշխ.:

²⁴⁸ Арутюнян А. Ш. նշվ. աշխ.:

²⁴⁹ Տե՛ս Маркаров А.А. նշվ. աշխ.:

²⁵⁰ Տե՛ս Pogosjan W. Die verfassungspolitische Entwicklung in der Republik Armenien (1990-1995), unveröff. Magisterarbeit.

հասկացություն կարող էր առանց «խոչընդոտների» «միաձայն» ընդունվել քաղաքական ու իրավական գիտական հանրության կողմից:

Հիմնական հակափաստարկը, որը բերվում է կառավարման կիսանախագահական ձևի տեսության դեմ, այն է, որ «կառավարման պառլամենտական և նախագահական ձևեր» դիֆուսիվական դասակարգումը լիովին բավարար է քաղաքական ռեժիմների դասակարգման համար²⁵¹: Այս փաստարկը, իր բոլոր 4 թերություններով հանդերձ²⁵², այնուամենայնիվ, պարունակում է որոշակի ռացիոնալ հատիկ:

Տարասեռության այս փաստարկը, սակայն, կարող է բերվել նաև կառավարման պառլամենտական ու նախագահական ձևերի դեպքում: Շատ կարևոր է այն հանգամանքը, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը միայն սահմանադրաիրավական կատեգորիա է ու սահմանում է միայն իշխանության իրականացման կանոնները, այլ ոչ թե նաև այդ կանոնների կիրառումը գործնականում: Հետևելով Օ. Դյուամելի առաջարկին²⁵³ Մ. Դյուվերթեն 1986թ. հետո խստորեն տարբերակում է «քաղաքական ռեժիմ» (կառավարման ձև) և «քաղաքական համակարգ» հասկացությունները, որոնք նա անցյալում երբեմն որպես հոմանիշ էր օգտագործում: «Ռեժիմ» բառն այսուհետ վերապահվում է սահմանադրությամբ ու օրենքներով սահմանված իշխանության կառուցվածքին, իսկ «համակարգը»՝ այն դասավորություններին, որոնք կիրառվում են կամ կարող են կիրառվել տվյալ ռեժիմի շրջանակներում: Կիսանախագահական ռեժիմի հայեցակարգի նպատակը հենց այդ գործող կամ հնարավոր կիրառումն ուրվագծելու և կանխատեսելու մեջ է: Քաղաքական ռեժիմը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ էվրիստիկական մոդել, իսկ կիսանախագահական ռեժիմի հայեցակարգը

²⁵¹ Stéu Steffani W. *Parlamentarische und präsidentielle Demokratie – Strukturelle Aspekte westlicher Demokratien*, Köln und Opladen, 1979, p. 38-39; Steffani W. *Parlamentarisch-präsidentielle „Mischsysteme“?* Luchterhandt O. (Hrsg.): *Neue Regierungssysteme in Osteuropa und der GUS. Probleme der Ausbildung stabiler Machtinstitutionen*, 2. Akt. Auflage, Berlin 2002, p. 49-51; Lijphart A. *Nomination: Trichotomy or dichotomy?* In: *European journal of political research*, 1997, 131, p. 127; Lijphart A. *Patterns of democracy*: p. 121-123:

²⁵² Stéu Pogossian W. *Die verfassungspolitische Entwicklung in der Republik Armenien (1990-1995)*, էջեր 146-151, Pogossian W. *Für ein neues Regierungssystem in Armenien*, in: *Armenien. Geschichte und Gegenwart in schwierigem Umfeld*, Frankfurt am Main, 1998, p. 255-258; Rüb F., *Schach dem Parlament! Regierungssysteme und Staatspräsidenten in den Demokratisierungsprozessen Osteuropas*, Wiesbaden, 2001, p. 98-103:

²⁵³ Duhamel O. *Remarques sur la notion de régime semi-présidentiel*, in: *Droit, institutions et systèmes politiques (Mélanges en hommage à M. Duverger)*, p. 581-590; Duhamel O., Tusseau G. *Droit constitutionnel et institutions politiques*, 4. éd., Paris, Paris, Edit.: Seuil, 2016, p. 568-570:

հնարավորություն է տալիս ավելի խորը հետազոտելու քաղաքական իրողությունները, քան «պառլամենտական» և «նախագահական» ռեժիմ կատեգորիաներով սահմանափակվելու դեպքում: Պետք է նկատի ունենալ, որ կառավարման ձևի (կամ քաղաքական ռեժիմի) և քաղաքական համակարգի միջև չկա անմիջական ու դետերմինացված կապ: Դրանց տարբերակումը միայն հետագա հետազոտության սկիզբն է, որի նպատակն է պարզել, թե ինչու են սահմանադրական համեմատաբար նման կառույցներն իրականում տարբեր քաղաքական կիրառումներ առաջացնում:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը որպես ինքնուրույն կառավարման ձև դիտարկելը քննադատվել է բազում հեղինակների կողմից, որոնք համաձայն չեն կառավարման այս ձևի ինքնուրույն լինելուն և կառավարման նախագահական ու պառլամենտական ձևերի կողքին այն որպես դասական դիտարկելուն: Հետազոտողների շարքում չկա միասնություն ո՛չ կիսանախագահական համակարգի ինքնուրույնության, ո՛չ չափորոշիչների և ո՛չ էլ այն հարցի շուրջ, թե որ երկրները կարելի է դասել կառավարման այս ձևն ունեցող պետությունների շարքին: Գիտության մեջ կիսանախագահական համակարգի շուրջ առկա իրավիճակը Ռ. Էլջին բնութագրել է որպես «խառնաշփոթ»²⁵⁴:

Գիտության մեջ կառավարման այս ձևը և կառավարման տվյալ տիպի ձևերն անվանում են տարբեր տերմիններով՝ «գործադիր իշխանության երկակի համակարգ», «գործադիր իշխանության բաժանված համակարգ», «քվադրպառլամենտական ձև», «վարչապետ-նախագահական ձև», «կառավարման խառը ձև» և այլն²⁵⁵:

Շուգարտը և Քերին Դյուվերժեի կիսանախագահական ռեժիմն անվանում են «վարչապետ-նախագահական»:²⁵⁶ Նրանք պնդում են, որ այդպիսի համակարգերը չեն կարող սահմանվել որպես նախագահական և պառլամենտական փուլերի հերթականություն կամ պառլամենտական ու նախագահական միջանկյալ համակարգեր: Նրանք համաձայնում են այս համակարգերի համար Դյուվերժեի նշած չափանիշների հետ:

²⁵⁴ St' u Elgie R. Semi-Presidentialism in Europe, p. 2:

²⁵⁵ Հղումը ըստ Зазнаев О. И. Полупрезидентская система: политики-правовой. Дисертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. с. 74, ինչպես նաև Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Difference? – նշվ. աշխ. էջեր 48-55; Linz J. Introduction: Some Thoughts on Presidentialism in Postcommunist Europe // Postcommunist Presidencies / ed. by R. Taras. P. 3:

²⁵⁶ St' u Shugart M.S., Carey J.M., նշվ. աշխ., էջ 23:

Նրանց մեկնաբանությամբ վարչապետ-նախագահական համակարգի հատկանիշները հետևյալ տեսքն ունեն.

1. իշխանություն կրողի համաժողովրդական ընտրություններ,
2. նախագահի տիրապետումը քաղաքական որոշ լիազորություններով,
3. կառավարության կախվածությունը պառլամենտից²⁵⁷:

Եթե դասակարգում է անցկացվում, ապա դասակարգվող օբյեկտը (տվյալ դեպքում Ֆրանսիան) պետք է գտնվի մեկ խմբում և պատկանի մեկ տեսակի, որը չկա Շուգարտի և Քերիի տիպաբանության դասակարգման մեջ: «Երկրորդը»,- ըստ Սարտորիի,- «Շուգարտը և Քերին Ավստրիան և Իսլանդիան դասում են վարչապետ-նախագահական համակարգերի կատեգորիային, ինչը վկայում է «իրերը տարբերելու ունակության լուրջ բացակայության մասին»»²⁵⁸: Սարտորիի սուր քննադատությունը բխում է այն փաստից, որ գործնականում նշված երկրները պառլամենտական են: «Եվ երրորդ»,- եզրակացնում է Սարտորին,- «նախագահ-վարչապետական համակարգ» հասկացությունն իրականում դատարկ կատեգորիա է²⁵⁹:

Մի շարք հեղինակներ «կիսանախագահական» տերմինն ընդունում և այն գործածում են որպես «կիսապառլամենտարիզմ» տերմինի հոմանիշ: Իս. Լինցը հավասարաչափ է գործածում 3 հասկացությունները. «կառավարման կիսանախագահական ձև», «կառավարման կիսապառլամենտական ձև» և «գործադիր իշխանության երկբևեռ կառավարման ձև»²⁶⁰: Ա. Ստեֆանը և Է. Սուլեյմանը առավելապես գործածում են «կիսանախագահական» հասկացությունը, բայց կարծում են, որ այն «կիսապառլամենտական» հասկացության հոմանիշն է²⁶¹: Մ. Դյուվերժեն պնդում է, որ կառավարման հետազոտվող ձևի նկարագրման լավագույն տերմինն է «կիսանախագահականը» և բերում է այսպիսի փաստարկ. «Նախագահի և վարչապետի փոխհարաբերությունները երկու տարբեր ընտրություններում ժողովրդի կամքի կրկնակի արտա-

²⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջեր 23-24:

²⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁹ Հղումը՝ ըստ Shugart M.S., Carey J.M., նշվ. աշխ., էջ:33

²⁶⁰ Տե՛ս Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Նշվ. աշխ. էջեր 48-55; Linz J. Introduction: Some Thoughts on Presidentialism in Postcommunist Europe // Postcommunist Presidencies / ed. by R.Taras, p 3:

²⁶¹ Տե՛ս Stepan A., Suleiman E.N. The French Fifth Republic: A Model for Import?: Reflections on Poland and Brazil, էջ 394.; Lijphart A. Presidentialism and Majoritarian Democracy: Theoretical Observations, էջ 95:

հայտման արտացոլումն են»²⁶²։ Եթե կառավարման նախագահական ձև ունեցող պետություններում առաջնային մանդատով օժտված են երկու մարմին՝ նախագահը և պառլամենտը, պառլամենտական համակարգում այն մեկն է՝ պառլամենտը, ապա կիսանախագահականում դրանք նույնպես երկուսն են՝ նախագահը և պառլամենտը։ Այստեղից Դյուվերժեն իրավամբ բխեցնում է, որ կառավարման այդ ձևը պետք է անվանվի ոչ թե կիսապառլամենտական այլ կիսանախագահական²⁶³։ Նա «կիսապառլամենտական» տերմինը վերապահում է կառավարման մեկ այլ ձևի, որի հեղինակը հենց ինքն է, և որը 1996-2002թթ. կիրառվել է Իսրայելում, որտեղ պառլամենտի հետ զուգահեռ ուղղակիորեն ընտրվում էր վարչապետը²⁶⁴։

«Կիսապառլամենտական» անվանման կողմնակիցների հիմնական փաստարկն այն է, որ կիսանախագահական և պառլամենտական համակարգերի միջև կա ընդհանուր էական գիծ՝ կառավարության քաղաքական պատասխանատվությունը պառլամենտի առաջ, որը բացակայում է նախագահական ռեժիմում։ Այդ դիտարկումը, սակայն, վկայում է միայն այն մասին, որ չի կարելի հետևությունների ընթացքում հիմնվել կառավարման ձևի մեկ հատկանիշի վրա, և որ անհրաժեշտ է հաշվի առնել կառավարման ձևի բնութագրերի ողջ համալիրը։ Կիսանախագահական համակարգի վերլուծությունը բերում է այն համոզման, որ այս ձևում ավելի շատ առկա են նախագահական, քան պառլամենտական հատկանիշները, հետևաբար, այն պետք է անվանվի «կիսանախագահական»։

Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետության օրինակի հիման վրա Մ. Կեսսելմանը համակարգը կոչում է «կիսանախագահական», այլ ոչ թե «կիսապառլամենտական», քանի որ «մաքուր» պառլամենտական կամ «մաքուր» նախագահական մոդելից ցանկացած շեղում ուժեղացնում է գործադիր իշխանությանը։ Գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների միաձուլումը (ինչպես պառլամենտական համակարգերում) գործադիր իշխանությանը հնարավորություն է ընձեռում վերահսկելու պառլամենտական օրակարգը և լուծարելու պառլամենտը։ Նշելով, որ պառլամենտը կարող է անվստահություն հայտնել վարչապետին, Մ. Կեսսելմանը միաժամանակ հատուկ ընդգծում է, որ

²⁶² Հղումը ըստ Martinez R.M. Semi-Presidentialism: A Comparative Study, 1999, p. 10:

²⁶³ St' u Elgie R. Semi-Presidentialism in Europe..., նույն տեղում, էջ 5:

²⁶⁴ St' u M. Duverger Les monarchies républicaines // Pouvoirs n°78, septembre 1996, p. 117-120:

նույն բանն անելու իրավունքը չունի նախագահի նկատմամբ, որը դուալիստական գործադիր իշխանության ավելի հզոր անդամն է: Համեմատելով ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի համակարգերը՝ Մ. Կեսսելմանը գալիս է այն ընդհանուր եզրահանգման, որ Ֆրանսիայի սահմանադրությունը նախագահին ավելի հզոր է դարձնում, իսկ պառլամենտին՝ համեմատաբար ավելի հնազանդ և թույլ²⁶⁵:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը որպես երկու փուլերի հերթափոխման համակարգ է դիտարկում Ա. Լեյփհարտը: Նա, սակայն, ժխտում է կառավարման կիսանախագահական ձևի գոյությունը որպես կառավարման ինքնուրույն տեսակի: Նրա կարծիքով՝ Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետությունը²⁶⁶ հանդիսանում է նախագահական և միայն երբեմն-երբեմն՝ պառլամենտական», 1958թ. սկսած՝ այստեղ գերիշխող միտումը նախագահական էր²⁶⁷: Ինչ վերաբերում է Դյուվերթեի նշած կիսանախագահական մյուս երկրներին, ապա, ինչպես Ա. Լեյփհարտն էր կարծում, Վայմարյան Գերմանիան բնութագրվում էր հերթագայման փուլերով, հետպատերազմական Ֆինլանդիան՝ մասնավորապես պառլամենտական, իսկ Ավստրիան, Իսլանդիան և Իռլանդիան կիսանախագահականից թեքվեցին դեպի պառլամենտական համակարգ²⁶⁸:

Շուգարտը և Քերին համամիտ չեն Լեյփհարտի այն կարծիքին, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը փուլերի հերթագայման համակարգ է: Սարտորին նույնպես կատեգորիկ չի համաձայնում կիսանախագահական համակարգի նման մեկնաբանության հետ՝ երկու պատճառով²⁶⁹: Նա կարծում է, որ ֆրանսիական կիսանախագահական համակարգն իրապես խառը համակարգ է՝ հիմնված ճկուն դուալիստական գործադիր իշխանության վրա: Իսկ դա նշանակում է, որ քաղաքական ուժերի հարաբերակցության ձևափոխումները տեղի են ունենում հենց կառավարման նույն համակարգի ներսում: Արդյունքում, ըստ նրա, ծայրահեղացված է այն մոտեցումը, որ,

²⁶⁵ Տե՛ս Kesselman M., Krieger J., Joseph W.A. Introduction to Comparative Politics: Politics Challenges and Changing Agendas. – 6th ed., Wadsworth, Cengage Learning Boston, Florence, KY. 2013, p. 112:

²⁶⁶ Տե՛ս Lijphart A. Presidentialism and Majoritarian Democracy: Theoretical Observations, p. 95:

²⁶⁷ Տե՛ս Lijphart A. Nomination: Trichotomy or dichotomy? In: European journal of political research, 1997, p. 128:

²⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁹ Սարտորին որպես իր քննադատության թիրախ ընտրում է Դյուվերթեին՝ նրան վերագրելով հերթագայման թեզը: Իրականում Դյուվերթեն երբևէ նման հայեցակարգի կողմնակից չի եղել և մշտապես նշել է, որ կիսանախագահական համակարգը խառը համակարգ է:

կախված ուժերի հարաբերակցությունից, ֆրանսիական համակարգում տեղի է ունենում անցում նախագահականից պառլամենտականի և ընդհակառակը: Ըստ Սարտորիի, անգամ երբ նախագահը և պառլամենտական մեծամասնությունը կողմնակիցներ են, նախագահը միանձնյա կառավարող չէ, քանի որ ստիպված է իշխանությունն իրականացնել կառավարության միջոցով: Այս իրավիճակը չի կարող հավասարեցվել «մաքուր» նախագահական համակարգի հետ, որտեղ նախագահը կառավարում է մենակ, այսինքն՝ նախագահը հենց ինքն է կառավարությունը²⁷⁰: Իսկ այն դեպքում, երբ նախագահը չի վայելում պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը, նա չի կարող հավասարվել պառլամենտական համակարգի նախագահին: Սակայն այս դեպքում էլ նախագահի թուլացումը չափազանցված է: Պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը չունեցող Ֆրանսիայի նախագահը երբեք չի դառնում սիմվոլիկ մարմին և նրա հետ պառլամենտական համակարգի նախագահը չի կարող համեմատվել: Նա մնում է ուղիղ ընտրություններով սեփական լեգիտիմության վրա հիմնվող նախագահ և սահմանադրության ուժով օժտված է այնպիսի լիազորություններով, որոնք սովորաբար չեն վերապահվում պառլամենտի կողմից ընտրված նախագահներին²⁷¹: Հետևաբար, հերթագայման թեզի փոխարեն Ջ.Սարտորին առաջարկում է «տատանման» թեզը, որն իրականացվում է կառավարման միևնույն կիսանախագահական ձևի շրջանակներում²⁷²:

Ջ.Սարտորին, խոսելով կառավարման կիսանախագահական ձևի մասին, նշում է. «Մենք ականատես ենք եղել նրան, որ կառավարման և՛ նախագահական, և՛ պառլամենտական ձևերը կարող են տապալել մեզ հատկապես իրենց մաքուր ձևերով: Հետևաբար դրանից ելնելով է, որ մենք մղվում ենք փնտրելու խառը լուծում, քաղաքական ձև, որը կանգնած է կառավարման նախագահական ու կիսանախագահական ձևերի հատման խաչմերուկում և բխում է դրանցից»²⁷³:

Մ. Դյուվերթեն և Ժ.Վեդելը գտնում էին, որ կառավարման կիսանախագահական բնութագրերում կան հատկանիշներ, որոնք առկա են կառավարման երկու դասական

²⁷⁰ St' u Sartori G. Comparative Constitutional Engineering, p.124:

²⁷¹ St' u նույն տեղում:

²⁷² St' u Elgie R. Semi-Presidentialism in Europe., p. 8:

²⁷³ St' u Sartori G. Comparative Constitutional Engineering., p. 121:

ձևերում, կիսանախագահական համակարգի «ծնողներն են» նախագահականն ու պառլամենտականը, բայց ակնհայտ է առանձին լիարժեք «երեխան»²⁷⁴:

Ամփոփելով հարկ է նկատել, որ Մ. Դյուվերժեի հայեցակարգը կարևոր քայլ է կառավարման ձևերի էությունը հասկանալու և հետազոտություններն ավելի լավ ըմբռնելու համար: Մի շարք պետությունների սահմանադրությունների ուսումնասիրման հիման վրա նա ցույց է տալիս «դասական» կառավարման ձևերից տարբերվող կառավարման ձևի գոյությունը:

Եզրահանգում

Կառավարման կիսանախագահական ձևը կառավարման ինքնուրույն ձև է:

Կառավարման կիսանախագահական ձևն ունի իր յուրահատուկ հատկանիշները:

Կառավարման կիսանախագահական ձևում կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերից փոխառնված են մի շարք ինստիտուտներ, ինչի արդյունքում կառավարման այս ձևը ծեռք է բերում որոշակի հատկանիշներ, որոնք գոյություն չունեն կառավարման ո՛չ նախագահական և ո՛չ էլ պառլամենտական ձևերում:

Կառավարման երկու դասական ձևերի ցանկացած համադրում չէ, որ կառավարման տվյալ ձևը դարձնում է կիսանախագահական:

Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրվելը կառավարման կիսանախագահական ձևի կարևոր էական բնութագրիչ հատկանիշ է, սակայն ինքնին միայն Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրությունը բավարար չէ կառավարման այդ համակարգը կիսանախագահական համարելու համար:

Կիսանախագահական պետք է համարել կառավարման այն ձևը, որը չի բացառում համակեցության արդյունքում գործադիր իշխանական կենտրոնի տեղափոխումը նախագահից դեպի վարչապետ և ընդհակառակը:

²⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

§ 2. Կառավարման կիսանախագահական ձևի ենթադասակարգումը

Ի տարբերություն կառավարման նախագահական և պառլամենտական համակարգերի՝ կառավարման կիսանախագահական համակարգն ունի շատ ավելի կարճ պատմություն, հետևաբար համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված: Բանավեճերը ինչպես կիսանախագահական համակարգի հասկացության, այնպես էլ վերջինիս բնութագրիչների շուրջ ավարտված չեն: Եթե կառավարման նախագահական ձև ու կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող երկրները, իրենց տարբերություններով հանդերձ, այնուամենայնիվ սկզբունքային հարցերում ունեն սահմանադրական գրեթե նույնական կարգավորումներ և իրական քաղաքական կյանքում այդ երկրները, որոշ բացառություններով, իրարից էականորեն չեն տարբերվում, ապա նույնը չի կարելի ասել կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող պետությունների մասին, պետություններ, որոնք միմյանցից տարբերվում են ինչպես սահմանադրաիրավական կարգավորումներով, այնպես էլ պետական համակարգի աշխատանքով:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի չափորոշիչների շուրջ միասնական կարծիքի բացակայությունը հանգեցրել է նման համակարգ ունեցող պետությունների միասնական ցանկի բացակայությանը: Վիճակն էլ ավելի է բարդանում նրանով, որ որոշ գիտնականներ անգամ չեն ընդունում կառավարման նշված ձևը որպես կառավարման ինքնուրույն ձև²⁷⁵: Եթե փորձենք, այնուամենայնիվ, ամփոփել, թե որ երկրներն են դասում կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող պետությունների շարքին, ապա կստանանք մոտավորապես հետևյալ պատկերը: Այսպես, Կ. Արանովսկին կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող երկրների շարքին դասում է Ֆրանսիան, Հարավսլավիան, Ֆինլանդիան, Մոնղոլիան, Ուկրաինան, Բելոռուսիան, ոմանք էլ ավելացնում են Լեհաստանը²⁷⁶: Ս. Կոմարովն ու Ա. Մալկոն այս ցանկին ավելացնում են Բուլղարիան, Ավստրիան²⁷⁷, Ն. Սախարովը՝ Չեխիան, Իտա-

²⁷⁵ St' u Нерсесянц В. С., Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов. М., изд. группа НОРМА–ИНФРА. 1999.. с. 246-250; Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Отв. ред. М.Н. Марченко. Том. 1. Теория государства. М., изд. Зерцало, 1998, с. 81; Теория государства и права / Под ред. М.Н. Марченко. М., изд. ИНФРА-М – НОРМА, 1997, с. 111-112; Сырых В.М. Теория государства и права: Учебник для вузов, М., изд. Былина, 1998, с. 65:

²⁷⁶ St' u Арановский К.В., նշվ. աշխ., էջ 169:

²⁷⁷ St' u Комаров С.А., Малько А.В., նշվ. աշխ., 2003, էջ 225:

լիան, Լիտվան ու Էստոնիան²⁷⁸, Ա. Միշինը՝ Իռլանդիան և Իսլանդիան, որոնք գործում են հիմնականում որպես պառլամենտական երկրներ, սակայն ունեն կառավարման խառը ձև ունեցող հանրապետություններին բնորոշ տարրեր²⁷⁹:

Այս պետությունների թե՛ սահմանադրությունների և թե՛ քաղաքական պրակտիկայի ոչ պրոֆեսիոնալ ուսումնասիրությունն անգամ ցույց է տալիս վերջիններիս միջև առկա էական տարբերություններ: Տարբերություններ ընդհուպ այն աստիճանի, որ երբեմն եթե ծանոթ չլինես սահմանադրական կարգավորումներին, այլ հետևես բացառապես քաղաքական պրակտիկային, ապա այս երկրների մի մասը հնարավոր կլինի համարել կառավարման նախագահական, մյուս մասը՝ կառավարման պառլամենտական կառավարման ձև ունեցող պետություններ: Հաշվի առնելով վերոշարադրյալը և նպատակ ունենալով առավել խորն ուսումնասիրության ենթարկել կառավարման այս ձևը, հասկանալ դրա հիմնական օրինաչափությունները՝ անհրաժեշտություն է առաջանում կառավարման կիսանախագահական ձևը որոշակի օբյեկտիվ հիմքերով ենթադասակարգել: Գիտության ցանկացած ճյուղում դասակարգումը, այսինքն՝ տարբերակիչ որոշ հատկանիշներով կամ հատկություններով խմբավորելը, նպաստում է դրանց ուսումնասիրման արդյունավետությանը: Կառավարման կիսանախագահական ձևի համար դա առավել քան կարևոր է մասնավորապես այն պատճառով, որ նորանկախ պետություններն առավել հաճախ են ընտրում կառավարման այս ձևը, և կա մեծ վտանգ կա, որ ընտրությունը ճիշտ չի կատարվի: Եթե հայտնի չէ, որ կառավարման կիսանախագահական ձևն ունի տարբեր տարատեսակներ, ապա հնարավոր է, աչքի տակ ունենալով ֆրանսիական տարբերակը, արդյունքում ընտրվի կառավարման կիսանախագահականի այնպիսի տարբերակ, որը բավականին հեռու է վերջինից: Եթե դրան հավելենք պրակտիկ քաղաքականությունը, ապա պատկերը կարող է շատ ավելի հեռու լինել ցանկությունից²⁸⁰: Եթե կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող պետություններն առանձին-առանձին համադրենք միմյանց, օրինակ՝ Ռուսաստանը՝ Էստոնիայի կամ Ֆինլանդիան՝ Բելոռուսիայի, ապա հարկ

²⁷⁸ Տե՛ս Сахаров Н.А., նշվ. աշխ., էջ 23:

²⁷⁹ Տե՛ս Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран., նույն տեղում, էջ 89:

²⁸⁰ Հայաստանի Հանրապետության 1995թ. Սահմանադրությունը նման օրինակներից մեկն է:

կլինի խոսել ոչ թե միայն մի քանի տարբերությունների, այլ մի քանի նմանությունների և մի շարք տարբերությունների մասին:

Ընդհանրապես պետք է ասել, որ կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող բացարձակ իրար նմանվող երկու պետություն գոյություն չունեն:

Այս հանգամանքը բարդացնում է կառավարման կիսանախագահական ձևի հնարավոր ենթադասակարգումը, սակայն անհրաժեշտ է զատել գլխավոր, կարևոր տարբերիչ հատկանիշները ոչ էական, երկրորդականներից, հակառակ պարագայում տարատեսակները կարող են լինել այնքան, որքան կիսանախագահական պետություն գոյություն ունի ընդհանրապես:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի ենթադասակարգման մի շարք փորձեր են կատարվել, որոնց համար հիմք են հանդիսացել ինչպես ուսումնասիրված երկրների պրակտիկ քաղաքականությունը, այնպես էլ սահմանադրաիրավական կարգավորումները, Հանրապետության նախագահի և վարչապետի դիրքը պետական մարմինների համակարգում, քաղաքական համակարգի կայունության աստիճանը և այլն: Ենթադասակարգման հիմքում երբեմն դրվել է Հանրապետության նախագահի կոնկրետ մեկ լիազորության առկայությունը կամ բացակայությունը:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի ենթադասակարգման առաջին փորձը կատարել է հենց 'Դյուվերթեն' ակադեմիական շրջանակներում այս հասկացությունը շրջանառության մեջ դրած անձը: Նա այդ ժամանակահատվածում իր կողմից առանձնացվող կիսանախագահական ձև ունեցող պետությունները ենթադասակարգում էր 3 խմբի²⁸¹.

1) պետության նոմինալ նախագահով երկիր (Ավստրիա, Իռլանդիա, Իսլանդիա),

2) ամենազոր նախագահով երկիր (Ֆրանսիա),

3) ռեժիմ, որի դեպքում հավասարակշռություն կա նախագահի և կառավարության միջև (Ֆինլանդիա, Պորտուգալիա, Վայմարյան Հանրապետություն)²⁸²:

²⁸¹ Մ. Դյուվերթեն առանձնացնում էր կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող հետևյալ 7 պետությունները՝ Ֆրանսիա, Ավստրիա, Իռլանդիա, Իսլանդիա, Ֆինլանդիա, Պորտուգալիա, Վայմարյան Հանրապետություն:

²⁸² St' u Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government., p.167:

Այն դեպքում, երբ պառլամենտում մեծամասնություն են կազմում Հանրապետության նախագահին ընդդիմադիր քաղաքական ուժերը, Հանրապետության նախագահը սահմանափակվում է միայն իր սահմանադրական լիազորություններով:

Երրորդ տարբերակի պարագայում, երբ պառլամենտական մեծամասնության ղեկավարը ոչ թե Հանրապետության նախագահն է, այլ վարչապետը, Հանրապետության նախագահի դերն էլ ավելի է թուլանում: Այս համադրման պարագայում Հանրապետության նախագահը վարչապետին է ենթարկվում ոչ թե սահմանադրորեն այլ քաղաքականապես²⁸³:

Մ. Դյուվերժեն, անդրադառնալով կառավարման կիսանախագահական ձևի տատանակներին, դրանց ենթադասակարգման հիմքերի հարցում նախապատվությունը տալիս է ոչ թե սահմանադրական կարգավորումներին, այլ քաղաքական պրակտիկային՝ համարելով, որ կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող պետությունները իրենց տարբերություններով հանդերձ, այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ, միատարր են:

Մ. Դյուվերժեն կարծում էր, որ սահմանադրական կարգավորումներում պետության գլխի լիազորությունների առումով առկա են նշանակալի տարբերություններ, սակայն, ըստ նրա, դրանք ևս երկրորդական են համակարգի ընդհանուր պատկերում: Դրանք ավելի քիչ կարևոր են, քան քաղաքական պրակտիկայի բազմազանությունը, որը, ի դեպ, դիտարկվող այդ յոթ երկրների համեմատական վերլուծության արդյունքում ի հայտ եկած հիմնական առանձնահատկությունն է: Կանոնների նմանություն, խաղերի բազմազանություն՝ ահա այսպիսին է հիշյալ երկրների ձևավորած պլեադայի երկակի ասպեկտը, որոնց հանդեպ կիրառելի է մոդելը: Դրանցից երեքում Հանրապետության նախագահը գործնականում զուտ նոմինալ ղեկավար է, մեկում՝ լիիշխան ղեկավար, մնացած երեքում կիսում է իշխանությունը վարչապետի հետ²⁸⁴:

Քաղաքական պրակտիկայում Հանրապետության նախագահի խաղացած դերը հիմնականում կախված է պառլամենտում քաղաքական մեծամասնության առկայու-

²⁸³ Նման իրավիճակի դասական օրինակ է ՌԴ նախագահ Դ. Մեդվեդևի և վարչապետ Վ. Պուտինի պաշտոնավարման ժամանակահատվածը՝ 2008-2012թթ.:

²⁸⁴ St' u Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government..., p.167:

թյունից, դրա կազմից և մեծամասնության նկատմամբ նախագահի դիրքից²⁸⁵: Կախված Հանրապետության նախագահի սահմանադրական լիազորություններից և պառլամենտական մեծամասնության նկատմամբ նրա դիրքից՝ Մ. Դյուվերթեն առանձնացնում է երեք իրավիճակ. մի դեպքում Հանրապետության նախագահը մեծամասնության ղեկավարն է, մյուսում՝ հակադիր է մեծամասնությանը, երրորդում Հանրապետության նախագահը մեծամասնության անդամ է²⁸⁶:

Առաջին դեպքում, երբ Հանրապետության նախագահը պառլամենտական մեծամասնության ճանաչված լիդերն է, նա դառնում է մեծամասնության իշխանության կրողը և իր սահմանադրական լիազորություններին ավելացնում է նաև այդ իշխանությունը: Հանրապետության նախագահը դառնում է կառավարության իսկական ղեկավար, ինչը հանգեցնում է այն բանին, որ վարչապետի սահմանադրական լիազորությունները մասամբ կաթվածահար են լինում:

Երկրորդ դեպքում («համակեցություն»), երբ պառլամենտական մեծամասնությունը Հանրապետության նախագահի դեմ է, վարչապետն է իր սահմանադրական լիազորությունները զուգակցում մեծամասնության իշխանության հետ: Սակայն Հանրապետության նախագահի սահմանադրական լիազորությունները մնում են անփոփոխ: Դրանց իրականացումը կախված չէ մեծամասնության կամքից, դրանք չեն կարող նույն կերպ կաթվածահար լինել, ինչպես վարչապետի լիազորություններն առաջին իրավիճակում: Որևէ մեկը չի կարող խոչընդոտել Հանրապետության նախագահին՝ իրականացնելու այն լիազորությունները, որոնք նա ունի սահմանադրության ուժով: Այս դեպքում առաջ է գալիս անհավասար հիերարխիա, որտեղ Հանրապետության նախագահն ավելի թույլ է, քան վարչապետը, սակայն անզոր չէ²⁸⁷:

Երրորդ դեպքում Հանրապետության նախագահը պարզապես պառլամենտական մեծամասնության անդամ է և, ի տարբերություն նախորդ երկու իրավիճակների, նա չի կարող գործել ո՛չ մեծամասնության, ո՛չ էլ վարչապետի կամ կառավարության դեմ: Լինելով մեծամասնության անդամ և մեծամասնության կողմից առաջադրված լինելով

²⁸⁵ Duverger M. Le concept de régime semi-présidentiel in: Les régimes semi-présidentiels (Actes du Colloque des 20-21 janvier 1983), Paris, PUF, 1986, p. 14:

²⁸⁶ Տե՛ս Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government, նշվ. աշխ, էջ 184-185:

²⁸⁷ Մ. Դյուվերթեն մանրամասնորեն նկարագրում է համակեցության կանոններն առաջին համակեցության նախօրեին լույս տեսած Bréviaire de la cohabitation գրքում:

նախագահական ընտրություններում՝ նա հազիվ թե ի վիճակի լինի հանդես գալու մեծամասնության դեմ:

Վ. Բոգդանովը ևս կատարել է կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող պետությունների ենթադասակարգում, որը բավականին մոտ է Մ.Դյուվերթեի կատարած ենթադասակարգմանը: Նա էլ է առանձնացնում կառավարման կիսանախագահական ձևի 3 տարատեսակ.

1. համակարգեր, որոնք գործում են նախագահական համակարգի մեխանիզմներին համաձայն (Ֆրանսիան գոյատևման բացակայության ընթացքում),

2. պառլամենտական համակարգի մեխանիզմներով գործող համակարգեր (Ավստրիա, Իռլանդիա, Իսլանդիա),

3. նախագահի և վարչապետի իշխանության բաժանման համակարգեր (Ֆինլանդիա), որտեղ նախագահը պատասխանատու է արտաքին քաղաքականության համար, իսկ վարչապետը՝ ներքին²⁸⁸:

Մ. Դյուվերթեի ենթադասակարգումից էականորեն չի հեռացել նաև Էլշին: Նա ելնում է կառավարման կիսանախագահական ձևի գերիշխող առաջնորդի մոդելից և առանձնացնում է երեք տարբերակ.

1. նախագահի կառավարում, 2. վարչապետի կառավարում, 3. կառավարում, որի դեպքում ոչ ոք չի գերիշխում²⁸⁹:

Յուրօրինակ ենթադասակարգում է առաջարկվել Շուգարտի և Քերիի կողմից: Այս գիտնականները չեն ընդունում «կիսանախագահական համակարգ» հասկացությունը, և այն համակարգը, որը Մ. Դյուվերթեի, իսկ հետագայում նաև այլ գիտնականների կողմից անվանվում է կիսանախագահական, վերջիններս անվանում են «վարչապետ-նախագահական»: Ըստ նրանց մեկնաբանության՝ վարչապետ-նախագահական ռեժիմը կառավարման ձև է, որը ենթադրում է ժողովրդի կողմից ընտրված պառլամենտի և Հանրապետության նախագահի առկայությունը: Ուշագրավ է, սակայն, որ նրանք այս համակարգը բնութագրում են գրեթե նույն կերպ, ինչպես Դյուվերթեն՝ կիսանախագահականը.

1. նախագահի համընդհանուր ընտրություններ,

²⁸⁸ Տե՛ս The Blackwell Encyclopaedia of Political Institutions / ed. by V. Bogdanor, 1987, p. 561:

²⁸⁹ Տե՛ս Elgie R. Semi-Presidentialism in Europe..., p. 282-286:

2. քաղաքական որոշակի լիազորությունների տրամադրումը նրան,

3. կաբինետի կախվածությունը պառլամենտից²⁹⁰:

Շուգարտը և Քերին այս համակարգը դասակարգում են վարչապետ-նախագահական և նախագահ-պառլամենտական: Դասակարգման հիմքում դրվում է այն, թե արդյոք Հանրապետության նախագահն ունի՞ բացարձակ իրավունք ազատելու վարչապետին, թե՞ ոչ: Այսպիսով՝ նախագահ-պառլամենտական համակարգում նախագահը իրավունք ունի ինքնուրույն պաշտոնազրկել կառավարությունը, իսկ վարչապետը-նախագահականում դա չի կարող անել: Սակայն այստեղ պետք է համաձայնել պրոֆեսոր Կրիվեցի հետ, ըստ որի տարբերությունը երկու համակարգերի միջև չի կարելի համարել բավարար, «առանձին» համակարգի մասին խոսելու համար և դրանք հարկավոր է համարել ոչ թե «մաքուր» կառավարման համակարգ, այլ կիսանախագահական համակարգերի տարատեսակներ²⁹¹:

Վարչապետին ազատելու Հանրապետության նախագահի լիազորությունն ինքնին լինելով կարևոր հատկապես ռեալ քաղաքականության համար՝ վերջնական պատասխան չի տալիս այն հարցին, թե ում դերակատարումն է ավելի մեծ՝ Հանրապետության նախագահի՞, թե՞ կառավարության:

Հարկ է նկատել, որ վերը բերված դասակարգումները հիմնականում կամ առավելապես քաղաքագիտական են, որի ժամանակ առաջնայնությունը տրվում է ոչ թե սահմանադրաիրավական կարգավորումներին, այլ սահմանադրաիրավական կարգավորումների պրակտիկ դրսևորումներին: Այս առումով բացառություն չէ նաև Ս. Սկեչը, որը ևս առաջարկում է կիսանախագահական համակարգի 3 տարատեսակ, սակայն ի տարբերություն նախորդ ենթադասակարգումների՝ նա երրորդ տարատեսակի հիմքում դնում է այն հանգամանքը, թե ձևավորված կառավարությունը բացարձակ մեծամասնության, թե հարաբերական մեծամասնության կառավարություն է: Ակնհայտ է, որ այս դասակարգման պարագայում էլ հիմք են ընդունված համակարգի պրակտիկ քաղաքական դրսևորումները.

²⁹⁰ Տե՛ս Shugart M.S., Carey J.M., նշվ. աշխ., էջ 23-24:

²⁹¹ Տե՛ս Кравец И. Российская Конституция и проблемы эффективности ее реализации. // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2003, с. 73.

1. կոնսոլիդար մեծամասնության կառավարում, երբ Հանրապետության նախագահի, կառավարության և պառլամենտի մեծամասնության կուսակցական պատկանելիությունները համընկնում են,

2. մեծամասնության բաժանված կառավարում, երբ Հանրապետության նախագահին ընդդիմանում է, պառլամենտի աջակցությունը ստացած, ուրիշ կուսակցության պատկանող կառավարությունը,

3. փոքրամասնության բաժանված կառավարում, երբ Հանրապետության նախագահը ձևավորում է կառավարություն, որը չունի պառլամենտի բացարձակ մեծամասնության աջակցությունը²⁹²:

Քաղաքագիտական նույն հարթության մեջ է նաև թայվանցի հետազոտող Յու. Շան-Վունի ենթադասակարգումը: Կառավարման կիսանախագահական ձևը ենթադասակարգում է ըստ քաղաքական կայունության ու կարևորում 3 հանգամանք.

1. Հանրապետության նախագահի իշխանության ծավալ, որն իր մեջ ներառում է ոչ միայն սահմանադրական, այլ նաև ենթադրյալ լիազորությունները, որոնք Հանրապետության նախագահին իրականացնում է սահմանադրական պրակտիկայի միջոցով: Նախագահական իշխանությունը լայնածավալ է նախագահ-պառլամենտական համակարգում և փոքրածավալ՝ վարչապետ-նախագահականում,

2. Հանրապետության նախագահի և պառլամենտի հարաբերությունների համաչափություն: Համաչափությունը բարձր է, եթե նախագահին ու պառլամենտի մեծամասնությունը պատկանում են նույն կուսակցությանը, և ցածր, եթե պատկանում են տարբեր կուսակցությունների,

3. կուսակցական համակարգի տիպի երկկուսակցական և բազմակուսակցական համակարգ²⁹³:

Դժվար չէ նկատել, որ այս բոլոր ենթադասակարգումների հիմքում հիմնականում դրված են ոչ թե սահմանադրաիրավական կարգավորումները, այլ պրակտիկ, փաստացի վիճակը: Այս մոտեցումներն առավելապես քաղաքագիտական հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել, քանի որ սահմանադրության մակարդակում այս

²⁹² Տե՛ս Skach C., նշվ. աշխ. էջ 95-96:

²⁹³ Տե՛ս Yu-Shan Wu The ROC's Semi-Presidentialism at Work: Unstable Compromise, Not Cohabitation // Issues and Studies. 2000. - Vol. 36. - № 5, p. 5-6:

համակարգերը ոչ միայն հստակեցված չեն, այլ նաև նկարագրված չեն: Այստեղ խոսքը ոչ թե սահմանադրության մակարդակում տարատեսակների ամրագրման մասին է, այլ նույն համակարգի տարբեր կերպ գործելու, ինչը պայմանավորված կարող է լինել մի քանի տասնյակ գործոններով: Ուստի, ենթադասակարգման այդ ձևը սահմանադրական իրավունքի համար էական նշանակություն չի կարող ունենալ: Քաղաքագիտական ենթադասակարգման պարագայում հիմք է ընդունվում պրակտիկ քաղաքական իրականությունը, որը կարող է պայմանավորված լինել տասնյակ գործոններով՝ քաղաքական մշակույթ, ավանդույթներ, Հանրապետության նախագահի անձնական հատկանիշներ, քաղաքական ուժերի հարաբերակցություն, պառլամենտական մեծամասնության, և Հանրապետության նախագահի կուսակցական հարաբերակցություն և այլն: Այս բոլորը գործոններ են, որոնք դուրս են սահմանադրաիրավական կարգավորման շրջանակներից: Սակայն չպետք է կարծել, որ սահմանադրաիրավական կարգավորումներում առկա չեն բնութագրիչ հատկանիշներ, որոնք կարող են հիմք դառնալ ենթադասակարգման համար:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի ենթադասակարգման համար բացառապես իրավաբանական չափանիշներ է առաջարկում Վ. Պողոսյանը: Ըստ նրա՝ կառավարման կիսանախագահական ձևն ունի երկու տարատեսակ՝ նախագահական-պառլամենտական և պառլամենտական-նախագահական²⁹⁴: Այդ ենթադասակարգման հիմքում ընկած է ամերիկյան հետազոտողներ Մ. Շուգարթի և Ջ. Քերիի կողմից առաջարկված կառավարության երկակի պատասխանատվության չափանիշը²⁹⁵: Սակայն այդ ենթադասակարգման տարբերությունն այն է, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը դիտարկվում է որպես մեկ միասնական կատեգորիա՝ պառլամենտական-նախագահական և նախագահական-պառլամենտական տարատեսակներով²⁹⁶: Կառավարման կիսանախագահական ձևում, անկախ դրա տարատեսակներից, Հանրապետության նախագահի հաջողությունը մեծապես կախված է պառլամենտում մեծամասնություն ունենալու հանգամանքից: Սահմանադրական-իրավական

²⁹⁴ Տե՛ս Վ. Պողոսյան, Կառավարման կիսանախագահական ձևի առանձնահատկությունները Հայաստանում, նշվ. աշխ., էջ 54:

²⁹⁵ Տե՛ս M.S. Shugart, J. Carey, Presidents and Assemblies, նշվ. աշխ., էջ 23-27:

²⁹⁶ Տե՛ս նաև Վ. Պողոսյան, Հ. Թովմասյան, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծը, նշվ. աշխ., էջ 72-76:

տեսանկյունից նախագահական-պառլամենտական մոդելում Հանրապետության նախագահը, ունենալով գերակա դիրք, այդուհանդերձ չի կարող երկարաժամկետ հեռանկարում չի կարող կառավարել կառավարության և պառլամենտի կամքին հակառակ:

Օ. Զազնաևը, որը, ի տարբերությունը վերը նշված հեղինակների, նաև իրավաբան է, առաջարկում է կառավարման կիսանախագահական ձևի հետևյալ ենթադասակարգումը.

1. նախագահի գերիշխում (Ռուսաստան և նախկին ԽՍՀՄ երկրներ),
2. վարչապետի և նրան աջակցող պառլամենտի գերիշխում (Ավստրիա),
3. հերթակայման մոդել, երբ մի ժամանակահատվածում գերիշխում է Հանրապետության նախագահը, իսկ մյուսում՝ վարչապետը և պառլամենտը (Ֆրանսիա)²⁹⁷:

Այս դասակարգումն արդեն իսկ հիմնված է ոչ միայն քաղաքական պրակտիկայի, այլև սահմանադրաիրավական կարգավորումների վրա: Օ. Զազնաևը մեկ այլ ենթադասակարգման դեպքում ամբողջությամբ հիմք է ընդունում սահմանադրաիրավական կարգավորումները: Նա կառավարման կիսանախագահական ձևը դասակարգում է հետևյալ տեսակների՝ օպտիմալ, պրեզիդենցիալիզացված և պառլամենտարիզացված²⁹⁸:

Նման ենթադասակարգման պարագայում նկատի են առնվում Հանրապետության նախագահի, վարչապետի կոնկրետ լիազորությունները, որոնք վերջիններս իրականացնում են անկախ քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունից: Այսպիսի դասակարգման համար հիմք են հանդիսանում, մասնավորապես, Հանրապետության նախագահների ներքին և արտաքին քաղաքականության մշակման ու իրականացման հարցում ունեցած լիազորությունները, պաշտպանության ու անվտանգության ոլորտում ունեցած լիազորությունները, պառլամենտն արձակելու և կառավարության ձևավորման հարցում ունեցած դիսկրեցիոն լիազորությունները, Հանրապետության նախագահի ակտերի կրկնաստորագրման ինստիտուտի առկայությունը կամ բացակայությունը և

²⁹⁷ См'у Зазнаев О. И. Полупрезидентская система: политико-правовой анализ. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук., с. 82:

²⁹⁸ См'у նույն տեղում, էջ 84:

այլն: Հարկ է նկատել, որ Օ. Զազնակի առաջարկած ենթադասակարգման հիմքում թեպետ դրվում են սահմանադրաիրավական կարգավորումները, սակայն կոնկրետ լիազորությունների մասին, որոնց առկայությունը կամ բացակայությունը հիմք են հանդիսանում նման դասակարգման համար, չի խոսվում: Չեն առանձնացվում այն խումբ լիազորությունները կամ դրանց համադրումները, որոնց առկայության դեպքում պետությունը կդասվի այս կամ այն խմբին:

Մենք ևս հակված են կառավարման կիսանախագահական ձևը ենթադասակարգելու 3 խմբերի՝ նախագահականացված, պառլամենտարիզացված և հավասարակշռված:

Կառավարման կիսանախագահական նախագահականացված ձևի շարքին պետք է դասել այն բոլոր պետությունները, որտեղ Հանրապետության նախագահը վճռորոշ դեր ունի գործադիր իշխանության և դրա կազմավորման հարցում. կարող է ազատել վարչապետին, առկա չէ կրկնաստորագրման ինստիտուտ, Հանրապետության նախագահին է վերապահված արտաքին, ներքին կամ դրանց մի զգալի մասի քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը:

Կառավարման կիսանախագահական պառլամենտարիզացված ձևի շարքին պետք է դասել այն երկրները, որտեղ, չնայած Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրություններին, նա չունի էական լծակներ գործադիր իշխանության կազմավորման հարցում. Հանրապետության նախագահի հիմնական ակտերը ենթակա են կրկնաստորագրման, նա չունի վարչապետին ազատելու դիսկրեցիոն լիազորություն, ներքին և արտաքին քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը վերապահված են կառավարությանը:

Կառավարման կիսանախագահական հավասարակշռված համակարգ ունեցող երկրների շարքին պետք է դասել այն երկրները, որտեղ, սահմանադրորեն ամրագրված դրույթների համաձայն, Հանրապետության նախագահը և պառլամենտն իրական մրցակիցներ են կառավարության ձևավորման հարցում: Հանրապետության նախագահն ունի գործադիր իշխանությունում բավարար ազդեցիկ լիազորություններ, որոնք կարող է իրականացնել անկախ կառավարությունից, որտեղ տարանջատված են

նախագահի և կառավարության լիազորությունները, որտեղ կրկնաստորագրման են ենթակա Հանրապետության նախագահի ակտերի միայն մի մասը:

Անշուշտ, իրական կյանքում լիազորությունների գրեթե ցանկացած կոմբինացիայի պարագայում հնարավոր է նաև այլ պատկեր ստանալ, որն արդեն իսկ պայմանավորված կլինի ոչ թե սահմանադրաիրավական կարգավորումով, այլ վերը նշված ոչ իրավական գործոններով: Սակայն սահմանադրաիրավական լուծումների պարագայում, կախված այն հանգամանքից, թե կիսանախագահական համակարգի ո՞ր տարատեսակին է նախապատվություն տրվում, պետք է ընտրել լիազորությունների վերը շարադրված խմբերից որևէ մեկը:

§ 3. Կառավարման կիսանախագահական ձևն արդյոք վերացնո՞ւմ է կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի թերությունները

Ժամանակակից պետությունների գերակշիռ մասը կա՛մ կանգնած է, կա՛մ ժամանակին կանգնած է եղել կառավարման ձևի ընտրության խնդրի առջև:

Կառավարման ո՞ր ձևն է նախընտրելի, ո՞րն է առավել ժողովրդավարական, ո՞րը կնպաստի պետության զարգացմանը, ինչո՞ւ է կառավարման այս կամ այն ձևն արդյունավետ աշխատում այս կամ այն երկրում, սակայն երրորդում արդյունք չի տալիս: Այս ու նման հարցերը, կարծում ենք, դեռ երկար ժամանակ շարունակելու են մնալ թե՛ սահմանադրագետների, և թե՛ քաղաքագետների բուռն քննարկման և ուսումնասիրության առարկա:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի՝ կառավարման մյուս ձևերին այլընտրանք լինելու հարցը պարզելու համար հարկ է անդրադառնալ կառավարման այս ձևի էության, բնութագրիչների բացահայտմանը:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը ժողովրդավարական կառավարման մյուս երկու ձևերի՝ նախագահականի ու պառլամենտականի համեմատ շատ ավելի նոր է և վերջին ժամանակահատվածում արժանանում է հատուկ ուշադրության: Որպես կառավարման ձևի ընտրության արդյունավետ միջոց՝ առաջարկվում է բացահայտել ընտրված ձևի առավելություններն ու թերությունները, և այդ հենքի վրա քննարկվում է այն հարցը, թե որքանով է կառավարման կիսանախագահական ձևն ունակ մեղմելու կառավարման երկու դասական ձևերի ինստիտուցիոնալ թերությունները:

Ինչպես նշել ենք, ժամանակակից սահմանադրական իրավունքի գիտությունը և քաղաքագիտությունը, որպես կանոն, առանձնացնում են ժողովրդավարական կառավարման երեք ձև՝ պառլամենտական, նախագահական և կիսանախագահական: Իհարկե, ժողովրդավարական կառավարման հնարավոր ձևերը դրանցով չեն սահմանափակվում, սակայն մերօրյա ժողովրդավարական գրեթե բոլոր երկրները կարող են դիտարկվել դրանցից որևէ մեկում (միակ կարևոր բացառությունը Շվեյցարիան է):

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ կառավարման վերոհիշյալ բոլոր ձևերից յուրաքանչյուրն ունի զանազան տարատեսակներ, որոնք երբեմն թե՛ սահմանադրական ամրա-

գրման մակարդակում և թե՛ իրական քաղաքականության մեջ այնքան են տարբերվում միմյանցից, որ որոշ դեպքերում կարելի է կասկածի տակ դնել տվյալ պետության կառավարման ձևի պատկանելությունը կառավարման այս կամ այն ձևին:

Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետության ինստիտուցիոնալ հաջողությունը (կառավարական խրոնիկական ճգնաժամերի վերացում, քաղաքական մեծամասնությունների առաջացում, կուսակցական երկբևեռ համակարգի ձևավորում) հետազոտողներից շատերի ուշադրությունը կենտրոնացրեց ֆրանսիական մոդելի վրա՝ որպես այլընտրանք ինչպես նախագահական, այնպես էլ պառլամենտական համակարգերին²⁹⁹:

Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականների վերջերին, երբ հիմնականում փլուզվեցին սոցիալիզմի երկրների ավտորիտար քաղաքական համակարգերը, իսկ բազմաթիվ այլ երկրներում փորձ արվեց անցում կատարել դեպի ժողովրդավարական համակարգեր, կառավարման ձևի ընտրության հիմնախնդիրը դարձավ չափազանց հրատապ ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական առումով: Հատկապես մեծ ժողովրդականություն սկսեց վայելել կառավարման կիսանախագահական ձևը, որը մինչ այդ առավելապես հայտնի էր Մ. Դյուվերթեի տեսական աշխատությունների շնորհիվ, իսկ ռեալ քաղաքական պրակտիկայում նշանակալից դեր էր խաղում միայն Ֆրանսիայում, Պորտուգալիայում և Ֆինլանդիայում:

Տվյալ երկրի համար կառավարման պատշաճ ձևի ընտրության ժամանակ ավելի քան անհրաժեշտ է, որ՝

ա) հստակ ուրվագծվեն կառավարման ձևերին բնորոշ հատկանիշները, դրանց տրամաբանությունը և տարբերությունները միմյանցից,

բ) ցույց տրվեն կառավարման յուրաքանչյուր ձևի առավելություններն ու թերությունները միմյանց նկատմամբ,

գ) կառավարման ձևերի և դրանց մոդելների ինստիտուցիոնալ առավելություններն ու թերությունները համադրել կոնկրետ երկրի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, պատմական պայմանների հետ և փորձել գտնել այդ պայմաններում առավելագույն դրական արդյունք ապահովող տարբերակը:

²⁹⁹ St'u Зазнаев О. И. Полупрезидентская система: политико-правовой анализ. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук., с. 76-80:

Ուստի, հարց է առաջանում, թե՞ արդյոք կառավարման կիսանախագահական ձևը լուծո՞ւմ է կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի ինստիտուցիոնալ խնդիրները, թե՞ առաջացնում է վերջիններին ոչ բնորոշ նոր խնդիրներ:

«Կառավարման կիսանախագահական ձև» հասկացությունը գործածելիս միշտ պետք է նկատի ունենալ, որ այն կարող է շփոթեցնող լինել, եթե հաշվի չառնվեն «կիսանախագահական» եզրը օգտագործելու հետ կապված Դյուվերթեի վերոհիշյալ նկատառումները: «Կիսանախագահական ռեժիմ» եզրի կիրառումը Ֆրանսիայի պարագայում չի կարելի ընկալել բառացիորեն՝ կառավարման նախագահական ձև ունեցող պետության նախագահի լիազորությունների «կեսն» ունեցող, քանի որ Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահը գործնականում կարող է լինել շատ ավելի ուժեղ, քան Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներինը: Բառացի իմաստով ֆրանսիական համակարգը, բացառությամբ «համակեցության» (cohabitation) շրջանի, ավելի շատ գեր-նախագահական է, քան կիսանախագահական: Ուստի «կիսանախագահական» եզրը չպետք է հասկանալ որպես թուլացված նախագահական համակարգ, այլ, ինչպես նշվեց վերևում, պետք է հասկանալ միայն այն հանգամանքի արտացոլում, որ ժողովրդի իշխանությունը կառավարման նախագահական ձևի նման արտահայտվում է ինչպես պառլամենտի, այնպես էլ Հանրապետության նախագահի ընտրությամբ, և որ, ի տարբերություն կառավարման նախագահական ձևի, Հանրապետության նախագահը կառավարման կիսանախագահական ձևում ամբողջությամբ չի տիրապետում գործադիր իշխանությանը:

Կառավարման կիսանախագահական, ինչպես և մյուս ձևերի պարագայում, առկա է որոշակի տարբերություն սահմանադրության և քաղաքական իրականության միջև:

Սակայն կառավարման կիսանախագահական ձևում նախագահ-կառավարություն-պառլամենտ հարաբերությունները գործնականում կարող են շատ ավելի բազմաբնույթ դրսևորումներ ունենալ, քան կառավարման դասական ձևերում: Ուստի հարցի պատասխանը սրանով էլ ավելի է բարդանում, քանի որ հարկ է հաշվի առնել նաև խնդրո առարկա համակարգի ռեալ դրսևորումը և դրա հաշվառմամբ միայն պատասխանել հարցին: Այսինքն՝ ի տարբերություն կառավարման երկու դասական ձևերի՝ այստեղ կոնստանտ վիճակները շատ ավելի քիչ են:

Ըստ Դյուվերթեի՝ «կիսանախագահական» ռեժիմն անքակտելի է այն երեք ենթահամակարգերից, որոնք նրան շրջապատում են՝ քաղաքական մշակույթ, կուսակցական և ընտրական համակարգեր: Այս կերպ հասկանալի է դառնում, թե ինչու իրավաբանական հաստատություններով սահմանված միևնույն ռեժիմը կարող է գործել քաղաքական տարբեր համակարգերի շրջանակներում»³⁰⁰:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի առավելություններն ու թերությունները: Կառավարման նախագահական ձևի թերություններն արդյոք վերաբերո՞ւմ են նաև կառավարման կիսանախագահական ձևին: Այս հարցն օրինաչափ է, քանի որ կառավարման կիսանախագահական ձևում առկա են հատկանիշներ, որոնք հատուկ են կառավարման «մաքուր» նախագահական ձևին՝ նախագահի համընդհանուր ընտրություններ և նշանակալի իշխանություն³⁰¹:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի ջատագովների կարծիքով՝ դրա հիմքում դրված են այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք հնարավորություն են տվել համատեղելու կառավարման նախագահական ու պառլամենտական ձևերի ուժեղ կողմերը³⁰² և զերծ մնալու կառավարման այդ նույն երկու ձևերի հիմնական թերություններից: Սակայն կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող պետությունների ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այս համակարգը ոչ միայն ամբողջովին չի բացառում այդ երկու կառավարման ձևերի հիմնական թերությունները, այլև ավելին՝ առաջացնում է նոր խնդիրներ, որոնք, ի սկզբանե, հայտնի չեն եղել կառավարման ո՛չ նախագահական և ո՛չ էլ պառլամենտական ձևերին: Կառավարման կիսանախագահական ձևի կողմնակիցների տեսանկյունից այն բավարար լուծումներ է տալիս կառավարման նախագահական ձևի երկու հիմնական խնդիրներին (գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների հակամարտությամբ պայմանավորված փակուղին և նախագահական համակարգի կարծրությունը), ինչպես նաև մեղմում է կառավարման պառլամենտական ձևի բնորոշ կառավարությունների անկայունությունը, ինչը հատկապես կարևոր է անցումային շրջանում գտնվող նորանկախ երկրների համար: Այս ենթադրյալ

³⁰⁰ St'ou Duverger M. Régime semi-présidentiel, Olivier Duhamel et Yves Mény (éd.), Dictionnaire constitutionnel, Paris, PUF, 1992, p. 903:

³⁰¹ St'ou Shugart M.S., Carey J.M., նշվ. աշխ., էջեր 49-53:

³⁰² St'ou. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering., p. 121:

առավելությունների վերաբերյալ կարծիքները հիմնականում արտաձված են ֆրանսիական փորձից:

Կառավարման կիսանախագահական ձևին սովորաբար վերագրում են հետևյալ «արժանիքները»³⁰³:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի ճկունության փաստարկը: Ըստ որոշ հետազոտողների՝ ճկունությունը կառավարման կիսանախագահական ձևի հիմնական առավելությունն է: Ջ. Սարտորին նշում է, որ այս համակարգի առավելությունն այն է, որ ունի «երկու շարժիչ»՝ նախագահ և պառլամենտի վրա հենվող վարչապետ³⁰⁴: Եթե Հանրապետության նախագահն ունի պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը, ապա նա ապահովում է կառավարության ամուր ղեկավարումը: Եթե կառավարությունը ղեկավարում է պառլամենտի աջակցությունը վայելող վարչապետը, ապա **Հանրապետության նախագահը երաշխիք է իշխանության ծայրահեղ կենտրոնացման դեմ:**

Իրականությունը, սակայն, շատ հեռու է նման կատարելությունից: Մինչև օրս Ֆրանսիայում իշխանությունը, որպես կանոն, կենտրոնացվել է Հանրապետության նախագահի ձեռքում այնքան մեծ չափով, որն իր օրինակը չունի ոչ մի այլ ժողովրդավարական երկրում: Պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը վայելող Հանրապետության նախագահը տարբերվում է ինչպես կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող երկրների վարչապետներից, այնպես էլ կառավարման նախագահական ձև ունեցող երկրների Հանրապետության նախագահից:

Կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում գործադիր իշխանության ղեկավարը կախված է պառլամենտական մեծամասնությունից, իսկ կիսանախագահականում՝ ոչ միշտ: Մեծամասնության իշխանության ղեկավարը լինելու դեպքում Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահը, ըստ Ժ. Վեդելի, իր ձեռքում կենտրոնացնում է ԱՄՆ-ի Նախագահի և բրիտանական վարչապետի լիազորություններն ու իշխա-

³⁰³ Մանրամասն տե՛ս Պողոսյան Վ. Կառավարման ձևերի ընտրության հիմնախնդիրները: ԵԱՀԿ: Ընտրված նյութերի ժողովածու և Poghosyan V. Evolution of Forms of Government in Armenia: Outcome and Outlook, in: Armenian Journal of Political Science 1(2), 2015, p. 81-92:

³⁰⁴ Sg'u Sartori G. Audizione nel Comitato Forma di Governo della Commissione bicamerale per le riforme costituzionali, seduta del 18 marzo 1997, p. 330-368: // <http://www.camera.it/parlam/bicam/rifcost/ressten/sed011r.htm>, (15.05.2016):

նությունը, իսկ համակարգը դառնում է «գերնախագահական»³⁰⁵: «Համակեցության» դեպքում Հանրապետության նախագահը կատարում է ոչ թե խաղի դեմոկրատական կանոնների երաշխավորի դեր, այլ խանգարողի և ընդդիմության ղեկավարի դեր: Ինչպես ցույց է տալիս նախկին ԽՍՀՄ-ի և արևելավրոպական երկրների (Լիտվա, Լեհաստան, Ռումինիա, Մոլդովա, Վրաստան և այլն) փորձը, «համակեցությունը» լուրջ փորձություն է ժողովրդավարության ավանդույթներ չունեցող երկրների համար: Շատ քան կախված է տվյալ երկրի քաղաքական մշակույթից և գործող անձանց պատրաստակամությունից՝ հարգելու սահմանադրությունն ու ժողովրդավարական խաղի կանոնները:

Այսպիսով՝ կառավարման կիսանախագահական ձևը բավարար լուծում չի տալիս կրկնակի դեմոկրատական լեգիտիմության պատճառով առաջացող տարբեր մեծամասնությունների հակադրության խնդրին: Ինչպես ժամանակին նշել է Ժ. Վեդելը, «համակեցությունը հենակ է, որը կարող է պահանջվել պատահարի դեպքում, բայց դա չի նշանակում, որ վթարները ձեռնտու են և պետք է դրանք հրահրել»³⁰⁶:

Գործադիր իշխանության կայունությունը: Հիմնավոր չէ նաև գործադիր իշխանության կայունության փաստարկը: Ֆրանսիական կառավարությունների կայունությունն ավելի մեծ չէ, քան կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող շատ պետություններինը: Այսպես, Ֆինլանդիան ունեցել է 45 կառավարություն 54 տարում (1944-1998թթ.)³⁰⁷, Ռուսաստանի Դաշնությունում 1998-2000 թվականներին 5 վարչապետ է ունեցել³⁰⁸, Պորտուգալիան՝ 14 կառավարություն 22 տարում (1976-1998թթ.)³⁰⁹, Հայաստանի Հանրապետությունը՝ 14 կառավարություն 25 տարում (1991-2016թթ.)³¹⁰:

Նախագահն առանց մեծամասնության: Կառավարման կիսանախագահական ձևի կողմնակիցները գործադիր իշխանության կայունության գրավականն առաջին հերթին տեսնում են ոչ թե կառավարությունների կայունության, այլ Հանրապետության

³⁰⁵ St' u Vedel G. Cinquième République Olivier Duhamel et Yves Mény (éd.), Dictionnaire constitutionnel, p. 138-139:

³⁰⁶ St' u Vedel G. Voter oui et comprendre, in Le Monde, 16 septembre 2000:

³⁰⁷ St' u Wolfgang Ismayr (Hrsg.), Die politischen Systeme Westeuropas, 2. Aufl., Opladen 1999, P. 196:

³⁰⁸ St' u Главы правительства России, <http://www.opoccuu.com/premieryi1.htm> (12.06.2016)

³⁰⁹ St' u Wolfgang Ismayr (Hrsg.), Die politischen Systeme Westeuropas, p. 615:

³¹⁰ St' u Երրորդ հանրապետության նախկին վարչապետներ <http://gov.am/am/prime-ministers/>: (10.06.2016):

նախագահի համար սահմանված ժամկետով պայմանավորված կայունության և պառլամենտում անհրաժեշտ մեծամասնության բացակայության դեպքում նրա կողմից կառավարման ղեկն իր ձեռքը վերցնելու կարողության մեջ: Բայց ինչպես ցույց է տալիս Մ. Դյուվերթեն, Հանրապետության նախագահը նման դեպքերում կարող է խաղալ ինչպես կարգավորողի, այնպես էլ խանգարողի դեր³¹¹:

Համենայն դեպս, Հանրապետության նախագահի ազդեցությունը չի կարող լինել այնպիսին, որ ամբողջությամբ փոխհատուցի պառլամենտական մեծամասնության բացակայությունը:

Վայմարյան Հանրապետության վերջին տարիների փորձը ցույց տվեց, որ նույնիսկ ունենալով վարչապետին պաշտոնանկ անելու և պառլամենտը լուծարելու հայեցողական լիազորություններ՝ Հանրապետության նախագահն ի վիճակի չեղավ պառլամենտական մեծամասնության բացակայության պայմաններում կայունություն մտցնել երկրի քաղաքական համակարգում: Ընդհակառակը, Հանրապետության նախագահի փորձերը՝ կառավարելու միայն իր վստահությունը վայելող կառավարությունների և օրենսդրական դեկրետների միջոցով, էլ ավելի խորացրին Գերմանիայի քաղաքական ճգնաժամը և, ի վերջո, հանգեցրին օրինական ճանապարհով նացիոնալ-սոցիալիստների իշխանության գալուն³¹²:

Գործադիր իշխանության հասցեագրված պատասխանատվությունը: Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրությունը կառավարման կիսանախագահական ձևի կողմնակիցների կողմից դիտվում է որպես ժողովրդին ընձեռած հնարավորություն՝ ուղղակիորեն որոշելու գործադիր իշխանության ղեկավարին: Սակայն ուղղակի ընտրությունը Հանրապետության նախագահին ինքնաբերաբար չի դարձնում ո՛չ գործադիր իշխանության և ո՛չ էլ պառլամենտական մեծամասնության ղեկավար: Կառավարման կիսանախագահական ձևը մի համակարգ է, որտեղ և՛ պառլամենտական, և՛ նախագահական ընտրություններն առանձին-առանձին ազդեցություն ունեն կառավարության ձևավորման վրա: Սա առաջին հերթին վերաբերում է Ֆրանսիային: Նախագահական ընտրությունների միջոցով անմիջա-

³¹¹ St' u Duverger M. Le système Politique français. Droit constitutionnel et Science politique, էջեր 585-587:

³¹² St' u Kaltefleiter W. Die Funktionen des Staatsoberhauptes in der parlamentarischen Demokratie, Köln und Opladen 1970, p. 153-167; Haungs P. Reichspräsident und parlamentarische Kabinettsregierung - Eine Studie zum Regierungssystem der Weimarer Republik in den Jahren 1924 bis 1929, Köln und Opladen, 1968:

կանորեն ընտրվում է գործադիր իշխանության բնագավառում կարևոր դերակատարություն ունեցող անձ, բայց նա, ի տարբերություն կառավարման նախագահական ձևի, հենց ինքը չէ գործադիրը, ուստի անհնար է հաշվի չառնել պառլամենտական մեծամասնության քաղաքական կողմնորոշումը: Իսկ «համակեցության» դեպքում բացակայում է ոչ միայն գործադիր իշխանության ընտրության անմիջականությունը, այլև հասարակական կարծիքում կասկածներ ու անորոշություններ են առաջանում այն հարցի շուրջ, թե գործադիր իշխանության երկու ղեկավարներն առանձին-առանձին վերցրած ինչ դեր են խաղում: Սակայն մեծամասնությունների համընկնելու դեպքում ևս չկա վարչապետի ու նրա թիմի հստակ նույնականացում նրանց հաճախակի փոփոխությունների պատճառով:

Քաղաքական պատասխանատվության պակասը:

Քաղաքական պատասխանատվության տեսանկյունից կառավարման կիսանախագահական ձևն ունի արմատական թերություն, քանի որ ունենալով քաղաքական մեծ լիազորություններ՝ Հանրապետության նախագահին իր պաշտոնավարման ընթացքում քաղաքական որևէ պատասխանատվություն չի կրում: Հանրապետության նախագահին հնարավոր չէ քաղաքական պատճառներով անվստահություն հայտնել, և նրա լիազորությունների ժամկետը անփոփոխ է: «Քավության նոխագի» դերը տանում է վարչապետը: Կառավարման կիսանախագահական ձևի երկընտրանքն այն է, որ լավ է գործում միայն այն դեպքում, երբ պառլամենտում կա մեծամասնություն: Սակայն եթե պառլամենտը ի վիճակի է ստեղծելու պառլամենտական կայուն մեծամասնություն, ապա ուղղակի ընտրված Հանրապետության նախագահի անհրաժեշտություն հաճախ կարող է և չլինել: Իսկ եթե պառլամենտական կայուն մեծամասնություն չկա, ինչը հաճախ է պատահում ժողովրդավարության ուղին բռնած երկրներում, ապա, ինչպես արդեն նշվեց, ուղղակի ընտրված Հանրապետության նախագահը չի լուծում իշխանության վակուումի խնդիրը: Կառավարությունը չի ունենում կայուն աջակցություն պառլամենտի կողմից, իսկ վերջինս ունենում է կառավարության նախաձեռնությունները մերժելու մեծ ներուժ: Հանրապետության նախագահը, որը չունի կառավարության աջակցությունը, բավարար չափով ուժեղ չէ, որպեսզի կարողանա գործել կառավարության փոխարեն:

Այս պարագայում բացասական ազդեցություն է ունենում նաև Հանրապետության նախագահի ու վարչապետի մրցակցությունը գործադիր իշխանության բնագավառում: Ավելին, կիսանախագահական այնպիսի երկրում, ինչպիսին էր Հայաստանի Հանրապետությունը մինչև 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունները, գործադիր իշխանության մի մասը՝ ոստիկանությունը, ազգային անվտանգության ծառայությունը, պետական եկամուտների կոմիտեն, ենթարկվում էին հիմնականում Հանրապետության նախագահին և, կարելի է ասել, դուրս էին պառլամենտական վերահսկողությունից:

Կառավարման կիսանախագահական ձևին հատուկ են նաև կառավարման նախագահական ձևի որոշ թերություններ՝ քաղաքական հետնապահների երևույթը և պաշտոնավարման հաստատուն ժամկետների հետ կապված կարծրությունը հատկապես այն դեպքերում, երբ չկա պառլամենտը լուծարման հնարավորություն: Մյուս կողմից՝ լուծարման իրավունքը նույնպես երաշխիք չէ, որ նորընտիր պառլամենտը կաջակցի Հանրապետության նախագահին: Կառավարման կիսանախագահական ձևն ուժեղացնում է Հանրապետության նախագահի կողմից ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացնելու գայթակղությունը: Որպես կանոն, նա իրեն զգում է ավելի մեծ լեգիտիմություն ունեցող, քան պառլամենտը: Հատկանշական է Հանրապետության նախագահի դերի մասին դը Գոլի հետևյալ գնահատականը. «Պետք է ինքնըստինքյան հասկանալի լինի, որ պետության անբաժանելի իշխանությունն ամբողջությամբ վստահված է ժողովրդի կողմից ընտրված նախագահին, որ չկա որևէ այլ իշխանություն՝ ո՛չ նախարարական, ո՛չ քաղաքացիական, ո՛չ դատական, որը նրա կողմից շնորհված կամ պահպանված չլինի»³¹³: Իշխանության գերկենտրոնացումը Հանրապետության նախագահի ձեռքում, երբ նա մեծամասնության լիդերն է, հատկապես վտանգավոր է ժողովրդավարական ավանդույթներ չունեցող երկրներում: Այդպիսի իրավիճակը մեծ մտահոգությունների տեղիք է տալիս նույնիսկ Ֆրանսիայում, որտեղ սահմանադրական դոկտրինի շատ ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև վերջին ժամանակահատվածում ստեղծված սահմանադրական բարեփոխումների տասնյակ հանձնաժողովներ առանձնացրել են քաղաքական իշխանության անհավասարակշռվածությունը Հանրապետության

³¹³ St'u La Constitution de la République française - Analyses et commentaires, (direction) avec Gérard Conac, Paris, Economica, 1987, p. 277:

նախագահի օգտին³¹⁴: Ի տարբերություն աֆրիկյան կամ լատինաամերիկյան տիպի կառավարման նախագահական ձև ունեցող երկրների, որոնք ունեն ընդգծված ավտորիտար բնույթ, ֆրանսիական պրեզիդենցիալիզմը ժողովրդավարական բնույթի է. Օ. Դյումենլը, այդուհանդերձ, ընդգծում է, որ այն ավելի քիչ ժողովրդավարական է, քան Մեծ Բրիտանիայի ու Գերմանիայի քաղաքական համակարգը³¹⁵:

Շեշտելով, որ Հինգերորդ Հանրապետությունը Ֆրանսիայի ամենաանձնավորված համակարգն է 1848թ. հետո, Օ. Դյումենլը միաժամանակ ընդգծում է, որ Հանրապետության նախագահի անձը չէ, որ միշտ վճռորոշ նշանակություն ունի համակարգի գործունեության համար: Շատ ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, որ Հինգերորդ Հանրապետության քաղաքական ինստիտուտներն են իրենց տրամաբանությամբ հակված հաստատելու Հանրապետության նախագահի գերակայությունը իշխանություն իրականացնելիս: Սակայն այդ տրամաբանությունը կարող է հակադրվել քաղաքական ուժերի դասավորությանը, պառլամենտի և Հանրապետության նախագահի ընտրությունների արդյունքում ստեղծված քաղաքական ուժերի միջև հարաբերակցությանը: Այդ հարաբերակցությունը կարող է սահմանափակել համակարգի պրեզիդենցիալիզմը: «Ինստիտուցիոնալ տրամաբանությունը հակված է ինքնին և իրենից բխող քաղաքական ուժերի կառուցվածքով հաստատել ու հավերժացնել պրեզիդենցիալիզմը: Սակայն այն ոչ միայն չի բացառում, այլ նաև թույլ է տալիս, իսկ քաղաքական որոշակի պայմանների դեպքում պարտադրում է պրեզիդենցիալիզմի մասնակի սահմանափակումը կամ ժամանակավոր չեզոքացումը»³¹⁶: Կառավարման կիսանախագահական ձևի

³¹⁴ Երբ 1992թ. Ֆրանսիայի նախագահ Ֆ. Միտերանը ստեղծեց սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողով Ժ. Վեդելի գլխավորությամբ, նա այդ հանձնաժողովի առջև, ի թիվս այլոց, նպատակ դրեց հասնել «իշխանությունների ավելի լավ հավասարակշռության»՝ տե՛ս Propositions pour une révision de la Constitution 15 Février 1993, Rapport officiel, Comité consultatif pour la revision de la Constitution, էջ 9: Է. Բալադյուրի հանձնաժողովի ստեղծման ժամանակ Ֆրանսիայի նախագահ Ն. Սարկոզին շատ ավելի հստակ նպատակ դրեց. հանձնաժողովի սկզբունքային առաքելությունը պետք է կայանար մի կողմից՝ գործադիր իշխանության տարբեր անդամների միջև հարաբերությունների վերաձևակերպման, իսկ մյուս կողմից՝ պառլամենտի և գործադիր իշխանության միջև հարաբերություններում հավասարակշռություն վերահաստատելու մեջ: Սարկոզին հատուկ ընդգծում էր, որ նախագահի լիազորությունների ժամկետը հինգ տարի սահմանելուց և նախագահի ու պառլամենտի ընտրությունների ժամանակացույցը փոփոխության ենթարկելուց հետո էլ ավելի է ուժեղացել կառավարման համակարգի պրեզիդենցիալիզացիան, իսկ նախագահի դերի ուժեղացումը չի ուղեկցվել նրա պատասխանատվության բարձրացմամբ՝ տե՛ս Lettre de mission du Président de la République au Premier Ministre Édouard Balladur le 18 juillet 2007 / Revue Française de Droit Constitutionnel 2008/5, p. 251:

³¹⁵ Տե՛ս Duhamel O. Une démocratie à part, in: Pouvoirs, 2008/3 n.126, p. 26:

³¹⁶ Տե՛ս Duhamel O. Tusseau G. Droit constitutionnel et institutions politiques, p. 522:

կոնցեպցիան հնարավորություն է տալիս բացատրելու քաղաքական համակարգի այդ հնարավոր ձևափոխությունները կառավարման միևնույն ձևի պայմաններում:

Կայունությունը: Պառլամենտական մեծամասնության բացակայության դեպքում Հանրապետության նախագահը չի կարող փոխհատուցել կառավարության թուլությունը պառլամենտական անարխիայի պայմաններում: Հանրապետության նախագահը կարող է որոշ չափով նպաստել կառավարությունների ձևավորմանը, որոշ չափով նվազեցնել կառավարությունների անկայունությունը, բայց չի կարող ապահովել արդյունավետ կառավարում³¹⁷: 1982թ. Դյուվերժեն Ֆինլանդիայի, Իսլանդիայի և Վայմարյան Հանրապետության փորձառությունները դասակարգեց համապատասխանաբար որպես «ոչ մաժորիտար համակարգ՝ նախագահի գերակշռությամբ», «ոչ մաժորիտար համակարգ՝ թուլացած նախագահով» և «առանց մեծամասնության համակարգ, որտեղ նախագահը տիրապետում է արտակարգ միջոցների»: 1984 թվականից Դյուվերժեն պառլամենտական մեծամասնության բացակայությամբ տիպն անվանում էր «անարխիա, որը մեղմված է նախագահի ազդեցությամբ»³¹⁸:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը ավելացնում է իրավական համակարգի անորոշությունները: Իշխանությունների բաժանման կիսանախագահական մոդելի տրամաբանությունն ուղղված է ուժեղ, դինամիկ, արդյունավետ, օրենսդիր իշխանությունից չափազանց մեծ կախվածության մեջ չգտնվող, սակայն միևնույն ժամանակ վերջինիս առջև քաղաքական պատասխանատվություն կրող գործադիր իշխանության կազմավորմանը: Այս տեսանկյունից գործադիր իշխանությունը բաշխվում է երկու սահմանադրական ինստիտուտների միջև՝ Հանրապետության նախագահի և կառավարության³¹⁹:

Կառավարման կիսանախագահական ձև սահմանող սահմանադրությունները շատ ավելի անորոշ դրույթներ են պարունակում, քան կառավարման պառլամենտական ձև սահմանող սահմանադրությունները, ինչը հաճախ տարբեր մարմինների միջև տարածայնությունների է հանգեցնում, մասնավորապես՝ գործադիր իշխանության ներսում:

³¹⁷ Sté Duverger M. Le système Politique français. Droit constitutionnel et Science politique, էջ 515:

³¹⁸ Sté Duverger M. Prospective, Revue française de science politique, Fait partie d'un numéro thématique : La constitution de la cinquième République ,1984, Volume 34, Numéro 4 p. 1039, նույնի՝ Le système Politique français. Droit constitutionnel et Science politique, էջ 522:

³¹⁹ Sté Գ.Ա. Շմալոնյան, նշվ. աշխ.:

Դրանք վերաբերում են այնպիսի կարևոր բնագավառներում լիազորությունների բաշխմանը, ինչպիսիք են արտաքին քաղաքականությունը, ազգային անվտանգությունը և պաշտպանությունը: Սահմանադրության տեքստը և քաղաքական կիրառումը շատ հաճախ արմատապես տարբերվում են իրարից: Այսպես, Ֆրանսիայի սահմանադրության 20-րդ հոդվածի համաձայն՝ կառավարությունը որոշում և վարում է երկրի քաղաքականությունը, սակայն Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետության 55 տարիների ընթացքում կառավարությունը իրականում նման հնարավորություն, այն էլ ոչ լիարժեք, ունեցել է միայն 9 տարվա ընթացքում («համակեցության» շրջանակներում): Ինչպես նշում է Ֆրանսիացի սահմանադրագետ Մ. Ա. Կուանդետը, բոլոր կայուն ժողովրդավարական պետությունների շարքում Ֆրանսիան միակն է, որտեղ սահմանադրության և պրակտիկայի միջև խզումն այդքան մեծ է³²⁰: Ուստի պատահական չէ, որ անցյալ դարի 90-ական թվականներից Ֆրանսիայում ինչպես քաղաքական, այնպես էլ ակադեմիական շրջանակներում ակտիվորեն քննարկվում է սահմանադրությունն արմատապես փոփոխելու գաղափարը, ընդհուպ մինչև Վեցերորդ Հանրապետության հիմնադրումը³²¹:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը նվազ կոնֆլիկտային է: Պետական մարմինների փոխհարաբերությունը կիսանախագահական ձևի դեպքում, ինչպես օրինակ, դա Ֆրանսիայում է, կոնֆլիկտները բարձրագույն իշխանության մարմինների միջև բազմապատկվում ու խորանում են նաև այն պատճառով, որ, ի տարբերություն կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի, այստեղ ունենում ենք ոչ թե երկու, այլ երեք կողմ՝ պառլամենտը, կառավարությունը և նախագահը: Կոնֆլիկտի հնարավորությունն էլ ավելի է մեծանում, երբ պառլամենտական մեծամասնությունը չի աջակցում Հանրապետության նախագահին: Կոնֆլիկտների լուծման հնարավորություններն ու դրանց արդյունավետության աստիճանը այնքան էլ մեծ չեն: Հանրապետության նախագահը կարող է ուժ կիրառել պառլամենտի նկատմամբ՝ լուծարելով պառլամենտը և նշանակելով նոր ընտրություններ³²², փոխել սահմանադրությունը, արտակարգ դրություն հայտարարել և այլն: Հնարավոր է՝ Հանրապետության նախագահի

³²⁰ M. A. Cohendet Droit constitutionnel, 5. éd., Paris, Montchestien, 2011, p. 522:

³²¹ M. A. Cohendet Droit constitutionnel., Cours, Paris, Editeur: L.G.D.J 2015 , p. 493-498:

³²² Տե՛ս Ֆրանսիայի սահմանադրություն, հոդված 15:

և պառլամենտի միջև փոխգիշումը ևս, եթե հարցը վերաբերում է կառավարության կազմին կամ ներքին քաղաքականությանը:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի պարագայում կոնֆլիկտի մեծացման հնարավորությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, թե լեգիտիմության հավասար աստիճան ունեցող մարմիններից ո՞ր մեկը՝ Հանրապետության նախագահը, թե՞ պառլամենտը պետք է իրավունք ունենան որոշելու պետության ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը, հանդես գան ժողովրդի անունից:

Եզրակացություն: Կառավարման տարբեր ձևերի թերությունների և առավելությունների խնդրի տեսական լուծումը նման չէ ընտրությունների քվեարկությանը, երբ ընտրողը ստիպված է ընտրություն անել հոգուտ մեկ թեկնածուի կամ կուսակցության: Ցավոք, կառավարման պառլամենտական և նախագահական համակարգերի դրական ու բացասական հատկանիշների բանավեճերի շուրջ ձևավորվել են «մեղադրողներ ու փաստաբաններ», իսկ վեճը երբեմն հիշեցնում է դատական գործընթաց, երբ կողմերն առճակատման են գնում: Այս մոտեցումը չի նպաստում գիտական ճշմարտության բացահայտմանը:

Այսպիսով, նշված երկու մոդելներն էլ ունեն և՛ իրենց առավելությունները, և՛ թերությունները: Ընդ որում, շատ տարածված է այն տեսակետը, ըստ որի՝ դրական որոշ տարրեր միավորվում են *պետաիրավական այն մոդելի շուրջը, որը բնորոշ է խառը կառավարման ձև ունեցող երկրներին*: Այս մոդելի ակտիվ կողմնակցի՝ Մ. Դյուվերթեի կարծիքով «... այն հանդիսանում է կառավարման մի քանի ձևերի համադրություն. ընդհանրացնում է ֆրանսիական բոնապարտիզմի, ամերիկյան նախագահականության և ուժեղ վարչապետի բրիտանական կոնցեպցիայի պատմական փորձը»³²³:

Մասնավորապես այն կարծիքը, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը լուծումներ ունի երկու հիմնական այն խնդիրների համար (գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների հակամարտությամբ պայմանավորված փակուղի և կառավարման նախագահական ձևի կարծրություն), որոնք առաջանում են կառավարման նախագահական ձևն ընտրած զգալի թվով երկրներում, և մեղմում է կառավարման պառլամենտական ձևին բնորոշ կառավարությունների անկայունությունը, կարող է

³²³ St' u Duverger M., La monarchie républicaine, ou comment les démocraties se donnent des roi. Paris. Éditeur: Robert Laffont, 1974, p. 217:

ճշմարտացի լինել սոսկ որպես կիսանախագահական ձևի ֆրանսիական մոդելի կիրառմանը նվիրված ուսումնասիրությունների հետևություն: Այլ դեպքերում կառավարման կիսանախագահական ձևը ոչ միայն կրկնում է կառավարման մյուս ձևերի հիմնական թերությունները, այլև ավելացնում է միայն իրեն բնորոշ նոր թերություններ:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի պարագայում պառլամենտում մեծամասնություն չունեցող Հանրապետության նախագահը փաստացի շատ ավելի քիչ լիազորություններ ունի՝ անկախ իր սահմանադրական լիազորություններից, քան թե միակուսակցական կառավարության ղեկավարը՝ կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում:

ՄԱՍ 2. ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԻ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1995-2005ԹԹ.

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԸ 1995Թ.

ՀՈՒԼԻՍԻ 5-Ի ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՄԲ

§ 1. Կառավարման կիսանախագահական ձևի ամրագրման նախապատմությունն ու դրա ձևախեղումը Հայաստանի Հանրապետության 1995թ. հուլիսի 5-ի Սահմանադրությունում

Ցանկացած պետության նոր սահմանադրության, առավել ևս առաջին սահմանադրության ընդունումը կապված է կա՛մ անկախության ձեռքբերման, կա՛մ հասարակական հարաբերությունների արմատական այնպիսի փոփոխությունների հետ, որոնց պարագայում գործող սահմանադրական կարգավորումներն այլևս բավարար չեն հասարակության ու պետության բնականոն, կայուն զարգացումն ապահովելու համար: Հայաստանի Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունն ընդունվեց հենց նման պայմաններում:

Նոր Սահմանադրության ընդունման հարցը դրվեց Հայաստանի անկախության հռչակումից անմիջապես հետո: Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի որոշմամբ 1990թ. նոյեմբերի 5-ին նոր Սահմանադրության տեքստի մշակման համար ստեղծվեց սահմանադրական հանձնաժողով³²⁴:

Անդրադառնալով այդ ժամանակահատվածում արագ սահմանադրություն ընդունելու խնդրին Վ. Ստեփանյանը առանձնացնում է երկու խնդիր, որոնք այդ պահին առկա էին. նոր սահմանադրության շուտափույթ ընդունումը հնարավոր չէր այն պարզ պատճառով, որ դեռևս շատ մշուշոտ էին ձևավորվող պետության զարգացման հեռանկարները և չկային իրավական պետության սահմանադրության սկզբունքներին և գործողության մեխանիզմներին տիրապետող մասնագետներ³²⁵: Հետագարձ հայացք նետելով դժվար չէ նկատել որ այդ պահին գերիշխող չէր այն գաղափարը, որ

³²⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 21 (977) 15 նոյեմբերի 1990թ.:

³²⁵ Տե՛ս Ստեփանյան Վ. Անցումային ժամանակաշրջանի Սահմանադրական զարգացման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում, Օրենք և իրականություն 16 (78) օգոստոս , 2000թ., էջ 1:

Սահմանադրությունը չի կարող ներմուծվող կամ արտահանվող արժեքանական հենք ունենալ, որ ցանկացած պետության, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետության համար այդ և հետագա փուլերում արդիական է եղել ամեն մի կոնկրետ Սահմանադրության արժեքանական շրջանակներում նախ՝ համընդհանուր արժեքների ու ազգային առանձնահատկությունների խելամիտ ներդաշնակումը, երկրորդ՝ սահմանադրական լուծումներով հասարակական կայուն զարգացումը խթանելը³²⁶:

Նոր Սահմանադրության մշակման ժամանակ կառավարման ձևի ընտրությունը սահմանադրաքաղաքական բանավեճերի կիզակետում էր:

Չունենալով կառավարման ձևի վերաբերյալ խորը ավանդույթներ, ունենալով խորհրդային անցյալ՝ դժվար էր զուտ տեսական հարթությունում մշակել կառավարման մի մոդել, որը տևական ժամանակահատվածում լիներ կենսունակ: Հետագայում պարզ դարձավ, որ այս խնդիրն առկա էր ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետությունում, այլև ԱՊՀ այլ երկրներում ևս: Հայաստանի Հանրապետության և ԱՊՀ մյուս երկրների սահմանադրությունների ու դրանց իրականացման պրակտիկայի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս պետությունների կառավարման ձևերն ունեն արատներ³²⁷: Իհարկե, կառավարման կատարյալ ձևեր չկան, և յուրաքանչյուր երկրի պետական իշխանության կազմակերպումը միշտ էլ որոշակի հակասություններ ու թերություններ է պարունակում: ԱՊՀ երկրներում «նախագահ-կառավարություն-պառլամենտ» հարաբերությունների եռանկյունը զգալի արատներ ունի, որոնք ընդգրկում են ինչպես իրավական, այնպես էլ իրական քաղաքականության ոլորտը: Այս թերություններն այդ երկրներում կրում են համակարգային բնույթ, չեն վերանում տևական ժամանակ և դառնում են խրոնիկական³²⁸:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի էվոլյուցիան 1991թ. անկախության ձեռքբերումից ի վեր եղել է բավականին դինամիկ և ուշագրավ: Այդ կարճ ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետությունը հասցրել է փորձարկել կառավարման նախագահական ձևը, կիսանախագահական ձևը՝ իր նախագահա-

³²⁶ Տե՛ս Հարությունյան Գ. Սահմանադրական մշակույթ (պատմության դասեր և ժամանակի մարտահրավերներ7), էջ 295:

³²⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության 1-ին մասի 1-ին գլխի 5-րդ պարագրաֆում:

³²⁸ Տե՛ս. Зазнаев, О. И. Дефекты форм правления стран СНГ` Индексный анализ полупрезидентских государств Европы и постсоветского пространства // Полис. 2007. № 2. с. 146–164)

կան-պառլամենտական և պառլամենտական-նախագահական տարատեսակներով հանդերձ, իսկ 2015թ. դեկտեմբերի 6-ի սահմանադրական բարեփոխումներից հետո ամբողջությամբ անցում է կատարելու կառավարման պառլամենտական ձևին³²⁹:

1991-1995թթ. Հայաստանի Հանրապետությունը որդեգրեց կառավարման նախագահական ձևը: Կառավարման նախագահական ձևի հիմնական բնութագրիչներն՝

- 1) նախագահին ընտրվում է արտապառլամենտական եղանակով,
- 2) նախագահը գործադիր իշխանության ղեկավարն է,
- 3) գործադիր իշխանությունը պատասխանատվություն չի կրում պառլամենտի առջև,
- 4) նախագահը չի կարող արձակել պառլամենտը,³³⁰ առկա էին Հայաստանի

Հանրապետությունում:

Կառավարման նախագահական ձևը Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանվեց 1991թ. օգոստոսի 1-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» օրենքով³³¹:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահին ընտրվում էր Հանրապետության քաղաքացիների կողմից ընդհանուր, հավասար և ուղղակի ընտրական իրավունքի հիման վրա, գաղտնի քվեարկությամբ (օրենքի 2-րդ հոդված): Հանրապետության նախագահը նշանակում ու ազատում էր կառավարության նախագահին, նրա համաձայնությամբ նշանակում և ազատում էր կառավարության անդամներին, ընդունում էր կառավարության հրաժարականը՝ դրանց մասին եռօրյա ժամկետում իրազեկ պահելով Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդին (օրենքի 8-րդ հոդվածի 6-րդ կետ): Կառավարման նախագահական ձևին համահունչ՝ Հանրապետության նախագահը Գերագույն խորհուրդը արձակելու լիազորություն չունեցրեց: այն սահմանվեց միայն 1995թ. Սահմանադրությամբ³³²: Հարկ է նշել, որ օրենքով տրված իրավակարգավորումները որոշակիորեն տարբերվում էին կառավարման նախագահական դասական ձևի կարգավորումներից, մասնավորապես՝ Հանրապետության նախագահից բացի,

³²⁹ Համապատասխան դրույթներն ուժի մեջ կմտնեն Հանրապետության նախագահի լիազորությունների ավարտման պահից:

³³⁰ Մասնավորապես տե՛ս Դ.Գ. Арутюнян, М.В. Баглай, նշվ. աշխ., էջ 374:

³³¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» Հայաստանի Հանրապետության 1991 թվականի օգոստոսի 1-ի Ն-0367-Ն օրենք, ՀՀԳԽՏ 1991/15:

³³² Տե՛ս Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сб. док. / Сост. Ю.А.Дмитриев, Н.А. Михалева.–2-е изд. М., изд. Манускрипт, 1997, с. 105-133:

որը գործադիր իշխանության ղեկավարն էր, կար նաև վարչապետ, որը գլխավորում էր Հանրապետության նախագահից ինստիտուցիոնալ առումով անջատ կառավարությունը: Բացի այդ՝ պառլամենտն իրավունք ուներ անվստահություն հայտնելու կառավարությանը, սակայն պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների երկու երրորդի մեծամասնությամբ (օրենքի 8-րդ հոդվածի 6-րդ կետ), ինչը գործնականում անհաղթահարելի խոչընդոտ էր Գերագույն խորհրդի կողմից կառավարությանը պատասխանատվության ենթարկելու հարցում:

Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարման նախագահական ձևը գործեց ընդամենը 4 տարի: 1995թ. հուլիսի 5-ին ընդունված նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը սահմանեց կառավարման կիսանախագահական ձև, ինչը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով³³³: Քանի որ 1991 թվականից արդեն գոյություն ուներ ուղղակիորեն ընտրվող Հանրապետության նախագահի պաշտոն, և իշխող վարչակազմը Հանրապետության նախագահի գլխավորությամբ շահագրգռված էր այդ պաշտոնի պահպանմամբ և ուժեղացմամբ, կառավարող մեծամասնության համար խնդիրը լուրջ էր, թե նախագահի ուժեղ դիրքի ամրագրման ո՛ր մոդելն է ավելի նախընտրելի: Ընդդիմությունը, որը հիմնականում կառավարման պառլամենտական ձևի կողմնակից էր, չէր կարող վճռորոշ ազդեցություն ունենալ կառավարման ձևի ընտրության հարցում: Իշխող մեծամասնության սահմանադրական պատկերացումների անթաքույց արտահայտությունը սահմանադրական հանձնաժողովի կողմից մշակված 1994թ. ապրիլի 20-ի նախագիծն էր³³⁴:

Կառավարող մեծամասնության ընտրությունը կանգ առավ հենց այդ մոդելի վրա, քանի որ այն, ըստ հեղինակների, հնարավորություն էր տալիս ճգնաժամային իրավիճակներում օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների միջև հակամարտությունը միշտ լուծելու Հանրապետության նախագահի օգտին՝ պառլամենտի լուծարմամբ, մի լիազորություն, որը Հանրապետության նախագահը չունեց 1991թ. օգոստոսի 1-ի օրենքով, և որի խիստ կարիքը նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը զգում էր 1992

³³³ Տե՛ս Pogosjan W. Die verfassungspolitische Entwicklung in der Republik Armenien (1990-1995), unveröff. Magisterarbeit, Bonn, 1995, p. 57-102:

³³⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթը՝ 23.04.1994թ.:

թվականից³³⁵: Այդ պատճառով Հանրապետության նախագահի կողմնակիցները և սահմանադրական իրավունքի մի շարք մասնագետներ որոշեցին, որ Հանրապետության նախագահի կարգավիճակը հարկավոր է բարձրացնել՝ նրան վեր դասելով թե՛ գործադիր, թե՛ օրենսդրական մարմիններից, Հանրապետության նախագահին տալ Ազգային ժողովը արձակելու լիազորություն, սակայն միևնույն ժամանակ պահպանել վարչապետի պաշտոնը և նրան օժտել զուտ տեխնիկական ֆունկցիաներով՝ միաժամանակ, սակայն, երկրում սոցիալ-տնտեսական գործընթացների ողջ պատասխանատվությունը դնելով վարչապետի ուսերին:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի օգտին էր խոսում նաև այն, որ Հանրապետության նախագահն այլևս գործադիր իշխանության ուղղակի ղեկավարը չէր և կարող էր խաղալ վերկուսակցական արբիտրի դեր:

Չնայած այն հանգամանքին, որ 1995թ. սահմանադրական հանրաքվեի ժամանակ Սահմանադրության նախագիծը հանրությանը ներկայացվում էր որպես ֆրանսիական մոդել, և որի վրա զգալի աշխատանք էին կատարել ֆրանսիացի սահմանադրագետները, 1995թ. Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևը զգալիորեն տարբերվում էր ֆրանսիականից, քանի որ այն պայմանավորված էր Սահմանադրության հեղինակների՝ Հանրապետության նախագահի իշխանությունը հնարավորինս մեծացնելու ցանկությամբ և այն բանի գիտակցմամբ, որ Հանրապետության նախագահը գերակա դիրք պետք է ունենա պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների համակարգում: Ֆրանսիայի Հանրապետության 1958թ. Սահմանադրությունից³³⁶ ամենաէական տարբերությունները վերաբերում էին կառավարության նկատմամբ Հանրապետության նախագահի դիրքին, և Հանրապետության նախագահի պատասխանատվության հիմքերին: Ի տարբերություն Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահի՝ Հայաստանի Հանրապետության նախագահն իրավունք ուներ պաշտոնից միանձնյա ազատել վարչապետին, ինչը սահմանում էր կառավարության երկակի պատասխանատվություն Հանրապետության նախագահի և պառլամենտի առջև: Վարչապետին պաշտոնանկ անելու Հանրապետության նախագահի միանձնյա իրավունքը կտրուկ փոխում էր իրավիճակը, քանի որ վարչապետի պաշտոնավարումը

³³⁵ Տե՛ս Интервью Л. Тер-Петросяна, «Независимая газета»՝ 13.08.1992:

³³⁶ Տե՛ս Маклаков В.В., Конституции зарубежных государств, с. 79-138:

կախված էր ոչ միայն պառլամենտական մեծամասնության կամքից, այլ նաև, ու առաջին հերթին՝ Հանրապետության նախագահից. ի լրումն դրա՝ կառավարության կազմավորման ժամանակ ևս Ազգային ժողովը ստիպված էր ավելի մեծ չափով հաշվի առնել Հանրապետության նախագահի կամքը, հատկապես, որ նա ուներ Ազգային ժողովը արձակելու իրավունք: Այս երկու լիազորություններն իրար հետ զուգակցված հանգեցնում էին Հանրապետության նախագահի դոմինանտ դիրքին կառավարության նկատմամբ: Սահմանադրության 85-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահին վերապահված էր վարչապետի ներկայացմամբ կառավարության կառուցվածքը և գործունեության կարգը սահմանելու լիազորություն: Այս նորմը փոփոխվեց միայն 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններով, որով կառավարության կառուցվածքը կառավարության առաջարկությամբ սահմանվեց օրենքով³³⁷: 1995թ. Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ կառավարության բոլոր որոշումները վավերացնում էր Հանրապետության նախագահը: Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության նախագահի այս լիազորության՝ Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահը վավերացնում է միայն նախարարների խորհրդում ընդունված օրդոնանսները և դեկրետները (սահմանադրության հոդված 13):

Ի տարբերություն Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահի, որը Ֆրանսիայի սահմանադրության 68-րդ հոդվածի համաձայն՝ կորոշ է պաշտոնանկ արվել նաև իր լիազորությունների չկատարման համար³³⁸, Հայաստանի Հանրապետության նախագահը, Սահմանադրության 57-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, կարող է պաշտոնանկ արվել պետական դավաճանության կամ այլ ծանր հանցագործության համար: Ավելին, պաշտոնանկության համար անհրաժեշտ էր սահմանադրական դատարանի եզրակացությունը, որից հետո միայն Ազգային ժողովը, պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով կայացրած որոշմամբ, կարող էր պաշտոնանկ անել Հանրապետության նախագահին³³⁹: Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության՝ Ֆրանսիայում Հանրապետության նախագահի կողմից կատարվող քաղաքացիական և ռազմական պաշտոններում բոլոր նշանա-

³³⁷ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, 85-րդ հոդվածի 6-րդ մաս:

³³⁸ Տե՛ս Ֆրանսիայի սահմանադրություն, հոդված 68:

³³⁹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն:

կումները ենթակա են կրկնաստորագրման (սահմանադրության հոդված 13՝ 19-րդ հոդվածի հետ միասին), իսկ որոշակի կատեգորիաների, այդ թվում՝ դեսպանների, գեներալների, կենտրոնական կառավարչությունների ղեկավարների, պրեֆեկտների նշանակումն իրականացվում է միայն նախարարների խորհրդում (սահմանադրության հոդված 13, մաս 3):

Հայաստանի Հանրապետության նախագահը մարզպետների նշանակման հետ ձևականորեն որևէ առնչություն չունի, սակայն, քանի որ նրանք նշանակվում և ազատվում էին կառավարության որոշմամբ, ապա իրավական տեսակետից դրանք նույնպես ենթակա էին Հանրապետության նախագահի վավերացմանը:

Հայաստանի Հանրապետության և Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահների լիազորությունների այս համառոտ համեմատությունն ակնառու ցույց է տալիս, թե ինչքան հեռու էին իրականությունից այն պնդումները, թե Հայաստանի Հանրապետությունն ընդօրինակել է ֆրանսիական մոդելը: Հայաստանի Հանրապետության նախագահի դիրքն անհամեմատ ավելի ուժեղ էր, քան Ֆրանսիայի նախագահինը, ինչն առավելապես հիշեցնում էր պետության գլխի այնպիսի կարգավիճակ, որը բնորոշ է աֆրիկյան մի շարք երկրների սահմանադրություններին (Անգոլա, Բուրկինա Ֆասո, Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետություն, Գաբոն, Մադագասկար, Մավրիտանիա, Նիգեր), որտեղ Հանրապետության նախագահը միանձնյա նշանակում ու ազատում է վարչապետին և իր հայեցողությամբ կարող է լուծարել պառլամենտը: Սահմանադրական իրավունքի տեսանկյունից Հայաստանի Հանրապետության նախագահի իշխանությունը շատ ավելի մեծ էր, քան Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահի իշխանությունը, բայց այդ տարբերությունն էլ ավելի մեծ էր քաղաքական կյանքում: Այս համատեքստում հարկ է նկատել, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը թեև աստիճանաբար առավել մեծ ճանաչում է ստանում տեսական գրականության մեջ, այդուհանդերձ, իր էությամբ հոմոգեն չէ: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ անհրաժեշտ է կատարել կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող երկրների ենթադասակարգում ըստ այն բանի, թե ինչ համամասնություններով է Հանրապետության նախագահի և կառավարության միջև բաշխված գործադիր

իշխանությունը³⁴⁰: Ըստ այդ չափանիշի կառավարման կիսանախագահական ձևը կարելի է ենթադասակարգել երկու մոդելի՝ «պառլամենտական-նախագահականի» և «նախագահական-պառլամենտականի»³⁴¹: Նման դասակարգման հիմքում ընկած է կառավարության պատասխանատվությունը կամ նախագահի ու պառլամենտի առջև միաժամանակ, կամ միայն պառլամենտի առջև, ինչպես նաև նախագահի լիազորությունների ծավալը:

Ինչպես ցույց է տալիս վերն արված վերլուծությունը, 1995թ. Սահմանադրությամբ Հանրապետության նախագահն ուներ ծանրակշիռ այնպիսի լիազորություններ, որոնք լիովին համապատասխանում էին կառավարման կիսանախագահական ձևի «նախագահական-պառլամենտական» մոդելին (մասնավորապես՝ Հանրապետության նախագահի կողմից վարչապետի նշանակում և ազատում, Ազգային ժողովի լուծարում, Հանրապետության նախագահի գերակա դիրք երկրի քաղաքականության որոշման և կառավարության կամարտահայտման մեջ)³⁴²:

Անդրադառնալով պետական կառավարում իրականացնելիս պետական մարմինների համագործակցությանը, Ժ. Զհանգիրյանը նշում է, որ կիսանախագահական հանրապետության մեխանիզմի գործունեության և իրավական պետության արդյունա-

³⁴⁰ Նման ենթադասակարգմանը բավականին մոտ է նախագահական-պառլամենտական և պառլամենտական-նախագահական անվանումներն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրած ամերիկյան հետազոտողներ Մ. Շուգարտի և Զ. Քերիի կողմից առաջարկված կառավարության երկակի պատասխանատվության չափանիշը: Ընդ որում, այդ չափանիշը Մ.Ս. Շուգարտը և Զ. Քերին նույնիսկ առաջարկել են դիտարկել որպես առանձին կառավարման ձևեր (տե՛ս M.S. Shugart, J. Carey, նշված աշխատ., էջեր 23-27): Սակայն մեր կողմից առաջարկված ենթադասակարգման տարբերությունն այն է, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը դիտարկվում է որպես մեկ միասնական կատեգորիա՝ պառլամենտական-նախագահական և նախագահական-պառլամենտական տարատեսակներով: Կառավարման կիսանախագահական ձևում, անկախ դրա տարատեսակներից, նախագահի հաջողությունը մեծապես կախված է պառլամենտում մեծամասնություն ունենալու հանգամանքից: Սահմանադրական-իրավական տեսանկյունից նախագահական-պառլամենտական մոդելում Հանրապետության նախագահը, ունենալով գերակա դիրք, այդուհանդերձ, չի կարող երկարաժամկետ հեռանկարում կառավարել կառավարության և պառլամենտի կամքին հակառակ: Հենց այս հանգամանքով է պայմանավորված է իրավաքաղաքական գիտության մեջ առկա մեկ այլ ծայրահեղական մոտեցումը, համաձայն որի՝ կառավարման կիսանախագահական ձև ամենևին էլ գոյություն չունի, քանի որ դա ոչ այլ ինչ է, քան պառլամենտական կառավարման ձև: Վերջինների համար կառավարման ձևի դասակարգման միակ չափանիշը կառավարության պատասխանատվությունն է պառլամենտի առջև:

³⁴¹ Տե՛ս Վ. Պողոսյան, Կառավարման կիսանախագահական ձևի առանձնահատկությունները Հայաստանում, էջ 56: V. Poghosyan "Armenia: At-A-Glance", in Encyclopedia of World Constitutions, Volume 1, ed. Gerhard Robbers, Facts on File, 2007, էջ 43:

³⁴² Կառավարության կազմավորման և վարչապետին ազատելու վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս Հ. Թովմասյան, Վ. Պողոսյան, «Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները կառավարության կազմավորման և վարչապետին ազատելու հարցերում»: «Օրինակա-նություն» ՀՀ դատախազության գիտագործնական և ուսումնամեթոդական հանդես: N 95, 2016, էջ 8-14:

վետ կառուցման համար անհրաժեշտ է կատարելագործել ընթացիկ օրենսդրությունը, կատարել փոփոխություններ 1995 թվականի սահմանադրությունում՝ Հանրապետության նախագահի կարգավիճակը ճշտելու համար,...³⁴³:

Ի տարբերություն «նախագահական-պառլամենտական» մոդելի, «պառլամենտական-նախագահական» մոդելը բնորոշվում է Հանրապետության նախագահի, կառավարության և պառլամենտի հավասարակշռված լիազորություններով: «Պառլամենտական-նախագահական» մոդելն ամենահետևողականն է արտահայտում կառավարման կիսանախագահական ձևի էությունը. դուալիստական գործադիր իշխանությունում գործադիր իշխանության փաստացի ղեկավարը նա է, ով ունի պառլամենտի աջակցությունը: Այդ իսկ պատճառով այս մոդելում կառավարության կազմավորումը չի կարող կատարվել առանց պառլամենտական մեծամասնության աջակցության, իսկ գործադիր իշխանության ներսում Հանրապետության նախագահը չունի գերակա դիրք և չի կարող միայն իր հայեցողությամբ ազատել վարչապետին:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարման կիսանախագահական ձևի ընդունումը պայմանավորված էր մի քանի հանգամանքներով: 1991թ. արդեն գոյություն ուներ ուղղակիորեն ընտրվող Հանրապետության նախագահի պաշտոն, և իշխող քաղաքական վերնախավը Հանրապետության նախագահի գլխավորությամբ շահագրգռված էր այդ պաշտոնի պահպանմամբ և ուժեղացմամբ: Կառավարող մեծամասնությունը առավելապես զբաղված էր այնպիսի կառավարման ձևի փնտրտուքով, որը թե՛ իրավական առումով և թե՛ փաստացի կամրապնդեր Հանրապետության նախագահի ուժեղ դիրքը: Պատմական իրադարձությունների զարգացման այդ փուլում նման մոտեցումն ուներ իր տրամաբանությունը՝ պառլամենտն ու կուսակցությունները, ինչպես նաև պետաիրավական շատ ինստիտուտներ գտնվում էին վերափոխման փուլում, իսկ ժողովրդական ալիքի վրա իշխանության եկած քաղաքական ուժի առաջնորդը դիտվում էր որպես առկա բոլոր խնդիրների լուծման երաշխավոր:

Ընդդիմությունը, որը հիմնականում կառավարման պառլամենտական ձևի կողմնակից էր, պառլամենտում կազմում էր փոքրամասնություն, և նրա ազդեցությունը չէր կարող լինել վճռորոշ: Իշխող մեծամասնության սահմանադրական պատկերացումների

³⁴³ Джангирян Ж. Д. նշված աշխ. էջ 161:

անթաքույց արտահայտությունը սահմանադրական հանձնաժողովի կողմից մշակված 1994թ. ապրիլի 20-ի նախագիծն էր, որը Հանրապետության նախագահի համար ամրագրում էր բացարձակ գերակա դիրք. Հանրապետության նախագահն առանց պառլամենտի մասնակցության նշանակում և ազատում էր վարչապետին (հոդված 74, կետ 6), կարող էր լուծարել պառլամենտը (հոդված 74, կետ 5) և ուներ 2/3 վետոյի իրավունք (հոդված 74, կետ 3): Միակ զիջումը վերաբերում էր պառլամենտին, համաձայն որի՝ վերջինս կարող էր կառավարությանն անվստահություն հայտնել պատգամավորների ընդհանուր թվի ծայների մեծամասնությամբ, այլ ոչ թե պատգամավորների ընդհանուր թվի 2/3-ով, ինչպես դա նախատեսված էր 1991թ. օգոստոսի 1-ի «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» օրենքի 8 հոդվածի 6-րդ կետով³⁴⁴:

Այս դրույթների առկայության պարագայում զուտ ձևական առումով անգամ այդ կառավարման ձևը դժվար կլիներ անվանել կիսանախագահական: Միայն Ազգային ժողովի կողմից կառավարությանն անվստահություն հայտնելու դրույթի առկայությունը դեռևս այս համակարգը կիսանախագահական չի դարձնում:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի ընտրությունը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ իշխող վերնախավը գիտակցում էր տևական ժամանակ երկրում տնտեսական սուր խնդիրների առկայությունը և ցանկանում էր պետության գլխին առանձնացնել այդ խնդիրներից, իսկ դրանց համար ունենալ բավականին բարձրաստիճան մի պաշտոնատար անձ, որը չէր ունենա քաղաքական ամբիցիաներ, չէր ունենա քաղաքական հենարան, սակայն պատասխանատու կլիներ գործադիր իշխանության, ինչպես նաև այդ ոլորտի ձախողումների համար, իսկ Հանրապետության նախագահը կստանձներ վերկուսակցական արբիտրի դեր: Ի տարբերություն կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի՝ կառավարման կիսանախագահական ձևը այդ հնարավորությունը տալիս էր:

Գերիշխող էր նաև այն մոտեցումը, որ երկրին պետք է «ամուր ձեռք», և դա կարող է լինել Հանրապետության նախագահը: Հետխորհրդային սահմանադրությունները նախագահական ուժեղ իշխանություն են սահմանել Ռուսաստանի Դաշնությունում,

³⁴⁴ Տե՛ս ՀՕ-58 ՀՀԱԺՏ 1996/10, 30.04.1996:

Հայաստանի Հանրապետությունում, Ուկրաինայում, Վրաստանում, առավել ևս՝ Ադրբեջանում, Ղրղզստանում, Ղազախստանում, Ուզբեկստանում, Տաջիկստանում: Այս երկրների նախագահներն ավելի մեծ լիազորություններ ունեն, քան ԱՄՆ-ի կամ Ֆրանսիայի նախագահները³⁴⁵:

Այդ առումով արժե նշել, որ հետխորհրդային սահմանադրությունները մեծ մասամբ իրենց հիմքում ունեն Ֆրանսիայի Սահմանադրությունը: Բայց կան լուրջ տարբերություններ³⁴⁶: Եթե ֆրանսիական կառավարման մոդելը ենթադրում է համակեցության իրավիճակներ և իշխանության կենտրոնի մասնակի տեղափոխում դեպի վարչապետը, ապա Հայաստանի մոդելի հիմքում ընկած է Հանրապետության նախագահի իշխանությունը հնարավորինս մեծացնելու և իշխանության մարմինների համակարգում նրան գերակա դիրք տալու գաղափարը և, ըստ էության, համակեցության իրավիճակների բացառման սկզբունքը: Ֆրանսիայի սահմանադրությունից ամենաէական տարբերությունները վերաբերում են կառավարության նկատմամբ Հանրապետության նախագահին վերապահված լիազորություններին:

Թե՛ Ֆրանսիայի և թե՛ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրությունների հիմքում դրված է Շարլ դը Գոլի սահմանադրական հանրաճանաչ դոկտրինը. «Անհրաժեշտ է, որ պետությունը օժտված լինի գլխով, այսինքն՝ ունենա ղեկավար, ի դեմս որի՝ ժողովուրդը տեսնի մեկին, որը կանգնած է բոլոր հոսանքներից վեր և ի զորու է լուծել խնդիրներ՝ իր վրա վերցնելով ազգի ճակատագրի պատասխանատվությունը»³⁴⁷:

Հայկական և ֆրանսիական սահմանադրությունների առավել խորը վերլուծությունը վկայում է, որ, իրենց թվացյալ նմանությամբ հանդերձ, հայկական և ֆրանսիական կառավարման ձևերը արմատական տարբերություններ ունեն:

1. Ամենաառանցքային տարբերությունը վարչապետին իր հայեցողությամբ ազատման իրավունքն է, որը, ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության նախագահի, Ֆրանսիայի նախագահը չունի:

³⁴⁵ Տե՛ս Арутюнян А. Ш. Место президента в системе политико-правовых институтов постсоветских республик // Jurisprudencija. 2005, Т. 77 (69), с. 5-10:

³⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁴⁷ Տե՛ս Кругоголов М.А., Президент Французской республики, М., изд. Наука, 1980, с. 47:

2. Կառավարության կազմավորման կարգը ձևականորեն նույնն է, այս հարցում Հայաստանի Հանրապետության և Ֆրանսիայի նախագահներն ունեն նույն լիազորությունները, սակայն վարչապետին պաշտոնանկ անելու Հայաստանի Հանրապետության նախագահի միանձնյա իրավունքը կտրուկ կերպով փոխում է իրավիճակը՝ ուժերի հարաբերակցությունը հոգուտ նախագահի: Քանի որ վարչապետի պաշտոնավարումը կախված է ոչ միայն պառլամենտական մեծամասնության կամքից, այլև առաջին հերթին Հանրապետության նախագահից, ապա կառավարության կազմավորման ժամանակ պառլամենտը գրեթե ստիպված է կատարել Հանրապետության նախագահի կամքը հատկապես, երբ Հանրապետության նախագահն ունի պառլամենտը լուծարելու իրավունք: Պառլամենտական մեծամասնությունը անգամ իր համար ոչ այնքան ընդունելի վարչապետի թեկնածուի առաջադրման պարագայում ավելի շուտ կհամակերպվի այդ թեկնածության հետ, քան կգնա առճակատման՝ աչքի առջև ունենալով լուծարվելու վտանգը:

3. Սահմանադրության 85-րդ հոդվածի 3-րդ մասով Հանրապետության նախագահին լիազորություն է վերապահված վարչապետի ներկայացմամբ սահմանել կառավարության կառուցվածքը և գործունեության կարգը: Այսինքն՝ առանց Հանրապետության նախագահի անհնար է սահմանել, թե ո՞ր նախարարությունները պետք է գոյություն ունենան, ինչպիսի՞ն պետք է լինեն հարաբերությունները գործադիր իշխանության տարբեր մարմինների միջև, ինչպե՞ս պետք է կառավարությունը կազմակերպի իր գործունեությունը և այլն: Այս դրույթը կառավարության դիրքի էական թուլացում է ենթադրում: Անգամ այն դեպքում, երբ Հանրապետության նախագահը, ընդառաջ գնալով պառլամենտական մեծամասնությանը, վարչապետ նշանակի հենց այդ մեծամասնության ներկայացուցչին, միևնույնն է, վերջինս չի ունենում ինքնուրույն աշխատելու բավարար պայմաններ:

4. Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ կառավարության բոլոր որոշումները վավերացնում է Հանրապետության նախագահը: Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության նախագահի այս լիազորության՝ Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահը վավերացնում է միայն նախարարների խորհրդում ընդունված օրդոնանսները և դեկրետները (սահմանադրության հոդված 13): Ավելին, Ֆրանսիայում

Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրությունների ինստիտուտի ներդրումից հետո սահմանվեց կրկնաստորագրման ինստիտուտը. Հանրապետության նախագահի ակտերը մինչև վարչապետի կամ համապատասխան նախարարի կողմից չկրկնաստորագրվեն, չեն կարող կիրառվել:

5. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունն ամրագրում է Հանրապետության նախագահի գերակա դիրքն արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության և անվտանգության բնագավառներում: Մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը, թեև 85-րդ հոդվածի 1-ին մասում ամրագրում է գործադիր իշխանությունն իրականացնելու կառավարության հիմնական ֆունկցիան, սակայն կառավարության լիազորություններին նվիրված 89-րդ հոդվածում որևէ բան չի ասում, թե ով է մշակում երկրի ներքին քաղաքականությունը: Ֆրանսիայում այս հարցը կարգավորված է բավականին հստակ. Սահմանադրության 20-րդ հոդվածի համաձայն՝ կառավարությունը որոշում և ղեկավարում է երկրի քաղաքականությունը, իսկ Հանրապետության նախագահը լիազորություններ ունի միայն քաղաքականության որոշակի բնագավառներում: Իհարկե, կառավարման կիսանախագահական ձևին բնորոշ դուալիստական գործադիր իշխանությունը բարդացնում է տարբեր բնագավառներում Հանրապետության նախագահի և կառավարության լիազորությունների հստակ սահմանազատումը, սակայն այս խնդիրը սկզբունքային տեսակետից պետք է հստակ սահմանված լինի Սահմանադրությամբ:

Սահմանադրության համաձայն՝ արտաքին քաղաքականության և պաշտպանության բնագավառներում Ֆրանսիայի նախագահի իրավասությունն այդքան դոմինանտ չէ, որքան Հայաստանի Հանրապետությունում: Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահն այստեղ պարտավոր է համագործակցել կառավարության հետ, որի հիմնական գործիքը սահմանադրության 19-րդ հոդվածով նախատեսված կրկնաստորագրման ինստիտուտն է: Ըստ այդ հոդվածի՝ Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահի բոլոր ակտերը, բացառությամբ վարչապետի նշանակման ու ազատման (հոդված 8, մաս 1), հանրաքվեի նշանակման (հոդված 11), Ազգային ժողովի լուծարման (հոդված 12), պառլամենտի պալատներին ուղերձների (հոդված 16, 18), միջազգային պարտավորությունների սահմանադրականության հարցով սահմանադրական

խորհուրդ դիմելու (հոդված 54), սահմանադրական խորհրդի նախագահի և երեք անդամ նշանակելու (հոդված 56) և օրենքների սահմանադրականության հարցով սահմանադրական խորհուրդ դիմելու (հոդված 61), կրկնաստորագրվում են վարչապետի և անհրաժեշտության դեպքում՝ համապատասխան նախարարի կողմից: Կրկնաստորագրմամբ վարչապետը հավաստում է, որ խոսքը Հանրապետության նախագահի ակտի մասին է, և որ դրա իրականացման համար պահպանված են անհրաժեշտ կանոնները: Միաժամանակ իր ստորագրությամբ այդ ակտի համար վարչապետը քաղաքական պատասխանատվություն է ստանձնում պառլամենտի առջև: Վարչապետն իրավաբանորեն չունի ակտը կրկնաստորագրելու պարտականություն: Ակտի ընդունման համար անհրաժեշտ է Հանրապետության նախագահի և վարչապետի համաձայնությունը դրա բովանդակության վերաբերյալ: Կրկնաստորագրումը վերաբերում է գործադիր իշխանության բոլոր ոլորտներին՝ բացառությամբ 16-րդ հոդվածի, որը վերաբերում է Հանրապետության նախագահի լիազորություններին՝ ռազմական կամ արտակարգ իրավիճակներում:

6. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 56-րդ հոդվածում ամրագրված՝ Հանրապետության նախագահի հրամանագրեր արձակելու իրավունքը նրա առջև դնում է միայն մեկ սահմանափակում՝ հրամանագրերը չպետք է հակասեն Սահմանադրությանը և օրենքներին: Այդ սահմանափակումը բացարձակապես բավարար չէ, քանի որ այս հոդվածը մի կողմից՝ Հանրապետության նախագահին տալիս է առաջնային նորմաստեղծության իրավասություն, մյուս կողմից՝ սահմանում է Հանրապետության նախագահի բոլոր տեսակի հրամանագրերի գերակայություն՝ կառավարության որոշումների և այլ նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ: Ի տարբերություն Ֆրանսիայի՝ Հայաստանի Հանրապետությունում իսպառ բացակայում է կրկնաստորագրման ինստիտուտը: Ուշադրություն պետք է հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ կա մոտեցում, համաձայն որի՝ Հանրապետության նախագահի կարգավիճակը՝ «պետության գլուխ», «օրենսդիր, գործադիր, դատական իշխանության բնականոն գործունեությունը ապահովող», վերջինիս տալիս է Սահմանադրությամբ նաև չսահմանված լիազորություններ և փաստացի պետական մարմինների համակարգում Հանրապետության նախագահի դերի էլ ավելի է բարձրացում: Թեպետ անհրա-

ժեշտ է նշել, որ Հանրապետության նախագահը (ի տարբերություն ԱՊՀ շատ երկրների նախագահների) «նման լիազորություններից» չի օգտվել:

7. Ֆրանսիայում Հանրապետության նախագահի կողմից կատարվող քաղաքացիական և ռազմական պաշտոններում բոլոր նշանակումները ենթակա են կրկնաստորագրման (հոդված 13, 19 հոդվածի հետ միասին), իսկ որոշակի կատեգորիաների, այդ թվում՝ դեսպանների, գեներալների, կենտրոնական կառավարչությունների ղեկավարների, պրեֆեկտների նշանակումն իրականացվում է միայն նախարարների առաջարկությամբ (հոդված 13, մաս 3): Հայաստանի Հանրապետությունում Հանրապետության նախագահն առանց որևէ առաջարկի կամ կրկնաստորագրման նշանակում է զինված ուժերի բարձրագույն հրամանատարական կազմը (հոդված 55, կետ 12), օրենքով նախատեսված դեպքերում նշանակումներ է կատարում քաղաքացիական պաշտոններում (հոդված 55, կետ 5): Նա վարչապետի առաջարկությամբ նշանակում և ազատում է գլխավոր դատախազին և Երևանի քաղաքապետին (հոդված 55, կետ 9, հոդված 108, մաս 2)³⁴⁸: Քանի որ, ի տարբերություն Ֆրանսիայի, Հայաստանի Հանրապետության նախագահն ունի վարչապետին ազատելու ինքնուրույն իրավունք, ապա պարզ է, որ նրա ազդեցությունը գլխավոր դատախազին և Երևանի քաղաքապետին նշանակելու հարցում շատ մեծ է: Հայաստանի Հանրապետության նախագահը ձևականորեն որևէ առնչություն չունի մարզպետների նշանակման հետ, սակայն քանի որ նրանք նշանակվում ու ազատվում են կառավարության որոշմամբ, ապա իրավական տեսակետից նրանք նույնպես ենթակա են Հանրապետության նախագահի վավերացմանը: Հետևաբար, առանց Հանրապետության նախագահի համաձայնության՝ մարզպետները ևս չեն կարող ստանձնել իրենց լիազորությունները:

Սահմանադրական իրավունքի տեսանկյունից Հայաստանի Հանրապետության նախագահի իշխանությունը շատ ավելի մեծ է, քան Ֆրանսիայի նախագահինը, և այդ տարբերությունը հատկապես ցայտուն է քաղաքական պրակտիկայում: Երկու երկրների քաղաքական մշակույթների և կուսակցական համակարգերի հսկայական տարբերությունն ավելի է մեծացնում այդ հեռավորությունը: Այնտեղ, որտեղ օրենսդիր մարմինները պառակտված են, կոալիցիոն կառավարությունը՝ թույլ, իսկ դատական

³⁴⁸ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, Եր., Մխիթար Գոշ, 1997թ.:

համակարգը՝ չկայացած, նույնիսկ ոչ մեծ լիազորություններ ունեցող նախագահը կարող է որոշիչ դեր ունենալ իրադարձությունների զարգացման վրա³⁴⁹:

Կարելի է պնդել, որ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը և քաղաքական պրակտիկան արտացոլում են կառավարման ձևերի արատների ամբողջ «հովհարը»: Միանշանակորեն կարելի է պնդել, որ այդ արատների վերացումը հնարավոր է ոչ այնքան այս երկրների օրենսդրության բարելավման, որքան վարչակարգային ու համակարգային փոփոխությունների ճանապարհով³⁵⁰:

Հարկ է նկատել նաև, որ պետական իշխանության իրական ծավալը և Հանրապետության նախագահի՝ որպես պետության գլխի, ազդեցության աստիճանը սոցիալական գործընթացների վրա պայմանավորված է ոչ միայն սահմանադրորեն ամրագրված լիազորությունների ծավալով, այլ նաև կոնկրետ Հանրապետության նախագահի անհատական հատկանիշներով³⁵¹:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի համեմատությունը նախկին սոցիալիստական բլոկի երկրների հետ ցույց է տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետության նախագահի սահմանադրական դիրքն ամենաուժեղներից է:

Անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետության 1995 թվականի Սահմանադրությանը Վ. Ստեփանյանը նշում է. Պետական իշխանության տարբեր ճյուղերի միջև անհրաժեշտ է ամրագրել լիազորությունների այնպիսի համաչափություն, որը կստիպի նրանց համագործակցել, ստեղծելով համապատասխան պայմաններ, երբ իշխանության մեկ թևը առանց մյուսի (մյուսների) դիրքորոշումը հաշվի առնելու և մյուսի (մյուսների) հետ համագործակցելու չի կարող լրիվ ծավալով և արդյունավետ կերպով իրականացնել հենց իրենց վերապահված լիազորությունները: Դժբախտաբար, այս կարևորագույն հանգամանքը անտեսել էին Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության «բարեփոխիչները»....³⁵²:

Ակնհայտ է, որ կառավարման այս ձևի պայմաններում խոսք լինել չէր կարող արդյունավետ զսպումների և հակակշիռների մասին: Ինչպես արդարացիորեն

³⁴⁹ Տե՛ս Остром В. Смысл американского федерализма М., изд. Арена, 1993:

³⁵⁰ Տե՛ս Зазнаев О.И. Дефекты форм правления стран СНГ. Индексный анализ полупрезидентских государств Европы и постсоветского пространства:

³⁵¹ Տե՛ս Ж.Д. Жангирян, նշվ. աշխ., էջ 82-83:

³⁵² Ստեփանյան Վ. Կառավարման խորհրդային ձևից դեպի կիսանախագահական հանրապետություն, Օրենք և իրականություն, 2003, N 19-20, էջ 2:

նկատում է Ա. Շ. Հարությունյանը առանց հակակշիռների ու զսպումների համակարգի իշխանությունը դառնում է կողմնակալ, իսկ հետո նաև ավտորիտար³⁵³:

Ռեալ կյանքում Հայաստանի Հանրապետության նախագահի իրավասությունները նույնիսկ ավելին են, քան դա արտացոլված է Սահմանադրությունում, քանի որ Ազգային ժողովը քաղաքականապես բավականին թույլ էր և կախյալ Հանրապետության նախագահից, ուստի չէր կարող իրական հակակշիռ լինել նրան:

³⁵³ Տե՛ս Арутюнян А. А. Конституционализм: проблемы постсоветской реальности, с. 102.

§ 2. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի սահմանադրաիրավական կարգավիճակը և լիազորությունները՝ ըստ 1995թ. հուլիսի 5-ի Սահմանադրության

1995թ. հուլիսի 5-ին ընդունվեց Հայաստանի Հանրապետության պատմության մեջ չորրորդ և անկախ Հայաստանի Հանրապետության պատմության մեջ առաջին Սահմանադրությունը:

Հայաստանի պատմության մեջ այն առաջին Սահմանադրությունն էր, որը սահմանեց Հանրապետության նախագահի սահմանադրական կարգավիճակը, լիազորությունները, ինչպես նաև փոխհարաբերությունները հանրային իշխանության այլ մարմինների և հատկապես Ազգային ժողովի հետ: Այս Սահմանադրությունն առաջինն էր նաև պառլամենտարիզմի էլեմենտներ պարունակելու տեսանկյունից: Սահմանադրական այս կարգավորումները, բնականաբար, դատարկ տեղում չէին, որ ծնվեցին: Հայաստանի Հանրապետությունը 1995թ. 4-ամյա անկախ պետություն էր և արդեն իսկ ուներ այս մարմինների կարգավիճակի, փոխհարաբերությունների սեփական փորձ, իսկ իշխանությունները՝ տեսլական, թե ինչպես պետք է դրանք լինեն:

Ըստ այդմ՝ անհրաժեշտություն կար անկախության պտուղները հաստատելու սահմանադրությամբ: Ի դեպ, նոր սահմանադրությունների ընդունման անհրաժեշտությունն ի հայտ է գալիս հասարակական-քաղաքական բնույթի այնպիսի նշանակալի իրադարձություններից հետո, ինչպիսիք են հեղափոխությունները, անկախության նվաճումը, իշխանության ձևի կամ պետական կարգի փոփոխությունները, նոր պետության կազմավորումը և այլն³⁵⁴:

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական զարգացման պատմությունն ինքնատիպ է: Պետականությունը կորցնելով մի ժամանակահատվածում, երբ ժամանակակից իմաստով սահմանադրություններն անհայտ էին, Հայաստանը հնարավորություն չի ունեցել ապրելու սահմանադրությունների զարգացման բոլոր փուլերը: Խորհրդային սահմանադրություններն էլ իրենց հերթին շեղված էին իրավական պետություններին բնորոշ սահմանադրությունների պրակտիկայից և չէին կարող հիմք

³⁵⁴ Տե՛ս Հ. Խաչատրյան, Հայաստանի Հանրապետության առաջին սահմանադրությունը: Եր., ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն, հրատ., 1997, էջ 11:

դառնալ նորանկախ պետության նոր սահմանադրության մշակման համար: Ուստի Հայաստանի Հանրապետությունը, ըստ էության, այս մարմինների կարգավիճակը, լիազորություններն ու փոխհարաբերությունները կարգավորում էր՝ ունենալով անկախ պետականության 4-5 տարվա պատմություն, պետական իշխանության կազմակերպման նույնքան փորձ, որն էլ ընթացել էր պատերազմի, շրջափակման, հետերկրաշարժյան ժամանակահատվածում: Որքանով էր այս փորձը բավարար պետության կայուն զարգացման, արդյունավետ կառավարման ձևի, իրական իրավունքների և ազատությունների սահմանման համար՝ ցույց տվեցին հետագա տարիները:

Սահմանադրության կարևորագույն խնդիրներից մեկը հիմնական իրավունքների և ազատությունների պատշաճ շրջանակի սահմանումն էր, ինչը, կարելի է ասել, որ արվեց: Սակայն ոչ պակաս կարևոր է այդ իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության և իրացման պատշաճ մեխանիզմների ամրագրումը, որտեղ առավել քան կարևորվում է Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի դերը: Հիմնական իրավունքների և ազատությունների ամենամեծ սպեկտրի սահմանումն անգամ կստվերվի, եթե պետական իշխանության կազմակերպումը հիմնված չլինի զսպումների և հակակշիռների արդյունավետ համակարգի վրա: Ցանկացած կառավարման ձևում զսպումների և հակակշիռների մեխանիզմում առանցքային նշանակություն ունեն պառլամենտի լիազորությունները:

Ազգային ժողովին վերապահված լիազորությունների շրջանակը, նրա տեղն ու դերը պետական մարմինների համակարգում էականորեն պայմանավորված էր կառավարման այն ձևով, որը դրվեց 1995թ. Սահմանադրության մեջ, այն է՝ կառավարման կիսանախագահական ձևը: Կառավարման կիսանախագահական ձևին պետություններն անցել են ինչպես Հանրապետության նախագահի, այնպես էլ պառլամենտի մեծ իշխանությունը սահմանափակելու նպատակով: Ֆրանսիայի IV Հանրապետությունից V-ին անցնելը պայմանավորված էր հենց պառլամենտի լիազորությունների սահմանափակման նպատակով: Ա. Կիմմելը Ֆրանսիական V-րդ Հանրապետությունը հիշատակում է «որպես պառլամենտի լայնածավալ իշխանազրկման շքեղ օրինակ»³⁵⁵:

³⁵⁵ St' u Kimmel Adolf, Die Nationalversammlung in der V. französischen Republik, Köln, Verlag: Heymann, Carl, 1983, p. 15:

Արդյոք «պառլամենտի լայնածավալ իշխանագրկման» երևույթն անխուսափելի պայման է կառավարման կիսանախագահական ձև ընտրած բոլոր պետությունների համար, թե՛ հնարավոր է գտնել այնպիսի կառուցակարգեր, որոնք հնարավորություն կտան կառավարման համակարգում ապահովել պառլամենտարիզմի մեծ տարրեր, ունենալ հավասարակշռված բալանս գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների միջև: Եթե Հայաստանի Հանրապետության 1995թ. Սահմանադրության մշակողներն իրենց առջև դրել էին հենց այդ խնդիրները, ապա կարելի է փաստել, որ դա ամբողջությամբ իրականացնել չհաջողվեց: Դա ակնհայտ էր հենց Սահմանադրության տեքստից, իսկ հետագա տարիների մեր սահմանադրական պրակտիկան եկավ ապացուցելու դա:

Ազգային ժողովի գործառույթն ու իրավասությունը

1995թ. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 4-րդ գլուխը սահմանում է Ազգային ժողովի կարգավիճակը, կազմակերպման ու գործունեության հիմունքները: Ազգային ժողովը ժողովրդին ներկայացնող մարմինն է. այն, բացի Հանրապետության նախագահից, միակն էր, որը ձևավորվում էր անմիջապես ժողովրդի կողմից ընդհանուր, հավասար և ուղղակի ընտրական իրավունքի հիման վրա, գաղտնի քվեարկությամբ, չորս տարով: Ազգային ժողովն օժտված էր անմիջական լեգիտիմացիայով:

Ազգային ժողովը միապալատ պառլամենտ էր, որը բաղկացած էր 131 պատգամավորներից: 1995թ. Սահմանադրությունը, ի տարբերություն 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունների, չէր սահմանում Ազգային ժողովի կարգավիճակը որպես ժողովրդի ներկայացուցչական մարմին՝ նրան առանձնացնելով բարձրագույն իշխանական մարմինների համակարգում, քանի որ ո՛չ կառավարությունը, ո՛չ էլ Հանրապետության նախագահը ներկայացուցչական չեն. նրանք ներկայացնում են միայն մեծամասնությունը: Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի հիմնական գործառույթն ամրագրված էր Սահմանադրության 62-րդ հոդվածում, համաձայն որի՝ «Հայաստանի Հանրապետությունում օրենսդիր իշխանությունն իրագործում է Ազգային ժողովը»³⁵⁶: Հայաստանի Հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ ամրագրվեց պրոֆեսիոնալ պառլամենտի սկզբունքը³⁵⁷: Սահմանադրության 65-րդ հոդվածի

³⁵⁶ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն: Եր., Մխիթար Գոշ, 1997:

³⁵⁷ Մանրամասն տե՛ս Хачатрян Г.М. Конституционный опыт, юридический аспект (О совмещении депутатского мандата). - Республика Армения, 17.03.1994թ., N 48:

համաձայն՝ պատգամավորը չէր կարող զբաղեցնել պետական այլ պաշտոն կամ կատարել վճարովի այլ աշխատանք՝ բացի գիտական, մանկավարժական և ստեղծագործական աշխատանքից:

Միջազգային պրակտիկայի վերլուծությունը վկայում է, որ օրենսդիր գործունեությունը պառլամենտի թեպետ գլխավոր, սակայն ոչ միակ գործառույթն է: Սահմանադրությունը, բացի օրենսդիր գործառույթից, Ազգային ժողովին էր վերապահում պետական որոշ մարմինների կազմավորմանը մասնակցելու գործառույթը: Դրանցից այստեղ հարկ է նշել Ազգային ժողովի մարմինների ընտրությունը (Ազգային ժողովի նախագահի և նրա տեղակալների՝ հոդված 79, Ազգային ժողովի Վերահսկիչ պալատի նախագահի՝ հոդված 83, կետ 2), կենտրոնական բանկի նախագահի և նրա տեղակալի նշանակումը Հանրապետության նախագահի առաջարկով (հոդված 83, կետ 1), սահմանադրական դատարանի անդամների և սահմանադրական դատարանի կազմից սահմանադրական դատարանի նախագահի ընտրությունը (հոդված 83, կետ 2): Դժվար չէ նկատել, որ այս մասնակցությունը բավականին սահմանափակ էր: Ազգային ժողովը որևէ մասնակցություն չունեւր գլխավոր դատախազի, անկախ հանձնաժողովների, դատավորների, մարդու իրավունքների պաշտպանի նշանակման հարցում: Նման լիազորությունների բացակայությունը և դրանք Հանրապետության նախագահին վերապահելն էլ ավելի էին բարձրացնում Հանրապետության նախագահի դերը և փոքրացնում Ազգային ժողովի դերը պետական մարմինների համակարգում: Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական հետագա փոփոխությունները կարելի է բնութագրել որպես պառլամենտի գործառույթների և իրավասության ընդլայնմանն ուղղված փոփոխություններ, երբ 2005թ. նախագահա-պառլամենտական մոդելից անցում կատարվեց պառլամենտա-նախագահական մոդելի, իսկ 2015թ.՝ պառլամենտական կառավարման ձևի:

Ազգային ժողովի այլ լիազորությունների շարքում առանձնանում են վերահսկողական լիազորությունները, պետական բյուջեի կատարման, ինչպես նաև օտարերկրյա պետությունների ու միջազգային կազմակերպությունների տրամադրած վարկերի օգտագործման վերահսկողության լիազորությունը, միջազգային պայմանագրերի վավերացումը (հոդված 81, կետ 2) և այլն: Կառավարման պառլամենտական ու կիսանախագահական ձև ունեցող պետություններում պառլամենտական վերահսկողության

ինստիտուտների շարքում առանձնանում է պառլամենտի առջև կառավարության պատասխանատվության ինստիտուտը: Սահմանադրությունը չունի դրույթ այն մասին, որ կառավարությունը քաղաքական պատասխանատվություն է կրում Ազգային ժողովի առջև, սակայն Սահմանադրության 74-րդ հոդվածի երկրորդ մասի վերլուծությունից և 84-րդ հոդվածից ուղղակիորեն բխում է այդ պատասխանատվությունը: Ազգային ժողովը պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ անվստահություն է հայտնում կառավարությանը (հոդված 84): Հարկ է նկատել, որ այս ինստիտուտի առկայությունն էական չի եղել: 1995թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո Հայաստանի Հանրապետության պետական մեխանիզմն աշխատել է այն պայմաններում, երբ Հանրապետության նախագահը գրեթե միշտ մեծամասնություն ուներ Ազգային ժողովում, որն էապես փոքրացնում էր այդ ինստիտուտի կշիռն ու դրա կիրառման հնարավորությունը: Եթե դրան հավելում ենք նաև Սահմանադրության 55-րդ հոդվածի 3-րդ կետում ամրագրված դրույթը, համաձայն որի՝ Հանրապետության նախագահը, բացի ժամանակային սահմանափակումից, որևէ այլ սահմանափակմամբ կաշկանդված չէ Ազգային ժողովի արձակման հարցում, ապա կառավարության անվստահություն հայտնելու պառլամենտի լիազորության անէականությունն առավել քան ակնառու էր դառնում:

Կառավարման պառլամենտական ու կիսանախագահական ձև ունեցող պետություններում պետական համակարգն արդյունավետ և հավասարակշռված է գործում, եթե այդ համակարգում առկա են պառլամենտական վերահսկողության արդյունավետ այլ մեխանիզմներ ևս: Կառավարությանն անվստահություն հայտնելու ինստիտուտը, բավականին ծանրակշիռ լինելով, այնուամենայնիվ, «ամենօրյա» օգտագործման համար այնքան էլ պիտանի չէ, թեպետ պետք է նաև ասել, որ կարող է բավականին մեծ լինել այս ինստիտուտի, այսպես ասած, կանխարգելիչ գործառույթը:

Ժամանակակից պառլամենտարիզմին հայտնի են նաև վերահսկողության հետևյալ ինստիտուտները.

- հարցապնդումները,
- կառավարությանը հարցեր ուղղելը,
- քննիչ հանձնաժողովների ձևավորումը,

- պետական բյուջեի կատարման հաշվետվությունը և այլն:

Հարցապնդումներն առաջ են բերում ընդհանուր քննարկումներ և բովանդակում են որոշակի սանկցիաներ: Կառավարությունը կամ կառավարության անդամը պետք է պատասխանի այդ հարցապնդմանը, որի արդյունքում պատգամավորները կարող են ծավալել քննարկումներ, որոնք կարող են ավարտվել կառավարությանը կամ դրա առանձին անդամին անվստահություն հայտնելով:

Ի տարբերություն հարցապնդումների՝ կառավարության անդամներին ուղղված պատգամավորների հարցերի առնչությամբ քննարկումներ չեն կազմակերպվում, հետևաբար, դրանց արդյունքում որևէ որոշում չի կայացվում: Հարցերի նպատակը կառավարությունից տեղեկատվություն ստանալն է և հրատապ հարցերի վրա հանրության ու կառավարության ուշադրության հրավիրումը:

Քննիչ հանձնաժողովների ինստիտուտը 1995թ. Սահմանադրությամբ ամրագրված չէր: Այն ամրագրվեց միայն 2015թ. սահմանադրական փոփոխություններով:

Սահմանադրությունը, այնուամենայնիվ, քննիչ հանձնաժողովի գործառույթներ իրականացնող ժամանակավոր հանձնաժողով ստեղծելու հնարավորություն տալիս էր: Սահմանադրության 73-րդ հոդվածի 3-րդ մասում սահմանված էր, որ ժամանակավոր հանձնաժողով կարող է ստեղծվել նաև առանձին օրենքների նախագծերի նախնական քննարկման կամ որոշակի իրադարձությունների և փաստերի մասին Ազգային ժողովին եզրակացություններ, տեղեկանքներ ներկայացնելու համար: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նման ցանկացած հանձնաժողովի «թիրախը» առաջին հերթին գործադիրը պետք է լիներ, որը, ինչպես արդեն նշվեց, գրեթե միշտ մեծամասնություն ուներ Ազգային ժողովում, իսկ նման հանձնաժողովն էլ կարող էր ստեղծվել միայն Ազգային ժողովի որոշմամբ, նման հանձնաժողովների ինստիտուտը որպես արդյունավետ վերահսկողական ինստիտուտ չգործեց: Հայտնի են ընդամենը նման հանձնաժողովներ ստեղծելու մեկ-երկու դեպքեր: Միջազգային պրակտիկայի վերլուծությունը վկայում է, որ այս ինստիտուտը պառլամենտական փոքրամասնության արդյունավետ միջոց է, երբ այն ստեղծվում է ոչ թե պառլամենտի որոշմամբ, այլ փոքրամասնության նախաձեռնությամբ՝ իրավունքի ուժով: Վերլուծելով Ազգային ժողովի վերահսկողական ինստիտուտների սպեկտրը, հարկ է նկատել, որ այն էականորեն սահմանափակված

էր: Այսպէս, սահմանափակված էր կառավարությանն անվստահություն հայտնելու ինստիտուտը, բացակայում էր քննիչ հանձնաժողովների ինստիտուտը, բացակայում էր հարցապնդման ինստիտուտը: Մշտական հանձնաժողովների վերահսկողական լիազորությունները ևս բացակայում էին:

Սահմանադրությունը մի շարք դրույթներ էր պարունակում, որոնք սահմանում էին պատգամավորների սահմանադրաիրավական կարգավիճակը: Սահմանադրությունը սահմանում էր տարիքային ցենզ Ազգային ժողովի պատգամավորի համար, այն առ այսօր կազմում է քսանհինգ տարեկանը: Սահմանվում էին նաև հնգամյա նստակեցության և քաղաքացիության ցենզեր:

Բնակության համեմատաբար բարձր ցենզի ներմուծումը և պահանջը (պատգամավորն առնվազն հինգ տարի պետք է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն ունենա) հանդիսանում էին Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցող սահմանադրական քննարկումների ամենավիճահարույց թեմաները: Սահմանադրական ընդլայնված հանձնաժողովում աշխատանքային խումբն առաջարկեց երկու դրույթներն էլ հանել, ինչն արթնացրեց ՀՀԾ-ի մի մասի և ռադիկալ փոքր կուսակցությունների ուժգին դիմակայությունը: Մինչդեռ, Լ. Տեր-Պետրոսյանն ու Բ. Արարքցյանը պատրաստ էին լայնածավալ փոխզիջումների: Վերջինս առաջարկեց սահմանել ընդամենը մեկ տարվա քաղաքացիության և նստակեցության ցենզ: Լ. Տեր-Պետրոսյանի առաջարկը՝ սահմանափակել քաղաքացիության ցենզը երեք տարով, հավաքեց ընդամենը 13 կողմ ձայն³⁵⁸: Վերջնական արդյունքում, չնայած աշխատանքային հանձնաժողովի այս դրույթները տապալելու հետագա փորձերին, հողվածը մնաց անփոփոխ:

Հաշվի առնելով հայ ժողովրդի գրեթե երկու երրորդի՝ Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս ապրելու և նրանց ներուժի պետական կառավարման համակարգում օգտագործելու անհրաժեշտությունը՝ նման սահմանափակումները, կարծում ենք, թերևս, հիմնավոր չէին: Այս սահմանափակումները մնացին նաև սահմանադրական հետագա փոփոխությունների արդյունքում: Միայն 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում նստակեցության և քաղաքացիության ցենզերը պատգամավորի համար հինգ տարուց չորսի իջեցվեցին:

³⁵⁸ Տե՛ս Սահմանադրական հանձնաժողովի նիստերի արձանագրությունը առ 20 հոկտեմբերի 1994 թվական, արձանագրություն N 65, էջ 6-7:

Հայաստանի Հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ սահմանվեց պրոֆեսիոնալ պատգամավորի ինստիտուտը: Սահմանադրության 65-րդ հոդվածի համաձայն՝ պատգամավորը պետական այլ պաշտոն զբաղեցնելու, վճարովի այլ գործունեությամբ զբաղվելու իրավունք չունի, բացառությամբ գիտական, մանկավարժական և ստեղծագործական գործունեության: Այստեղ առաջին հերթին հարկ է ընդգծել պառլամենտական մանդատի անհամատեղելիությունը կառավարական որևէ այլ պաշտոնի հետ, ինչով առաջին հերթին նպատակ է հետապնդվում պառլամենտական մանդատը հստակ տարանջատել կառավարական պաշտոնից: Ոչ պակաս կարևոր է նաև պառլամենտական մանդատի անհամատեղելիությունը պետական որևէ այլ պաշտոնի հետ: Այսպիսով, Հայաստանի առաջին պառլամենտի աշխատանքից հետևություններ էին արվել, երբ կենտրոնական ու տեղական պետական տարբեր մարմինների ղեկավարների խրոնիկ բացակայությունները խանգարում էին պառլամենտի արդյունավետ աշխատանքին: Կառավարության անդամի պաշտոնն ու պառլամենտական մանդատը խիստ տարանջատելու սկզբունքը, թերևս, չէր վիճարկվում և ամրագրվել էր դեռևս 1991թ. նոյեմբերի 19-ի՝ Պառլամենտի մասին օրենքում: Սահմանադրության 65-րդ հոդվածն արգելում էր պառլամենտական մանդատի որևէ համատեղում: Այս հոդվածի դրույթների նպատակն էր, ի տարբերություն 1995թ. մարտի 27-ի՝ Սահմանադրության մասին օրենքի, ստեղծել թվով համեմատաբար փոքր, պրոֆեսիոնալ պառլամենտ, որի պատգամավորները պետք է միայն օրենսդրի բուն գործառույթ իրականացնեն: Միակ բացառությունը գիտական, մանկավարժական և ստեղծագործական աշխատանքն էր: Հետագա տարիներին պատգամավորների գործունեության հպանցիկ վերլուծությունն անգամ ցույց տվեց, որ այս նորմը, թերևս, պահպանվեց միայն այլ պաշտոն չզբաղեցնելու մասով և լայն ծավալներով խախտվում էր ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու արգելքի մասով:

Առաջին անգամ Սահմանադրության 66-րդ հոդվածում ամրագրվեց ազատ մանդատի սկզբունքը, որը բացառում էր խորհրդային տարիներին գործող հրամայական մանդատի սկզբունքը. «Պատգամավորը կաշկանդված չէ հրամայական մանդատով և առաջնորդվում է սեփական խղճով և համոզմունքներով»: Նույն հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է պատգամավորի անձեռնմխելիությունը՝ որպես պատգամավորի գործունե-

ույթյան կարևորագույն երաշխիքներից մեկը. «Պատգամավորը չի կարող հետապնդվել և պատասխանատվության ենթարկվել իր կարգավիճակից բխող գործողությունների, այդ թվում՝ Ազգային ժողովում հայտնած կարծիքի համար, եթե այն զրպարտություն կամ վիրավորանք չէ»։ Հարկ է նկատել, որ այս անձեռնմխելիությունը բացարձակ չէր, և նույն հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ պատգամավորը կարող էր կալանավորվել, դատական կարգով վարչական կամ քրեական պատասխանատվության ենթարկվել միայն Ազգային ժողովի համաձայնությամբ։

Սահմանադրությունը կարգավորում էր Ազգային ժողովի գործունեության կարևորագույն հարաբերությունները՝ մանրամասները թողնելով Ազգային ժողովի կանոնակարգին։ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը ֆրանսիականի օրինակով սահմանափակում էր պառլամենտի մշտական հանձնաժողովների թիվը վեցով³⁵⁹։ Հոդված 73-ի 2-րդ մասում ամրագրված այս դրույթը կապված է սահմանադրական ընդլայնված հանձնաժողովի աշխատանքային խմբի հայտի հետ։ Ընդ որում, աշխատանքային խումբը սկզբից հինգ մշտական հանձնաժողով էր առաջարկել³⁶⁰։ Թեև այս դրույթը կարելի է համարել «ռացիոնալիզացված պառլամենտարիզմի» միջոց, մյուս կողմից, սակայն, կասկած չկա, որ դա, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի պատգամավորների համեմատաբար փոքր թվով (131) պայմանավորված, այնքան զգալի միջամտություն չէր պառլամենտի բուն իրավասություններին, որքան ֆրանսիական պառլամենտում³⁶¹։ Բացի այդ՝ ավելի մեծաթիվ հանձնաժողովները պետք է բարձրացնեն իրենց աշխատանքի արդյունավետությունը³⁶²։ Առանձին օրենքների նախագծերի ընթացիկ մշակման համար կարող են ստեղծվել ժամանակավոր հանձնաժողովներ (հոդված 73, մաս 3)։

³⁵⁹ 2005 թվականի սահմանադրական փոփոխություններով այն դարձվեց 12։ Այս թիվն անփոփոխ մնաց նաև 2015 թվականի փոփոխությունների ժամանակ։ 2007-2017 թվականներին Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովում գործել են հենց 12 մշտական հանձնաժողովներ։ 2017 թվականից գործում է 9 մշտական հանձնաժողով։

³⁶⁰ Տե՛ս սահմանադրական հանձնաժողովի նիստի արձանագրությունն առ 24 նոյեմբերի, 1994թ., արձանագրություն թիվ 78, էջ 6։

³⁶¹ Մշտական հանձնաժողովների թվի կտրուկ կրճատմամբ ֆրանսիական սահմանադրության ճարտարագետները նպատակ էին հետապնդում կանխել III և IV հանրապետություններում մշտական հանձնաժողովների զարգացումը դեպի «ստվերային նախարարությունների»։

³⁶² Վ. Նազարյանը մի քանի անգամ անդրադարձել է այդ հարցին՝ սահմանադրական հանձնաժողովի գեկույցում առ 2 մայիսի 1995թ., «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում՝ առ 4 մայիսի 1995թ. և «Հայք» թերթում՝ առ 13 հունիսի 1995թ.։

Հաշվի առնելով Ֆրանսիայի Սահմանադրության 40-րդ հոդվածի համեմատելի կարգավորումները՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 75-րդ հոդվածի 4-րդ մասը համեմատաբար թույլ է: Այդ հոդվածի համաձայն՝ Ազգային ժողովը պետական եկամուտը նվազեցնող կամ պետական ծախսերն ավելացնող օրենքների նախագծերը քննարկում է միայն կառավարության եզրակացությամբ և ընդունում պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ:

Այս հոդվածի տառացի մեկնաբանության պարագայում, հաշվի առնելով, որ բոլոր օրենքների նախագծերն էլ որոշակի ծախսեր են առաջացնելու (թեկուզ դրանց տպագրման ծախսը), ապա կարող էր ստացվել մի վիճակ, երբ բոլոր օրենքները կընդունվեին բացարձակ մեծամասնությամբ: 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունների 109-րդ հոդվածի 3-րդ մասում ամրագրվեց նույնաբովանդակ դրույթ, սակայն «ծախսեր և եկամուտներ» բառերից առաջ լրացվեց «էականորեն» բառը:

Հենվելով «գոլիստական հանրապետության պառլամենտարիզմի խորհրդանշի»³⁶³ «vote bloqué»-ի վրա, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 75-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում էր, որ կառավարությունն իրավունք ունի պահանջելու միայն իր կողմից ընդունված փոփոխություններով օրենքների նախագծերի քվեարկությունը: Ի տարբերություն ֆրանսիական Սահմանադրության 44-րդ հոդվածի 3-րդ մասի, որը կիրառելի է ինչպես կառավարության, այնպես էլ պառլամենտի կողմից ներկայացված օրենքների նախագծերի համար³⁶⁴, այնուամենայնիվ հայկական Սահմանադրությունը «vote bloqué» -ի կիրառումը սահմանափակում է միայն կառավարության կողմից ներկայացված օրենքների նախագծերով. հոդված 75-ի 2-րդ մասը նախատեսում էր միայն «կառավարության հեղինակային իրավունք»-ը³⁶⁵:

«Ռացիոնալիզացված պառլամենտարիզմի» ամենահզոր զենքը՝ ֆրանսիական սահմանադրության 49-րդ հոդվածի 3-րդ մասը, օրենսդրական գործընթացում ընդգրկելիս ևս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հեղինակները որոշեցին կառավարության վստահության հարցը կապել նրա կողմից ներկայացված նախագծի

³⁶³ Սահմանադրական իրավունքի ֆրանսիացի մասնագետ Պ. Ավրիլի կարծիքը, մեջք.՝ ըստ Ա. Կիմմելի (Kimmel Adolf Die Nationalversammlung in der V. französischen Republik, Köln, Verlag: Heymann, Carl, 1983,) էջ 95:

³⁶⁴ St'e Rainer Grote նշվ. աշխ., էջ 138:

³⁶⁵ Վ. Նազարյանն այդ մասին նշել է մի հարցազրույցում՝ «Հայք» թերթում առ 13 հունիսի 1995թ.:

ընդունման հետ (հոդված 75, մաս 5)³⁶⁶: Շատ ավելի կարևոր էր այս դրույթի ավելացումը, որը, ինչպես նույն հոդվածի 4-րդ մասի փոփոխությունը, Սահմանադրության նախագծում ընդգրկվեց վերջին պահին (հոդված 75-ի 6-րդ մասը սահմանափակում էր այս դրույթի կիրառումը յուրաքանչյուր նստաշրջանում երկու անգամով³⁶⁷:

Կառավարությունն իրավունք ունի կիրառելու վերը նշված միջոցներից երկուսն էլ, «vote bloqué»-ի և հոդված 75-ի 5-րդ մասում նախատեսված դեպքում և պետական բյուջեի նախագծի քննարկման և ընդունման ժամանակ (հոդված 90): Եթե պառլամենտը կառավարությանն անվստահություն է հայտնում, ապա նոր կառավարությունը պետք է քսանօրյա ժամկետում բյուջետային հայտը ներկայացնի պառլամենտ: Բյուջեի նախագիծը քննարկվում և հաստատվում է երեսուն օրվա ընթացքում՝ նույն ընթացակարգով:

Ամփոփելով կարելի է ամրագրել, որ չնայած պառլամենտի օրենսդրական սուվերենության, հատկապես օրենսդրական գործընթացի սահմանափակումներին՝ կառավարության հանդեպ պառլամենտական վերահսկողությունն առկա է, սակայն Հայաստանի Հանրապետությունում ընդունված մոդելն ուղղակիորեն հարցականի տակ էր դնում փոխադարձ զսպումների և հակակշիռների մեխանիզմները: Այս մեխանիզմները բացակայում են նախագահ-պառլամենտ հարաբերություններում: Եթե Հանրապետության նախագահը կարող է միանձնյա որոշում ընդունել Ազգային ժողովի լուծարման վերաբերյալ, ապա Ազգային ժողովը որևէ կերպ չի կարող քաղաքական պատասխանատվության ենթարկել Հանրապետության նախագահին. իմպիչմենտի ընթացակարգը վերա-

³⁶⁶ Չնչին տարբերությունն այն է, որ Ֆրանսիայի սահմանադրության 49-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ կառավարության վստահության հարցը կարող է կապվել յուրաքանչյուր տեքստի, այսինքն՝ նաև պառլամենտ ներկայացրած օրենքների նախագծերի հետ: Եթե հայկական սահմանադիրների նմանատիպ որոշումը 75-րդ հոդվածի 2-րդ մասի դեպքում գործնական շատ մեծ նշանակություն ունի, ապա այս դեպքում տարբերությունը միայն տեսական է. դժվար կլինի պատկերացնել, որ կառավարությունն իր վստահության հարցը կկապի «օտար» օրենքի նախագծի ընդունման հետ:

³⁶⁷ Հետաքրքրաշարժ եղանակով 1992թ. դեկտեմբերին Ֆրանսիայի նախագահի ձևավորած՝ Ժորժ Վեդելի գլխավորած հանձնաժողովը, որը պետք է 1958թ. սահմանադրության վերանայման առաջարկություններ մշակեր, մերժեց Ֆ. Միտերանի 1992թ. նոյեմբերի 30-ի առաջարկը, համաձայն որի՝ նրա կողմից 49-րդ հոդվածի 3-րդ մասի սխալ կիրառումը պետք է սահմանափակվեր ֆինանսական օրենքներով և օրենսդրական նախաձեռնությունների փոքր թվով՝ հիմնավորելով, որ այդ հոդվածի կիրառման ոլորտը որակական և քանակական չափանիշներով սահմանափակելով՝ կարելի է հանգեցնել վստահության հարցի մեխանիզմի "paralysie excessive"-ի: Հանձնաժողովի առաջարկը՝ կառավարության վստահության հարցը դնել միայն օրենքների նախագծերով, որոնք անհրաժեշտ են թվում կառավարական ծրագրի իրականացման համար, կարծես քանակական սահմանափակումից ավելի լավ չէ. տե՛ս Propositions pour une révision de la Constitution, 15 février 1993. Comité consultatif pour la révision de la Constitution, présidé par le doyen Georges Vedel. La Documentation Française, Փարիզ 1993թ., էջեր 12, 45-46 և 61:

քերում է միայն պետական դավաճանության կամ այլ ծանր հանցագործության դեպքերին (հոդված 57, մաս 1): Կառավարության պատասխանատվությունն Ազգային ժողովի առջև նույնպես բարդացված է, քանի որ Հանրապետության նախագահը կառավարությանն անվստահություն հայտնելու դեպքում կարող է արձակել պառլամենտը կամ կառավարության հրաժարականն ընդունելուց հետո նորից նշանակել նույն վարչապետին՝ սպառնալով պառլամենտի լուծարմամբ:

Նման մոդելն առավել վտանգավոր էր Հայաստանի Հանրապետության համար, որը չուներ ժողովրդավարության ավանդույթներ, քաղաքացիական ուժեղ հասարակություն, չգրված արգելքներ ու սկզբունքներ:

**ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԸ՝ ԸՍՏ
2005Թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ՆԱԽԱԳԱՀԱ-
ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԻՑ ԱՆՑՈՒՄ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԱ-ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ
ՄՈԴԵԼԻ)**

**§ 1. Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. սահմանադրական փոփոխություն-
ները կառավարության կազմավորման և վարչապետին ազատելու հարցերում**

Կառավարության կազմավորման հարցն այնքան կարևոր է, որ հետազոտողների մեծամասնությունը կառավարման կիսանախագահական ձևը դասակարգում է երկու խմբի՝ ելնելով այդ հարցում պառլամենտի ազդեցության աստիճանից. պառլամենտա-նախագահական և նախագահական-պառլամենտական: Եթե առաջին մոդելում պառլամենտն ունի նշանակալի ազդեցություն կառավարության ձևավորման վրա, ապա երկրորդ մոդելի բնորոշ գիծը Հանրապետության նախագահի գերակա դերն է այդ հարցում:

Անցումը պառլամենտա-նախագահական մոդելին

1995 թվականից շատ չանցած՝ Հայաստանի Հանրապետության թե՛ քաղաքական և թե՛ իրավական շրջանակներում սկսեցին խոսել Սահմանադրության փոփոխությունների անհրաժեշտության մասին: Իշխանական ճամբարից այդ մասին հրապարակայնորեն առաջինը հայտարարեց Ռ. Քոչարյանը 1998թ. նախագահական ընտրությունների քարոզարշավի ժամանակ: Ավելի ուշ այդ փոփոխությունների անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր, մասնավորապես՝ Եվրոպայի խորհրդին անդամակցելու, իշխանությունների բաժանման սկզբունքը հետևողականորեն իրացնելու, Ազգային ժողովի օրինաստեղծ գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնելու, դատական իշխանության անկախության սահմանադրաիրավական երաշխիքներն ամրապնդելու, առանձին անհատների ղեկավարման հնարավոր սխալներից կախվածությունը նվազագույնի հասցնելու հանգամանքներով³⁶⁸: 1995 թվականի Սահմանադրության գլխավոր խնդիրները պայմանավորված էին կառավարության կազմավորման և

³⁶⁸ Տե՛ս Սահմանադրական փոփոխությունները Հայաստանում (նյութերի ժողովածու): Երևան, 2005, էջեր 73, 85:

վարչապետին ազատելու Հանրապետության նախագահի գերիզոր դերակատարության հետ:

Խոսելով վարչապետի նշանակման գործընթացի մասին՝ մենք եզրակացնում ենք, որ այն տարբերակը, ըստ որի՝ Հանրապետության նախագահին իրավասու է ներկայացնել վարչապետին Ազգային ժողովին՝ ըստ էության «սեփական հայեցողությամբ», առանց հաշվի նստելու Ազգային ժողովի քաղաքական կազմի հետ, իսկ ներկայացված թեկնածուին հավանություն չտալու պարագայում կարող է արձակել Ազգային ժողովը, ոչ մի ձևով չի կարելի բացատրել հակակշիռների պարտադիր լինելիության տեսանկյունից: Առավել ևս, չի կարելի խոսել ավանդական ժողովրդավարական նորմերի մասին այն դեպքում, երբ Հանրապետության նախագահը, հենվելով միայն սեփական պատկերացումների վրա, իրավասու էր ազատել աշխատանքից վարչապետին, որը հանգեցնում էր ողջ կառավարության հրաժարականին:

2005թ. նոյեմբերի 27-ին Հայաստանի Հանրապետությունում կատարվեցին սահմանադրական լայնածավալ փոփոխություններ, որոնց արդյունքում Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևն իր հիմնական գծերով համընկավ կառավարման կիսանախագահական ձևի պառլամենտական-նախագահական մոդելին: Այդ բարեփոխման արդյունքում Հանրապետության նախագահին այլևս չունեի Ազգային ժողովը լուծարելու հայեցողական լիազորություն, իսկ կառավարության կազմավորումը և պաշտոնավարումն առավելապես կախված էր պառլամենտական մեծամասնության կամքից: Հանրապետության նախագահի սահմանադրաիրավական «ուժը» հիմնականում մնում էին նրա մեծ լիազորությունները արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության և ազգային անվտանգության հարցերում: Հանրապետության նախագահի ազդեցիկ դերը ներքին քաղաքականությունում պայմանավորված էր ոչ թե նրա սահմանադրական լիազորություններով, այլ պառլամենտական մեծամասնության լիդերը լինելու հանգամանքով: Կարելի է արձանագրել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը, 1995թ. սկզբնական, գերիզոր լիազորություններ ունեցող Հանրապետության նախագահի մոդելից անցում կատարելով պառլամենտական-նախագահական մոդելին, հիմնականում հետևել է կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող արևե-

լաեվրոպական երկրների օրինակին³⁶⁹: Այդուհանդերձ, կառավարման գործող ձևը մնում էր անկատար և պարունակում էր պոտենցիալ բազմաթիվ վտանգներ:

2005թ. սահմանադրական փոփոխություններով կառավարման ձևի հարցում տրված լուծումները միշտ չէ, որ հետևողական էին և չէին լուծում կառավարման կիսանախագահական ձևով պայմանավորված այն խնդիրը, որը գոյություն ունի ժողովրդավարական լեգիտիմություն ունեցող երկու մարմինների՝ Հանրապետության նախագահի և պառլամենտի միջև հակամարտության դեպքում: Սահմանադրությունը որևէ ինստիտուցիոնալ լուծում չէր նախատեսում այն պարագայում, երբ նորընտիր Նախագահը բախվում էր պառլամենտական հին մեծամասնության հետ, որը չէր կիսում նրա հայացքները, և հակառակը, երբ նորընտիր պառլամենտի ու Հանրապետության նախագահի քաղաքական կողմնորոշումները չէին համընկնում: **Առաջին դեպքում նորընտիր Հանրապետության նախագահը չուներ սահմանադրաիրավական որևէ լծակ՝ իրացնելու ժողովրդի կողմից ստացած մանդատը, որը պառլամենտի մանդատի նկատմամբ ավելի «թարմ» էր: Նա չէր կարող կազմավորել նոր կառավարություն առանց հաշվի նստելու պառլամենտական մեծամասնության կամքի հետ: Նա չէր կարող նաև լուծարել պառլամենտը, քանի որ Ազգային ժողովը կարող էր հեշտությամբ խուսափել Սահմանադրության 74.1-ին հոդվածում սահմանված լուծարման նախադրյալների առաջացումից:**

Իր հերթին նորընտիր Ազգային ժողովը և նրա կամքով ձևավորված կառավարությունը կարող էին բախվել մեծ բարդությունների քաղաքականության այն բնագավառներում, որոնցում Հանրապետության նախագահն ուներ սահմանադրաիրավական կարևոր և ինքնուրույն լիազորություններ: Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի մեծամասնության քաղաքական տարբեր կողմնորոշումների արդյունքում առաջացող իրավիճակը քաղաքագիտությունում և սահմանադրական իրավունքի գիտությունում հայտնի է «համակեցություն» հասկացությամբ³⁷⁰: Ֆրանսիան և արևելա-

³⁶⁹ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Վ. Պողոսյան, Հ. Թովմասյան, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծը /համառոտ պարզաբանումներ/, Երևան, 2005, էջեր 72-75:

³⁷⁰ Այս հասկացությունը գիտական առումով առաջին անգամ օգտագործել է Մ. Դյուվերթեն (տե՛ս Duverger M. Bréviaire de la Cohabitation, գիրքը, ով 1986 թ. ցույց տվեց, թե համակեցության պայմաններում ինչպես պետք է մեկնաբանվեն ու կիրառվեն կառավարման համակարգին վերաբերող սահմանադրական դրույթները:

եվրոպական որոշ երկրներ, թեև դժվարությամբ, այդուհանդերձ, կարողացան անցնել Հանրապետության նախագահի և կառավարության միջև քաղաքական լուրջ առճակատումներով ուղեկցվող այդ իրավիճակը: Հայաստանի Հանրապետության պարագայում առավել քան հարցական էր, թե արդյոք երկրում ձևավորված քաղաքական մշակույթի և ավանդույթների պայմաններում այդ առճակատումը չէր հանգեցնի ավելի ծանր հետևանքների³⁷¹:

«Համակեցության» հիմնախնդիրն արմատական որևէ լուծում չունի, քանի որ մի կողմից Հանրապետության նախագահին պառլամենտի լուծարման իրավունք վերապահելը և կառավարության ձևավորման հարցում նրա դերը բարձրացնելը կհանգեցնի 1995թ. Սահմանադրության սկզբնական տեքստում ամրագրված նախագահական գերիզոր ինստիտուտի վերականգնմանը: Մյուս կողմից՝ անգամ պառլամենտի լուծարման իրավասությունը չի փրկում իրավիճակը, քանի որ պառլամենտական նոր ընտրությունների արդյունքներով կարող է պահպանվել նախկին իրավիճակը:

2005թ. սահմանադրական փոփոխություններից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևը՝ Հանրապետության նախագահի գերակա դերակատարմամբ գործում էր առանց ինստիտուցիոնալ խոչընդոտների ոչ թե այն պատճառով, որ Հանրապետության նախագահն ուներ սահմանադրաիրավական մեծ լիազորություններ, այլ որ Ազգային ժողովում կար քաղաքական մեծամասնություն, և նա այդ մեծամասնության լիդերն էր:

Պառլամենտական-նախագահական մոդելում ամենահետևողական ձևով է արտահայտված կառավարման կիսանախագահական ձևի էությունը. դուալիստական գործադիր իշխանությունում գործադիր իշխանության փաստացի ղեկավարը նա է, ով ունի պառլամենտի մեծամասնության աջակցությունը: Որպես կիսանախագահական համակարգի բարեփոխումների հիմք՝ 2005թ. Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծն ընդունեց հենց այս մոդելը, սակայն առաջարկված կանոնակարգումները շատ դեպքերում հետևողական չէին: Կառավարման կիսանախագահական համակարգ ունեցող պետություններում, երբ պառլամենտը և Հանրապետության

³⁷¹ Վրաստանում, որի քաղաքական մշակույթն ու ավանդույթները համեմատելի են Հայաստանի Հանրապետության հետ, 2012թ. պառլամենտական ընտրություններից հետո առաջացած քաղաքական մեծ առճակատումը, թերևս, ավելի վտանգավոր կլիներ, եթե Վրաստանի նախագահի լիազորությունների ավարտման ժամկետն այդքան մոտ չլիներ:

նախագահին ընտրվում են տարբեր ընտրությունների միջոցով, և երկուսն էլ օժտված են առաջնային մանդատով, հնարավոր են ուժերի հարաբերակցության հետևյալ տարբերակները՝

ա) երբ նրանց կուսակցական պատկանելությունը համապատասխանում է,

բ) երբ նրանց կուսակցական պատկանելիությունը չի համապատասխանում:

Հարկ է նկատել, որ ուժերի հարաբերակցության այս վիճակը բնորոշ է պետական իշխանության կազմավորման նախագահական մոդելին ևս: Սակայն, ի տարբերություն վերջինիս, կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող պետությունների շարքին դասվում են միայն այն պետությունները, որտեղ նախագահը և պառլամենտն իրենց լիազորությունների սահմաններում կարող են մրցել այն հարցի շուրջ, թե ով է ձևավորելու կառավարությունը³⁷²:

Այսպիսով, վերը ներկայացված առաջին տարբերակում, երբ Հանրապետության նախագահը և պառլամենտական մեծամասնությունը ներկայացնում են քաղաքական նույն ուժը և Հանրապետության նախագահին այդ մեծամասնության առաջնորդն է, ապա կառավարության կազմավորման հարցի շուրջ մրցակցությունը ստանում է ձևական բնույթ, քանի որ Հանրապետության նախագահը, հիմնվելով իրեն աջակցող պառլամենտական մեծամասնության վրա, ըստ էության, ինքնուրույն կազմավորում է կառավարությունը:

Կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող պետություններում Հանրապետության նախագահը որպես կանոն օժտված է լինում այնպիսի լիազորություններով, որոնք նրան հնարավորություն են տալիս կառավարության կազմավորման հարցի շուրջ մրցակցության մեջ մտնելու պառլամենտի հետ, դիմադրելու «կուսակցա-կառավարական» իշխանությանը: Հանրապետության նախագահի դերն այստեղ նոմինալ չէ, ինչը, որպես կանոն, բնորոշ է կառավարման պառլամենտական ձևին:

Մյուս կողմից՝ ցանկացած կանոնակարգում, որը կառավարության կազմավորման հարցում պառլամենտական մեծամասնության դերակատարությունը դարձնում է նոմինալ, կամ որտեղ պառլամենտը չի ունենում կառավարության կազմավորման

³⁷² Մանրամասն տե՛ս Симоишвили Л. Р., Государственно-правовая модель республики со смешанной формой правления [Электронный ресурс]: Теоретический анализ: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01, М., РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной библиотеки), с. 40:

հարցում Հանրապետության նախագահի հետ մրցակցելու բավարար լիազորություններ, ինքնին պայմանավորում է այդ երկրի կառավարման համակարգի շեղումը կիսանախագահական դասական համակարգից: Քանի որ կառավարման կիսանախագահական ձևի չափանիշներից մեկը կառավարության պատասխանատվությունն է պառլամենտի առջև, ապա բնական է այն պահանջը, որ կառավարության ձևավորման հարցում պառլամենտը ունենա ավելի զգալի լիազորություններ: Պառլամենտի առջև կառավարության պատասխանատվության սկզբունքը ենթադրում է, որ կառավարությունն ի սկզբանե պետք է վայելի պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը և հրաժարական տա, եթե այդ մեծամասնությունն այլևս իրեն չի աջակցում: Հակառակը կլինի անտրամաբանական, երբ կազմավորելիս նման աջակցության պահանջը բացակայի, սակայն կառավարությունը պատասխանատվություն կրի պառլամենտի առջև: Պառլամենտի կողմից կառավարության կազմավորմանը մասնակցելու դրույթները ամրագրվեցին կառավարման կիսանախագահական համակարգը սահմանող հենց առաջին իսկ երկրներում: 1919թ. Վայմարյան սահմանադրությունը և 1958թ. Ֆրանսիայի սահմանադրությունը, որը խորհրդանշում էր անցումը Հինգերորդ Հանրապետության, ըստ էության, սահմանեցին պետական իշխանության կազմակերպման նույնական մոդել: Երկու սահմանադրություններում էլ ամրագրված է, որ առնվազն ձևական առումով կառավարությունը ձևավորվում է պառլամենտի կողմից: Ձևական առումով պառլամենտը չի մասնակցում կառավարության ձևավորմանը դրա սկզբնական փուլում, սակայն դրանից հետո պառլամենտը պետք է հաստատի կառավարության ծրագիրը, առանց որի վերջինս չի կարող իրականացնել իր լիազորությունները³⁷³:

Հայաստանի Հանրապետության 1995 թվականի Սահմանադրության մեջ առկա կարգավորումները հակասում էին այն մոտեցմանը, որ Հանրապետության նախագահը և Ազգային ժողովը մրցակցում են կառավարության ձևավորման հարցում, և որ Ազգային ժողովը պետք է կարևոր մասնակցություն ունենա կառավարության

³⁷³ Տե՛ս Վայմարյան սահմանադրության 54-րդ հոդվածը՝ Конституция Германской империи 11 августа 1919г., Конституции буржуазных стран: Великие державы и западные соседи СССР. Т. 1 - М., Л.: Изд. Соцэкгиз, 1935. с. 83-115., և Ֆրանսիայի սահմանադրության 20-րդ, 49-րդ, 50-րդ հոդվածները՝ <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/la-constitution-du-4-octobre-1958/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur.5074.html>: (11.05.2016):

կազմավորմանը: Այս խմբագրությամբ Սահմանադրությունը չէր նախատեսում Ազգային ժողովի որևէ էական մասնակցություն կառավարության կազմավորմանը և չէր ապահովում ի սկզբանե Ազգային ժողովի վստահությունը վայելող կառավարության առկայություն: Հանրապետության նախագահն իր հայեցողությամբ նշանակում էր վարչապետին, իսկ վերջինիս առաջարկությամբ՝ նախարարներին: Նոր կազմավորված կառավարությունն իր գործունեության ծրագիրն ընդամենը պետք է ներկայացներ Ազգային ժողովին, և այն համարվում էր հավանության արժանացած, եթե Ազգային ժողովը ծրագրի առնչությամբ կառավարությանն անվստահություն չէր հայտնում: Ըստ Սահմանադրության 74-րդ հոդվածի՝ ոչ թե կառավարությունն էր պարտավոր հայցել Ազգային ժողովի պատգամավորների մեծամասնության վստահության քվեն, այլ Ազգային ժողովը պետք է ապացուցեր, որ դեմ է ներկայացված ծրագրին և կառավարությանն անվստահություն հայտնելու որոշում ընդունել: Սահմանադրությունը չէր նախատեսում կառավարության կազմավորումից հետո պարտադիր քվեարկություն կառավարության գործունեության ծրագրի վերաբերյալ: Ազգային ժողովը կարող էր միայն, ինչպես ցանկացած այլ առիթով, անվստահություն հայտնել կառավարությանը (հոդված 74, մաս 2): Սակայն դա չէր կարող բավարար լինել Ազգային ժողովի կամքին համապատասխանող կառավարություն կազմավորելու համար, քանի որ Հանրապետության նախագահն ուներ Ազգային ժողովը լուծարելու հայեցողական իրավունք (հոդված 55, կետ 3): Վարչապետին նշանակելու և ազատելու Հանրապետության նախագահի հայեցողական լիազորությունները, պառլամենտի լուծարման նրա գրեթե անսահմանափակ իրավունքի առկայության պարագայում, ապահովում էին նրա՝ սահմանադրաիրավական առումով գերակա դիրքը կառավարության նկատմամբ³⁷⁴:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ սահմանադրական այս կարգավորումները գրեթե առաջին իսկ օրվանից արժանացան ոլորտի գիտնականների լուրջ քննադատությանը: Մասնավորապես՝ պրոֆեսոր Ա. Հարությունյանը «Նախագահի ինստիտուտը Հայաստանի Հանրապետությունում» աշխատությունում այս հարցի առնչությամբ նշում

³⁷⁴ Տե՛ս Վ. Պողոսյան, ՀՀ 2005 թվականի խմբագրությամբ Սահմանադրության 55. հոդվածի 3-րդ կետի մեկնաբանությունը: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ: Ընդ. խմբ. Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի: «Իրավունք», Երևան, 2010, էջ 609:

է, որ առկա է երկիշխանության վտանգ, և որ Նախագահը, ունենալով բավականին լայն լիազորություններ (այդ թվում՝ նաև կառավարության ձևավորման հարցում), չի կրում որևէ պատասխանատվություն³⁷⁵:

Հանրապետության նախագահն այս ժամանակահատվածում վարչապետի պաշտոնի համար ընտրում էր անձանց, որոնք, որպես կանոն, պատրաստ էին դառնալու Հանրապետության նախագահի հանձնարարություններ կատարողը և իրականության մեջ բավարարվելու այդ հարցերով «Նախագահի օգնականի» կարգավիճակով, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ դառնալու այն պաշտոնատար անձը, որը «ծախողումների» համար լքում է իր պաշտոնը:

Այնուամենայնիվ, չնայած 1995թ. Սահմանադրության մեջ տեղ գտած վերոհիշյալ կարգավորումներին, կարելի է պնդել, որ Հանրապետության նախագահը, իրավական առումով ունենալով բացարձակ անկախություն կառավարության կազմավորման հարցում, գործնականում քաղաքական առումով նման անկախություն չուներ: Թեև Հանրապետության նախագահն ուներ բավականին մեծ լիազորություններ՝ ընդհուպ Ազգային ժողովն արձակելու սպառնալիքի ներքո նշանակել իր համար ցանկալի վարչապետի թեկնածուին, այդուհանդերձ ռեալ քաղաքականության մեջ պառլամենտական մեծամասնության լրիվ անտեսումը կարող էր Հանրապետության նախագահի համար նաև քաղաքական լուրջ բացասական հետևանքներ առաջացնել: Թերևս հենց դրանով էր պայմանավորված, որ 1999թ. հունիսին վարչապետ նշանակվեց Վ. Սարգսյանը:

Կառավարման ձևի բնութագրման համար էական է Հանրապետության նախագահի լիազորությունների ծավալը, իսկ այդ լիազորությունների մեջ էական է ոչ միայն վարչապետ նշանակելու, այլ նաև վերջինիս ազատելու լիազորությունը: Ի տարբերություն դասական կիսանախագահական համակարգ ունեցող Ֆրանսիայի, որտեղ կառավարությունը կրկնակի պատասխանատվություն չի կրում պառլամենտի և նախագահի առջև, որտեղ Հանրապետության նախագահը չի կարող ազատել վարչապետին (նախագահը վարչապետին կարող է ազատել բացառապես վարչապետի դիմումի հիման վրա (սահմանադրության հոդված 8))³⁷⁶, Հայաստանի Հանրապետության 1995թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության համաձայն՝ կառավարու-

³⁷⁵ Տե՛ս Арутюнян А.Ш., Институт президента Республики Армения. с. 207:

³⁷⁶ Տե՛ս Ֆրանսիայի սահմանադրություն, հոդված 8:

թյունը կրում էր կրկնակի պատասխանատվություն: Սահմանադրության 84-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Ազգային ժողովը պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ անվստահություն է հայտնում կառավարությանը: Այդ իրավունքից չի կարող օգտվել ռազմական դրության ժամանակ կամ Սահմանադրության 55 հոդվածի 14 կետով նախատեսված դեպքերում», իսկ 55-րդ հոդվածի 4-րդ կետի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահը «նշանակում և ազատում է վարչապետին»³⁷⁷: Այս կանոնակարգումներն էլ ավելի էին մեծացնում վարչապետի կախվածությունը Հանրապետության նախագահից՝ նրան փաստացի դարձնելով «ավագ նախարար» գործադիր իշխանության որոշ հարցերով:

2005թ. Սահմանադրության փոփոխությունները նպատակ էին հետապնդում ունենալ հավասարակշռված կառավարման համակարգ, որի ապահովումն անհնարին էր առանց կառավարության կազմավորման և կառավարության երկակի պատասխանատվության հետ կապված իրավակարգավորումների փոփոխության: Հարկ է նաև նկատել, որ այդ փոփոխությունները 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունների համատեքստում ամենաբարդն էին: Չնայած կոալիցիայի կողմից 2004թ. օգոստոսին ներկայացված նախագծի վերաբերյալ Վենետիկի հանձնաժողովի քննադատությանը³⁷⁸ 2005թ. մայիսի 11-ին առաջին ընթերցմամբ ընդունված նախագիծը նախատեսում էր միայն, որ Հանրապետության նախագահը վարչապետին նշանակում և ազատում է՝ «խորհրդակցելով Ազգային ժողովի խմբակցությունների հետ»: Հաշվի առնելով, որ խորհրդակցելու արդյունքում խմբակցությունների կարծիքը իրավական առումով որևէ հետևանք չէին առաջացնելու, նման փոփոխությունը պետք է համարել անէական: Եվրոպայի խորհրդի կողմից սուր քննադատությունից³⁷⁹ և 2005թ. հունիսի 2-ին Վենետիկի հանձնաժողովի աշխատանքային խմբի ու Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների ներկայացուցիչների միջև հուշագիր ստորագրվելուց

³⁷⁷ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, Եր., Մխիթար Գոշ, 1997թ.:

³⁷⁸ Տե՛ս CDL-AD(2004)044-e Interim Opinion on Constitutional Reforms in the Republic of Armenia adopted by the Venice Commission at its 61st Plenary Session (Venice, 3-4 December 2004)CDL-AD (2004) 044: (15.06. 2017):

³⁷⁹ Մայիսի 27-ին ԵԽ մամլո ծառայությունը հաղորդագրություն տարածեց, որ Վենետիկի հանձնաժողովի Հայաստանի սահմանադրական փոփոխությունների աշխատանքային խումբը խորը հիասթափություն է հայտնել առաջին ընթերցմամբ ընդունված նախագծի վերաբերյալ և ընդգծել, որ այդ նախագիծն արմատական փոփոխությունների կարիք ունի:

հետո³⁸⁰ 2005թ. հունիսի 20-ի աշխատանքային նախագիծն արդեն ուղղակիորեն բացառում էր կառավարության երկակի պատասխանատվությունը. Հանրապետության նախագահին այլևս չունեի վարչապետին ազատելու լիազորություն: Շրջադարձային փոփոխություններ այս հարցում կատարվեցին 2005թ. հունիսի 23-24-ին Ստրասբուրգում տեղի ունեցած քննարկումների արդյունքում, որտեղ կառավարության կազմավորման հետ կապված ձեռք բերվեցին հետևյալ համաձայնությունները.

- Հանրապետության նախագահը վարչապետ է նշանակում այն անձին, որը վայելում է պատգամավորների մեծամասնության վստահությունը,

-Հանրապետության նախագահը չի պահպանում վարչապետին ազատելու լիազորությունը: Դա կարող է արվել միայն Ազգային ժողովի կողմից անվստահության քվեի միջոցով:

Արդյունքում, 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 74-րդ հոդվածի համաձայն՝ կառավարությունն իր կազմավորումից հետո քսանօրյա ժամկետում Ազգային ժողով է ներկայացնում իր ծրագիրը: Ի տարբերություն 1995թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության՝ 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը կառավարության ծրագրի հաստատման համար արդեն պահանջում էր քվեարկություն: Կառավարության ծրագրին Ազգային ժողովի կողմից հավանություն տալու հարցը քննարկվում է արտահերթ և քվեարկության դրվում այն ներկայացվելուց հետո հնգօրյա ժամկետում: Կառավարության ծրագրին հավանություն տալու մասին որոշումն ընդունվում է

³⁸⁰ Փաստաթղթում Վենետիկի հանձնաժողովն արձանագրեց, որ առաջին ընթերցմամբ ընդունված նախագիծը երեք հիմնական հարցերում դեռևս կարևոր թերություններ է պարունակում՝ պետական մարմինների միջև իշխանությունների հավասարակշռում, դատական մարմինների անկախություն և երևանի քաղաքապետի նշանակման կարգ: Հուշագրում Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները հանձն առան այդ հարցերում նախագիծը համահունչ դարձնել Վենետիկի հանձնաժողովի պահանջներին: Ըստ հուշագրում սահմանված ժամանակացույցի՝ Հայաստանի իշխանությունները պարտավորվում էին մինչև 2005թ. հունիսի 20-ը Վենետիկի հանձնաժողովին ներկայացնել սահմանադրական փոփոխությունների նախագծի բարեփոխված տարբերակը: 2005թ. հունիսի 23-24-ին Ստրասբուրգում տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների և Վենետիկի հանձնաժողովի աշխատանքային խմբի հանդիպումը, որի արդյունքում համաձայնություններ ձեռք բերվեցին նախագծի վիճահարույց խնդիրների լուծման սկզբունքների շուրջ: Հաստատված նոր ժամանակացույցով Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները պարտավորվեցին այդ սկզբունքներն իրացնել մինչև հուլիսի 7-ը: Ներկայացված նախագծի վերաբերյալ Վենետիկի հանձնաժողովն իր եզրակացության նախագիծը տվեց հուլիսի 21-ին՝ CDL(2005)054-e Draft Opinion on the Constitutional Reform in Armenia CDL(2005)054), [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2005\)054-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2005)054-e), որը հիմնականում դրական էր գնահատում կատարված փոփոխությունները:

Ազգային ժողովի պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ (հոդված 74): Եթե Ազգային ժողովը երկու ամսվա ընթացքում երկու անգամ անընդմեջ հավանություն չի տալիս կառավարության ծրագրին, ապա Սահմանադրության 74.1-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահը պարտավոր է արձակել Ազգային ժողովը³⁸¹:

Պետք է նկատել, որ կառավարության կազմավորման սահմանված կարգը, ընդհանուր առմամբ, տեղավորվում է կառավարման կիսանախագահական ձևի տրամաբանության մեջ: Ի տարբերություն նախորդ կարգավորումների՝ այս դեպքում կառավարության կազմավորմանը մասնակցում է ինչպես Հանրապետության նախագահը, այնպես էլ Ազգային ժողովը, սակայն այդ մասնակցության աստիճանը և կշիռը պետք է դիտարկել տարբերակված ձևով: Ինչպես վարչապետի, այնպես էլ նախարարների նշանակման լիազորությունն իրավաբանորեն պատկանում է բացառապես Հանրապետության նախագահին, սակայն նա այդ նշանակումների կատարման ժամանակ, ի տարբերություն նախորդ կարգավորումների, կաշկանդված է ինչպես իրավական, այնպես էլ քաղաքական նախապայմաններով: Վարչապետի ընտրության ժամանակ նա կաշկանդված է Ազգային ժողովում ուժերի հարաբերակցությամբ: Այս պարագայում ևս չի կարելի բացառել նաև այն տարբերակը, որ Հանրապետության նախագահը հաշվի չնստի պառլամենտական մեծամասնության հետ և վարչապետ նշանակի իր համար ընդունելի թեկնածուին: Սակայն Հանրապետության նախագահի նման վարքագիծն իր մեջ հակասահմանադրականության տարրեր կպարունակի: Վարչապետի նշանակման ժամանակ նա թե՛ իրավաբանորեն, թե՛ քաղաքական առումով պարտավոր է հաշվի նստել Ազգային ժողովում քաղաքական ուժերի դասավորության հետ և վարչապետ նշանակել Ազգային ժողովի մեծամասնության վստահությունը վայելող անձին, որի գլխավորած կառավարությունը հետագայում ի վիճակի պետք է լինի ստանալ և պահպանել Ազգային ժողովի վստահությունը:

2005թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում Հանրապետության նախագահը զրկվեց վարչապետին ազատելու հայեցողական լիազորությունից, որի արդյունքում վերացվեց կառավարության երկակի պատասխանատվությունը

³⁸¹ Տե՛ս ՀՀՊՏ 12.05.2005 /Հատուկ թողարկում/:

Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի առջև: Կառավարությունը պատասխանատու է միայն Ազգային ժողովի առջև, և որևէ պարագայում Հանրապետության նախագահը չի կարող պաշտոնանկ անել նրան: Հանրապետության նախագահը միայն կարող է վարչապետին պաշտոնանկ անելու առաջարկություն ներկայացնել, իսկ որոշում ընդունելու բացառիկ իրավասությունը պատկանում է Ազգային ժողովին (հոդված 84³⁸²): Քանի որ Հանրապետության նախագահը չունի որևէ ազդեցության լծակ Ազգային ժողովի նկատմամբ, ապա 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը ապահովում է կառավարության պատասխանատվությունը բացառապես Ազգային ժողովի առջև:

Անդրադառնալով 2005թ. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական փոփոխություններին՝ պրոֆեսոր Զազնակը նշում է. «Մինչև 2005 թվականի սահմանադրական փոփոխությունները Հայաստանն իրենից ներկայացնում էր Նախագահի գերիշխանությամբ, հավասարակշռված նախագահական համակարգ: Մասնավորապես՝ պետության ղեկավարն ինքնուրույն էր նշանակում և ազատում վարչապետին, որի կառավարությունը պետք է ունենար Ազգային ժողովի վստահությունը: Սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում Հայաստանը մոտեցավ կիսանախագահական ձևի ֆրանսիական մոդելին»³⁸³:

2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունն իրականում Հայաստանի Հանրապետության կառավարման համակարգը մոտեցրեց ֆրանսիականին, սակայն չնույնականացվեց, ֆրանսիական մոդելը դասական պառլամենտական-նախագահական մոդել չէ: Պարզ չէ նաև պրոֆեսորի օգտագործած «հավասարակշռված» հասկացությունը, քանի որ ակնհայտ էր անհավասարակշռությունը՝ հոգուտ Հանրապետության նախագահի:

Այս փոփոխություններով առկա բոլոր խնդիրները չլուծվեցին: Սահմանելով վարչապետի նշանակման չափանիշը (պատգամավորների կողմից վստահությունը վարչապետի թեկնածուի նկատմամբ) և կարևորություն տալով Ազգային ժողովում պատգամավորական տեղերի բաշխվածությանը՝ 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրու-

³⁸² Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸³ Տե՛ս Зазнаев О. И., Полупрезидентская система: политико-правовой анализ. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук., с. 70:

թյունը, բացառությամբ Ազգային ժողովի խմբակցությունների հետ խորհրդակցություններ անցկացնելու պահանջից (55-րդ հոդված, 4-րդ կետ), չսահմանեց որևէ այլ ընթացակարգ, որով Հանրապետության նախագահը պետք է որոշեր, թե ով է վայելում պատգամավորների մեծամասնության վստահությունը: Ակնհայտ է, որ եթե խորհրդակցությունների արդյունքում այս կամ այն խմբակցությունը կամ խմբակցությունների միավորումը Հանրապետության նախագահին ներկայացնում է բավարար փաստեր, որ իրենց թեկնածուն ունի պատգամավորների բացարձակ կամ հարաբերական մեծամասնության աջակցությունը, ապա Հանրապետության նախագահը սկզբունքորեն կաշկանդված է նման առաջարկով: Խնդիրը, սակայն, հենց այն է, թե ինչպես որոշել նման մեծամասնության առկայությունը. ելնել միայն տվյալ խմբակցության կամ համաձայնությունների եկած խմբակցությունների մեխանիկական մեծությունից բավարար չէ, քանի որ հնարավոր են դեպքեր, երբ խմբակցության ոչ բոլոր անդամներն են պատրաստ աջակցել վարչապետի տվյալ թեկնածուին (իսկ բոլոր պատգամավորների հետ առանձին քննարկելու ինստիտուտ չնախատեսվեց, քանի որ այն կդառնար արդեն քվեարկություն կամ ասենք՝ սոցիոլոգիական հարցում): Նման դեպքեր, որպես կանոն, կարող են ավելի հաճախ լինել հատկապես այն պարագայում, երբ կառավարությունը կազմավորվում է ոչ թե Ազգային ժողովի ընտրություններից անմիջապես հետո, այլ Ազգային ժողովի գումարման ընթացքում, երբ խմբակցության քաղաքական միասնությունը և կարգապահությունը, որպես կանոն, ավելի թույլ է:

Այսպիսով, այն բոլոր պարագաներում, երբ Ազգային ժողովում վարչապետի թեկնածուի շուրջ կա հստակ մեծամասնություն, Հանրապետության նախագահը հայեցողություն չունի: Նման պարագայում նա սկզբունքորեն պարտավոր է վարչապետ նշանակել մեծամասնության աջակցությունը վայելող թեկնածուին, եթե իրավական հիմքեր չկան առաջարկված թեկնածությունը մերժելու համար: Եթե Ազգային ժողովը տրոհված է, և հստակ մեծամասնություններ չկան, ապա Հանրապետության նախագահը կարող է օգտագործել իր քաղաքական ազդեցությունը վարչապետի ընտրության հարցում: Երկրորդ՝ ինչպես 1995թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը, այնպես էլ 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը չնախատեսեցին վարչապետի թեկնածության առաջադրում պատգամավորների

կողմից, ինչը ոչ միայն կհստակեցնեն վարչապետի նշանակման մեխանիզմը, և նրա նշանակումը կդարձնեն առավել տրամաբանական, այլև կառավարման ձևը կամ առնվազն վարչապետի նշանակումը՝ պակաս կոնֆլիկտային: Նման փոփոխությունը Հանրապետության նախագահին չէր տա հայեցողության լայն սահմաններ հատկապես այն պարագայում, երբ Ազգային ժողովում չկա բացարձակ մեծամասնություն, իսկ Ազգային ժողովին էլ չէր դնի երկընտրանքի առջև՝ հավանություն տալու իր համար ոչ այնքան ընդունելի կառավարությանը կամ գնալ նոր ընտրության: Կառավարության ու Ազգային ժողովի իրավասությունների հավասարակշռման անհրաժեշտությունից ելնելով՝ նպատակահարմար կլինեն կառավարության կազմավորման այնպիսի ընթացակարգը, որը հնարավորություն կտար ժողովրդի կողմից ուղղակիորեն ընտրված երկու մարմիններին՝ Հանրապետության նախագահին և Ազգային ժողովին հերթականությամբ առաջարկել վարչապետի թեկնածու: Եթե կառավարության կազմավորման վերջին փուլում անհնար լինի ձևավորել Ազգային ժողովի հարաբերական մեծամասնության վստահությունը վայելող կառավարություն, ապա ճգնաժամից դուրս գալու միակ միջոցը Ազգային ժողովի լուծարումն է և նոր ընտրությունների նշանակումը: Կառավարության կազմավորման այս մոտեցումն ընդունված է Լեհաստանի Սահմանադրությունում (154 և 155 հոդվածներ)³⁸⁴:

Երրորդ՝ երկու ամսվա ընթացքում երկու անգամ անընդմեջ կառավարության ծրագրին հավանություն չտալու դեպքում Ազգային ժողովի նախատեսված լուծարումը խնդիրը չի լուծում: Առաջին հայացքից կարող է ստեղծվել տպավորություն, որ Ազգային ժողովի մեծամասնությունն այլընտրանք չունի՝ կա՛մ պետք է հանդուրժի իրեն ոչ հաճո վարչապետի գոյությունը, կա՛մ պետք է գնա լուծարման: Սակայն, եթե Ազգային ժողովը նաև երկրորդ անգամ համաձայն չէ կառավարության ծրագրին, ապա կարող է լուծարումից խուսափելու համար հավանություն տալ կառավարության ծրագրին, սակայն մի փոքր անց նրան անվստահություն հայտնել: Քանի որ կառավարությանն անվստահություն հայտնելու Ազգային ժողովի իրավունքը բացարձակ է (բացառությամբ արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ), և դրա համար Ազգային

³⁸⁴ Տե՛ս http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/poland/poland-r.htm: Նման առաջարկություն արվել է նաև հեղինակի կողմից, տե՛ս Վ. Պողոսյան, Հ. Թովմասյան, Վ. Գրիգորյան, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելու նախագիծ: Եր., 2005, հոդվածներ 129-131, էջ 54-56:

ժողովը չի կարող լուծարվել, ապա այդ դեպքում անհրաժեշտ կլինի նորից սկսել կառավարության ձևավորման գործընթացը:

Հարկ է նկատել, որ Ազգային ժողովների լուծարումները կառավարման համակարգում դիտարկվում են որպես փակուղային իրավիճակներից դուրս գալու, կոնֆլիկտները լուծելու միջոց: 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններով նախատեսված մեխանիզմները դրանցից ո՛չ մեկն են, ո՛չ մյուսը: Նոր ընտրությունների ժամանակ նորից կարող է նույն մեծամասնությունը կազմավորվել, որի հետ կրկին Հանրապետության նախագահը հաշվի չնստի վարչապետ նշանակելիս:

Չորրորդ՝ 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները չնախատեսեցին այսպես կոչված «փոքրամասնության» կառավարության գոյությունը, երբ կառավարությունը վայելում է պառլամենտի միայն հարաբերական, այլ ոչ թե բացարձակ մեծամասնության աջակցությունը:

Հինգերորդ՝ չնայած Վենետիկի հանձնաժողովի դրական վերաբերմունքին՝ նախագիծն այդպես էլ չամրագրեց այսպես կոչված «կոնստրուկտիվ անվստահության» մեխանիզմը, որը կառավարության կայունության ապահովման եղանակներից մեկն է, հատկապես «փոքրամասնության կառավարության» դեպքում: «Կոնստրուկտիվ անվստահության» մեխանիզմի իմաստն այն է, որ միայն նեգատիվ մեծամասնությանը թույլ չտրվի տապալել կառավարությունը: Եթե այդ նեգատիվ մեծամասնությունը միաժամանակ պատրաստ կամ ունակ չէ ընտրել նոր վարչապետ կամ կառավարություն, ապա գործող կառավարությունը շարունակում է պաշտոնավարել:

Վեցերորդ՝ 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները հստակ չպատասխանեցին այն հարցին, թե որքանով է Հանրապետության նախագահը կաշկանդված նախարարների նշանակման ու ազատման վերաբերյալ վարչապետի առաջարկություններով: Չնայած գործնականում այս խնդիրը Հայաստանի քաղաքական համակարգում 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության գործողության ընթացքում չի ծագել, քանի որ Հանրապետության նախագահը միշտ վայելել է պառլամենտական մեծամասնության անվերապահ աջակցությունը, այդուհանդերձ, չէր կարելի բացառել նախարարների նշանակման կամ ազատման հարցում կոնֆլիկտային իրավիճակների

առաջացումը, երբ Հանրապետության նախագահը և վարչապետը պատկանեին քաղաքական տարբեր ճամբարների:

Այսպիսով՝ 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները, ըստ էության, կիսա-լուծումներ էին, որոնք բավարար չէին կառավարության ձևավորման հարցում Հանրապետության նախագահի գերակա դիրքը փոքր-ինչ մեղմելու համար: Հետագա տարիները ևս հաստատեցին, որ քաղաքական կյանքում 2005թ. սահմանադրական բարեփոխումներն էական, նկատելի որևէ փոփոխություն չմտցրին:

§ 2. Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները Հանրապետության նախագահի գործառույթների և լիազորությունների հարցերում

Կառավարման ցանկացած ձևի գլխավոր խնդիրը գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների հավասարակշռումն է, պետության գլխի, պառլամենտի և կառավարության միջև ներդաշնակ փոխհարաբերությունների հաստատումը:

Իշխանությունների հավասարակշռումը որոշիչ է այնպիսի համակարգի կառուցման համար, որում և՛ գործադիր, և՛ օրենսդիր մարմինները բավականաչափ անկախ են ու հաշվետու, պատրաստ փոխհամաձայնեցման պայմաններում որոշումներ կայացնելու և միմյանց նկատմամբ ունեն վերահսկողական փոխադարձ գործուն լիազորություններ: Անկախ այն հանգամանքից, թե այդ հավասարակշռությունը որ մարմին՝ Հանրապետության նախագահի, պառլամենտի, անգամ դատական իշխանության մարմինների օգտին է խախտվում, թե նժարը այս մարմիններից որի կողմն է թեքվում, խախտվում է պետական ողջ համակարգի արդյունավետ աշխատանքը, ինչը հղի է բացասական բազմազան հետևանքներով՝ ժողովրդավարական արժեքների նահանջով, արդյունավետության նվազմամբ, ճգնաժամերով և այլն:

Ժողովրդավարական խորը արմատներ չունեցող, ժամանակի ընթացքում սեփական առանձնահատկությունների հաշվառմամբ կառավարման համակարգ չմշակած պետությունների համար իշխանության թևերի հավասարակշռման առնչությամբ սահմանադրական ցանկացած բարեփոխման նպատակը պետք է լինի ստեղծել սահմանադրական այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք գործադիր իշխանությանը օրենսդրի վերահսկողության ներքո աշխատելու արդյունավետ հնարավորություն են տալիս, և որոնք իշխանության այս երկու թևերի գործունեությունը ենթարկում են սահմանադրական վերահսկողության³⁸⁵:

Անշուշտ, կառավարման ձևի ընտրությունը քաղաքական է: Եվրոպայի խորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովը բազմիցս արձանագրել է, որ կառավարման նախագա-

³⁸⁵ Տե՛ս Լ. Աբովյան, Իշխանության օրենսդիր և գործադիր թևերի միջև լիազորությունների հավասարակշռումը ՀՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ առաջարկող օրենքների նախագծերում: Սահմանադրական բարեփոխումները Հայաստանում /Նյութերի ժողովածու/, Եր., 2005, էջ 142:

հական, կիսանախագահական և պառլամենտական համակարգերի միջև հիմնարար ընտրությունը տվյալ պետության քաղաքական ընտրության իրավունքն է, և որ վերոհիշյալ բոլոր համակարգերն էլ հնարավոր է ներդաշնակեցնել ժողովրդավարական չափանիշներին: Սակայն բոլոր դեպքերում պառլամենտը պետք է վերահսկողական բավարար լիազորություններ ունենա գործադիր իշխանության նկատմամբ³⁸⁶:

Անդրադառնալով կառավարման ձևի ընտրությանը՝ պետք է նկատել, որ այն առավելապես քաղաքական որոշում է, որը ոչ թե լավ կամ վատ համակարգի ընտրություն է, այլ կառավարման մի այնպիսի համակարգի, որն «առավել» արդյունավետ կարող է լուծել տվյալ երկրի խնդիրները՝ հաշվի առնելով դրա պատմական, սոցիալական, քաղաքական, տնտեսական առանձնահատկությունները:

Առաջին հայացքից շատ պարզ թվացող հարցն իրականում բավականին բարդ է: Բազմաթիվ պետություններ անվերջ փնտրտուքների մեջ են, թե ինչպիսի լիազորություններով օժտեն նախագահին, պառլամենտին, կառավարությանը, որպեսզի պետական ողջ համակարգն աշխատի առանց խոչընդոտների, կառավարման համակարգում հնարավոր կոնֆլիկտներն ունենան իրավական լուծումներ:

Պրոֆեսոր Օ. Լուիսթերհանդթը, որը 1993 թվականից Հայաստանի Հանրապետությունում որպես խորհրդատու աշխատել է սահմանադրական բազմաթիվ նախագծերի վրա, անդրադառնալով 2005թ. սահմանադրական բարեփոխումների անհրաժեշտությանը, դրանց մեջ առանձնացնում էր իշխանության երեք թևերի հավասարակշռման հիմնահարցը: Նա մասնավորապես նշում էր, որ Հանրապետության նախագահի, Ազգային ժողովի և կառավարության մասին Սահմանադրության 3-5-րդ գլուխները պետք է մեկ անգամ ևս ուշադիր վերանայել և վերամշակել՝ օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների միջև հնարավորինս հավասարակշռված համակարգային պահանջներին համապատասխանող և ներքուստ առանց հակասությունների իշխանության տարաբաշխման տեսանկյունից³⁸⁷: Վերոշարադրյալից պարզ է դառնում, որ 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններն առաջին հերթին պետք է վերաբերեին Հանրա-

³⁸⁶ Տե՛ս CDL(2005)054-e Draft Opinion on the Constitutional Reform in ArmeniaSDL-AD (2004) 044108, կետ 42. Ստրասբուրգ, 6-ը դեկտեմբերի, 2004թ., կարծիք թիվ 313/2004:

[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2005\)054-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2005)054-e) (15.01.2010):

³⁸⁷ Տե՛ս Օ. Լուիսթերհանդթ, Հայեցակարգային նկատառումներ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության բարեփոխումների վերաբերյալ: Սահմանադրական բարեփոխումները Հայաստանում /Նյութերի ժողովածու/: Եր., 2005, էջ 157:

պետության նախագահի լիազորություններին, վարչապետի և կառավարության սահմանադրական կարգավիճակին, Ազգային ժողովի վերահսկողական լիազորություններին:

Անդրադառնալով 2005 թվականի սահմանադրական փոփոխություններին՝ Ա.Ա. Հարությունյանը նշում է, որ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մինչև սահմանադրական փոփոխությունները գործող մոդելի գլխավոր հատկանիշներից մեկը, Հանրապետության նախագահի օժտվածությունն էր լայնածավալ լիազորություններով՝ օրենսդիր և դատական իշխանությունների կողմից չափազանց թույլ վերահսկողության պայմաններում... Այդ մոդելի բարեփոխման հիմնական ուղղությունը պետք է հանդիսանար պետական իշխանության համակարգում Հանրապետության նախագահի և իշխանության երեք թևերի՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական, հավասարակշռվածության ապահովումը³⁸⁸:

Այս փոփոխությունները ոչ միայն պետք է պայմանավորեին իշխանության երեք ճյուղերի հավասարակշռությունը, այլև ապահովեին իշխանության առանձին ճյուղերի ներսում զսպումների և հակակշիռների բավարար մեխանիզմների ներդրումը: Այդ փոփոխությունները երկրի կառավարման համակարգը հնարավորինս պետք է զերծ պահեին նկատվող այնպիսի միտումից, երբ նախագահական իշխանությունը գերիշխում է ինչպես գործադիր իշխանության այլ մարմինների, այնպես էլ օրենսդիր ու դատական մարմինների վրա: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները, միտված լինելով լուծելու վերը նշված խնդիրները, այնուամենայնիվ, գործնականում չկարողացան ապահովել կառավարման հավասարակշռված համակարգ:

2005թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում Հանրապետության նախագահի գործառույթներն ու լիազորություններն էական փոփոխություններ չկրեցին: Սահմանադրության 49-րդ հոդվածի 1-ին մասում ուղղակիորեն սահմանվեց, որ Հանրապետության նախագահը «պետության գլուխն է»³⁸⁹, չնայած այդ դրույթը մինչև

³⁸⁸ Տե՛ս Հարությունյան Ա. Ա., «Կառավարման ձևի կատարելագործման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում» վերտառությամբ թեկնածուական ատենախոսություն, ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա, Եր., 2016, էջ 102:

³⁸⁹ Սահմանադրության փոփոխությունների կոալիցիոն ուժերի կողմից ներկայացված նախագծի սկզբնական տարբերակում նախատեսված էր, որ Հանրապետության նախագահը նաև «պետության

Սահմանադրության փոփոխությունն էլ սահմանադրական իրավունքում և պրակտիկայում անվիճելի էր:

Ակնհայտ է, որ Սահմանադրության 49-րդ հոդվածի նպատակը Հանրապետության նախագահի ինստիտուտի էության բացահայտումն է: Սակայն դրա սահմանադրական բովանդակությունը պարզելը բավական բարդ է, քանի որ այն առավելապես քաղաքական որոշակի տեսության մարմնավորումն է Սահմանադրության մեջ³⁹⁰ և այդ պատճառով էլ իրավաբանական առումով իր էությամբ այնքան էլ միանշանակ չէ³⁹¹:

Հանրապետության նախագահի իրավասությանը վերաբերող և 2005թ. Սահմանադրական փոփոխությունների վերջնական տեքստում տեղ գտած դրույթները բավականին երկար ճանապարհ են անցել: 2004թ. կառավարող կոալիցիայի կողմից Ազգային ժողով ներկայացված սահմանադրական փոփոխությունների նախագիծն ընդհանուր առմամբ ընդլայնում էր Հանրապետության նախագահի իշխանությունն ինչպես Ազգային ժողովի, այնպես էլ կառավարության նկատմամբ³⁹²: Հանրապետության նախագահի լիազորությունների ընդլայնումը չէր վրիպել Վենետիկի հանձնաժողովի ուշադրությունից. 2004թ. եզրակացությունում մասնավորապես նշված էր. «Պետության ժողովրդավարական կյանքի տեսանկյունից վտանգավոր է Հանրապետության նախագահի լիազորությունների հետագա ընդլայնումը՝ առանց Ազգային ժողովի դերը մեծացնելու մասին դրույթների ամրագրման»³⁹³:

հաջորդայնության երաշխավորն է», սակայն այդ դրույթն առաջին ընթերցմամբ ընդունված 2005թ. մայիսի 11-ի նախագծից հանվեց:

³⁹⁰ Ֆրանսիայի սահմանադրության 5-րդ հոդվածը գոլիզմի դոկտրինայի ամենացայտուն արտահայտությունն է սահմանադրությունում: Այդ հոդվածն ընդօրինակելու տեսանկյունից Հայաստանի Սահմանադրությունը մենակ չէ: Ֆրանսիայի սահմանադրության 5-րդ հոդվածը պետության գլխի գործառույթների վերաբերյալ այս կամ այն ձևափոխումներով ամրագրված է կառավարման տարբեր ձև (հիմնականում՝ կիսանախագահական) ունեցող բազմաթիվ երկրների սահմանադրություններում: Տե՛ս, օրինակ, Ռումինիա (հոդված 80), Մոլդովա (հոդված 75), Լեհաստան (հոդված 126), Խորվաթիա (հոդված 94), Պորտուգալիա (հոդված 120), Իսպանիա (հոդված 56), Սլովակիա (հոդված 101), Ուկրաինա (հոդված 102), Ռուսաստան (հոդված 80) և այլն:

³⁹¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, ընդ. խմբ. Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի, «Իրավունք», Եր., 2010, հոդված 49, էջ 562:

³⁹² Տե՛ս Վ. Պողոսյան, Առաջին ընթերցմամբ ընդունված Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծը. Դիտորդ, հ. 12 (30) 2005, էջեր 8-11, Դեյվիդ Մ. Օլսոն, Հայաստանի Սահմանադրությունը և օրենսդիր-գործադիր փոխհարաբերությունները, սահմանադրական բարեփոխումները Հայաստանում /Նյութերի ժողովածու/, Եր., 2005, էջ 132:

³⁹³ Տե՛ս CDL-AD (2004) 044, կարծիք թիվ 313/2004:

Հանրաքվեի դրվող վերջնական տեքստում մի շարք հարցեր կարգավորվեցին, սակայն Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծը հստակություն չմտցրեց Հանրապետության նախագահի կարգավիճակ-գործառույթներ-լիազորություններ հասկացությունների ծավալների բովանդակության ու դրանց փոխհարաբերության մեջ: Սահմանադրական փոփոխությունները հստակություն չմտցրին նաև այն հարցում, թե իրավական ինչ նշանակություն ունի 49-րդ հոդվածը, և թե ինչ իրավական կապ կա 49-րդ հոդվածի և 55-րդ հոդվածում շարադրված՝ Հանրապետության նախագահի լիազորությունների ցանկի միջև: 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 49-րդ հոդվածը կարող էր մեկնաբանվել իբրև Հանրապետության նախագահի օգտին ընդհանուր լրացուցիչ իրավասության նորմ: Ակնհայտ է, որ Սահմանադրության այս անորոշությունը կարող էր օգտագործվել 55-րդ հոդվածում նշված՝ Հանրապետության նախագահի լիազորությունների շրջանակներից դուրս՝ նրա լիազորությունները, հետևաբար, փաստացի իշխանությունն ավելի ընդլայնելու համար: Նման դեպքում հարցականի տակ կդրվեր իշխանությունների բաժանման սկզբունքը, քանի որ կխաթարվեր Հանրապետության նախագահի և սահմանադրական մյուս մարմինների՝ Ազգային ժողովի, կառավարության և դատարանների միջև հավասարակշռությունը: Ճիշտ կլիներ հստակ սահմանել, որ Հանրապետության նախագահի կարգավիճակի, գործառույթների սահմանումը բնավ էլ չի կարող հիմք հանդիսանալ Հանրապետության նախագահի համար՝ իրականացնելու այնպիսի լիազորություններ, որոնք նա անհրաժեշտ կհամարի իր գործառույթների արդյունավետ իրականացման համար³⁹⁴: Քանի որ Սահմանադրության 49-րդ հոդվածում ամրագրված՝ Հանրապետության նախագահի գործառույթներին վերաբերող դրույթները կարող էին նրա լիազորությունների անընդհատ ընդլայնման աղբյուր հանդիսանալ, անհրաժեշտ էր այս հոդվածում ավելացնել, որ Հանրապետության նախագահին իր ֆունկցիաներն իրականացնում է Սահմանադրությամբ և օրենքներով իրեն վերապահված լիազորությունների միջոցով: Դրանով կհստակեցվեր, որ 49-րդ հոդվածը Հանրապետության նախագահի

³⁹⁴ Հեղինակների նման առաջարկը 2005թ. մերժվեց: «Ժողովրդավարություն» հասարակական կազմակերպության պատրաստած սահմանադրական փոփոխությունների նախագծի 111-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ «Հանրապետության նախագահը սույն հոդվածում սահմանված իր գործառույթներն իրականացնում է Սահմանադրությամբ և օրենքներով իրեն վերապահված լիազորությունների միջոցով»: Տե՛ս Վ. Պողոսյան, Հ. Թովմասյան, Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 48:

պաշտոնի ընդհանուր ֆունկցիայի նկարագրությունն է, և նրան իրավունք չի տալիս ձեռնարկելու ցանկացած միջոցառում՝ 49-րդ հոդվածով իրեն տրված ֆունկցիաների իրականացման համար: Այս առումով շատ ցայտուն է Ռուսաստանի օրինակը (Ռուսաստանի Դաշնության սահմանադրության 80-րդ հոդվածի 1-2 մասերը սահմանում են նույնաբովանդակ դրույթներ)³⁹⁵, որտեղ այդ երկրի սահմանադրական դատարանի 1995թ. Չեչնիային վերաբերող որոշման մեջ³⁹⁶ Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության 80-րդ հոդվածի 2-րդ մասը մեկնաբանելիս Հանրապետության նախագահի գործառույթների ընդհանուր նկարագրությունը մեկնաբանվեց որպես լիազորման բաց նորմ: Սահմանադրական դատարանը, ըստ էության, դրանով ճանապարհ բացեց գերնախագահական կառավարման համակարգ ստեղծելու համար³⁹⁷:

Եթե Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրաիրավական պրակտիկան գնար Ռուսաստանի Դաշնության վերը նշված ճանապարհով, ապա պետք է ասել, որ նման դեպքերի համար տեղին կլինի ֆրանսիացի հայտնի իրավաբան Գ. Լավերնանի դիտարկումը, որ այդ դեպքում ավելի հեշտ է թվարկել այն լիազորությունները, որոնք Հանրապետության նախագահը չունի³⁹⁸:

2005թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում պահպանվեց Սահմանադրության 56-րդ հոդվածի շարադրանքը. «Հանրապետության նախագահը հրապարակում է հրամանագրեր և կարգադրություններ, որոնք չեն կարող հակասել Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը և օրենքներին ու ենթակա են կատարման Հանրապետության ամբողջ տարածքում»: Օրենսդրական կարգավորման բացակայության պայմաններում առանձին վերցրած այս հոդվածը Հանրապետության նախագահին թույլ է տալիս առաջնային նորմաստեղծություն իրականացնել բոլոր ոլորտներում: Նրա այս իրավասությունը, սակայն, համաձայնեցված չէր Սահմանա-

³⁹⁵ Տե՛ս Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրություն:

³⁹⁶ Տե՛ս Постановление Конституционного Суда РФ от 31 июля 1995г. N 10-П "По делу о проверке конституционности Указа Президента Российской Федерации от 30 ноября 1994 года N 2137 "О мероприятиях по восстановлению конституционной законности и правопорядка на территории Чеченской Республики)", Указа Президента Российской Федерации от 9 декабря 1994 года N 2166 "О мерах по пресечению деятельности незаконных вооруженных формирований на территории Чеченской Республики и в зоне осетино-ингушского конфликта" <http://doc.ksrf.ru/decision/KSRFDecision30248.pdf>:

³⁹⁷ Տե՛ս Օ. Լուխերիանդ, Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական փոփոխությունների 2001թ. աշնան տարբերակի վերաբերյալ փորձագիտական եզրակացություն: Սահմանադրական քարտիչությունները Հայաստանում /նյութերի ժողովածու/, Եր., 2005, էջ 210:

³⁹⁸ Տե՛ս Крютоголов М.А. Президент Французской Республики. М., изд. Наука, 1980, с. 48:

դրության 6-րդ հոդվածի 5-րդ մասում կատարված փոփոխության հետ, ըստ որի՝ նորմատիվ իրավական ակտերն ընդունվում են Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա ու դրանց իրականացումն ապահովելու նպատակով³⁹⁹: Հետևաբար, ավելորդ էր Հանրապետության նախագահի ակտերի՝ Սահմանադրությանը և օրենքներին չհակասելու մասին դրույթը, քանի որ ենթաօրենսդրական նորմատիվ բոլոր ակտերը պետք է ընդունվեին Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա և ի կատարումն դրանց: Սահմանադրության 56-րդ հոդվածը պետք է ընկալվեր ու մեկնաբանվեր 49-րդ և 55-րդ հոդվածների հետ, այսինքն՝ «ֆունկցիաների» և «լիազորությունների» սահմանազատմանը համապատասխան: Վենետիկի հանձնաժողովը 2001թ. եզրակացությունում ((CDL-INF 2001) 17, էջ 46)⁴⁰⁰ ընդգծում էր, որ 49-րդ հոդվածի ընդհանուր դրույթը, ըստ որի՝ Հանրապետության նախագահը պետք է ապահովի օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բնականոն գործունեությունը, չի կարող հիմք ընդունվել Հանրապետության նախագահի նորաստեղծ գործունեության համար: Սահմանադրության 56-րդ հոդվածի լայն մեկնաբանությունը և նրա կողմից իր իշխանության չարաշահումը կանխելու նպատակով 56-րդ հոդվածում անհրաժեշտ էր ամրագրել, որ Հանրապետության նախագահը հրամանագրեր ու կարգադրություններ է արձակում Սահմանադրությամբ և օրենքներով սահմանված իր լիազորությունների իրականացման համար:

Դեռևս 2000թ. ապրիլին, երբ Վենետիկի հանձնաժողովի հետ սկսվեցին սահմանադրական բարեփոխումների աշխատանքները, թե՛ հանձնաժողովը, թե՛ հայկական կողմն այն կարծիքին էին, որ Հանրապետության նախագահն ունի նշանակման լայն լիազորություններ (հոդված 55, մասեր 5, 8, 10, 11), և այդ գործընթացում պետք է ընդգրկել կառավարությանն ու պառլամենտին (CDL 2000) 49, էջ 3)): Հանձնաժողովը նաև նշել էր, որ քաղաքացիական ծառայողներ նշանակելու Հանրապետության նախագահի լիազորությունը կարող է սահմանափակվել միայն վարչակազմի բարձրաստիճան պաշտոնյանների նշանակմամբ, սակայն նախագծի 55-րդ հոդվածի 5-րդ կետը քայլ է կատարում հակառակ ուղղությամբ՝ քաղաքացիական ծառայողների

³⁹⁹ ՀՀՊՏ 2005.12.05 /Հատուկ թողարկում/:

⁴⁰⁰ St'u CDL-INF(2001)017-f Rapport de la Commission de Venise sur la Constitution révisée de la République d'Arménie, adopté par la Commission à sa 47e réunion plénière (Venise, 6-7 juillet 2001), 50 P. [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(2001\)017-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(2001)017-e), (15.06. 2017):

կատեգորիան փոխարինում է պետական ծառայողների շատ ավելի մեծ կատեգորիայով:

Տրամաբանական որևէ հիմնավորում չունեն մարզպետներին նշանակելու և ազատելու 1995թ. Սահմանադրությամբ սահմանված կարգի պահպանումը, ըստ որի՝ Հանրապետության նախագահը վավերացնում է մարզպետների նշանակման ու ազատման վերաբերյալ կառավարության որոշումները: Քանի որ մարզպետների հիմնական գործառույթը կառավարության տարածքային քաղաքականության իրականացումն է, իսկ Հանրապետության նախագահը կառավարության մաս չի կազմում, և ըստ Հայաստանի Հանրապետության՝ 2005 թվականի խմբագրությամբ Սահմանադրության՝ ներքին քաղաքականության հետ (որի մաս է կազմում տարածքային քաղաքականությունը) առնչություն չունի, ապա վավերացման պահանջը ոչ միայն հիմնավոր չէ, այլև ուղղակիորեն կարելի է դիտարկել որպես Հանրապետության նախագահի կողմից իրեն չվերապահված ոլորտ ներխուժելու, որպես նախագահի դիրքը ամրապնդող, սահմանադրական մարմինների շարքում այն ավելի ազդեցիկ դարձնող դրույթ:

Գործնականում հնարավոր է այնպիսի իրավիճակ, երբ Հանրապետության նախագահի ընտրություններից հետո վերջինիս ընդդիմադիր ուժը Ազգային ժողովում ձևավորի մեծամասնություն և կազմավորի կառավարություն: Կառավարություն կազմավորելուց հետո այդ ուժի տրամաբանական հաջորդ քայլն իր տարածքային քաղաքականությունը տեղերում կյանքի կոչող իրեն համախոհ մարզպետների նշանակումն է, որը, ինչպես նկատեցինք, առանց Հանրապետության նախագահի համաձայնության չի կարող լինել: Արդյունքում կարող է ստեղծվել մի իրավիճակ, երբ կառավարությունը ստիպված լինի աշխատել Հանրապետության նախագահին համախոհ և իրեն ընդդիմադիր մարզպետների հետ: Ուստի նման մոտեցումը թե՛ սահմանադրական իրավունքի, թե՛ արդյունավետ կառավարման համատեքստում ընդունելի ու հիմնավոր չէ: Եթե Հանրապետության նախագահը չվավերացնի մարզպետների նշանակման կամ ազատման վերաբերյալ կառավարության որոշումը, ապա նրա այս լիազորությունը կարող է հատկապես վտանգավոր լինել «համակեցության» պայմաններում, քանի որ նոր կառավարությունը հնարավորություն չի ունենա իրագործելու իր տարածքային քաղաքականությունը:

Իշխանության թևերի միջև հավասարակշռության ապահովման համատեքստում կարևոր առաջընթաց էր Հանրապետության նախագահի՝ գլխավոր դատախազ և Երևանի քաղաքապետ նշանակելու լիազորության վերացումը: 1995թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 55-րդ հոդվածի 9-րդ կետի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահը վարչապետի առաջարկությամբ նշանակում և ազատում է գլխավոր դատախազին: Երևանի քաղաքապետին վարչապետի ներկայացմամբ նշանակում և ազատում էր Հանրապետության նախագահը, ընդ որում՝ Երևան քաղաքն ուներ մարզի կարգավիճակ (108-րդ հոդված):

2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության համաձայն՝ գլխավոր դատախազին նշանակելու լիազորությունը փոխանցվեց Ազգային ժողովին, իսկ Հանրապետության նախագահը պահպանեց միայն Ազգային ժողովին գլխավոր դատախազի թեկնածու առաջադրելու լիազորությունը (հոդված 55, կետ 9)⁴⁰¹:

2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 108-րդ հոդվածի համաձայն՝ Երևանը դադարեց մարզի կարգավիճակ ունենալուց և ստացավ համայնքի կարգավիճակ: Երևան քաղաքում տեղական ինքնակառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ձևավորման առանձնահատկությունները սահմանվում են օրենքով: Օրենքով կարող է սահմանվել Երևանի քաղաքապետի ուղղակի կամ անուղղակի ընտրություն⁴⁰²: Երևան քաղաքի ավագանու առաջին ընտրություններն անցկացվեցին 2009թ. մայիսի 31-ին⁴⁰³:

Թեև 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները հստակեցնում են Հանրապետության նախագահի անձեռնմխելիության հարցը (հոդված 56.1)⁴⁰⁴, սակայն փոփոխությունների լուրջ բացթողումներից մեկն այն է, որ Հանրապետության նախագահի իրավական պատասխանատվության հիմքերը սահմանափակվում են միայն պետական դավաճանությամբ կամ այլ ծանր հանցագործությամբ (հոդված 57)⁴⁰⁵: Քանի որ կառավարման կիսանախագահական համակարգում Հանրապետության նախագահը քաղաքական պատասխանատվություն չի կրում, արևելաեվրոպական գրեթե բոլոր

⁴⁰¹ ՀՀՊՏ 2005.12.05 /Հատուկ թողարկում/:

⁴⁰² Նույն տեղում:

⁴⁰³ Տե՛ս <http://www.elections.am/yer2009/> (15.11.2015):

⁴⁰⁴ ՀՀՊՏ 2005.12.05 /Հատուկ թողարկում/:

⁴⁰⁵ Նույն տեղում:

սահմանադրությունները որպես Հանրապետության նախագահի պաշտոնանկության հիմք նախատեսում են նաև սահմանադրության խախտումը, որպեսզի ինչ-որ չափով մեղմվի Հանրապետության նախագահի քաղաքական մեծ իշխանության և նրա քաղաքական անպատասխանատվության միջև առկա անհամապատասխանությունը: Ուստի Հանրապետության նախագահի կողմից Սահմանադրության կոպիտ կամ դիտավորյալ խախտումը որպես պաշտոնանկության հիմք սահմանելը, հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ Սահմանադրությամբ Հանրապետության նախագահը հետևում է Սահմանադրության պահպանմանը, կլիներ տրամաբանված ու հիմնավոր:

2005թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում Հանրապետության նախագահը պաշտպանության բնագավառում ձեռք բերեց մի շարք նոր լիազորություններ: Այսպես, Հանրապետության նախագահը զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարն է (հոդված 55, կետ 12), իսկ պատերազմի ժամանակ նա կարող է նշանակել և ազատել զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարին (հոդված 55, կետ 13): Հանրապետության նախագահը համակարգում է պետական մարմինների գործունեությունը պաշտպանության բնագավառում, նշանակում և ազատում է զինված ուժերի և այլ զորքերի բարձրագույն հրամանատարական կազմը (հոդված 55, կետ 12): 81-րդ հոդվածի 3-րդ կետի համաձայն՝ Ազգային ժողովի նիստ գումարելու անհնարինության դեպքում պատերազմ հայտարարելու հարցը լուծում է Հանրապետության նախագահը:

Թեև 2005թ. Սահմանադրության փոփոխությունները սահմանադրական ամրագրում են տալիս ազգային անվտանգության խորհրդին (հոդված 55, կետ 6), սակայն այն մնում է միայն խորհրդատվական մարմին:

1995 թվականի խմբագրությամբ Սահմանադրության 111-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահին Ազգային ժողովի կողմից նախաձեռնված սահմանադրական փոփոխությունների նկատմամբ ունի 2/3 վետոյի իրավունք⁴⁰⁶: Չնայած Վենետիկի հանձնաժողովն իր 2004թ. դեկտեմբերի 6-ի եզրակացությունում քննադատության էր ենթարկել այդ դրույթը՝ այն համարելով չարդարացված, սակայն Հանրապետության նախագահի այս լիազորությունը պահպանվեց:

⁴⁰⁶ ՀՀ Սահմանադրություն, Եր., Մխիթար Գոշ, 1997թ.:

Այսպիսով, եթե փորձենք ամփոփել 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունների՝ Հանրապետության նախագահի կարգավիճակին, գործառույթներին և լիազորություններին վերաբերող դրույթների վերլուծությունը, ապա կարող ենք եզրահանգել՝

- իրարից չտարանջատվեցին Հանրապետության նախագահի գործառույթներն ու լիազորությունները,

- Հանրապետության նախագահի համար՝ որպես Սահմանադրության երաշխավորի, որևէ պատասխանատվություն չսահմանվեց Սահմանադրության կոպիտ կամ դիտավորյալ խախտման դեպքում,

- արտաքին քաղաքականության և պաշտպանության բնագավառներում չնախատեսվեց կրկնաստորագրման ինստիտուտը, ինչի հետևանքով այդ ոլորտներում կարող է վտանգվել միասնական քաղաքականության իրականացումը: Հանրապետության նախագահը պահպանեց իր իրավունքը՝ առանց կրկնաստորագրման նշանակումներ կատարելու տարբեր պաշտոններում,

- Հանրապետության նախագահը, ունենալով մարզպետներ նշանակելու և ազատելու մասին կառավարության որոշումները վավերացնելու լիազորություն, կարող է խոչընդոտել կառավարության կողմից միասնական ներքին քաղաքականության իրականացմանը:

**ՄԱՍ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱԺԱՐՎԵԼԸ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԻՍԱՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ
ՁԵՎԻՑ**

**ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ԿԻՍԱՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ՁԵՎԻ ԱՎԱՐՏԸ**

§ 1. Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի հնարավոր բարեփոխումները կառավարման կիսանախագահական ձևի շրջանակներում

2013թ. սեպտեմբերի 4-ին Հանրապետության նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց Սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով⁴⁰⁷, որի առջև Հանրապետության նախագահի կողմից դրված առաջնահերթ խնդիրներից մեկը կառավարման ձևի բարեփոխման ուղիներ և լուծումներ առաջարկելն էր: Սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողովում կառավարման ձևին վերաբերող հարցերն ամենաքննարկվածներից էին: Հանձնաժողովն իր աշխատանքների սկզբնական փուլում հիմնականում քննարկում էր կառավարման կիսանախագահական ձևի բարեփոխումների տարբերակը և կարելի է ասել, որ հեռու էր Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարման պառլամենտական ձևն ամբողջությամբ պաշտպանելու գաղափարից: Հանձնաժողովի մի քանի անդամներից բացի՝ մյուսներն առավել հակված էին բարեփոխումներ կատարելու կառավարման կիսանախագահական ձևի շրջանակներում՝ փորձելով հարթել, վերացնել այն թերությունները, որոնք մինչ այդ նկատվել էին: Հանձնաժողովը մի շարք նիստեր էր նվիրել հենց այս հիմնահարցի քննարկմանը: Առաջին փուլում հանձնաժողովը մանրակրկիտ քննարկել էր կառավարման կիսանախագահական ձևի ռիսկերը, դրանք վերացնելու հնարավորու-

⁴⁰⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության նախագահի 2013թ. սեպտեմբերի 4-ի «Հայաստանի Հանրապետության նախագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով ստեղծելու մասին» ՆՀ-207-Ն հրամանագիրը, «Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր», 2013.09.11/49(989), հոդ. 829: Տեքստը մատչելի է նաև Գերմանական միջազգային համագործակցության ընկերության (GIZ) «Հարավային Կովկասում եվրոպական չափորոշիչներին իրավական համապատասխանեցում» ծրագրի կողմից հրապարակված «Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ» գրքույկում (Երևան, 2014, էջեր 8-9):

թյունները և միայն ավելի ուշ սկսեց քննարկել կառավարման պառլամենտական համակարգին անցնելու նպատակահարմարությունը⁴⁰⁸: Հանձնաժողովի դիտարկումներն իրենց արտացոլումն են գտել 2014թ. ընդունված սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգում⁴⁰⁹:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարման կիսանախագահական ձևի հիմնական խնդիրները և դրանց շտկման հնարավոր ուղիները

Կառավարման կիսանախագահական ձևում, անկախ դրա տարատեսակներից («պառլամենտական-նախագահական», թե «նախագահական- պառլամենտական»), առկա են բազմաթիվ հիմնախնդիրներ.

ա) գործադիր իշխանության գերկենտրոնացում Նախագահի ձեռքում (երբ Հանրապետության նախագահը պառլամենտական մեծամասնության ղեկավարն է),

բ) «համակեցություն» (երբ պառլամենտում մեծամասնություն են կազմում Հանրապետության նախագահին հակադիր քաղաքական ուժերը),

գ) գործադիր իշխանության երկբևեռություն (երբ պառլամենտում քաղաքական որևէ ուժ չունի բացարձակ մեծամասնություն),

դ) Հանրապետության նախագահի քաղաքական պատասխանատվության ինստիտուտի բացակայություն (բոլոր իրավիճակներում՝ անկախ մեծամասնությունների առկայությունից կամ բացակայությունից),

ե) քաղաքական երկու ընտրությունների անհրաժեշտություն,

զ) քաղաքական աութսայդերների ընտրության վտանգ,

է) չեզոք, վերկուսակցական Հանրապետության նախագահի բացակայություն:

Սահմանադրաիրավական եղանակներով վերոնշյալ խնդիրների լուծումը շատ բարդ է, եթե ոչ՝ անհնարին:

⁴⁰⁸ Սույն առենախոսության հեղինակը և Վ. Պողոսյանը հանդիսացել են սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովում կառավարման ձևին վերաբերող հիմնախնդիրների ուսումնասիրության և հանձնաժողովին մանրամասն զեկույց ներկայացնելու պատասխանատուներ: Այդ զեկույցի հիմնական դրույթներն արտացոլված են Պողոսյան Վ., «Կառավարման ձևի էվոլյուցիան Հայաստանում. արդյունքներ և հեռանկարներ» հոդվածում, Հայկական քաղաքագիտական հանդես 2(2), 2014, էջ 69-96:

⁴⁰⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, Եր., Տիգրան մեծ, 2014, էջեր 17-66: Տեքստը մատչելի է նաև Գերմանական միջազգային համագործակցության ընկերության (GIZ) «Հարավային Կովկասում եվրոպական չափորոշիչներին իրավական համապատասխանեցում» ծրագրի կողմից հրապարակված «Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ» գրքույկում, Եր., 2014, էջ 17-66:

Ինչպես ցույց է տալիս կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող երկրների փորձը⁴¹⁰, կառավարման այդ ձևը պրակտիկայում գործում է երեք հիմնական եղանակներով, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն ներհատուկ խնդիրներ.

ա) եթե Հանրապետության նախագահը պառլամենտական մեծամասնության ղեկավարն է, ապա հնարավոր է իշխանության գերկենտրոնացում Հանրապետության նախագահի ձեռքում, (կառավարության սահմանադրական դերի նսեմացում, կառավարման կրկնորդում). արդյունքում պետական իշխանությունը գերանձնավորվում է, ինչը խոչընդոտ է դառնում իշխանությունների իրական բաժանման և հավասարակշռման համար, բացակայում է գործուն քաղաքական վերահսկողությունը գործադիր իշխանության նկատմամբ,

բ) եթե Հանրապետության նախագահը և պառլամենտական մեծամասնությունը միմյանց հակադիր են (*«համակեցություն»*), ապա քաղաքական փոխզիջումների բացակայության դեպքում հնարավոր է այնպիսի առճակատում, որը ինստիտուցիոնալ որևէ լուծում չի ունենա,

գ) եթե պառլամենտում չկա մեծամասնություն, ապա կարող է առաջանալ *գործադիր իշխանության երկբևեռություն*, որը կհանգեցնի անկայունության հատկապես այնպիսի կարևոր ոլորտներում, ինչպիսիք են արտաքին քաղաքականությունը, պաշտպանությունը և ազգային անվտանգությունը, իսկ Հանրապետության նախագահը կարող է նաև նպաստել դրան (այդ մասին է վկայում Վայմարյան Հանրապետության փորձը):

Կառավարման կիսանախագահական ձևի այս երեք տարբեր եղանակներից յուրաքանչյուրն ունի իրեն ներհատուկ խնդիրները⁴¹¹: Երբ Հանրապետության նախագահը *միաժամանակ պառլամենտական մեծամասնության ղեկավարն է, տեղի է ունենում գործադիր իշխանության գերկենտրոնացում Հանրապետության նախագահի ձեռքում*: Հանրապետության նախագահին են ենթարկվում վարչապետը, կառավարությունը և պառլամենտական մեծամասնությունն ունեցող կուսակցությունը, իսկ վարչապետի,

⁴¹⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Պոլոսյան Վ., Կառավարման ձևի էվոլյուցիան Հայաստանում. Արդյունքներ և հեռանկարներ, էջ 71-91:

⁴¹¹ Այս մասում հեղինակը հիմնվում է Վ.Պոլոսյանի և Ն.Սարգսյանի «Հայաստանի Հանրապետության 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը. համառոտ պարագաբանումներ» գրքի վրա (Երևան, 2016, էջ 87-88):

կառավարության ու պառլամենտական մեծամասնության միջոցով իրականացվում է պառլամենտի ենթակայությունը: Գործնականում առաջանում է «գերնախագահական» համակարգ:

Թեպետ 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններն ապահովեցին Հայաստանի Հանրապետության անցումը կառավարման նախագահա-պառլամենտական ձևից կառավարման պառլամենտա-նախագահական ձևի, սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ 2005 թվականից հետո էլ Հանրապետության նախագահները շարունակել են լինել պառլամենտական մեծամասնության ղեկավարը, Հայաստանի Հանրապետությունում շարունակում էր գործել «կիսանախագահական» գերիզոր ինստիտուտ, քաղաքական մենիշխանության համակարգ, Հանրապետության նախագահի ինստիտուտի էական ազդեցության տիրույթում հայտնված օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանություն, ինչպես նաև անկախ մարմիններ հանդիսացող ինստիտուտներ: Նման իրավիճակում հասարակությունն իր սպասելիքները կապում է ոչ թե երկրի սոցիալական ու տնտեսական խնդիրների համար Սահմանադրությամբ պատասխանատու կառավարության, այլ Հանրապետության նախագահի հետ: Առաջանում է ակնհայտ անհամամասնություն սահմանադրական տարբեր մարմինների լիազորությունների իրական ծավալի և դրանց քաղաքական պատասխանատվության միջև: Համակարգը գերանձնավորվում է, իսկ ժողովրդավարական երկրներում պետության ճակատագիրը չի կարող կախված լինել մեկ անձից և բացառապես նրա անձնական հատկանիշներից: Ընդ որում, ունենալով հսկայական իշխանություն, Հանրապետության նախագահն իր լիազորությունների իրականացման ժամկետում քաղաքական պատասխանատվություն չի կրում և չի կարող քաղաքական պատճառներով պաշտոնանկ արվել Ազգային ժողովի կողմից: Հայտնի իրողություն է, որ համարժեք հակակշիռներ չունենալու և համակարգային անկատարության պայմաններում սուբյեկտիվ գործոնի դերը ծայրահեղորեն մեծանում է:

Այս խնդիրը սահմանադրաիրավական արմատական լուծում չունի, քանի որ առաջին հերթին պայմանավորված է քաղաքական և ոչ թե իրավական գործոններով (պառլամենտական մեծամասնության առկայություն և դրա ենթակայություն Հանրապետության նախագահին):

Ինստիտուցիոնալ առումով խնդրի լուծմանն ուղղված ամենագործուն միջոցը կարող է լինել Հանրապետության նախագահի քաղաքական պատասխանատվության ինստիտուտի ներդրումը, սակայն դա կարող է ամբողջությամբ հարցականի տակ դնել կառավարման կիսանախագահական ձևի էությունը, միևնույն ժամանակ դժվար թե այն արդյունավետ լինի, քանի որ քաղաքական ուժերի նման համադրության պարագայում բացակայում է պառլամենտական այն մեծամասնությունը, որը կարող է անվստահություն հայտնել Հանրապետության նախագահին:

Քաղաքական առումով իրավիճակը կարող է փոփոխվել, եթե երկրի կարևորագույն քաղաքական պաշտոն դիտարկվի վարչապետի, այլ ոչ թե Հանրապետության նախագահի պաշտոնը (ինչպես արևելաեվրոպական բազմաթիվ երկրներում, որոնք որդեգրել են «պառլամենտական-նախագահական» մոդելը): Նման մոդել սահմանադրաիրավական առումով Հայաստանի Հանրապետությունում նույնպես հնարավոր էր, քանի որ Հանրապետության նախագահի լիազորություններն արդեն էականորեն կրճատվել էին 2005թ. բարեփոխումների ժամանակ: Քաղաքական այդպիսի փոփոխության պարագայում, թերևս, իմաստ չէր ունենա Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրության պահպանումը, քանի որ քաղաքականությունը որոշող հիմնական դերակատարն այլևս նա չէր լինի:

«Համակեցություն»

Եթե Հանրապետության նախագահը՝ իր սահմանադրական լիազորություններով հանդերձ, Ազգային ժողովում չունենա մեծամասնություն, ապա երկիրը կարող է հայտնվել քաղաքական առումով լարված, անկայուն, անկանխատեսելի, անգամ պայթյունավտանգ իրավիճակում: Դրան մեծապես կարող են նպաստել երկրի քաղաքական անկայուն համակարգը, աշխարհաքաղաքական իրավիճակը և դրանցով պայմանավորված, արտաքին տարաբնույթ ազդեցությունները, ներքին անհանդուրժողականությունը, արժեհամակարգային շփոթը, քրեաօլիգարխիկ շերտերի շահերը և այլն: Այսպես՝ ի՞նչ տեղի կունենա, եթե նորընտիր Հանրապետության նախագահը ստիպված լինի գործ ունենալ հին պառլամենտի հետ, որի մեծ մասը նրա քաղաքական հակառակորդն է: Ինչպե՞ս է ձևավորվելու կառավարությունը, ինչպե՞ս են Հանրապետության նախագահը և կառավարությունը համատեղ մշակելու և իրականացնելու

երկրի արտաքին, պաշտպանության ու ազգային անվտանգության քաղաքականությունը: Դե ֆակտո պատերազմական վիճակում գտնվող երկրում ինչպե՞ս է իրականացվելու բանակի օպերատիվ կառավարումը: Այս հարցերից որևէ մեկին 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը և ընդհանրապես կառավարման կիսանախագահական ձևի տեսությունը բավարար պատասխան չեն տալիս: Գործադիր իշխանության երկվությունը, եթե Հանրապետության նախագահը և կառավարությունը քաղաքական միևնույն ճամբարին չեն պատկանում, հղի է քաղաքական առճակատումների վտանգով: Դա հնարավոր է ժողովրդավարական ցանկացած երկրում, սակայն այն առավել վտանգավոր է կիսապատերազմական վիճակում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության համար, առավել ևս, որ մեր երկրի ո՛չ իրավական, ո՛չ քաղաքական մշակույթն ակնհայտորեն պատրաստ չեն նման փորձությունների:

Գործադիր իշխանության երկբևեռություն (երբ մեծամասնություն չկա)

Հայաստանի Հանրապետությունում մինչև 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունները գործող կառավարման կիսանախագահական ձևը կարող էր բարդություններ առաջացնել նաև այն դեպքում, երբ Ազգային ժողովում չկար կայուն մեծամասնություն: Նման իրավիճակում ավելի ակնառու կարող էր դրսևորվել կառավարման կիսանախագահական ձևին ներհատուկ գործադիր իշխանության երկբևեռությունը հատկապես այնպիսի կարևոր ոլորտներում, ինչպիսիք են արտաքին քաղաքականությունը, պաշտպանությունը և ազգային անվտանգությունը: Այս իրավիճակում մի կողմից՝ Հանրապետության նախագահը, մյուս կողմից՝ վարչապետը, հակադրվելով միմյանց, յուրաքանչյուրը կարող է փորձել ընդգծել իր ազդեցությունը, իր առավելությունը, իսկ Ազգային ժողովն այդ պայմաններում կարող է դառնալ կամազուրկ և թույլ մարմին՝ չկարողանալով որևէ կերպ ազդել իրավիճակի վրա: Հանրապետության նախագահը նման պայմաններում կարող է ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական դերակատարում ունենալ: Գործադիր իշխանության երկբևեռության ժամանակահատվածում (երբ մեծամասնություն չկա) կառավարության վիճակը շատ անկայուն է, քանի որ պետք է խուսաճումը պառլամենտի և Հանրապետության նախագահի միջև: Արտաքին քաղաքականության, ազգային անվտանգության և պաշտպանության բնագավառներում լիազորությունների հետ կապված անհստակությունը կարող է ավելի ակնառու լինել, քանի որ

կայուն մեծամասնության վրա չհենվող կառավարության դեպքում Հանրապետության նախագահին ավելի մեծ հակվածություն կունենա ամբողջությամբ գործադրելու իր բոլոր լիազորությունները: Հանրապետության նախագահը կարող է կառավարությանն ինչպես օժանդակել, այնպես էլ խանգարել: Հանրապետության նախագահի հնարավոր կայունացնող դերը որպես կառավարման կիսանախագահական ձևի սկզբունքային առավելություն է դիտվում պառլամենտական այն համակարգերի նկատմամբ, որտեղ չկա պառլամենտական կայուն մեծամասնություն: Սակայն միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ պառլամենտական համակարգում հստակ մեծամասնության բացակայության դեպքում կառավարությունը կարող է ավելի ինքնուրույն գործել, քանի որ այդ դեպքում պետության գլուխը չի ունենա կառավարության գործունեությանը միջամտելու անհրաժեշտ գործիքներ:

«Հաղթողն ստանում է ամեն ինչ» Հայաստանի Հանրապետությունում գործող կառավարման կիսանախագահական ձևի բացասական հաջորդ գծերից մեկն էլ կառավարման նախագահական ձևին բնորոշ «հաղթողն ստանում է ամեն ինչ» սկզբունքով գործելն է: Կառավարման կիսանախագահական ձևի պայմաններում, ի տարբերություն կառավարման պառլամենտական ձևի, նախագահական ընտրությունների ժամանակ պարտված թեկնածուն, նույնիսկ եթե հաղթողի և պարտվողի միջև ձայների տարբերությունը չնչին է, ոչինչ չի ստանում, նրա օգտին քվեարկած ընտրողների ձայները պարզապես կորչում են: Պարտված թեկնածուին փաստացի մնում է երկու բան. կա՛մ մնալ այսպես ասած «կոտրած տաշտակի առջև», կա՛մ գեներացնել հետընտրական բախումներ: Մեր երկրի քաղաքական մշակույթի պայմաններում որպես կանոն դա հանգեցնում էր հասարակական մեծ լարվածության՝ դրանից բխող բացասական բոլոր հետևանքներով: 1996, 2003, 2008, 2013 թվականների նախագահական ընտրությունների հետընտրական փուլն ուղեկցվել է բողոքի ակցիաներով, որոնցից մեկը, ցավոք, նաև զուգորդվել է մարդկային զոհերով⁴¹²:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի պարագայում բացակայում է չեզոք, վերկուսակցական Հանրապետության նախագահի ինստիտուտը: Եթե Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանության փաստացի ղեկավարն է, ապա նա չի

⁴¹² Տե՛ս Մարդու իրավունքների զեկույց (2009թ.), Հայաստան՝ https://armenia.usembassy.gov/uploads/Wj/Ao/WjAo5DN1EYYDBJzd3coi5w/hrr2009_arm.pdf (16.06. 2015):

կարող ունենալ չեզոք, վերկուսակցական արբիտրի դեր: Եթե Հանրապետության նախագահը չունի պառլամենտական մեծամասնություն, ապա նա նման դեր կարող է կատարել միայն այն դեպքում, երբ չունի պառլամենտում ներկայացված քաղաքական որևէ ուժի աջակցություն: Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրության պարագայում նման հավանականությունը բավական փոքր է: Միջազգային փորձը ևս վկայում է, որ «համակեցության» ժամանակահատվածում Հանրապետության նախագահը կատարում է ոչ թե խաղի ժողովրդավարական կանոնների երաշխավորի դեր, այլ, որպես կանոն, ստանձնում է ընդդիմության ղեկավարի դերը⁴¹³: Ինչպես ցույց է տալիս նախկին ԽՍՀՄ և արևելաեվրոպական երկրների (Լիտվա, Լեհաստան, Ռումինիա, Մոլդովա, Ուկրաինա, Վրաստան և այլն) պրակտիկան, «համակեցությունը» լուրջ փորձություն է ժողովրդավարության նվազ փորձ ունեցող պետությունների համար: Շատ բան կախված է տվյալ երկրի քաղաքական մշակույթից և գործող անձանց պատրաստականությունից՝ հարգելու սահմանադրությունն ու ժողովրդավարական խաղի կանոնները: Եզրահանգումն այն է, որ կառավարման կիսանախագահական ձևը բավարար լուծում չի տալիս ժողովրդավարական կրկնակի լեգիտիմության պատճառով առաջացող տարբեր մեծամասնությունների հակադրության խնդրին:

Նախագահի քաղաքական պատասխանատվության կառուցակարգերի բացակայությունը կառավարման կիսանախագահական ձևի ամենավտանգավոր թերություններից մեկն է: Հայտնի իրողություն է, որ դուալիստական գործադիր իշխանության ներսում քաղաքական պատասխանատվությունն անզուգաչափ է. Պրակտիկայում հաճախ գերակա դիրք ունեցող Հանրապետության նախագահը չի կրում որևէ քաղաքական պատասխանատվություն, ավելին՝ քաղաքական պրակտիկայում Հանրապետության նախագահին են վերագրվում բոլոր ձեռքբերումները, իսկ ձախողումների համար

⁴¹³ 2017թ. հունվարի 22-ին Ռումինիայի նախագահ Կլաուս Իոհանիսը միացավ կառավարության դեմ անցկացվող հանրահավաքի մասնակիցներին (տե՛ս՝ К массовым протестам в Румынии присоединился президент страны Клаус Йоханнис, <http://mignews.com.ua/politics/16392710.html> (23.01.2017): Նա Ազգային լիբերալ կուսակցության ղեկավարն է, որը պառլամենտում ունի 69 տեղ, իսկ պառլամենտում մեծամասնություն են կազմում նախագահին ընդդիմադիր սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք պառլամենտի ստորին պալատում ունեն 154 տեղ՝ [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B2%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8B_%D0%B2_%D0%A0%D1%83%D0%BC%D1%8B%D0%BD%D0%B8%D0%B8_\(2016\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B2%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8B_%D0%B2_%D0%A0%D1%83%D0%BC%D1%8B%D0%BD%D0%B8%D0%B8_(2016)) (23.01.2017):

միշտ գտնվում է պատասխանատու, որին պետք է աշխատանքից ազատել, դրանով իսկ մեղմել հանրային դժգոհությունը՝ նոր սպասումներ առաջացնելով: Իհարկե, կարելի է մտածել Հանրապետության նախագահին քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու ինստիտուտի ներդրման մասին, այն է՝ քաղաքական պատճառներով անվստահության հայտնում Հանրապետության նախագահին, սակայն նման ինստիտուտի առկայությունը կառավարման կիսանախագահական ձևի պայմաններում կխեղաթյուրի այդ համակարգի էությունը: Հանրապետության նախագահի իմպիչմենտի ընթացակարգին զուգահեռ կամ դրա փոխարեն քվադիքալաքական պատասխանատվության ներմուծումը (ինչպես Ֆրանսիայի սահմանադրության 68-րդ հոդվածի 1-ին մասում⁴¹⁴) չի կարող լիարժեք փոխարինել Հանրապետության նախագահի քաղաքական պատասխանատվության բացակայությանը:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը բնութագրվում է *քաղաքական երկու ընդդրությունների* առկայությամբ: Քանի որ կառավարության ձևավորումը կախված է պառլամենտական ընտրությունների արդյունքներից, ապա Հանրապետության նախագահին անհրաժեշտ է ունենալ պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը: Երբ երկրում քաղաքական տրամադրությունների փոփոխման արդյունքում Հանրապետության նախագահ է ընտրվում այն թեկնածուն, որը չի վայելում պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը, ապա առաջանում են երկու տեսակի խնդիրներ. ավելի թարմ մանդատ ունեցող Հանրապետության նախագահը չի կարող կազմավորել կառավարություն, ընդհատվում է այն կառավարության գործունեությունը, որը վայելում է պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը: Դրանով նսեմանում է նաև կառավարության ծրագրի դերը, որը միայն բացառիկ դեպքերում կարող է գործել հինգ տարվա համար:

Այս խնդրի հնարավոր լուծումներից են Հանրապետության նախագահի և պառլամենտի միաժամանակյա ընտրությունները (տե՛ս ստորև), նորընտիր Հանրապետության նախագահի կողմից պառլամենտի արձակման հնարավորությունը, ինչը, սակայն, չի կարող միշտ երաշխավորել Հանրապետության նախագահին աջակցող պառլամենտական մեծամասնության ձևավորումը:

⁴¹⁴ Տե՛ս Ֆրանսիայի Սահմանադրությունը:

Որպես կառավարման կիսանախագահական ձևի առավելություն հաճախ նշվում է դրա ճկունության թեզը: Խոսքը կայունության (նախագահական համակարգում ֆիքսված ժամկետով գործադիր իշխանություն) և ճկունության (պառլամենտական համակարգում գործադիր իշխանության փոփոխության հնարավորություն) զուգակցման մասին է: Կախված այն բանից, թե պառլամենտում ով ունի մեծամասնություն, քաղաքականության կրող ուժը մի դեպքում Հանրապետության նախագահն է, իսկ մյուս դեպքում՝ վարչապետը: Այսպես կոչված կառավարման «նախագահական» և «պառլամենտական» փուլերի միմյանց հաջորդումը, ըստ կիսանախագահական համակարգի ջատագովների, այդ համակարգի առավելությունն է, քանի որ այն «ճկունություն» է հաղորդում քաղաքական համակարգին: Գործնականում, սակայն, երբ վարչապետն է վայելում պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը, շատ մեծ խնդիրներ են առաջանում վարչապետ-նախագահ փոխհարաբերություններում: Նույնիսկ ժողովրդավարության այնպիսի կայուն ավանդույթներ և իրավական ու քաղաքական մշակույթ ունեցող երկրում, ինչպիսին Ֆրանսիան է, որտեղ երեք անգամ առաջացել է «համակեցության» երևույթը (1986-1988, 1991-1993, 1997-2000), դա ընթացել է բավական բարդ պայմաններում⁴¹⁵: «Համակեցության» երրորդ փորձից հետո Ֆրանսիայում կրճատվեց Հանրապետության նախագահի լիազորությունների ժամկետը և հավասարեցվեց Ազգային ժողովի լիազորությունների ժամկետին (հոդված 6⁴¹⁶), որպեսզի ընտրությունները հնարավորինս տեղի ունենան նույն տարում և դրանով հնարավորինս նվազեցվի «համակեցության» հնարավորությունը: Ինստիտուցիոնալ առումով չգտնելով «համակեցությունից» խուսափելու որևէ ողջամիտ լուծում՝ 2007թ. Ֆրանսիայի նախագահ Ն. Սարկոզիի կողմից ստեղծված սահմանադրական բարեփոխումների կոմիտեն, որը գլխավորում էր նախկին վարչապետ Է. Բալլադյուրը, առաջարկեց հոգուտ Հանրապետության նախագահի ընդհանրապես վերացնել գործադիր իշխանության դուալիզմը: Ըստ այդ կոմիտեի առաջարկի՝ Հանրապետության նախագահը պետք է որոշեր երկրի քաղաքականությունը, իսկ կառավարությունն այն իրագործեր: Այդ առաջարկը, որը մերժվեց Սարկոզիի կողմից, ըստ էության կվերացներ կառավարման կիսանախագահական ձևը, քանի որ այդ դեպքում

⁴¹⁵ Տե՛ս Маклаков В.В., Конституции зарубежных государств, с. 49-50:

⁴¹⁶ Տե՛ս Ֆրանսիայի Սահմանադրություն:

կառավարությունը կդառնար Հանրապետության նախագահի կողմից մշակվող քաղաքականության սոսկ իրագործողը⁴¹⁷:

Կառավարման կիսանախագահական ձևը «ճկուն» է այն առումով, որ Հանրապետության նախագահն ունի գործողությունների շատ ավելի մեծ ազատություն, քան պառլամենտական համակարգում՝ վարչապետը: Հանրապետության նախագահը վարչապետներին փոփոխելու միջոցով կարող է ավելի ճկուն արձագանքել փոփոխված քաղաքական իրավիճակին: Սակայն դա, որպես կանոն, կատարվում է ժողովրդավարական կառավարման և կառավարությունների անկայունության հաշվին:

Կիսանախագահական համակարգի օգտին բերվող հաջորդ փաստարկը ուժեղ նախագահի ինստիտուտի ապահովումն է: 1995թ. Հայաստանի Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունն ընդունելիս «ուժեղ նախագահի» անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր Լեոնային Ղարաբաղի հիմնախնդրով, տնտեսական խոր ճգնաժամով, կուսակցական համակարգի չկայացվածությամբ և այլն: Կառավարման կիսանախագահական ձևի ընդունման հիմնական նպատակը Հանրապետության նախագահի ուժեղ իշխանության ապահովումն էր: «Ուժեղ նախագահ» նշանակում էր, առաջին հերթին, Հանրապետության նախագահի կողմից պառլամենտն արձակելու հայեցողական իրավունք, վարչապետին նշանակելու ու ազատելու իրավունք, այսինքն՝ Հանրապետության նախագահի գերակայություն օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների նկատմամբ:

2005թ. սահմանադրական բարեփոխումներից հետո Հանրապետության նախագահի դիրքի ուժեղ կամ թույլ լինելը պրակտիկայում առաջին հերթին պայմանավորված է ոչ թե նրա սահմանադրական լիազորությունների ծավալով, այլ Ազգային ժողովում նրան աջակցող քաղաքական *մեծամասնության* առկայությամբ կամ բացակայությամբ: Կարող ենք պնդել, որ 2005 թվականի փոփոխություններով

⁴¹⁷ St'u Ballardur E., Une Ve République plus démocratique - Comité de réflexion et de proposition sur la modernisation et le rééquilibrage des institutions de la Ve République France. Présidence de la République Editeur: La Documentation française: Fayard, 2007, p. 10 // <http://www.ladocumentationfrancaise.fr/var/storage/rapports-publics/074000697.pdf> (17.07.2016).

Սահմանադրության մեջ երաշխավորված չեն թե՛ ուժեղ Հանրապետության նախագահի ինստիտուտը, թե՛ գործադիր իշխանության կայունությունը⁴¹⁸:

Հաշվի առնելով վերոշարադրյալը՝ հարց է առաջնում, թե արդյոք հնարավոր էր Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ ամրագրել կառավարման կիսանախագահական ձևի այնպիսի տարբերակ, որի պարագայում վերոնշյալ թերությունները կվերանային, վերոնշյալ իրավիճակները կբացառվեին:

Այսպես, «համակեցության» իրավիճակը, որը բարդագույն ժամանակ է անգամ քաղաքական բարձր մշակույթ ու ժողովրդավարական խորը արմատներ ունեցող պետությունների համար, կառավարման կիսանախագահական ձևի որոշակի մոդեռնիզացման պարագայում կարելի է փոքրացնել, սակայն բնավ հնարավոր չէ վերացնել: Նման իրավիճակի առաջացման հավանականությունը կարող է փոքրանալ, եթե Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի ընտրություններն անցկացվեն միաժամանակ, կամ դրանց միջև ընկած ժամանակահատվածը փոքր լինի: Սակայն նման ընտրական ցիկլն անհնար է մշտապես պահպանել, քանի որ նախագահական ու պառլամենտական արտահերթ ընտրությունները կառավարման կիսանախագահական համակարգում իսպառ բացառելը հնարավոր չէ, և կան այդ մեխանիզմի կիրառման պարտադրված իրավիճակներ (լուծարում, Հանրապետության նախագահի մահ, հրաժարական, պաշտոնանկություն և այլն):

Մյուս կողմից՝ Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի ընտրությունները միաժամանակ անցկացնելու պարագայում բավականին մեծ է հավանականությունը, որ նույն ուժը կհաղթի և՛ նախագահական, և՛ պառլամենտական ընտրություններում, որի ժամանակ առավել ակնառու կդառնան կառավարման կիսանախագահական ձևի մյուս խոշոր արատները՝ իշխանության գերկենտրոնացումը նախագահի ձեռքում, որը միևնույն ժամանակ քաղաքական որևէ պատասխանատվություն չի կրում իր գործունեության համար: Այսպես՝ Ֆրանսիայում 2000-2001թթ. սահմա-

⁴¹⁸ Եվրոպական կիսանախագահական երկրների քաղաքական պրակտիկան ցույց է տալիս, որ բացառությամբ Ֆրանսիայի, բոլոր երկրներում առաջնային դեր են կատարում կառավարությունները՝ վարչապետի գլխավորությամբ: Նույնիսկ արտաքին քաղաքականության ոլորտում, որտեղ նախագահի լիազորությունները մեծ են նաև սահմանադրական իրավունքի տեսանկյունից, ԵՄ անդամ երկրներում վճռորոշ դերը, որպես կանոն, պատկանում է վարչապետին: Բացի Ֆրանսիայից ու Լիտվայից՝ ԵՄ-ի և Եվրոպայի խորհրդի գազաթնաժողովներում մնացած բոլոր երկրները ներկայացված են կառավարությունների ղեկավարների մակարդակով:

նադրական բարեփոխումները (Հանրապետության նախագահի լիազորությունների ժամկետի կրճատումն ու հավասարեցումը Ազգային ժողովի լիազորությունների ժամկետին, ինչպես նաև նախագահական ընտրությունների անցկացումը պառլամենտական ընտրություններից առաջ) է՛լ ավելի են մեծացրել Հանրապետության նախագահի դերակատարությունը կառավարման համակարգում:

«Համակեցության» ժամանակ (երբ մեծամասնությունները հակադիր են) առճակատում է առաջանում, եթե Հանրապետության նախագահը փորձում է գերակա դիրք ունենալ գործադիր իշխանությունում: Առճակատումը կարող է ավելի խորանալ հատկապես այն պայմաններում, երբ բացակայում է Հանրապետության նախագահի և կառավարության սահմանադրաիրավական լիազորությունների հստակ սահմանազատումը մասնավորապես արտաքին քաղաքականության, ազգային անվտանգության և պաշտպանության բնագավառներում: Այս խնդիրը ևս սահմանադրաիրավական արմատական լուծում չունի, քանի որ առաջին հերթին պայմանավորված է քաղաքական մշակույթով, ոչ թե զուտ իրավական գործոններով:

Սակայն նույնիսկ այն պարագայում, երբ ընտրությունները հանգեցնեն քաղաքական մեծամասնությունների համընկնմանը, այնուամենայնիվ կարևոր բոլոր խնդիրները չեն լուծվի, քանի որ եթե գործադիր իշխանության ներսում գերակա լինի Հանրապետության նախագահի դիրքը, ապա կառաջանան նույն խնդիրները, ինչ վերը նշվածները, եթե գործադիր իշխանության ներսում գերակա լինի վարչապետի դիրքը, ապա ուղղակի ընտրված Հանրապետության նախագահը երկրորդական դեր կկատարի: Բարդ կլինեն նաև արտաքին քաղաքականության, ազգային անվտանգության և պաշտպանության բնագավառներում նախագահի ու կառավարության լիազորությունների հստակ սահմանազատումը և իրականացումը:

«Համակեցության» խնդրի արմատական լուծումն անցումն է կառավարման կա՛մ նախագահական, կա՛մ պառլամենտական ձևին:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարման կիսանախագահական ձևի բարեփոխումը կարող էր ընթանալ գործադիր իշխանության բնագավառում Հանրապետության նախագահի և կառավարության միջև (հատկապես արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության և ազգային անվտանգության բնագավառներում) կոնկրետ լի-

ազորությունների սահմանադրաիրավական ավելի հստակ սահմանազատման ճանապարհով: Նման փոփոխությունները թեև կարևոր են, բայց գործնականում քիչ բան կփոխեն, եթե գործադիր իշխանության ներսում, այնուհանդերձ, լինի դոմինանտ ֆիգուր (դա լինի Հանրապետության նախագահը թե վարչապետը): Այսինքն՝ այս հարցում էականը ոչ այնքան սահմանադրական կարգավորումներն են, որքան քաղաքական ուժերի փաստացի փոխդասավորվածությունը, որը Սահմանադրությամբ չի կանխորոշվում: Քաղաքական «աութսայդերների» ընտրության հավանականությունը կառավարման կիսանախագահական ձևի պայմաններում ավելի մեծ է, քան պառլամենտական համակարգում, ինչը կարող է հանգեցնել լուրջ հետևանքների: Հանրապետության այն նախագահները, որոնք քաղաքական կուսակցությունների հետ քիչ են կապված, հակված են վարելու ամբոխահաճո քաղաքականություն: Քաղաքական «աութսայդերների» խնդիրը կարելի էր փորձել լուծել Հանրապետության նախագահի թեկնածուներին ներկայացվող պահանջները խստացնելով (օրինակ՝ առաջադրում միայն պառլամենտական խմբակցությունների կողմից), բայց դա կառաջացներ մեկ այլ թերություն՝ կաղճատվեր Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրության գաղափարը⁴¹⁹:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի թերությունների ամբողջական լուծումներ չկան նաև այն երկրների (Լեհաստան, Ռումինիա, Խորվաթիա, Ուկրաինա և այլն) սահմանադրություններում, որոնք ընդունել են կառավարման այդ ձևը և հետագայում փորձել դա կատարելագործել: Արևելաեվրոպական կիսանախագահական երկրները ներկայումս որդեգրել են կառավարման «պառլամենտական-նախագահական» մոդելը: Դրանց փորձը վկայում է, որ ի տարբերություն Ֆրանսիայի՝ գործադիր իշխանության փաստացի ղեկավարը վարչապետն է, այլ ոչ թե նախագահը (ինչպես և դա նախատեսում, ենթադրում է սահմանադրությունը): Այս պետություններում կառավարման ձևը փաստացի գործում է կառավարման պառլամենտական համակարգի նման, սակայն Հանրապետության նախագահի դերակատարությունը սովորաբար ավելի մեծ է, քան «մաքուր» պառլամենտական երկրներում, որը և ժամանակ առ ժամանակ խնդիրներ է առաջացնում:

⁴¹⁹ Տե՛ս Սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի դրույթները և դրանց իրացման հիմնական ուղղությունները Հայաստանի Հանրապետությունում (Գ. Դանիելյանի ընդհանուր խմբագրությամբ), Եր., Հայրապետ հրատ., 2015, էջ 152-153:

Այս նկատառումներով էր պայմանավորված, որ սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողովն իր կողմից ընդունված սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգում արձանագրեց, որ կառավարման կիսանախագահական ձևի ցանկացած տարատեսակի պարագայում հնարավոր չէ տալ բոլոր խնդիրների համալիր լուծում, մասնավորապես՝ հետևյալ պատճառներով.

- Հանրապետության նախագահի ու Ազգային ժողովի ոչ միաժամանակյա ընտրությունների պարագայում առաջնային մանդատ ունեցող երկու ինստիտուտները հայտնվում են հանրային վստահության տարբեր մակարդակներում, և պառլամենտում Հանրապետության նախագահին հարող մեծամասնության բացակայության պայմաններում ու իրավամտաժողովության ներկա դրսևորումների համատեքստում էապես մեծանում է քաղաքական ճգնաժամի ու առճակատման վտանգը,

- Ազգային ժողովում Հանրապետության նախագահի բացարձակ մեծամասնության առկայության և ներպառլամենտական հակակշիռների բացակայության պայմաններում մեծանում է քաղաքական մենիշխանության վտանգը,

- Հանրապետության նախագահի գործառույթների ու լիազորությունների միջև ապահովված չէ անհրաժեշտ համամասնականություն,

- առկա է անհստակություն գործադիր իշխանության գործառութային դերի, իրավասության և պատասխանատվության միջև⁴²⁰:

Ամփոփելով կարող ենք արձանագրել, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարման կիսանախագահական ձևի և ընդհանրապես կառավարման կիսանախագահական ձևի արատները կառավարման կիսանախագահական ձևի շրջանակներում հնարավոր չէ լուծել առանց դրա էության խեղաթյուրման:

⁴²⁰ Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, էջ 43-44:

§ 2. Հայաստանի Հանրապետության անցումը կառավարման պառլամենտական ձևին

Նախորդ պարագրաֆում կատարված եզրահանգման էությունն այն էր, որ կառավարման կիսանախագահական համակարգի թերությունները համակարգային են, էական, և որ այն հնարավոր չէ լիարժեքորեն բարեփոխել. կառավարման կիսանախագահական ձևի շրջանակներում դրանք անլուծելի են, կամ լուծումներն այնպիսին են, որ կխաթարեն այդ համակարգի էությունը:

Նման եզրահանգումից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարման նոր ձևի ընտրությունը դարձավ օրակարգային: Ընտրության հնարավորությունը բնավ այնքան էլ մեծ չէր. եթե բացառվում էր կառավարման կիսանախագահական ձևը (իր որևէ տարատեսակով), ապա ընտրությունը կարող էր կատարվել կառավարման նախագահական ու պառլամենտական ձևերի միջև: Կառավարման նախագահական ձևն իրավական ու քաղաքական հանրության կողմից գրեթե չքննարկվեց⁴²¹: Թեպետ պետք է նկատել, որ Սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողովը Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարման նախագահական ձև սահմանելու առաջարկություն ստացել է⁴²²: Մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետությունն անկախության տարիներին քայլ առ քայլ սահմանադրական կարգավորումներով հեռացել է կառավարման նախագահական ձևից: Սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողովը, արձանագրելով Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. Սահմանադրական փոփոխություններով սահմանված կառավարման ձևի հիմնական թերությունները և այն խնդիրները, որոնք պետության քաղաքական կյանքում կարող են առաջանալ, եկավ այն եզրահանգման, որ կառավարման գործող համակարգի պայմաններում առաջադրվող հայեցակարգային մոտեցումների շրջանակներում կատարվելիք հնարավոր փոփոխությունները լիարժեք չեն կարող լուծել առկա մի շարք խնդիրներ, մաս-

⁴²¹ Կառավարման նախագահական ձևի հիմնական թերություններին մանրամասնորեն անդրադարձ է կատարվել աշխատության 1-ին մասի 1-ին գլխի 3-րդ պարագրաֆում:

⁴²² Կառավարման նախագահական ձևին անցնելու առաջարկություն կատարվել է ԱԻՄ կուսակցության նախագահ Պ. Հայրիկյանի կողմից, տե՛ս ԱԻՄ հայտարարությունը՝ <http://www.hayrikyan.com/index.php/%D5%B5%D5%A1%D5%B5%D5%BF%D5%A1%D6%80%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%AB%D6%82%D5%B6%D5%B6%D5%A5%D6%80/414-2014-04-16-08-33-57>, (13.07.2016):

նավորապես՝ չի երաշխավորվում գործադիր իշխանության համակարգային ամբողջականությունը, չի կարող հաղթահարվել քաղաքական մենիշխանությունը, պետական իշխանության գերանձնավորումը, համակեցության առաջացումը և այլն⁴²³:

Կառավարման կիսանախագահական ձևով պայմանավորված խնդիրների լուծումն առավել արդյունավետ կարող է լինել կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում: Ուստի արդեն իսկ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգում առաջարկվեց կառավարման կիսանախագահական ձևից անցում կատարել կառավարման պառլամենտական ձևին⁴²⁴: Հայեցակարգում Հանձնաժողովը կատարեց հետևյալ եզրահանգումը՝ երկրի քաղաքական ուժերի միջև անհրաժեշտ քաղաքական փոխհամաձայնության պարագայում նշված խնդիրների համարժեք լուծումներ կարող են գտնվել կառավարման պառլամենտական համակարգի ներդրման պայմաններում, ինչն առավելապես քաղաքական ընտրության խնդիր է⁴²⁵:

Տ. Թորոսյանը, անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետության կառավարման պառլամենտական ձևին անցնելուն, մասնավորապես նշում է. «Կառավարման պառլամենտական ձևին անցումը հնարավորություն կտա խուսափել նման կոնֆլիկտային իրավիճակներից, քանի որ նախագահի մանդատը փոխվում է (նոր պայմաններում նա կընտրվի պառլամենտի կողմից), իսկ նրա լիազորությունները սահմանափակված են արարողակարգային և սահմանադրության պահպանմանը հետևելու լիազորություններով»⁴²⁶:

Կառավարման պառլամենտական ձևին անցումը, բնականաբար, ուներ իր բարդությունները: Այն սկզբունքային մոտեցումը, որ կառավարման այդ ձևն առավել քան ժողովրդավարական է, և որ այն երաշխավորում է սահմանադրական երեք մարմինների միջև իշխանությունների գործառութային ավելի հստակ բաժանումը, միանշանակ չէր ընդունվում: Ոմանց մոտ այն նույնականացվում էր խորհրդային պառլամենտական

⁴²³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ» գրքույկ, էջ 47-48:

⁴²⁴ Մանրամասն տե՛ս Վ. Պողոսյան, Ն. Սարգսյան, Հայաստանի Հանրապետության 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը. համառոտ պարզաբանումներ, Եր., 2016, էջ 48-52:

⁴²⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ» գրքույկ, էջ 48:

⁴²⁶ Տե՛ս Торосян Т. С., Перспективы и вызовы перехода Армении к системе парламентского правления. Сравнительное конституционное обозрение, N 4 (113), 2016, с. 30:

տիպի պետության հետ և դրանից եզրահանգում արվում, որ երկրի կարևոր բոլոր հարցերը կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում պիտի լուծվեն 131 պատգամավորով:

Պետք է նաև նշել, որ կառավարման պառլամենտական ձևը արդյունավետ է գործում զարգացած և նշանակալիորեն ինքնակարգավորվող տնտեսությամբ և երկրորդ՝ կայուն քաղաքական կառուցվածքով ու կայացած կուսակցություններ ունեցող պետություններում:

Որպես գլխավոր խնդիր շարունակում էր մնալ հավասարակշռված, վերահսկելի ու պատասխանատու իշխանություն ունենալու խնդիրը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Գ. Հարությունյանը. Առաջին սահմանադրությունների ի հայտ գալու հետ միաժամանակ սահմանադրական ճարտարապետության հիմնարար խնդիրը եղել ու մնում է պետական իշխանության գործառության թափանցան ու հաշվեկշռվածության ապահովումը⁴²⁷:

Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի հեղինակների համար պարզ էր, որ կառավարման պառլամենտական ձևի համար անհրաժեշտ է համապատասխան քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական նախապայմանների առկայություն: Իսկ դրանց բացակայության դեպքում պառլամենտական կառավարման ձևի ներմուծումը հղի է քաղաքական համակարգի ապակայունացման տարբեր դրսևորումներով:

Նախագծի հեղինակների համար հստակ էր, որ ապագա պառլամենտական կառավարման հիմքում պետք է դրված լինեն առանցքային նշանակություն ունեցող հետևյալ դրույթները. Ազգային ժողովը՝ որպես օրենսդիր իշխանություն, կձևավորի կառավարություն, վերահսկողություն կիրականացնի գործադիր իշխանության բարձրագույն մարմնի՝ կառավարության նկատմամբ, գործադիր իշխանությունը կլինի միասնական ու կղեկավարվի կառավարության կողմից, Հանրապետության նախագահը կհետևի օրենսդրի և գործադրի կողմից Սահմանադրությամբ ամրագրված կանոնների պահպանմանը, *դատարանները հաշվեքույր կլինեն միայն օրենքի առջև և անկախաբար կիրականացնեն արդարադատությունը*: Կառավարման պառլամենտական ձևին անցնելու դեպքում առավել քան կարևորվում էր հատկապես

⁴²⁷ Տե՛ս Հարությունյան Գ. Սահմանադրական մշտադիտարկում, Եր., Նժար հրատ., 2016, էջ 111:

կառավարության կայունության, պառլամենտի վերահսկողական լիազորությունների, պառլամենտական փոքրամասնությունների, ինչպես նաև Հանրապետության նախագահի գործառույթների լիազորությունների և ընտրության կարգի հետ կապված հարաբերությունների ճիշտ կարգավորումը: Կառավարման պառլամենտական ձևի հիմնական կարգավորումները հայտնի էին, սակայն դա բավարար չէր:

2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 4-6-րդ գլուխները նախատեսում են ժողովրդավարության և իրավական պետության պահանջներին համահունչ ժամանակակից պառլամենտական համակարգ, որը հստակորեն իրականացնում է Ազգային ժողովի ու կառավարության միջև իշխանությունների գործառութային բաժանում: Փոփոխված Սահմանադրությունն ամրագրում է Ազգային ժողովի առանցքային դերակատարությունը հասարակության քաղաքական կամքի ձևավորման հարցում, միաժամանակ՝ անհրաժեշտ ինքնուրույնություն ընձեռելով կառավարությանը երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության մշակման և իրականացման հարցերում: Սահմանադրությունը նախատեսում է օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների միջև համագործակցության կառուցակարգեր, որոնք նպատակ են հետապնդում խուսափել ինստիտուցիոնալ հակամարտություններից: Սահմանադրությունը համարժեք լուծումներ է տալիս կառավարության կայունության, պառլամենտի վերահսկողական լիազորությունների, պառլամենտական փոքրամասնությունների, ինչպես նաև Հանրապետության նախագահի լիազորությունների և ընտրության կարգի հիմնախնդիրներին:

2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությամբ գործադիր իշխանության համար պատասխանատու է բացառապես կառավարությունը՝ Ազգային ժողովի վերահսկողության ներքո: Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանության իրականացման հետ անմիջական որևէ կապ չունի և իրականացնում է պառլամենտական համակարգին բնորոշ գործառույթներ, որոնք հիմնականում արարողակարգային և խորհրդանշական բնույթի են: Բացի այդ՝ նա հետևում է Սահմանադրության դրույթների պահպանմանը և դրանով նպաստում հասարակական կյանքում սահմանադրական արժեքների իրացմանն ու արմատավորմանը:

Ինչպես և բնորոշ է կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող պետություններին, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը ևս առանցքային

դերակատարում է վերապահում վարչապետին: Պետական մարմինների համակարգում, չնայած այն հանգամանքին, որ պահպանված է Սահմանադրության նախորդ խմբագրություններում տեղ գտած այն դրույթը, համաձայն որի՝ Հանրապետության նախագահը պետության գլուխն է (2005թ. սահմանադրական փոփոխությունների հոդված 49, մաս 1⁴²⁸, 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունների հոդված 123⁴²⁹) վարչապետի դիրքը շատ ավելի ուժեղ է, քան Հանրապետության նախագահինը: Կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող պետություններում վարչապետն իշխող կուսակցության ղեկավարն է այն դեպքում, երբ կառավարման նախագահական ու կիսանախագահական ձև ունեցող պետություններում իշխող կուսակցության ղեկավարը առավելապես ձգտում է դառնալ Հանրապետության նախագահ:

Ունենալով նման առանցքային դեր՝ այնուամենայնիվ այն էականորեն տարբերվում է կառավարման կիսանախագահական ձևում Հանրապետության նախագահից: Վարչապետը, ի տարբերություն կառավարման կիսանախագահական ձևի Հանրապետության նախագահի, ամբողջ գործադիր իշխանության ղեկավարն է, մշտապես գտնվում է պառլամենտական վերահսկողության ներքո: Փոփոխված Սահմանադրությամբ վարչապետը կարող է փոփոխվել քաղաքական դրդապատճառներով, իսկ կառավարման կիսանախագահական ձևի պայմաններում Հանրապետության նախագահը՝ ոչ:

Հարկ է նկատել, որ 2015թ. դեկտեմբերի 6-ին ընդունված Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունները մեխանիկական արտատպում չի կատարել կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող որևէ պետության սահմանադրությունից: Կառավարման պառլամենտական դասական ձևի համեմատ՝ 2015թ. փոփոխությունները մի շարք, անգամ էական տարբերություններ ու նորամուծություններ են պարունակում, որոնք բխում են Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական, պատմական առանձնահատկություններից, պայմանավորված են քաղաքական մշակույթով և նպատակ են հետապնդում ապահովելու արդյունավետ ու հավասարակշռված պետական համակարգ, կառավարությունների կայունություն, քաղաքական հանդուրժողականություն: Ստորև անդրադարձ կատարենք սահմանադրական բարե-

⁴²⁸ ՀՀՊՏ 2005.12.05/ Հատուկ թողարկում:

⁴²⁹ ՀՀՊՏ 2015.12.21/ Հատուկ թողարկում:

փոխումների արդյունքում ներդրված կառավարման պառլամենտական ձևի մի շարք առանձնահատկություններին⁴³⁰:

Կայուն մեծամասնության հիմնախնդիրը

Կառավարության կայունության ապահովմանն ուղղված կարևորագույն կարգավորումները վերաբերում են Ազգային ժողովի ընտրական համակարգին: Մինչ այս կատարված սահմանադրական փոփոխություններն Ազգային ժողովի ընտրական համակարգին երբևէ սահմանադրական կարգավորումներ չեն տրվել: Հաշվի առնելով կայունության հիմնախնդիրը, Սահմանադրության 89-րդ հոդվածի 3-րդ մասում ամրագրված դրույթի համաձայն, Ազգային ժողովի ընտրական համակարգը պետք է երաշխավորի պառլամենտական կայուն մեծամասնություն: Կառավարման ձևերը, որտեղ կառավարության ճակատագիրը կախված է պառլամենտից, կարող են արդյունավետ գործել, եթե կառավարությունը հենվում է պառլամենտի համեմատաբար կայուն քաղաքական ուժերի աջակցության վրա: Այսպես, օրինակ, կառավարման կիսանախագահական ձևի պայմաններում Հանրապետության նախագահը, մեծամասնություն չունենալով պառլամենտում, չի կարող արդյունավետ կառավարում իրականացնել: Եթե պառլամենտում կայուն մեծամասնություն չկա, կառավարությունները հաճախ կարող են փոխվել: Արդյունքում, ըստ էության, ի չիք կդառնան թե՛ Հանրապետության նախագահի նախընտրական հանձնառությունները, քանի որ նա իր ծրագիրը իրականացնելու համար չունի մեխանիզմներ, թե՛ պառլամենտական կուսակցությունների նախընտրական խոստումները, որովհետև նրանք էլ ի վիճակի չեն միասնական կամք դրսևորել կառավարության ձևավորման ու կառավարության ծրագրի իրականացման հարցում:

Նույն խնդիրը, միգուցե և առավել սուր կերպով, առկա է նաև կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում: Քանի որ այս դեպքում կառավարությունը գործադիր իշխանությունը չի կիսում Հանրապետության նախագահի հետ, որը նման պայմաններում կարող էր և կայունացնող դերակատարություն ունենալ, ապա կառավարության կայունության խնդիրն է՛լ ավելի է կարևորվում:

⁴³⁰ Մանրամասն տե՛ս Վ. Պողոսյան, Ն. Սարգսյան, Հայաստանի Հանրապետության 2015թ. Խմբագրությամբ Սահմանադրությունը. համառոտ պարզաբանումներ, էջ 103-111, 116-118:

Մեկ այլ ուշագրավ իրողություն է այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունում կուսակցական համակարգը երբեք ինքնուրույն իր վրա չի կրել քաղաքական կառավարման բեռը, քանի որ միշտ Հանրապետության նախագահն է գերակա դիրք ունեցել քաղաքական համակարգում: Կուսակցությունների հետին պլանում գտնվելը Հանրապետության նախագահի՝ սահմանադրորեն երաշխավորված գերակա դիրքի հետևանքն է: Կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում, եթե պառլամենտական ընտրություններում ոչ մի կուսակցություն կամ կուսակցությունների դաշինք չի ստանում բացարձակ մեծամասնություն, ապա կոալիցիոն կառավարություն ձևավորելու համար անհրաժեշտ է լինում կազմել հետընտրական դաշինքներ, բայց այդ դաշինքները, ըստ էության, կազմվում են ընտրողների «թիկունքում», այլ ոչ թե նրանց կամքով: Սա կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող բազմաթիվ երկրներում նորմալ գործելակերպ է, բայց հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության կուսակցական համակարգի առանձնահատկությունները, որտեղ կուսակցություններն առավելապես անձնակենտրոն են, և պառլամենտական խմբակցություններում թույլ է կուսակցական կարգապահությունը, եզակի չեն պառլամենտական խմբակցությունների տրոհման կամ դրանցից առանձին պատգամավորների փաստացի դուրս գալու դեպքերը, ուստի պառլամենտական մեծամասնության և կառավարության կայունության ապահովման հիմնախնդիրն է՛լ ավելի հրատապ է դառնում: Պառլամենտական կայուն մեծամասնության ապահովման համար էական նշանակություն ունեն ընտրություններն ընդհանրապես, և նեղ իմաստով ընտրական համակարգը՝ մասնավորապես: Պրոֆեսոր Ն. Պալացցոն խոսում է քվեարկության «հայկական ոճի մասին»: Խոսելով հայաստանյան ընտրությունների մասին՝ վերջինս նշում է, որ Հայաստանի Հանրապետության կարճ պատմությունը լի է դիտորդների կողմից միջազգային չափորոշիչներին չհամապատասխանող ճանաչված ընտրություններով⁴³¹:

Կայուն մեծամասնության ձևավորումն առաջին հերթին կախված է ընտրական համակարգից: Այն շատ ավելի հեշտ է ապահովել մեծամասնական ընտրական համակարգի դեպքում, բայց մեծամասնական համակարգը, հիմնականում լուծելով այդ խնդիրը, դա իրականացնում է պարտվող կուսակցությունների հաշվին: Մինչև 2016թ.

⁴³¹ St'u Palazzo N., La riforma costituzionale in Armenia The constitutional reform in Armenia, DPCE online, 2016-4, p. 32-33՝ <http://www.dpceonline.it/index.php/dpceonline/article/view/4>, (15.11.2015)

մայիսի 25-ի ընտրական օրենսգրքի⁴³² ընդունումը Հայաստանում գործող մեծամասնական ընտրակարգը հարաբերական մեծամասնություն ունեցող թեկնածուին տալիս էր պատգամավորական մանդատ, մինչդեռ մնացած թեկնածուներին տրված ձայները պարզապես կորչում էին, թեև դրանք գումարային առումով կարող էին ավելի մեծ լինել, քան մանդատ ստացած պատգամավորի ձայները: 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությամբ առաջարկված համամասնական ընտրակարգը խուսափում է այդ թերությունից՝ միաժամանակ երաշխավորելով կայուն մեծամասնության ձևավորումը:

Ազգային ժողովի՝ Սահմանադրության 89-րդ հոդվածի 3-րդ մասով սահմանված ընտրակարգը լայն առումով հետապնդում է երկու նպատակ՝ ձևավորել ժողովրդի ներկայացուցչական մարմինն առանց զգալի անհամամասնությունների (ինչը մեծամասնական համակարգի ակնառու թերությունը և համամասնական համակարգի ակնառու առավելությունն է) և միաժամանակ ապահովել կառավարման ունակ պառլամենտական մեծամասնություն (ինչը մեծամասնական համակարգի առավելությունն է և համամասնականի թերությունը)⁴³³: Եթե ընտրողը կարողանում է որոշել, թե որ քաղաքական ուժերը պետք է ձևավորեն կառավարությունը, ապա դրանով նա հնարավորություն է ստանում ուղղակիորեն ազդելու երկրի քաղաքական ուղեգծի ձևավորման վրա: Եթե ընտրողը նման հնարավորություն չունի, այսինքն՝ նա պարզապես ընտրում է իր ներկայացուցիչներին պառլամենտում ըստ կուսակցություններին տրված ձայների համամասնության, ապա կառավարության կազմավորման իրավունքը պատկանում է բացառապես պատգամավորներին, որոնք ազատ են կառավարական կոալիցիաների ընտրության և փոփոխության հարցերում: Կառավարական կոալիցիաներ կազմելու նման ազատությունը, ինչպես ցույց է տալիս պառլամենտական բազմաթիվ երկրների փորձը, հաճախ հանգեցնում է կառավարության անկայունության:

Պառլամենտական կայուն մեծամասնություն ունենալու նպատակով Սահմանադրությունը նախատեսում է Ազգային ժողովի ընտրությունները երկու փուլով անցկացնելու հնարավորություն, եթե առաջին փուլի արդյունքներով կամ քաղաքական

⁴³² Տե՛ս ՀՀՊՏ 2016.05.30/42(1222)), հոդ. 456:

⁴³³ Հայաստանն այն եզակի երկրներից է, որը հնարավորություն է տալիս տարածքներում քվեարկելու ընտրական ցուցակների օգտին, և առանձին տարածքների որոշակի թվով մանդատներ չի կցում: Այդ պետությունների թվին են դասվում Սան Մարինոն, Մեքսիկան, Հարավային Կորեան, Ֆրանսիան (տարածքային և համայնքային մակարդակում), Իտալիան՝ համայնքային մակարդակում: Տե՛ս C. Fusaro Del rifiuto di rafforzare la governabilità per via elettorale, in Quaderni costituzionali, N 3, 2015, էջ 734:

կոալիցիա կազմելու միջոցով պառլամենտական կայուն մեծամասնություն չի ձևավորվում: Նման համակարգի սկզբունքային առավելությունն այն է, որ ընտրողը հնարավորություն է ստանում, բացի Ազգային ժողովի ձևավորումից, ուղղակիորեն որոշելու, թե քաղաքական որ ուժն է ստանձնելու երկրի կառավարման ղեկը: Կառավարությունը փաստացի որոշվում է ընտրողի կողմից, այլ ոչ թե նրա թիկունքում՝ պառլամենտում ներկայացված կուսակցությունների կողմից: Այսպիսով, նման ընտրակարգը փաստացի հնարավորություն է տալիս այս հարցում մեկտեղելու նաև պառլամենտական ու նախագահական համակարգերի առավելությունները:

Երկրորդ փուլի համար Սահմանադրության 89-րդ հոդվածի 3-րդ մասի չորրորդ նախադասությունը նախատեսում է նոր դաշինքների ձևավորման հնարավորությունը: Եթե դրանք չթույլատրվի ստեղծել, ապա չի բացառվում, որ երկրորդ փուլում հաղթանակ կտանի քաղաքական այն ուժը, որն առաջին փուլում ստացել է համեմատաբար քիչ ձայներ, և արդյունքում կառավարման ղեկը կստանձնի մի կուսակցություն կամ դաշինք, որը չի արտացոլում ընտրողների ամբողջական կամքը:

Երկրորդ փուլում դաշինքներ թույլատրելու տարբերակի սկզբունքային առավելությունն այն է, որ դրանով խթանվում են պատգամավորական մանդատներ ստացած կուսակցությունները կամ դաշինքները՝ միավորելու իրենց ուժերը, եթե դրանց ընդհանրություններն ավելի շատ են, քան տարբերությունները:

Ազգային ժողովի ընտրության երկփուլ համակարգը զգալիորեն հեշտացնում է պառլամենտում կառավարություն ձևավորելու գործընթացը, ինչպես նաև ավելի մեծ երաշխիքներ են ստեղծվում կառավարության կայունության համար, քանի որ վերջինս փաստացի ստանում է ուղղակի ժողովրդավարական լեգիտիմություն: Կառավարության փաստացի ուղղակի լեգիտիմությունը կարող է զգալիորեն մեղմել նաև կոալիցիոն կառավարություններին բնորոշ անհամերաշխությունը:

Սահմանադրությամբ ամրագրված ընտրական համակարգը նպաստում է երկբևեռ կուսակցական համակարգի ձևավորմանը, քանզի խթանում է, որպեսզի կուսակցությունները հաջողության հասնելու համար միավորվեն կամ դաշինքներ կազմեն քաղաքական և գաղափարախոսական առումով մոտ ուժերի հետ: Դա վերաբերում է ինչպես ընտրության առաջին, այնպես էլ՝ երկրորդ փուլին: Երկբևեռ կուսակցական համակար-

գը բնորոշվում է նրանով, որ քաղաքական դաշտում առկա են երկու հիմնական բևեռներ՝ կուսակցությունների կամ կուսակցությունների դաշինքի տեսքով, որոնք իրար հետ մրցակցում են կառավարման ղեկը ստանձնելու համար: Եթե նման երկբևեռ կուսակցական համակարգ ձևավորվի, ապա հաջորդ ընտրության ժամանակ ընտրողը հնարավորություն կստանա գնահատելու այդ կառավարության աշխատանքի արդյունքները, համապատասխան հետևություններ անելու և իր քվեն տալու կա՛մ նույն մեծամասնությանը, կա՛մ էլ ընդդիմադիր քաղաքական ուժին: Դրանով կապահովվի ժողովրդավարական կառավարման ամենաէական կանոններից մեկը. ժողովուրդն ինքը կընտրի ու կփոփոխի իր կառավարությունը:

Կայուն մեծամասնության երաշխավորումն ամրագրված է Հայաստանի Հանրապետության Ընտրական օրենսգրք (սահմանադրական օրենքում) (այսուհետ ընտրական օրենսգիրք)⁴³⁴: Ընտրական օրենսգրքի 96-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ եթե որևէ կուսակցություն օրենսգրքի 95-րդ հոդվածի 4-9-րդ մասերի հերթական կիրառման արդյունքում ստացել է 95-րդ հոդվածի 4-9-րդ մասերով բաշխված մանդատների ընդհանուր թվի մեծամասնությունը, սակայն 54 տոկոսից պակաս, ապա այդ կուսակցությունը ստանում է այնքան նվազագույն թվով լրացուցիչ մանդատներ, որ արդյունքում այդ կուսակցության մանդատների քանակը տոկոսային արտահայտությամբ լինի ոչ պակաս, քան 54 տոկոսը: Հարկ է նաև նկատել, որ սահմանադրությամբ ամրագրված այս մեխանիզմները, որպես գործադիր իշխանության կայունության ապահովման գործուն մեխանիզմ միանշանակ չի ընդունվում: Խնդրո առարկային անդրադառնալով պրոֆեսոր Վ. Ստեփանյանը նշում է, որ. «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ ամրագրված չէ որեւէ դրույթ՝ ուղղված խորհրդարանի, հետևաբար նաև ամբողջ պետական իշխանության համակարգի կայունության ամրապնդմանը»⁴³⁵:

Կոնստրուկտիվ անվստահության քվե

Կառավարման պառլամենտական ձևի բնութագրիչ հատկանիշներից մեկը կառավարության քաղաքական պատասխանատվությունն է *parlamenti* առջև իր վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության համար, այսինքն՝ կառավարության

⁴³⁴ Տե՛ս ՀՀ Ընտրական օրենսգիրք սահմանադրական օրենք ՀՕ-54-Ն ՀՀՊՏ 2016.05.30/42(1222)

⁴³⁵ Տե՛ս Վ. Ստեփանյանի Խորհրդարանի կայունության երաշխավորման հիմնախնդիրները ՀՀ խորհրդարանական կառավարման համակարգում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», Երևան, 2017 № 1 (22), էջ 8:

ստեղծումն ու գոյատևումը կախված է այն հանգամանքից, թե վերջինս որքանով է վայելում պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը: 2015թ. Սահմանադրական փոփոխությունները, սահմանելով կառավարման կիսանախագահական ձևից անցումը պառլամենտականի, միաժամանակ հաշվի են առել հնարավոր այն վտանգները, որոնք առկա են կառավարման պառլամենտական դասական ձևում, մասնավորապես՝ կառավարության կայունության ապահովման անհրաժեշտությունը: Ընդ որում՝ կառավարության կայունության հիմնախնդիրը հատկապես արդիական է համեմատաբար երիտասարդ ժողովրդավարությամբ այն երկրներում, որոնք դեռևս չունեն կուսակցական կայուն համակարգ: Զարգացած պետություններն ունեն երկարատև պառլամենտական ավանդույթներ և կայացած կուսակցական համակարգ, ինչի շնորհիվ նույնիսկ կառավարության հաճախակի փոփոխությունները, որպես կանոն, չեն առաջացնում այնպիսի վտանգավոր հետևանքներ, ինչպիսիք կարող են առաջանալ Հայաստանի Հանրապետության համար: Սահմանադրական նոր փոփոխություններից հետո կառավարությունների անկայունությունն ու պերմանենտ պառլամենտական ընտրությունները ոչ միայն կարող են բացասաբար անդրադառնալ պետության զարգացման վրա, այլև անվստահություն առաջացնել կառավարման նոր ձևի հանդեպ: Այդ պատճառով 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը Ազգային ժողովում կայուն մեծամասնություն ապահովելուց զատ սահմանել է կառավարության կայունությունն ապահովելուն ուղղված որոշ ինստիտուտներ, որոնք իրենց արդարացրել են միջազգային պրակտիկայում:

Կառավարության կայունությունը ապահովելուն միտված Սահմանադրությամբ ամրագրված հաջորդ կարևորագույն ինստիտուտը՝ վարչապետին կոնստրուկտիվ անվստահություն հայտնելն է:

Սահմանադրության 115-րդ հոդվածը նախատեսում է քաղաքական դրդապատճառներով կառավարության պաշտոնանկություն միայն կոնստրուկտիվ անվստահության քվեի միջոցով. գործող վարչապետին անվստահություն հայտնելը և նոր վարչապետի ընտրությունը տեղի են ունենում միաժամանակ՝ Ազգային ժողովի մեկ որոշմամբ: Սահմանադրության 115-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Ազգային ժողովի պատգամավորների առնվազն մեկ երրորդը կարող է ներկայացնել վարչապե-

տին անվստահություն հայտնելու վերաբերյալ որոշման նախագիծ, և այդ նույն որոշման մեջ պարտադիր պետք է նշվի, թե վարչապետի որ թեկնածուն պետք է փոխարինի գործող վարչապետին: Այդ որոշումն ընդունվում է անվանական քվեարկությամբ: Այս մեխանիզմի տրամաբանությունն այն է, որ միայն դեստրուկտիվ, այսինքն՝ ոչ կառուցողական մեծամասնությունը, որը չունի վարչապետի սեփական թեկնածու, հնարավորություն չունենա անվստահություն հայտնելու վարչապետին: Եթե Ազգային ժողովի անդամները միավորվել են միայն կառավարության ղեկավարի դեմ, բայց չունեն վարչապետի մեկ այլ թեկնածու, ապա նրանք չեն կարող տապալել գործող կառավարությանը: Բացի կայունություն ապահովելուց այս ինստիտուտի էությունն այն է, որ գործնականում պետության համար նվազ խնդրահարույց է այն իրավիճակը, երբ կառավարությունը չի վայելում պառլամենտի մեծամասնության աջակցությունը, քան թե այն իրավիճակը, երբ պետությունը տևական ժամանակ մնա առանց վարչապետի: Կառավարության փոփոխությունը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ կա պատգամավորների բացարձակ մեծամասնության վստահությունը վայելող վարչապետի այլ թեկնածու: Այս ինստիտուտի բացակայությունը կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող որոշ երկրներում հանգեցրել է նրան, որ վարչապետին անվստահություն հայտնելուց հետո պառլամենտը երկար ժամանակ չի կարողացել նոր վարչապետ ընտրել, ինչն իր հետ, բնականաբար, բերել է անորոշություն ու անկայունություն:

Կառավարության վստահության հարցը

Կառավարությունների կայունության ապահովման տեսանկյունից մյուս իրավակարգավորումը ժամանակային այն սահմանափակումն է, որից հետո միայն կարելի է նախաձեռնել կառավարությանն անվստահություն հայտնելու գործընթաց: 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 115-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ վարչապետին անվստահություն կարելի է հայտնել նրա նշանակումից ոչ շուտ, քան մեկ տարի հետո: Եթե վարչապետին անվստահություն հայտնելու մասին Ազգային ժողովի որոշման նախագիծը չի ընդունվում, ապա նման նախագիծ կարող է ներկայացվել ոչ շուտ, քան վեց ամիս հետո: Անշուշտ, այդպիսի կարգավորումը որոշակի շեղում է կառավարման պառլամենտական ձևի համար անկյունաքարային համարվող «կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում պառլամենտի առջև» սկզբունքից, սա-

կայն դա կառավարություններին լրացուցիչ հնարավորություն կտա քիչ թե շատ հեռա-
նկարային քաղաքականություն իրականացնելու՝ չվախենալով կարճաժամկետ բացա-
սական ազդեցություն ունենալու հանգամանքից, ինչպես նաև ուժերը կենտրոնացնելու
ծրագրերի իրականացման վրա, այլ ոչ թե տևական ժամանակ անցկացնելու պառլա-
մենտում անվստահության հարցերը քննարկելու համար: Մյուս կողմից՝ նման սահմա-
նափակումն ուղղված է քաղաքական կյանքը կայունացնելուն և որոշակիացնելուն:

Միևնույն ժամանակ Սահմանադրության 157-րդ հոդվածը կառավարությանը ևս
վերապահում է օրենքի նախագծի ընդունման կապակցությամբ Ազգային ժողովում իր
վստահության հարցը դնելու իրավունք: Եթե կառավարությունը չի ստանում
վստահության քվե, ապա Ազգային ժողովը կա՛մ կարճ ժամկետում ընտրում է նոր
վարչապետ, կա՛մ այդ ժամկետը լրանալուց հետո իրավունքի ուժով արձակվում է:
Նման կարգավորման միջոցով կառավարությունը հնարավորություն է ունենում հստակ
ստանալու այն հարցի պատասխանը, թե արդյոք ինքը դեռ վայելու՞մ է
պառլամենտական մեծամասնության վստահությունը և կարո՞ղ է հենվել նրա վրա իր
գործունեության ծրագիրն իրականացնելիս: Ազգային ժողովը նման պարագայում
կանգնում է երկընտրանքի առջև. կա՛մ Ազգային ժողովի մեծամասնությունը պարզորոշ
արտահայտում է իր աջակցությունը գործող կառավարությանը, կա՛մ, եթե
վստահության քվեն մերժվում է, պառլամենտը պետք է ընտրի նոր վարչապետ ու
ձևավորի նոր կառավարություն: Եթե պառլամենտը ի վիճակի չէ ո՛չ վստահություն
հայտնել գործող կառավարությանը և ո՛չ էլ նոր վարչապետ ընտրել, ապա առկա է
պառլամենտական ճգնաժամ, որի միակ հանգուցալուծումն իրավունքի ուժով Ազգային
ժողովի արձակումն ու նոր ընտրությունների անցկացումն է:

Պառլամենտական փոքրամասնության դերակատարությունը

2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության լրջագույն բացերից մեկն այն էր, որ
դրանում պառլամենտական փոքրամասնության դերակատարությունը նվազագույնի էր
հասցված: Քանի որ կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում քաղա-
քական բաժանարար հիմնական գիծը ոչ թե կառավարության և պառլամենտի, այլ
քաղաքական մեծամասնության ու պառլամենտական փոքրամասնության միջև է, Սահ-
մանադրությունը պառլամենտական փոքրամասնությանը վերապահել է իր դերին

համարժեք լիազորություններ: Դրանք իրենց արտացոլումն են գտել օրենսդրական գործընթացում, պետական մարմինների ձևավորման հարցում, Ազգային ժողովի մարմիններում ներկայացվածության մեջ, արտահերթ նիստեր և նստաշրջաններ հրավիրելու իրավունքում, ինչպես նաև պառլամենտական վերահսկողության կարևորագույն գործիք հանդիսացող քննիչ հանձնաժողովների ձևավորման և գործունեության հարցում:

2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 103-րդ հոդվածի 2-րդ մասը ներմուծել է սահմանադրական օրենքների ինստիտուտը և սահմանել դրանց սպառիչ ցանկը: Այդ օրենքները, ի տարբերություն սովորական օրենքների, պետք է ընդունվեն որակյալ մեծամասնությամբ՝ Ազգային ժողովի պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երեք հինգերորդով: Խոսքն այն օրենքների մասին է, որոնք անմիջականորեն ազդում են մարդու հիմնական իրավունքների և ազատությունների, ինչպես նաև պետական իշխանության կազմակերպման վրա, որտեղ ավելի մեծ կայունություն և համաձայնություն է պահանջվում, քան սովորական օրենքների դեպքում՝ Ազգային ժողովի կանոնակարգ, Ընտրական օրենսգիրք, Դատական օրենսգիրք, Սահմանադրական դատարանի մասին օրենք, Հանրաքվեի մասին օրենք, Կուսակցությունների մասին օրենք և Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին օրենք (հոդված 103, մաս 2):

Սահմանադրությունը պառլամենտական փոքրամասնությանը կարևոր դերակատարում է ընձեռում Գլխավոր դատախազի (հոդված 177), Մարդու իրավունքների պաշտպանի (հոդված 192), Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահի և մյուս անդամների (հոդված 195), Հաշվեքննիչ պալատի (գործող Վերահսկիչ պալատի) նախագահի և մյուս անդամների (հոդված 199), Հեռուստատեսության և ռադիոյի հանձնաժողովի անդամների (հոդված 197) և Կենտրոնական բանկի նախագահի և կենտրոնական բանկի խորհրդի մյուս անդամների (հոդված 201) ընտրության ժամանակ, ինչպես նաև դատական իշխանության մարմինների ձևավորման գործում՝ նախատեսելով համապատասխան պաշտոնատար անձանց ընտրություն պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների 3/5-ով: Նկատենք, որ 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության մեջ նման մեծամասնություն նախատեսված էր միայն Մարդու իրավունքների պաշտպանի ընտրության համար:

Սահմանադրությունը նախատեսում է նաև Ազգային ժողովի մարմիններում ընդդիմության ներկայացուցչություն, մասնավորապես՝ Ազգային ժողովի երեք փոխնախագահներից մեկի պաշտոնի վերապահում քաղաքական փոքրամասնությանը (հոդված 104, մաս 1)⁴³⁶:

Պառլամենտական փոքրամասնությունների մյուս իրավունքները ևս կարող են ամրագրվել Ազգային ժողովի կանոնակարգում, որն ընդունվում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների երեք հինգերորդով:

Սահմանադրությունը պահպանում է Ազգային ժողովի պատգամավորների առնվազն 1/5-ի իրավունքը՝ դիմելու Սահմանադրական դատարան՝ օրենքների, Ազգային ժողովի որոշումների, Հանրապետության նախագահի հրամանագրերի և կարգադրությունների, կառավարության ու վարչապետի որոշումների, ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերի սահմանադրականության հարցերով (հոդված 169, մաս 1, կետ 2)⁴³⁷:

2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 70-րդ հոդվածը արտահերթ նիստ կամ նստաշրջան հրավիրելու իրավունքը վերապահում էր պատգամավորների ընդհանուր թվի մեկ երրորդին⁴³⁸: 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 100-րդ հոդվածի 1-ին մասը, ընդլայնելով պառլամենտական փոքրամասնության հնարավորությունները, այս իրավունքը վերապահել է պատգամավորների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ քառորդին:

Պառլամենտական փոքրամասնությունների իրավունքների երաշխավորման տեսանկյունից առանձնահատուկ նշանակություն ունի քննիչ հանձնաժողովներ ստեղծելու և դրանք նախագահելու իրավունքը (հոդված 108):

Կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում քննիչ հանձնաժողովները պառլամենտի վերահսկողական գործառույթների մեջ կենտրոնական տեղ են զբաղեցնում՝ միաժամանակ հանդիսանալով պառլամենտական փոքրամասնության կարևորագույն իրավունք: 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը քննիչ հանձնաժողովի՝ որպես գործադիր իշխանության նկատմամբ վերահսկողության

⁴³⁶ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն:

⁴³⁷ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն:

⁴³⁸ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն 2005 թ. խմբագրությամբ, ՀՀՊՏ 2005.12.05:

գործիքի մասին հատուկ դրույթներ չէր պարունակում: 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 73-րդ հոդվածը միայն նախատեսում էր, որ անհրաժեշտության դեպքում Ազգային ժողովում կարող են ստեղծվել ժամանակավոր հանձնաժողովներ՝ որոշակի հարցերի, իրադարձությունների և փաստերի մասին Ազգային ժողովին եզրակացություններ, տեղեկանքներ ներկայացնելու համար: Դրա համար պահանջվում էր Ազգային ժողովի մեծամասնության կողմից ընդունվող որոշում:

2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունն առաջին անգամ ինքնուրույն տեսքով ներմուծել է քննիչ հանձնաժողովների ինստիտուտը՝ 108-րդ հոդվածում մանրամասն ամրագրելով դրանց ստեղծման և գործունեության հիմնարար դրույթները: Նշված հոդվածի 1-ին մասից հստակ երևում է, որ քննիչ հանձնաժողովը գործառության առումով նախատեսված է որպես Ազգային ժողովի փոքրամասնության գործիք՝ ընդդեմ պառլամենտական մեծամասնության և կառավարության: Այդ իսկ պատճառով էլ փոքրամասնության պաշտպանության պահանջներն առանձնահատուկ հաշվի են առնված հանձնաժողով ստեղծելու, դրա կազմի, ապացույցներ պահանջելու հարցերում:

Այս տեսանկյունից կարևորագույն կարգավորում է նախևառաջ այն, որ քննիչ հանձնաժողովը ստեղծվում է իրավունքի ուժով՝ պատգամավորների ընդհանուր թվի մեկ քառորդի պահանջով: Դա նշանակում է, որ, ի տարբերություն 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության կարգավորումների, այժմ քննիչ հանձնաժողովի ստեղծումը պայմանավորված չէ Ազգային ժողովի մեծամասնության կամքով: Պառլամենտական մեծամասնությունը ոչ միայն չի կարող արգելք հանդիսանալ քննիչ հանձնաժողովի ստեղծմանը, այլև չի կարող փոխել քննիչ հանձնաժողովի մանդատի շրջանակը, քննիչ հանձնաժողովի նախագահին:

Սահմանադրության 108-րդ հոդվածի 1-ին մասում հստակ ձևակերպված են քննիչ հանձնաժողովի սահմանադրաիրավական խնդիրն ու նպատակը, որոնք են Ազգային ժողովի իրավասության մեջ մտնող և հանրային հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերին վերաբերող փաստերը պարզելն ու դրանք Ազգային ժողով ներկայացնելը: Քննիչ հանձնաժողով ստեղծելիս խիստ կարևոր է, որ դրա քննության առարկան բավարար հստակությամբ սահմանվի: Պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովի

մանդատի սահմանման համար 108-րդ հոդվածի 1-ին մասից ուղղակիորեն բխում են մի շարք նախապայմաններ, որոնք միևնույն ժամանակ Ազգային ժողովին ներկայացվող սահմանափակումներ են: Առաջին՝ քննիչ հանձնաժողովի իրավասության առարկա կարող է լինել միայն «փաստեր» պարզելը: Երկրորդ՝ այդ փաստերը պարզելը պետք է իրենից նշանակալի հանրային հետաքրքրություն ներկայացնի, հակառակ դեպքում քննիչ հանձնաժողովի իրավասության տիրույթը կարող է դառնալ անսահման: Իհարկե, քննիչ հանձնաժողովի քննության առարկան չպետք է սահմանափակել միայն պետական իշխանության ոլորտով, և չպետք է բացառել նաև մասնավոր ոլորտը, եթե, օրինակ, առկա է կապ պետական մարմինների կողմից պատվիրակված լիազորությունների, մասնավոր կազմակերպություններին տրված արտոնությունների կամ այլ հատուկ պարտականությունների հետ: Երրորդ՝ բացի հանրային հետաքրքրության չափանիշից, սահմանադրական նորմը պարունակում է մեկ այլ սահմանափակում ևս, այն է՝ քննության առարկան պետք է մտնի Ազգային ժողովի իրավասության մեջ:

Ազգային ժողովի իրավասության շրջանակներն ուրվագծված են 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 88-րդ հոդվածում: Քննիչ հանձնաժողովների գործունեության հիմնական ոլորտը, այդուհանդերձ, գործադիր իշխանության նկատմամբ վերահսկողությունն է: Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել, որ Ազգային ժողովի կողմից իր վերահսկողական լիազորություններն իրականացնելը չխախտի իշխանությունների բաժանման սկզբունքի պահանջները և չներթափանցի գործադիր իշխանության՝ սեփական պատասխանատվության կենտրոնական ոլորտ, կառավարության կամքի ձևավորման դաշտ՝ խոչընդոտելով կառավարությանը իր սահմանադրական գործառույթներն իրականացնելու հարցում⁴³⁹:

Սահմանադրության 108-րդ հոդվածի 1-ին մասից բխող սահմանափակումներից բացի՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունից կարելի է արտածել նաև մեկ այլ նախապայման, որը զգալի նշանակություն ունի քննիչ հանձնաժողովների

⁴³⁹ Տե՛ս Սաքունիայի Սահմանադրական դատարանի դատավոր, Լայպցիգի համալսարանի պրոֆեսոր Քր.Դեգենհարթի՝ 2016թ. օգոստոսի կարծիքը՝ «Պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովներն ըստ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Հիմնական օրենքի, Պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովների մասին օրենքի և Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության» (իրապարակված է): Նյութին կարելի է ծանոթանալ GIZ իրավական ծրագրի երանյան գրասենյակում, Երևան, Բաղրամյան 4/1:

մանդատի որոշակիացման հարցում: Քննության առարկա կարող են լինել միմիայն այնպիսի փաստեր ու գործընթացներ, որոնք միանշանակ ավարտված են, այսինքն՝ դրանցով դատարանում կամ պետական այլ մարմնում քննության ընթացքի մեջ գտնվող գործ չկա⁴⁴⁰:

Քննիչ հանձնաժողովի անդամների թիվը որոշում է Ազգային ժողովը: Քննիչ հանձնաժողովում տեղերը բաշխվում են խմբակցություններում ընդգրկված պատգամավորների թվի համամասնությամբ (108 հոդված, 2-րդ մաս): Սահմանադրական նման կարգավորումը պայմանավորված է այն սկզբունքով, որ հանձնաժողովները, որպես կանոն, պետք է արտացոլեն պառլամենտում կուսակցական ներկայացվածության հայելային պատկերը: Սակայն փոքրամասնության շահերի պաշտպանության համար սահմանադրական նորմը հանձնաժողովի կազմում ևս նախատեսում է երաշխիք. այն պետք է նախագահի պահանջը ներկայացնող պատգամավորներից մեկը:

Քննիչ հանձնաժողովին վերաբերող սահմանադրական կարգավորումներն անդրադառնում են նաև հանձնաժողովի գործունեության արդյունավետության և գործիքակազմի երաշխիքներին: 108-րդ հոդվածի 3-րդ մասը հենց սահմանադրական մակարդակով սահմանում է հանձնաժողովի իրավասության ոլորտին վերաբերող անհրաժեշտ տեղեկություններ տրամադրելու՝ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց պարտականությունը: Ապացույցներ պահանջելու գործընթացը պետք է կատարվի քննիչ հանձնաժողովի անդամների առնվազն մեկ քառորդի պահանջով: Այս կարգավորումը ոչ միայն հաշվի է առնում փոքրամասնության շահերը, այլև կանխում է անհարկի ապացույցներ պահանջելու չարաշահումները:

Ազգային ժողովի դերակատարությունը պետական մարմինների ձևավորման հարցում

Հայաստանի Հանրապետության 2015 թվականի խմբագրությամբ Սահմանադրությունը թեև 88-րդ հոդվածում Ազգային ժողովի գործառույթների մեջ ուղղակիորեն չի

⁴⁴⁰ Տե՛ս Համբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Օտտո Լուխթերհանդթի 2016թ. օգոստոսի կարծիքը՝ Հայաստանի Հանրապետությունում պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովի իրավական ինստիտուտի ներմուծման հայեցակարգի վերաբերյալ (հրապարակված չէ): Նյութին կարելի է ծանոթանալ GIZ իրավական ծրագրի երանյան գրասենյակում, Երևան, Բաղրամյան 4/1:

հիշատակում պետական մարմինների ձևավորումը Ազգային ժողովի կողմից, սակայն հետևողականորեն իրացնում է լեգիտիմացիա ստեղծող այդ գործառույթը Սահմանադրության այն դրույթներում, որոնք վերաբերում են պետական այլ մարմինների ձևավորմանը:

Այսպես, Ազգային ժողովը վճռորոշ դեր ունի կառավարության ղեկավարի ընտրության հարցում: Եթե Ազգային ժողովի ընտրության արդյունքում ուղղակիորեն չի ձևավորվում պառլամենտական մեծամասնություն, ապա մնացած բոլոր դեպքերում վարչապետի ընտրության մենաշնորհը պատկանում է Ազգային ժողովին (հոդվածներ 149 և 115): Ազգային ժողովն ընտրում է նաև Հանրապետության նախագահին (հոդված 125): Ազգային ժողովը կարևորագույն դերակատարություն ունի նաև դատական իշխանության ձևավորման հարցում: Սահմանադրության 166-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Սահմանադրական դատարանի բոլոր դատավորներն ընտրվում են Ազգային ժողովի կողմից: Ազգային ժողովի լիազորությունների մեջ է մտնում Վճռաբեկ դատարանի բոլոր դատավորներին ընտրելու և նշանակելու համար Հանրապետության նախագահին թեկնածություններ առաջարկելու իրավունքը (հոդված 166, մաս 3), ինչը գործնականում նշանակում է այդ դատավորների ընտրություն պառլամենտի կողմից, քանի որ Հանրապետության նախագահի նշանակման իրավունքը հիմնականում արարողակարգային է և խիստ սահմանափակ: Վճռաբեկ դատարանի նախագահն ուղղակիորեն ընտրվում է Ազգային ժողովի կողմից (հոդված 166, մաս 5): Ճիշտ է, Ազգային ժողովը ուղղակիորեն չի մասնակցում առաջին ատյանի և վերաքննիչ դատարանների դատավորների նշանակմանը, սակայն ժողովրդավարական լեգիտիմացիայի շղթան այստեղ չի խզվում, քանի որ այդ դատավորներին առաջարկելու իրավունք ունեցող մարմինը՝ Բարձրագույն դատական խորհուրդը, կիսով չափ ձևավորվում է Ազգային ժողովի կողմից (հոդված 174, մաս 3): Սահմանադրության 177-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Ազգային ժողովի իրավասության մեջ է մտնում Գլխավոր դատախազի ընտրությունը, որի թեկնածությունն առաջարկվում է Ազգային ժողովի իրավասու մշտական հանձնաժողովի կողմից:

Ազգային ժողովն, ինչպես արդեն նշել ենք, ընտրում է Սահմանադրության 10-14-րդ գլուխներում հիշատակված բոլոր մարմինների անդամներին:

- Մարդու իրավունքների պաշտպան (հոդված 192),
- Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով (հոդված 195),
- Հեռուստատեսության և ռադիոյի հանձնաժողով (հոդված 197),
- Հաշվեքննիչ պալատ (հոդված 199),
- Կենտրոնական բանկի նախագահ և խորհուրդ (հոդված 201)⁴⁴¹:

Բացի այս մարմիններից, որոնք ունեն առանձնահատուկ կարգավիճակ, Սահմանադրության 122-րդ հոդվածը նախատեսում է նաև օրենքի միջոցով ինքնավար մարմիններ ստեղծելու հնարավորություն՝ հիմնական իրավունքների և ազատությունների իրականացումն ապահովելու, ինչպես նաև Սահմանադրությամբ ամրագրված հիմնարար նշանակություն ունեցող հանրային շահերի պաշտպանության նպատակով: Այդ մարմինների ընտրության իրավասությունը նույնպես պատկանում է Ազգային ժողովին:

Ազգային ժողովը, մասնակցելով պետական պաշտոններում և անկախ մարմիններում նշանակումներին, միջնորդավորված ձևով ժողովրդի ներկայացուցիչներին «գործողում» է այդ մարմիններ՝ իշխանության մյուս թևին հակակշռելով, նպաստելով ժողովրդավարական սկզբունքներով պետական ու անկախ մարմինների ձևավորման և դրանց գործունեության ողջ գործընթացին⁴⁴²:

Ազգային ժողովի արձակումը

Հայաստանի Հանրապետության 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունում Ազգային ժողովի արձակման ինստիտուտի կանոնակարգման հարցում հիմք է ընդունված կառավարման պառլամենտական ձևին բնորոշ այն սկզբունքը, ըստ որի՝ Ազգային ժողովը գործում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ գործունակ է, այսինքն՝ ի վիճակի է կատարելու իր հիմնական գործառնությունները՝ ներառյալ կառավարություն ձևավորելը և նրան սատարելը: Ազգային ժողովի արձակմանը վերաբերող կանոնակարգումները կառավարության կայունության ապահովման կարևոր երաշխիքներ են, քանի որ բացառում են կառավարական երկարատև ճգնաժամերի հնարավորությունը: Փոփոխված Սահմանադրությունը նախատեսում է Ազգային ժողովի արձակման հնարավորություն միայն այն պարագայում, երբ Ազգային ժողովը ի վիճակի չէ ընտրելու վարչապետ

⁴⁴¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն:

⁴⁴² Տե՛ս Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 312:

(հոդված 149, մաս 3) կամ էլ նրան ընտրելուց հետո հավանություն չի տալիս կառավարության ծրագրին (հոդված 151, մաս 4):

Իրավունքի ուժով պառլամենտի արձակումը նորոյթ է ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունում, այլև ընդհանրապես միջազգային սահմանադրական պրակտիկայում, քանի որ պառլամենտի արձակումը պետության գլխին վերապահված լիազորություն է, որն այս հարցում, որպես կանոն, ունի լայն հայեցողություն: Մինչդեռ Հայաստանի Հանրապետության փոփոխված Սահմանադրությամբ Ազգային ժողովի արձակման հիմքերը սահմանված են այնպիսի հստակությամբ, որը իմաստազուրկ է դարձնում այդ լիազորությունը որևէ մարմնի տրամադրելը, և Ազգային ժողովն արձակվում է ինքնաբերաբար՝ իրավունքի ուժով: Առաջարկելով կառավարման պառլամենտական ձևը՝ սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողովն իր կողմից մշակված հայեցակարգում ընդգծել էր, որ կառավարման այս ձևին անցնելու պարագայում հնարավոր է ունենալ հետևյալ առավելությունները.

ա) հնարավոր է հասնել միասնական գործադիր իշխանության, առանց դուալիստական գործադիր իշխանության վտանգի, հատկապես երկրի համար կենսական կարևորություն ունեցող այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են արտաքին քաղաքականությունը, ազգային անվտանգությունը և պաշտպանությունը,

բ) չի կարող լինել պառլամենտի և Հանրապետության նախագահի միջև առճակատում, ինչը հնարավոր է կառավարման կիսանախագահական ձևում,

գ) «պատահական» անձանց իշխանության գալու վտանգը խիստ կնվազի,

դ) չի լինի իշխանության գերկենտրոնացում գործադիր իշխանության ղեկավարի ձեռքում, որը միաժամանակ չի ունենա քաղաքական պատասխանատվություն պառլամենտի առջև,

ե) քաղաքական պատասխանատվությունը կնպաստի կոլեգիալ կառավարմանը,

զ) կբարձրանա պառլամենտի քաղաքական դերը,

է) պառլամենտի քաղաքական դերի բարձրացումը կնպաստի կուսակցությունների կողմից իրենց բուն գործառույթների իրականացմանը»⁴⁴³:

⁴⁴³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, գրքույկ, էջ 51-52:

Վերհանելով կառավարման պառլամենտական ձևին տրված սահմանադրական լուծումները՝ կարելի է արձանագրել, որ մեզանում, ընդհանուր առմամբ, հաջողվել է իրացնել կառավարման ձևի բարեփոխման մարտահրավերը և իրատեսական դարձնել կառավարման պառլամենտական ձևի վերոհիշյալ առավելությունները: Անդրադառնալով 2015թ. սահմանադրական փոփոխություններին և հատկապես կառավարման ձևի տրանսֆորմացիային՝ Տ. Թորոսյանը նշում է, որ այդ փոփոխությունները, իրենց քաղաքական նշանակությամբ, դրանց հետագա արդյունավետ իրացման պարագայում, կարող են ճանաչվել որպես ամենաարմատական քայլ Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարացման գործընթացում⁴⁴⁴: Այնուամենայնիվ պետք է համաձայնել պրոֆեսոր Կ. Տորիի հետ, որ ժողովրդավարությունը հնարավոր չէ ապահովել միայն սահմանադրական դիզայնով և հնարավոր չէ գնահատել միայն սահմանադրական նորմերով⁴⁴⁵: Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության ընդունումից հետո երկու անգամ փորձ է արվել բարելավել կառավարման գործող ձևը հետագա զարգացման իրավական ու քաղաքական հիմքեր ապահովելու նպատակով: 2005թ. Սահմանադրական փոփոխությունները սահմանադրական իրավակարգավորումների մակարդակում էական նշանակություն ունեցան, սակայն իրական կյանքում, պայմանավորված հատկապես Հանրապետության նախագահի կողմից Ազգային ժողովի մեծամասնության լիզերը լինելու հանգամանքով, կառավարման ձևի բովանդակությունը էական փոփոխությունների չենթարկվեց: 2015թ. Փոփոխությունները արմատական էին, որոնցով Հայաստանի Հանրապետությունը իրաժեշտ տվեց կառավարման կիսանախագահական ձևին:

⁴⁴⁴ Տե՛ս Т. Торосян, նշվ. աշխ., էջ 32:

⁴⁴⁵ Tuori K., Constitutional Design and the Choice of the Political Regime // Armenian Journal of Political Science. 2015, N 2, p. 5-14:

ԳԼՈՒԽ 2. ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ

§ 1. Արցախի Հանրապետության առաջին Սահմանադրության ընդունումը, կառավարման ձևի թերությունները, կառավարման ձևի բարեփոխման հնարավոր ուղիղները

Արցախի Հանրապետության առաջին Սահմանադրության ընդունումը

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը 1991թ. անկախության հռչակումից հետո պետականաշինության բարդ ու երկար ճանապարհ է անցել⁴⁴⁶: Արցախի Հանրապետությունում հետպատերազմյան տարիների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը տնտեսության վերականգնումն էր, օրենսդրության, այդ թվում՝ Սահմանադրության մշակումը: Խորհրդային իրավական համակարգն այլևս կիրառելի չէր ժողովրդավարության և իրավական պետության ճանապարհը բռնած նորանկախ Արցախի Հանրապետության համար:

Գլխավոր հարցը ինչպիսի պետություն ունենալն էր: Պատերազմական ժամանակահատվածի պետական կառավարման մեխանիզմներն այլևս չէին կարող նույն արդյունավետությամբ գործել խաղաղ պայմաններում: Ժամանակն էր իրավիճակը գնահատելու, սեփական առանձնահատկությունները հաշվի առնելու և դրանց հաշվառմամբ մշակելու այնպիսի սահմանադրություն, որում իր ամրագրումը պետք է ստանար նաև կառավարման ձևը: Կարելի է ասել, որ իրավական այդ ողջ համակարգը ստեղծվում էր զրոյից, ինչը, որոշ առավելություններով հանդերձ, էական դժվարություններ էր առաջացնում:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակագիրն ընդունվեց 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին⁴⁴⁷, իսկ անկախության հանրաքվեն կայացավ նույն թվականի

⁴⁴⁶ Խորհրդային և միջազգային իրավունքի տեսանկյունից ԼՂՀ անկախության հռչակման իրավաչափության մասին տե՛ս Luchterhandt O. Das Recht Berg-Karabaghs auf staatliche Unabhängigkeit aus völkerrechtlicher Sicht // Archiv des Völkerrechts (Bd. 31), 1993, էջ 30-81; նույնի՝ Der Status Der Republik Berg-Karabach aus der Sicht des sowjetischen Staatsrechts // Armenien-Geschichte und Gegenwart in schwierigem Umfeld, Frankfurt/Main, 1998, էջեր 267-286; նույնի՝ Berg-Karabachs Selbstbestimmungsrecht: Begründung und praktische Folgerungen, էջեր 10-77 // V. Soghomonyan [Hrsg.] Lösungsansätze für Berg - Karabach/Arzach Selbstbestimmung und der Weg zur Anerkennung, Baden-Baden, 2010:

⁴⁴⁷ Տե՛ս ԼՂՀ անկախության հռչակագիրը՝ <http://www.nkr.am/hy/declaration/10/>, (15.05.2017):

դեկտեմբերի 10-ին⁴⁴⁸: Լեռնային Ղարաբաղի անկախության հռչակումից հետո՝ մինչև 2006 թվականը, Լեռնային Ղարաբաղի իրավական համակարգում սահմանադրությունը բացակայում էր: Սահմանադրության կարգավորման առարկան, տարբեր հարաբերությունների սահմանադրական կարգավորումը բարդ խնդիր է առավել ևս փոքր ու չճանաչված պետության համար: Գոյություն ունի ինչպես ներուժի, այնպես էլ սեփական առանձնահատկությունները ճիշտ գնահատելու ու դրանց համահունչ կարգավորումներ տալու խնդիր:

Նորանկախ պետություններում մեծ է գայթակղությունը արագ կերպով սահմանադրություն ընդունելու, դրանով անկախ պետականության հաստատման ուղղությամբ ևս մեկ առաջընթաց քայլ արած լինելու առումով: Հենց սահմանադրությամբ է, որ այս պետությունները սահմանում են ինքնիշխանությունը, անկախ միջազգային հանրության կողմից ճանաչված լինելուց: Սակայն մյուս կողմից, նման դեպքերում մեծ է վտանգը, որ հապճեպ ընդունված սահմանադրությունը չի համապատասխանի տվյալ երկրի պատմական, քաղաքական, սոցիալական ու տնտեսական առանձնահատկություններին, հետևաբար, չի ապահովի այդ պետության անվտանգությունն ու զարգացումը: Որպես կանոն, նման դեպքերում հիմք է ընդունվում այս կամ այն պետության սահմանադրությունը, որում միայն մասնակի փոփոխություններ կատարելով ընդունում են:

Արցախի Հանրապետությունում իրավական համակարգը ձևավորվում էր չդադարող ռազմական միջադեպերի, սահմանային լարվածության պայմաններում: Բնականաբար, ստեղծված իրավիճակը չէր կարող իր ազդեցությունը չթողնել ապագա սահմանադրական իրավակարգավորումների վրա: Չէին կարող հաշվի չառնվել պետության ներուժը արագ մոբիլիզացնելու, անվտանգության ու պաշտպանության ոլորտներում արդյունավետ համակարգեր ունենալու խնդիրները: Բնականաբար, այս խնդիրների լուծումներն ուղղակիորեն կապված էին նաև կառավարման ճիշտ ձևի սահմանման հետ:

Թեպետ Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությունն ընդունվել է անկախության մասին հանրաքվեից ուղիղ 15 տարի հետո, սակայն պետությունը բնավ էլ

⁴⁴⁸ Տե՛ս <http://www.president.nkr.am/am/nkr/>, (15.05.2017):

իրավական վակուումի մեջ չի գտնվել: Անկախության հռչակմանը հաջորդող տարիներին Արցախի Հանրապետությունում պետական շինարարության որոշակի փորձ կուտակվեց, որոնց մի մասը դրվեց 2006 թվականի Սահմանադրության հիմքում:

Մինչև Սահմանադրության ընդունումը կառավարման ձևին վերաբերող իրավա-կարգավորումները զետեղված էին մի շարք օրենքներում, մասնավորապես՝ 1994թ. դեկտեմբերի 21-ին ընդունված «ԼՂՀ Նախագահի մասին օրենքում»⁴⁴⁹, 1994թ. դեկտեմբերի 22-ին ընդունված «ԼՂՀ խորհրդարանի մասին օրենքում»⁴⁵⁰, 2004թ. ապրիլի 14-ին ընդունված «ԼՂՀ կառավարության մասին օրենքում»⁴⁵¹: Այս և այդ ժամանակահատվածում ընդունված Արցախի Հանրապետության այլ օրենքների վերլուծությունը վկայում է, որ Արցախի Հանրապետությունն իր պետական անկախության առաջին օրերից հաստատել է իր նվիրվածությունն իրավական պետականության և ժողովրդավարության արժեքներին: Եվ ամենևին կարևոր չէ, որ սկզբնական փուլում, պետական շինարարության պատշաճ փորձի բացակայության բերումով, Արցախի Հանրապետության ոչ բոլոր օրենքներն են կատարյալ եղել: Շատ ավելի կարևոր է մեկ այլ բան՝ արցախցիների ցանկությունը՝ ապրել քաղաքակիրթ հասարակության օրենքներով և իրենց պետական անկախությունը կառուցել ժողովրդավարական սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան: Ամենևին պատահական չէ, որ 1991թ. սեպտեմբերի 2-ի հռչակագիրը դրվեց առաջին Սահմանադրության հիմքում, որը մարդու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները հռչակեց որպես անօտարելի և բարձրագույն արժեքներ, որպես ազատության, արդարության և խաղաղության հիմք (հոդված 2):

Չնայած Արցախի Հանրապետությունում Սահմանադրության ընդունման անհրաժեշտության մասին խոսվում էր դեռևս Հանրապետության հռչակման առաջին օրերից⁴⁵², սակայն սահմանադրության մշակման փաստացի աշխատանքները սկսվեցին ավելի ուշ շրջանում՝ 1990-ականների վերջերից: 1998թ. սեպտեմբերի 19-ին, հիմք

⁴⁴⁹ Տե՛ս ԼՂՀ Նախագահի մասին օրենքում Թ.Ն-0106-1՝ <http://arlexis.am/>:

⁴⁵⁰ Տե՛ս ԼՂՀ խորհրդարանի մասին օրենքում Թ.Ն-0107-1՝ <http://arlexis.am/>:

⁴⁵¹ Տե՛ս ԼՂՀ կառավարության մասին օրենքում ՀՕ-111՝ <http://arlexis.am/>:

⁴⁵² Հարությունյան Ա.Հ., Լեոնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության Սահմանադրության արժեքանական առանձնահատկությունները և սահմանադրականության հետագա զարգացման հիմնախնդիրը: Եր., Անտարես, 2016, էջ 66: Ըստ Ա. Հարությունյանի՝ 1991-1992թթ. ընդունվել են ԼՂՀ Սահմանադրության մշակման հանձնաժողով ստեղծելու մասին երկու որոշումներ, սակայն դրանք ի կատար չեն ածվել նորահռչակ ԼՂՀ-ի դեմ Ադրբեյջանի սկսած լայնամասշտաբ ագրեսիայի պատճառով:

ընդունելով 1992թ. հունվարի 8-ին ընդունած «ԼՂՀ պետական անկախության հիմունքների մասին» օրենքը⁴⁵³, Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովը որոշել է ստեղծել «Սահմանադրական հանձնաժողով», որի ղեկավար է նշանակվել Հանրապետության նախագահը: 2006թ. նոյեմբերի 4-ին Հանրապետության Նախագահի հրամանագրով սահմանադրական հանրաքվեն նշանակվեց դեկտեմբերի 10-ին:

Սահմանադրության մշակողների առջև դրված էր բարդ ու պատասխանատու խնդիր. այն պետք է համահունչ լիներ աշխարհում ընթացող սահմանադրական զարգացումներին, ժողովրդավարական սահմանադրություններին ներկայացվող պահանջներին, և, իհարկե, պետք է հաշվի առնվեին երկրի անվտանգության ու անկախության ամրապնդման խնդրով պայմանավորված առանձնահատկությունները: Սահմանադրության առաջնային խնդիրն էր ինքնիշխան, իրավական, ժողովրդավարական պետության հաստատումը և համապատասխան կառուցակարգերի սահմանումը:

2006թ. դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեի արդյունքում Սահմանադրության նախագծին «կողմ» են քվեարկել 77279 ընտրող, որը կազմում է քվեարկողների 98.58 տոկոսը: «Դեմ» են քվեարկել 549 քաղաքացիներ, որը կազմում է քվեարկողների 0,7 տոկոսը⁴⁵⁴: Սահմանադրական հանրաքվեին մասնակցեցին ընտրողների ցուցակներում ընդգրկված 90077 քաղաքացիներից 78389-ը, որը կազմում է քվեարկողների ընդհանուր թվի 87,02 տոկոսը:

Սահմանադրության ընդունումը Արցախի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի ամենակարևոր իրադարձություններից է և, թերևս, իր կարևորությամբ զիջում է միայն անկախության հանրաքվեին: Դեռևս միջազգային ճանաչում չստացած Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությունը իրավական ձևակերպում տվեց հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներին, սահմանեց Արցախի Հանրապետության քաղաքացիների իրավունքները, ազատություններն ու պարտականությունները: Սահմանադրության հենց 1-ին հոդվածն ազդարարում էր, որ Արցախի Հանրապետությունն ինքնիշխան, ժողովրդավարական, իրավական, սոցիա-

⁴⁵³ Տե՛ս ԼՂՀ պետական անկախության հիմունքների մասին» ԼՂՀ օրենքը, Ն-0016ա-1՝ www.arlexis.am: 15.06.2016

⁴⁵⁴ Տե՛ս <http://www.president.nkr.am/am/constitution/> (9.06.2016):

լական պետություն է⁴⁵⁵: Այստեղ սահմանվում են պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման սկզբունքները, գործադիր, օրենսդիր ու դատական իշխանությունների գործունեության ոլորտները և այլն: Սահմանադրության 142-րդ հոդվածում սահմանվեց, որ մինչև Արցախի Հանրապետության պետական տարածքի ամբողջականության վերականգնումը և սահմանների ճշգրտումը հանրային իշխանությունն իրականացվում է այն տարածքում, որը փաստացի գտնվում է Արցախի Հանրապետության իրավազորության ներքո:

Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությունը, ըստ էության, ամրագրեց հայկական երկրորդ հանրապետության կայացման իրավական փաստը:

2006թ. Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությամբ ամրագրված կառավարման ձևի հիմնական թերությունները

2006թ. Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությունը, անշուշտ, իր վրա էականորեն կրում էր 1995թ. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության և դրա 2005թ. փոփոխությունների ազդեցությունը: Ինչպես և Հայաստանի Հանրապետությունում, Արցախի Հանրապետությունում ևս սահմանվեց կառավարման կիսանախագահական ձևը: Որոշ կարգավորումներ տարբերվում էին 2005թ. խմբագրությամբ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունից, սակայն երկուսն էլ կառուցված էին կառավարման կիսանախագահական ձևի սկզբունքների վրա.

- Ազգային ժողովը և Հանրապետության Նախագահն ընտրվում էին ուղղակի ընտրությունների միջոցով. օժտված էին առաջնային մանդատով,

- գործադիր իշխանության բնագավառում Հանրապետության նախագահն էական լիազորություններ ուներ, սակայն նա ամբողջությամբ իր ձեռքում չէր պահում գործադիր իշխանությունը,

- Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանությունը կիսում է պառլամենտի առջև պատասխանատու կառավարության հետ,

- Հանրապետության նախագահը քաղաքական պատասխանատվություն չէր կրում Ազգային ժողովի առջև⁴⁵⁶:

⁴⁵⁵ Տե՛ս Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրություն, 10 նոյեմբերի 2006թ., ԼՂՀՊՏ 2006.12.15/32(41):

⁴⁵⁶ Տե՛ս Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրություն:

Ինչպես և Հայաստանի Հանրապետության պարագայում, Արցախի Հանրապետությունում ևս բավականին անորոշ էր Հանրապետության նախագահի տեղն ու դերը պետական մարմինների համակարգում: Հետևելով Հայաստանի Հանրապետության օրինակին՝ Արցախի Հանրապետությունում ևս Նախագահի կարգավիճակը սահմանված էր հետևյալ կերպ. «Հանրապետության նախագահը հետևում է Սահմանադրության պահանջներին, ապահովում է օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բնականոն գործունեությունը:

Հանրապետության Նախագահը Արցախի Հանրապետության ինքնիշխանության, անկախության, տարածքային ամբողջականության և անվտանգության երաշխավորն է» (հոդված 61):

Այս կարգավորումները Հանրապետության նախագահին վեր էին դնում իշխանության մյուս ճյուղերից, ըստ էության, Սահմանադրության մակարդակում երաշխավորելով նրա իշխանության գերակայությունը մյուսների նկատմամբ:

Արցախի Հանրապետության այս Սահմանադրությունը ուղղակիորեն չէր սահմանում, թե կառավարման ինչպիսի ձև էր գործում Արցախի Հանրապետությունում: Թեպետ պետության անվանման մեջ «Հանրապետություն» բառի առկայությունն արդեն իսկ խոսում է կառավարման հանրապետական ձևի մասին, սակայն թե դրա որ տարատեսակն էր՝ նախագահական, կիսանախագահական, թե պառլամենտական, սահմանված, կարելի էր պարզել միայն Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության 3-րդ՝ «Հանրապետության նախագահ», 4-րդ՝ «Ազգային ժողով», 5-րդ՝ «Կառավարություն» գլուխների համակարգային վերլուծության արդյունքում:

Սահմանադրության այդ գլուխների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ.

1. Հանրապետության նախագահը պետության գլուխն է (հոդված 61) և գործադիր իշխանության բնագավառում օժտված է մի շարք կարևոր լիազորություններով (մասնավորապես՝ պաշտպանության և անվտանգության, արտաքին քաղաքականության ընդհանուր ղեկավարման բնագավառներում (հոդված 61 և այլն),

2. Հանրապետության նախագահն ընտրվում է ուղղակիորեն՝ քաղաքացիների կողմից (հոդվածներ 4 և 62),

3. Հանրապետության նախագահին ունի հարաբերական վետոյի իրավունք (հոդված 68.2), որը հաղթահարվում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ (հոդված 88.2),

4. Հանրապետության նախագահը նշանակում է վարչապետին: Վարչապետի առաջարկությամբ նշանակում և ազատում է կառավարության անդամներին (հոդված 68.4),

5. Հանրապետության նախագահը զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարն է (հոդված 68.13),

6. օրենսդիր իշխանությունն իրականացնում է Ազգային ժողովը (հոդված 73.1),

7. Ազգային ժողովը հավանություն է տալիս կառավարության գործունեության ծրագրին, կարող է անվստահություն հայտնել կառավարությանը (հոդված 89),

8. գործադիր իշխանությունն իրականացնում է կառավարությունը:

Այդ դրույթների վերլուծությունը վկայում է, որ Արցախի Հանրապետությունում գոյություն ունեւ կառավարման կիսանախագահական ձև, որի բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ ժողովուրդն ուղղակի մանդատով օժտում է երկու մարմինների՝ Ազգային ժողովին և Հանրապետության Նախագահին: Սակայն վերջինս, գործադիր իշխանության ոլորտում ունենալով ծանրակշիռ լիազորություններ, այնուամենայնիվ, իրավաբանորեն գործադիր իշխանության ղեկավարը չէ և այդ իշխանությունը կիսում է պառլամենտի առջև պատասխանատու կառավարության հետ:

Այս Սահմանադրությամբ Արցախի Հանրապետության Նախագահի լիազորությունները գործադիր իշխանության բնագավառում ավելի լայն էին, քան Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի լիազորությունները 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությամբ, սակայն դա չէր երաշխավորում գործադիր իշխանության միասնականությունը:

Սահմանադրության 68-րդ հոդվածի 4-րդ կետի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահը Սահմանադրության 100-րդ հոդվածով սահմանված կարգով նշանակում էր վարչապետին, իսկ վերջինիս առաջարկությամբ նշանակում և ազատում էր կառավարության մյուս անդամներին: Հանրապետության նախագահին իրավունք ունեւ ազատել վարչապետին՝ խորհրդակցելով Ազգային ժողովի նախագահի և խմբակցությունների ղեկավարների հետ: Ըստ Սահմանադրության 100-րդ հոդվածի՝ Հանրապե-

տության նախագահը վարչապետ կարող էր նշանակել այն թեկնածուին, որը Ազգային ժողովի պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ արժանացել էր պառլամենտի համաձայնությանը: Եթե Ազգային ժողովը նման համաձայնություն չէր տալիս, ապա Հանրապետության նախագահը երկրորդ անգամ էր վարչապետի թեկնածություն ներկայացնում Ազգային ժողովի համաձայնությանը, իսկ կրկին մերժման դեպքում նա իրավունք ուներ իր հայեցողությամբ նշանակելու վարչապետին: Յուրաքանչյուր պարագայում նոր կառավարությունը պետք է իր գործունեության ծրագիրը ներկայացներ Ազգային ժողովի հավանությանը: Եթե Ազգային ժողովը երկու անգամ անընդմեջ հավանություն չէր տալիս իր համաձայնությամբ նշանակված կառավարության գործունեության ծրագրին կամ այն կառավարության գործունեության ծրագրին, որի վարչապետը նշանակվել էր Հանրապետության նախագահի հայեցողությամբ, ապա Ազգային ժողովը պարտադիր կերպով արձակվում էր, և նշանակվում էր արտահերթ ընտրություն:

Սակայն Ազգային ժողովը կարող էր արձակվելուց խուսափելու համար հավանություն տալ իր համար «անընդունելի» կառավարության գործունեության ծրագրին: Այս պարագայում կարող է ստեղծվել մի իրավիճակ, երբ կառավարությունը, չունենալով Ազգային ժողովի իրական աջակցություն, շարունակում է պաշտոնավարել, բայց չի կարողանում իրականացնել իր ծրագրերը, հատկապես, երբ խոսքը վերաբերում է կառավարության գործունեության ծրագրի իրականացման համար անհրաժեշտ օրենքների ընդունմանը:

Հաշվի առնելով Արցախի Հանրապետության փաստացի իրավիճակը (չհայտարարված պատերազմ)՝ կառավարման ձևի ճկունությունն ու օպերատիվ որոշումներ կայացնելու հնարավորության գինն առավել քան մեծանում է: Այն վերաբերում է ինչպես կառավարության ձևավորմանը, այնպես էլ գործադիր իշխանության միասնությանը, ինչը կառավարման կիսանախագահական ձևը քաղաքական ուժերի հարաբերակցության ոչ բոլոր պարագաներում է երաշխավորում:

Կառավարության կազմավորման այդ բարդ և ժամանակատար ընթացակարգի էությունն այն էր, որ կառավարությունը միաժամանակ վայելի և՛ Հանրապետության նախագահի և՛ Ազգային ժողովի մեծամասնության աջակցությունը, ինչը (ինչպես

արդեն նշեցինք) նման արդյունք ոչ բոլոր դեպքերում էր երաշխավորում, ներառյալ այն պարագայում, երբ Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի միջև անհաղթահարելի հակասություններ առաջանալուց հետո Ազգային ժողովը լուծարվում է: Առկա չէր որևէ երաշխիք, որ նոր ձևավորված Ազգային ժողովում Հանրապետության նախագահը կունենար մեծամասնություն: Թե՛ տեսականորեն, և թե՛ գործնականում պետությունը կարող է տարիներով գտնվել քաղաքական ճգնաժամի մեջ, երբ ձևավորված չի լինում կառավարություն, երբ «ժամանակավոր» կառավարությունները, չունենալով պառլամենտի աջակցությունը, չեն կարողանում արդյունավետ իրականացնել իրենց գործունեությունը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հանրապետության նախագահն ուներ վարչապետին ազատելու հայեցողական լիազորություն՝ Սահմանադրությունը ելնում էր կառավարության նկատմամբ Հանրապետության նախագահի գերակա դիրքից, ինչը, սակայն, չէր երաշխավորում գործադիր իշխանության միասնական և համաձայնեցված գործունեությունն այն դեպքում, երբ պառլամենտական մեծամասնությունն ընդդիմադիր է Հանրապետության նախագահին: Գործադիր իշխանության երկատվածությունն Արցախի Հանրապետության պայմաններում առավել վտանգավոր հետևանքներ կարող էր առաջացնել՝ հաշվի առնելով, որ պաշտպանության, անվտանգության բնագավառներում ևս Հանրապետության նախագահը կառավարության հետ սերտ համագործակցության կարիք ուներ:

Հանրապետության նախագահի գերիշխող և չհավասարակշռվող դերը պետական մարմինների համակարգում դրսևորվում էր նաև Հանրապետության նախագահ-Ազգային ժողով փոխհարաբերություններում: Հանրապետության նախագահը վարչապետին ազատելու միջոցով սկզբունքորեն հնարավորություն ուներ հասնելու Ազգային ժողովի լուծարմանը:

Սահմանադրության 68-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահը Ազգային ժողովի ընդունած օրենքը ստանալուց հետո՝ երեսնօրյա ժամկետում, ստորագրում և հրապարակում է այն: Այդ ժամկետում կարող է օրենքն առարկություններով և առաջարկություններով վերադարձնել Ազգային ժողով՝ նոր քննարկման: Սահմանադրության 88-րդ հոդվածի համաձայն՝ Ազգային ժողովը

Հանրապետության նախագահի վետոն կարող էր հաղթահարել միայն պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ: Այսինքն՝ Հանրապետության Նախագահը կարող էր ազդել օրենսդրական քաղաքականության վրա այս գործիքով անգամ այն պարագայում, երբ իրեն սատարող մեծամասնություն չկար Ազգային ժողովում:

Սահմանադրությամբ Հանրապետության նախագահի լիազորությունները չէին սահմանափակվում միայն վետոյի իրավունքով: Հանրապետության նախագահն այստեղ օժտված էր նաև օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքով (հոդված 90, մաս 1): Հարկ է նկատել, որ նման իրավունքը բնորոշ չէ դասական երեք կառավարման ձևերի նախագահներին: Այս պարագայում դա մեկ անգամ ևս ընդգծում է Նախագահի գերակա դիրքը նաև այս հարցում: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Հանրապետության նախագահի օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը սահմանափակված չէր, այսինքն՝ նա կարող էր օրենսդրական նախաձեռնությամբ հանդես գալ նաև այն ոլորտներում, որոնք Սահմանադրությամբ իրեն վերապահված չէին:

Գործնականում ծանոթ պատկեր էր ստացվում. Հանրապետության նախագահը, փաստացի լինելով գործադիր իշխանության ղեկավարը, որոշում էր պետության թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականությունը, սակայն ընթացիկ քաղաքական որևէ պատասխանատվություն չէր կրում: Կառավարությունը վարչապետի գլխավորությամբ պետք է պատասխանատվություն կրեր Ազգային ժողովի առջև մի քաղաքականության համար, որի հետ միգուցե և համաձայն էր, սակայն դրա բուն հեղինակը ինքը չէր: Հանրապետության նախագահին պաշտոնանկ անելու միակ ճանապարհն իմպիչմենտն է, որն ամրագրված էր Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության 71-րդ հոդվածում, համաձայն որի՝ «Հանրապետության Նախագահը կարող է պաշտոնանկ արվել պետական դավաճանության կամ այլ ծանր հանցագործության համար»:

Ազգային ժողովը չէր կարող իրական հակակշիռ լինել Հանրապետության նախագահին, քանի որ նրան հակադրվելու պարագայում կարող էր արձակվել վարչապետի պաշտոնակության և նոր կառավարության ձևավորման ընթացակարգի արդյունքում:

Արցախի Հանրապետությունում նաև օբյեկտիվ դրդապատճառով արդյունավետ չէր գործում սահմանադրական արդարադատության համակարգը: Արցախի Հանրապետությունում սահմանադրական դատարանի կազմավորում Սահմանադրությամբ նախատեսված չէ: Այստեղ սահմանադրական արդարադատությունը իրականացնում էր Գերագույն դատարանը (հոդված 114, մաս 1): Սահմանադրության ընդունումից հետո «սահմանադրական արդարադատության» առարկա են հանդիսացել մոտ մեկ տասնյակ իրավական ակտեր: Այս թիվն արդեն իսկ խոսում է այս համակարգի ոչ այնքան արդյունավետ լինելու մասին: Սահմանադրությունը չէր նախատեսում սահմանադրական մարմինների միջև լիազորությունների հարցով վեճերի լուծման Գերագույն դատարանի լիազորություն, ուստի նման պարագայում Հանրապետության Նախագահի գերիզոր լիազորությունների համար հակակշիռ չէր կարող լինել նաև դատական իշխանությունը:

Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևի հաջորդ թերությունը ներքին հակասությունն է, ներքին կոնֆլիկտը, որը կարող էր առաջանալ համակեցության պայմաններում: Եթե կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող այլ պետություններում հնարավոր համակեցության իրավիճակները հանգեցնում են հիմնականում ներքին քաղաքական լարվածությունների, երբեմն ճգնաժամերի, ապա Արցախի Հանրապետության համար այն կարող էր շատ ավելի վատ հետևանքներ ունենալ՝ հաշվի առնելով այն քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը, որն առկա է Արցախի Հանրապետությունում:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգում կառավարման ձևի առնչությամբ արված եզրահանգումը, այն է՝ հայեցակարգային առումով սահմանադրական բարեփոխումները պետք է իշխանության բոլոր թևերի համար երաշխավորեն գործառույթին ստիտուտ-լիազորություն եռամիասնական շղթայում անհրաժեշտ համամասնականություն, ինչպես նաև գործառութային, հակակշռող և զսպող լիազորությունների հաշվեկշռվածություն⁴⁵⁷, արդիական էր նաև Արցախի Հանրապետության համար:

⁴⁵⁷ Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, էջ 46:

Այսպիսով՝ կարելի է արձանագրել, որ Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությամբ սահմանված կառավարման ձևը չէր ապահովում միասնական գործադիր իշխանություն, խախտված էր լիազորություն-պատասխանատվություն հարաբերակցությունը, այն կոնֆլիկտածին էր, առկա չէր զսպումների և հակակշիռների արդյունավետ մեխանիզմ:

Հնարավոր համակեցության իրավիճակներն արտակարգ և կիսապատերազմական դրության ռեժիմում գտնվող Արցախի համար կարող էին ունենալ անցանկալի բացասական հետևանքներ, հանգեցնել ներքին բախումների, չհամակարգված գործողությունների և այլն:

Ընդհանուր առմամբ Արցախի գործող կառավարման համակարգին բնորոշ են Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությամբ, ինչպես նաև ԱՊՀ մի շարք երկրների սահմանադրություններով ամրագրված կառավարման ձևերի հիմնական թերությունները, որոնք արտակարգ իրավիճակների պայմաններում առավել ցցուն դրսևորում են ունենում:

Կիսանախագահական համակարգի հնարավոր բարեփոխումները

Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևի հնարավոր բարեփոխումներից մեկը կարող էր լինել գործող կառավարման կիսանախագահական ձևի այնպիսի արդիականացումը, որը հնարավորություն կտար լուծելու համակեցության խնդիրը, կերաշխավորեր գործառույթ-ինստիտուտ-լիազորություն եռամիասնական շղթայում անհրաժեշտ համամասնականություն:

Համակեցության խնդրի լուծմանն ուղղված կլինեին սահմանադրորեն Հանրապետության Նախագահի և Ազգային ժողովի ընտրությունները միաժամանակ կամ շատ մոտ ժամկետներում անցկացնելու դրույթի ամրագրումը: Նման լուծումը փոքրացնում, սակայն բնավ էլ չի վերացնում համակեցության առաջացման հնարավորությունը: Դա կարող է տեղի ունենալ ինչպես այս երկու մարմինների ընտրությունների միջև ընկած կարճ ժամանակահատվածում ընտրողների հայացքների կտրուկ փոփոխության արդյունքում, այնպես էլ այն դեպքում, երբ նախագահական ընտրությունների արդյունքում առավել ձայներ ստացած թեկնածուների ստացած ձայները բավականին մոտ եղած լինեն միմյանց, և փոքրիկ փոփոխությունն անգամ

ազդի ընտրությունների արդյունքների վրա: Տարբեր արդյունք ստանալը կարող է պայմանավորված լինել նրանով, որ թեկնածուի և վերջինիս առաջադրած կուսակցության վարկանիշները կարող են և տարբեր լինել, էլ չենք խոսում Հանրապետության նախագահի թեկնածուի և պատգամավորության թեկնածուների վարկանիշների հնարավոր մեծ տարբերությունների մասին: Այս երկրորդ գործոնը կարող է մեծ ազդեցություն ունենալ հատկապես մեծամասնական ընտրական համակարգի պարագայում, որն էլ հենց կիրառվում էր Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի ընտրությունների ժամանակ: Այն պարագայում, երբ կուսակցությունները առավելապես կազմավորվում են անձանց և ոչ թե գաղափարների շուրջը, դժվար է ասել, թե ընտրողը ընտրություն կատարելիս առաջնորդվում է տվյալ թեկնածուի անձնական հատկանիշներով, թե վերջինիս կուսակցական պատկանելությամբ: Այսինքն՝ համակցության խնդրի լուծումը, ինչպես արդեն նշել ենք, թե՛ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 2005թ. փոփոխություններով ամրագրված կիսանախագահական համակարգի պահպանման և թե՛ Արցախի Հանրապետության պարագայում անլուծելի է:

Փոփոխությունները կարող էին վերաբերել նաև Հանրապետության նախագահի կողմից վարչապետին աշխատանքից ազատելու լիազորության սահմանափակմանը կամ վերացմանը, ինչպես նաև վարչապետին նշանակելու կարգին, մասնավորապես վարչապետին նշանակելու լիազորությունը որևէ փուլում Ազգային ժողովին տալու եղանակով, իսկ եթե Ազգային ժողովը ևս չի կարողանում ընտրել վարչապետին, ապա արձակելով Ազգային ժողովը: Սա նշանակում է, որ մենք կարող էինք ունենալ այնպիսի իրավիճակ, երբ գործադիր իշխանության ղեկավարը կլիներ պառլամենտական մեծամասնության աջակցությունը վայելող վարչապետը, այլ ոչ թե Նախագահը: Ակնհայտ է, որ նման իրավիճակը լի է բազում խնդիրներով, որոնք Արցախի Հանրապետության դեպքում էլ ավելի կարող են սրվել՝ պայմանավորված քաղաքացիական հասարակության, քաղաքական կուսակցությունների չկայացվածության հանգամանքով և ընդհանրապես քաղաքական մշակույթով, որին խորթ է ուղղակի ընտրություններով ընտրված Հանրապետության Նախագահի կողմից երկրորդ ցուրտ դերի ստանձնումը գործադիր իշխանության համակարգում:

Կառավարման կիսանախագահական ձևի հնարավոր բարեփոխումները մոտ են այն հարցադրումներին, որոնք արված են Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգում⁴⁵⁸: Կառավարման կիսանախագահական ձևի պայմաններում առաջադրվող հայեցակարգային մոտեցումների շրջանակներում կատարվելիք հնարավոր փոփոխություններն ամբողջությամբ չէին լուծում հետևյալ խնդիրները. չէր լուծվում միասնական գործադիր իշխանություն ունենալու հարցը, չէր հաղթահարվում քաղաքական մենիշխանությունը, չէր հաղթահարվում պետական իշխանության գերանձնավորման հնարավորությունը, չէին լուծվում համակեցության հետևանքով առաջացած խնդիրները: Այն մոտեցումները, որոնք առաջարկվում են կառավարման կիսանախագահական համակարգի պայմաններում Նախագահի՝ պառլամենտական մեծամասնություն չունենալու դեպքում հնարավոր հակամարտությունների հաղթահարման և անհրաժեշտ կայունության ապահովման համար, խնդրի լիարժեք լուծում չեն երաշխավորում:

Հնարավոր անցումը կառավարման պառլամենտական ձևին

Կառավարման կիսանախագահական ձևից հրաժարվելու պարագայում Արցախի Հանրապետությունը սկզբունքորեն ուներ ընտրություն կառավարման «դասական» երկու ձևերի միջև՝ նախագահական կամ պառլամենտական: Տևական ժամանակ Արցախի հանրապետության հասարակական, քաղաքական շրջանակներում գերիշխում էր այն կարծիքը, որ Արցախի Հանրապետությունը ևս կհետևի Հայաստանի Հանրապետության օրինակին և անցում կկատարի կառավարման պառլամենտական ձևին: Դրա մասին անգամ հրապարակայնորեն հայտարարել էին Արցախի Հանրապետության քաղաքական տարբեր ուժերի ներկայացուցիչներ⁴⁵⁹: Կառավարման պառլամենտական ձևին անցնելու օգտին հնչեցվող պրագմատիկ փաստարկն այն էր, որ Հայաստանի

⁴⁵⁸ Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, էջ 46-47:

⁴⁵⁹ Մասնավորապես տե՛ս հարցացրույցը ԼՂՀ փոխվարչապետ, ՀՀԴ Արցախի Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Արթուր Աղաբեկյանի հետ՝ «Ներկա մարտահրավերներին դիմակայելու համար Արցախում պետք է լինի պառլամենտական կառավարման համակարգ», 18.06.2014թ.՝ <http://aparaj.am/new/%D5%B6%-D5%A5%D6%80%D5%AF%D5%A1-%D5%B4%D5%A1%D6%80%D5%BF%-D5%A1%D5%B0%D5%A1%D5%BE%D5%A5%D6%80%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6-%D5%A4%D5%AB%D5%B4%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D5%AC%D5%B8%D6%82/>, (15.02.2017):

Հանրապետությունը ևս անցում է կատարում այդ համակարգին և համապատասխան իրավական կարգավորումների մշակումը ավելի դյուրին կլինի: Սակայն, ի վերջո, Արցախի Հանրապետության սահմանադիրը, հաշվի առնելով Արցախի Հանրապետության առանձնահատկությունները, ինչպես նաև կառավարման պառլամենտական ձևի առանձնահատկություններն ու բարդությունները, հրաժարվեց կառավարման պառլամենտական դասական ձևից:

Հայաստանի Հանրապետությունն ու Արցախի Հանրապետությունը, իրենց էական նմանությամբ հանդերձ, ունեն այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք, ըստ էության, բացառում են այս հարցում նույնական լուծումները: Մեծ հաշվով չկան կառավարման լավ ու վատ ձևեր, կառավարման դասական երեք ձևերն էլ այս կամ այն չափով ցույց են տվել արդյունավետ կառավարում, ժողովրդավարություն ապահովելու իրենց կենսունակությունը: Սակայն կառավարման ձևի ընտրության ժամանակ հարկ է հաշվի առնել տասնյակ գործոններ, որոնցով էլ պայմանավորված է կառավարման այդ ձևի արդյունավետ աշխատանքը:

Կառավարման պառլամենտական ձևը, որոշ առումով լուծելով կառավարման կիսանախագահական ձևի խնդիրները, մասնավորապես՝ գործադիր իշխանության միասնականության ապահովման, համակեցությունների բացառման առումով, միաժամանակ առաջ է բերում նոր խնդիր, այն է՝ կառավարության անկայունությունը: Այս առումով Հայաստանի Հանրապետության 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությամբ ամրագրված են կառավարության կայունությունը երաշխավորող որոշ ինստիտուտներ՝ «կոնստրուկտիվ անվստահությունը» (հոդված 115), «կայուն պառլամենտական մեծամասնության երաշխավորումը» (հոդված 89), որոնց սահմանումը Արցախի Հանրապետությունում, հաշվի առնելով Ազգային ժողովի փոքր թվակազմը, անարդյունավետ է, անգամ՝ անհնարին:

Հայաստանի Հանրապետության 2015 թվականի խմբագրությամբ Սահմանադրությունը կառավարման համակարգի արդյունավետ գործելու, իշխանության տարբեր թևերի միջև վեճերի լուծման հարցում էական դերակատարություն է վերապահում Հանրապետության նախագահին և Սահմանադրական դատարանին: Արցախի Հանրապետության պարագայում միայն այդ նպատակով

Հանրապետության նախագահի ինստիտուտ ունենալն այնքան էլ արդյունավետ չէր կարող լինել, ինչպես նաև նպատակահարմար չէր փոքր պետությունում սահմանադրական արդարադատության մասնագիտացված մարմնի ստեղծումը:

Եթե այլ երկրներում կառավարությունների անկայունությունը կարելի է դիտել որպես տնտեսության զարգացմանը խոչընդոտող հանգամանք, ապա Արցախի Հանրապետությունում դրա հետևանքները կարող էին շատ ավելի վատ ու անգամ անդառնալի լինել: Երկու տասնամյակից ավելի ռազմական դրության ռեժիմում գտնվող պետության համար նման անկայունությունը ոչ միայն անընդունելի է, այլև վտանգավոր: Ֆիքսված ժամկետով Հանրապետության նախագահի ընտրությունը հատկապես անվտանգությանն ու պաշտպանությանը վերաբերող հարցերում նրա շուրջը մեծ համախմբում ունենալու հնարավորություն է տալիս: Կիսապատերազմական իրավիճակում գտնվող Արցախի Հանրապետության համար սա կարևոր հանգամանք է: Այս դեպքում քաղաքական ուժերը զերծ են մնում ներքին հակասությունները խորացնելուց, միմյանց հակադրվելուց, քանի որ ժամանակի կոնկրետ հատվածում դա անիմաստ է, անպտուղ: Իսկ հնարավոր հակասություններն էլ հարթվում են Նախագահի կողմից:

Կառավարման պառլամենտական ձևին անցնելու օգտին հնչող այն փաստարկը, որ Արցախի Հանրապետությունը իր հաղթանակների տարիներին ունեցել է կառավարման պառլամենտական ձև, այնքան էլ հիմնավոր չէ, քանի որ Արցախի Հանրապետությունում այդ տարիներին փաստացի առկա են եղել կառավարման պառլամենտական ձևից էականորեն տարբերվող իրավահարաբերություններ: Կառավարման համակարգում էական դերակատարություն է ունեցել Պաշտպանության կոմիտեն:

Կառավարման պառլամենտական ձևին անցնելու դեմ է խոսում նաև Արցախի Հանրապետություն ուժեղ առաջնորդ, ազգային միասնականության խորհրդանիշ ունենալու խիստ անհրաժեշտությունը: Կառավարման պառլամենտական ձևն իր բոլոր առավելություններով հանդերձ՝ գործադիր իշխանության ղեկավար է դարձնում ոչ թե առաջնային մանդատով օժտված ու ողջ ժողովրդին ներկայացնող Հանրապետության նախագահին, այլ քաղաքական ուժերի մի հատվածին ներկայացնող վարչապետին:

Արցախի Հանրապետության առանձնահատկությունները հաշվի առնելով՝ ազգային միասնության խորհրդանիշ հանդիսացող Հանրապետության նախագահն օպերատիվ կառավարման, ռազմական դրության պայմաններում, պատերազմական գործողությունների ժամանակ շատ ավելի արդյունավետ կարող է գործել կառավարման նախագահական ձևում:

§ 2. Արցախի Հանրապետության անցումը կառավարման մոդեռնիզացված նախագահական ձևին 2017թ. Սահմանադրությամբ

Արցախի Հանրապետության առջև ծառացած մարտահրավերները պահանջում են ուժեղ և միասնական գործադիր իշխանություն, որն ի վիճակի կլինի ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմական պայմաններում համախմբելու պետության բոլոր միջոցները և օպերատիվ արձագանքելու ստեղծված իրավիճակի պահանջներին: Այդ իսկ պատճառով Արցախի Հանրապետության համար առանձնակի կարևորություն ունի գործադիր իշխանության կայունության հարցը:

Արցախի Հանրապետության 2006թ. Սահմանադրությամբ ամրագրված կառավարման կիսանախագահական ձևի բարեփոխման դեմ էր խոսում նախորդ պարագրաֆում արված այն եզրահանգումը, որ կառավարման այդ ձևի բարեփոխումներն այդ իսկ համակարգի շրջանակներում էապես չեն կարող մեղմել կառավարման կիսանախագահական ձևի թերությունները, երաշխավորել միասնական գործադիր իշխանություն, հավասարակշռված համակարգ: Ինչ վերաբերում է կառավարման պառլամենտական ձևին, ապա դրա գլխավոր հայտանիշը հենց անկայունությունն է: Կառավարման այդ ձևին չանցնելը պայմանավորված էր Արցախի Հանրապետության առանձնահատկություններով: Քաղաքական մշակույթը, դեռևս ձևավորվող կուսակցական համակարգը, Ազգային ժողովի փոքր թվակազմը, սահմանադրական արդարատության արդյունավետ համակարգի բացակայությունը խոչընդոտում են կառավարման պառլամենտական արդյունավետ ձևի ներդրումը, գրեթե բացառում են գործադիր իշխանության կայունությունը: Վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ վերը նշված առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության լուծումների ներդրումը Արցախի Հանրապետությունում այնքան էլ արդյունավետ լինել չի կարող: Արցախի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգում, որը հաստատվել է սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի 2016թ. հուլիսի 30-ի նիստում⁴⁶⁰, մասնավորապես, ասվում է. «Ճիշտ է, ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետու-

⁴⁶⁰ Տե՛ս ԼՂՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, [http://www.nankr.am/hy/1827](http://www.nankr.am/hy/1827;)., (16.06.2017):

թյան 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության, Հանրապետության Նախագահին ավելի ուժեղ դիրք ունի կառավարության նկատմամբ, սակայն դա չի երաշխավորում գործադիր իշխանության միասնականությունն այնպիսի մի պետության համար, որը փաստորեն ապրում է դրսից իրեն պարտադրված արտակարգ դրության պայմաններում, և որտեղ կառավարման համակարգի ճկունությունն ու որոշումների կայացման և իրագործման օպերատիվությունն առանձնակի կարևորություն են ստանում»⁴⁶¹։ Սրանից բխում է, որ կառավարման ձևի հիմքում պետք է դրված լինեին գործադիր իշխանության միասնականությունն և կառավարման համակարգի ճկունությունը։ Նման հնարավորություն ընձեռում է կառավարման նախագահական ձևը։ Եթե բացառում ենք կիսանախագահականի բարեփոխումը, իսկ պառլամենտականը համարում ոչ այնքան արդյունավետ, ապա այլ բան չէր մնում, քան հիմք ընդունել կառավարման նախագահական ձևը։

Սակայն միաժամանակ ակնհայտ է, որ կառավարման դասական նախագահական ձևը ևս անթերի չէ. այն թեպետ լուծում է կառավարման կիսանախագահական և պառլամենտական ձևերին բնորոշ մի շարք խնդիրներ, սակայն իր հերթին նոր խնդիրներ է առաջացնում։ Ուստի հիմք ընդունելով կառավարման նախագահական ձևի հիմնական սկզբունքները՝ Արցախի Հանրապետության համար սահմանվեցին կառավարման նախագահական ձևի մոդեռնիզացված այնպիսի տարբերակ, ներդրվեցին այնպիսի ինստիտուտներ, որոնք եթե չեն վերացրել, ապա էականորեն նվազեցրել են կառավարման նախագահական ձևի թերություններն ու վտանգները⁴⁶²։ Ուստի Արցախի Հանրապետությունում 2017թ. Սահմանադրությամբ հիմք ընդունվեցին կառավարման նախագահական ձևի հիմնական սկզբունքները, սակայն միաժամանակ կառավարման ձևում ներդրվեցին կառավարման պառլամենտական ձևին բնորոշ ինստիտուտներ, որոնց նպատակը հենց վերը նշված կառավարման նախագահական ձևի թերությունների վերացումն էր։ Անհրաժեշտ էր միջազգային պրակտիկայի ուսումնասիրության արդյունքում գտնել կառավարման նախագահական ձևի բացերը, թերությունները,

⁴⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴⁶² Մոդեռնիզացված նախագահական համակարգի ակունքների վերաբերյալ տե՛ս Հրայր Թովմասյան, Վարդան Պողոսյան, Արցախի Հանրապետության կառավարման համակարգի թերությունները, կառավարման ձևի բարեփոխման հնարավոր ուղիները, «Արդարադատություն» գիտական հանդես։ N 2 (33), 2016, էջ 7-8։

դրանք մեղմող լուծումները, այնուհետև, հաշվի առնելով Արցախի Հանրապետության առանձնահատկությունները, դրանք տեղայնացնել:

Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևի հիմնական գծերը՝ ըստ 2017 թվականի Սահմանադրության

Արցախի Հանրապետության՝ 2017թ. փետրվարի 20-ին ընդունված նոր Սահմանադրությամբ Արցախի Հանրապետությունում սահմանվեց կառավարման նախագահական ձև: Սահմանադրության 7-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահին ընտրվում է ուղղակի ընտրությունների միջոցով, 87-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանության ղեկավարն է, 103-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահը կառավարությունը կազմավորում է միանձնյա, արտապառլամենտական եղանակով⁴⁶³:

Ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմական պայմաններում երկրի բոլոր ռեսուրսները մոբիլիզացնելու ունակ ուժեղ, կայուն և միասնական գործադիր իշխանություն ունենալը՝ որպես Արցախի Հանրապետության անվտանգության գլխավոր երաշխիք, առանցքային նշանակություն ունեցավ կառավարման ձևի ընտրության հարցում: Կառավարման ձևը կանխորոշող սահմանադրական նորմերում իրացված է Արցախի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգում արտահայտված հետևյալ դիրքորոշումը. «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության առջև ծառացած մարտահրավերները պահանջում են ուժեղ և միասնական գործադիր իշխանություն, որն ի վիճակի կլինի ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմական պայմաններում մոբիլիզացնել երկրի բոլոր ռեսուրսները և օպերատիվ կերպով արձագանքել ստեղծված իրավիճակի պահանջներին»:

Հաշվի առնելով վերոշարադրյալը՝ 2017թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևի հիմքում դրվեցին հետևյալ սկզբունքային դրույթները.

1. Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանության ղեկավարն է,
2. Հանրապետության նախագահին ուղղակիորեն ընտրվում է ժողովրդի կողմից,

⁴⁶³ Տե՛ս Արցախի Հանրապետության Սահմանադրություն, 20 փետրվարի 2017թ., ԼՂՀՊՏ, 28.02.2017թ. 04(318):

3. Հանրապետության նախագահին արտապառլամենտական եղանակով ձևավորում է գործադիր իշխանությունը և հանդիսանում է գործադիր իշխանության ղեկավարը,

4. Հանրապետության նախագահը, որպես գործադիր իշխանության ղեկավար, ոչ միայն իրավական, այլ նաև քաղաքական պատասխանատվություն է կրում պառլամենտի առջև,

5. Հանրապետության նախագահը կարող է արձակել Ազգային ժողովը,

6. Հանրապետության նախագահին անվստահություն հայտնելու, ինչպես նաև Ազգային ժողովը արձակելու պարագայում միաժամանակ անցկացվում են Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի ընտրություններ:

Հանրապետության նախագահի թեկնածություններ կարող են առաջադրվել միայն պառլամենտական ընտրություններին մասնակցող կուսակցությունների կողմից:

Դժվար չէ տեսնել, որ այս սկզբունքների մի մասը, ասենք՝ Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրություններն ու գործադիր իշխանության ղեկավար լինելը, կառավարման նախագահական ձևի հայտանիշ է, իսկ Ազգային ժողովը արձակելը կամ գործադիր իշխանությանն անվստահություն հայտնելը բնորոշ է կառավարման պառլամենտական ձևին, սակայն կան նաև ինստիտուտներ, որոնք նոր են և առանձին վերցրած բնութագրիչ չեն կառավարման այս կամ այն ձևի համար, մասնավորապես՝ բոլոր դեպքերում Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի միաժամանակյա ընտրությունների անցկացումը:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևի կառուցվածքում համատեղված է անհամատեղելին՝ միմյանց բացառող ինստիտուտներ: Սակայն վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ նման համադրումները նոր չեն, և կա նաև որոշակի պրակտիկա: Եթե համապետական մակարդակում կառավարման նույնական ձև ունեցող պետությունները բացակայում են, ապա տարածաշրջանային մակարդակում դրանք կան, ինչպես նաև այս առնչությամբ առկա է տեսական հարուստ վերլուծություն, որով հիմնավորվում են նման համակարգի գոյությունն ու առավելությունները: Ըստ էության, Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևը «մաքուր» նախագահական չէ, այն, այսպես ասած, «մոդեռնիզացված» է: Ուստի

հարցեր են առաջանում. որքանով են կենսունակ նման համակարգերը, կարո՞ղ են արդյոք գոյատևել կառավարման նման ձևերը: Կարծում ենք՝ այո՛, քանի որ իրականում ձևերի «մաքրությունը» գրեթե պահպանված չէ: Ընդունենք, որ ԱՄՆ-ը համարվում է կառավարման «մաքուր» նախագահական ձև ունեցող պետություն, սակայն իրականում այդ համակարգն ունի կառավարման պառլամենտական ձևին բնորոշ ինստիտուտ, մասնավորապես՝ նախարարների թեկնածուների համաձայնեցումը Սենատի հետ:

Բացի այդ՝ չի կարելի մոռանալ, որ սահմանադրական ինժեներիան, «ամերիկյան սահմանադրություն» հասկացությունը, բավականին զարգացել են: Պետությունները փորձարկումներ են կատարում կառավարման տարբեր ձևերի տարրերի տարբեր կոմբինացիաների հետ երբեմն միացնելով միմյանց հակասող տարրեր՝ կառավարության ձևավորման նախագահական միջոցը և կաբինետի քաղաքական պատասխանատվությունը, կառավարության ձևավորման պառլամենտական միջոցը և վստահության բացակայությունը կաբինետի հանդեպ, վարչապետի ընտրությունները և այլն:

Արցախի կառավարման ձևի տեսական ակունքները

Այս համակարգի գաղափարն առաջացել է Ֆրանսիայի Չորրորդ Հանրապետությունում, որտեղ կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում կառավարական ճգնաժամերը խրոնիկ երևույթ էին դարձել: 1955թ. աշնանից Ժորժ Վեդելը, որն իր քաղաքական հայացքներով մոտ էր ձախերի ճամբարին, իսկական քարոզարշավ սկսեց Ֆրանսիայում կառավարման պառլամենտական ձևից նախագահականին անցնելու օգտին⁴⁶⁴: Իր առաջարկները նա ավելի ամբողջական տեսքով ներկայացրեց 1956թ. մայիսին⁴⁶⁵: Մինչ այդ ձախ ուժերին մոտ կանգնած մեկ այլ ականավոր սահմանադրագետ՝ Մորիս Դյուվերժեն, 1956թ. ապրիլին «Լը Մոնդ» օրաթերթում հանդես էր եկել «պառլամենտական ժամանակակից համակարգին» անցում կատարելու օգտին՝ առաջարկելով վարչապետի ուղղակի ընտրություն⁴⁶⁶: Երկու պրոֆեսորների առաջարկներն ունեին երկու ընդհանուր գիծ. երկուսն էլ առաջարկում էին գործադիր իշխանության ղեկավարի ուղղակի ընտրություն, մի դեպքում՝ Հանրապետության նախագահի

⁴⁶⁴ St' u G. Vedel, Libérer l'exécutif, sinon, organiser les partis, in: Federation, August/September 1955, p. 499:

⁴⁶⁵ St' u G. Vedel, L'instabilité gouvernementale, Revue Banque et Bourse, mai 1956. p. 4-19:

⁴⁶⁶ St' u M. Duverger, Le Monde, 12 et 13 avril 1956: M. Duverger, Demain, la République, Paris, 1958:

(Ժ. Վեդել), իսկ մյուս դեպքում՝ վարչապետի (Մ. Դյուվերժեն): Երկու առաջարկներն էլ նախատեսում էին, որ գործադիր իշխանության ղեկավարի կողմից պառլամենտի լուծարումը կամ պառլամենտի կողմից անվստահության հայտնումը գործադիր իշխանության ղեկավարին հանգեցնում են պառլամենտի և գործադիր իշխանության ղեկավարի միաժամանակյա ընտրության: Այն բանից հետո, երբ ալժիրական ճգնաժամի արդյունքում դը Գոլի իշխանության գալուց հետո շատ արագ մշակվեց և ընդունվեց 1958թ. սահմանադրությունը և անցում կատարվեց Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետությանը, Մ. Դյուվերժեն ևս որդեգրեց Հանրապետությանը նախագահի ընտրության գաղափարը և համապատասխան ձևափոխումներ կատարեց իր 1956թ. առաջարկում⁴⁶⁷: 1962թ. աշնանը քննարկվում էր Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրության առաջարկը, որն ընդունվեց 1962թ. հոկտեմբերի սահմանադրական հանրաքվեով: Ֆրանսիական ձախ մտավորականների «Ժան Մուլեն» ակումբը, որի անդամներ էին և՛ Վեդելը, և՛ Դյուվերժեն, ընդունեց մի փաստաթուղթ, որն առաջարկում էր Հանրապետությանը նախագահի ուղղակի ընտրությունից զատ վերացնել վարչապետի պաշտոնը՝ Հանրապետության նախագահին դարձելով գործադիր իշխանության ղեկավար, ինչպես նաև վերացնել Հանրապետության նախագահի կողմից պառլամենտը լուծարելու իրավունքը՝ առանց վայր դնելու սեփական մանդատը: Այդ փաստաթղթում նաև նշվում էր, որ ցանկալի է նախատեսել, որ երկու իշխանություններն էլ հնարավորություն ունենան որոշելու դադարեցնել միմյանց լիազորությունները՝ գնալով միաժամանակյա ընտրությունների⁴⁶⁸:

1956թ. սկսած՝ Ժ. Վեդելը նման հնարավորությունը նախատեսում էր բացառիկ հանգամանքների համար՝ հույս ունենալով, որ նման դեպքեր չեն պատահի: 1964թ. նա ընդգծում էր, որ «Երկու իշխանությունների կողմից միևնույն զենքին տիրապետելը» կհանգեցնի միմյանց հետ հարաբերություններում համբերատարության, ողջախոհության և հաշտարարության, իսկ եթե առաջանան անհաղթահարելի հակասություններ, ապա դրանք կլուծվեն ընտրական կորպուսի կողմից հնարավորինս հստակ

⁴⁶⁷ St' u M. Duverger, La VI République et le Régime présidentiel, Paris, 1961:

⁴⁶⁸ St' u Bulletin du Club Jean Moulin, «L'heure du Parlement», 33, juin-juillet, 1962:

պայմանների պարագայում⁴⁶⁹: 1992թ. Եվրոպայի խորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովի կողմից կազմակերպված կոնֆերանսի ժամանակ իր զեկույցում Ժ. Վեդելը կրկնեց իր նախընտրությունը՝ մեկ անգամ ևս ընդգծելով, որ իր առաջարկած համակարգում յուրաքանչյուր իշխանության ճյուղ կվարանի հարցականի տակ դնել իր սեփական գոյությունը և կնախընտրի փոխզիջումների ճանապարհով լուծելու իրենց միջև գոյություն ունեցող տարաձայնությունները⁴⁷⁰:

Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևի առավելություններն ու տարբերությունները կառավարման դասական նախագահական ձևից

Ինչպես արդեն նշվեց, Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևը որոշակիորեն տարբերվում է կառավարման դասական նախագահական համարվող տարբերակից: Այդ տարբերություններից առաջինը Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությամբ սահմանված, սակայն կառավարման նախագահական ձևին խորթ գործադիր իշխանության քաղաքական պատասխանատվության ինստիտուտն է: Ի տարբերություն դասական նախագահական համակարգի՝ Արցախի Հանրապետության նախագահը՝ որպես գործադիր իշխանության ղեկավար, ոչ միայն իրավական, այլ նաև քաղաքական պատասխանատվություն է կրում պառլամենտի առջև, ինչպես կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում: Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության 96-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Ազգային ժողովը կարող է անվստահություն հայտնել Հանրապետության նախագահին: Իսկ նույն հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահին անվստահություն հայտնելու մասին Ազգային ժողովի որոշման նախագիծը քվեարկության է դրվում այն ներկայացվելուց ոչ շուտ, քան քառասունութ և ոչ ուշ, քան յոթանասուներկու ժամ հետո: Որոշումն ընդունվում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ՝ անվանական քվեարկությամբ⁴⁷¹:

Հաջորդ տարբերությունը կապված է Հանրապետության նախագահին քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու իրավական հետևանքների հետ: Կառավար-

⁴⁶⁹ St' u G. Vedel, Vers le régime présidentiel? Revue française de science politique, vol. XIV, N° 1, février 1964, p.. 31:

⁴⁷⁰ St' u Fundamental legal options (report by G. Vedel) in Constitution-making as an instrument of democratic transition (Science and Technique of Democracy N° 3) (1992):

⁴⁷¹ St' u Արցախի Հանրապետության Սահմանադրություն, 20 փետրվարի 2017թ.:

ման պառլամենտական ձև ունեցող պետություններում Հանրապետության նախագահին անվստահություն հայտնելու դեպքում վարչապետը և նրա հետ միասին ողջ կառավարությունը վայր են դնում իրենց լիազորությունները, սակայն Արցախի Հանրապետության պարագայում, եթե սահմանադիրը սահմանափակվեր միայն այդ հետևանքի սահմանմամբ, ապա կստացվեր, որ առաջնային մանդատ ունեցող մեկ մարմինը կարող է դադարեցնել մյուսի լիազորությունները առանց իր համար իրավական որևէ հետևանքի: Նման կարգավորումը չէր կարող համարվել արդյունավետ, քանզի այն կհանգեցներ առաջնային մանդատով օժտված մարմիններից մեկի գերակայությանը մյուսի նկատմամբ: Արցախի Սահմանադրության 90-րդ հոդվածի իրավակարգավորումներն այս հարցում առավել քան արդյունավետ են հատկապես զսպումների և հակակշիռների տեսանկյունից: Հանրապետության նախագահի հրաժարականի, մահվան, լիազորությունների դադարեցման կամ նրան անվստահություն հայտնելու, պաշտոնանկ անելու, ինչպես նաև Ազգային ժողովն արձակելու դեպքերում նշանակվում են Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի արտահերթ ընտրություններ⁴⁷²: Այս կարգավորումները պայմանավորված են նրանով, որ թե՛ Հանրապետության նախագահը, թե՛ Ազգային ժողովը ունեն միևնույն ժողովրդավրական լեգիտիմությունը:

Կառավարման դասական նախագահական ձևից հաջորդ շեղումը կապված է Ազգային ժողովն արձակելու ինստիտուտի հետ: Այս ինստիտուտը բնորոշ է կառավարման պառլամենտական ձևին և բացակայում է կառավարման նախագահական ձևի պայմաններում: Կառավարման նախագահական ձևի պայմաններում Հանրապետության նախագահը չունի պառլամենտն արձակելու լիազորություն, և բոլոր այն դեպքերում, երբ Հանրապետության նախագահը և պառլամենտական մեծամասնությունը ներկայացնում են հակադիր քաղաքական մեծամասնություններ, պետական կառավարման համակարգը ոչ միայն անարդյունավետ է գործում, այլև կարող է փակուղային իրավիճակներ առաջացնել: Հաշվի առնելով դա՝ նման փակուղային իրավիճակներից դուրս գալու համար Հանրապետության նախագահին տրվում է Ազգային ժողովը արձակելու լիազորություն, ինչը բնորոշ է կառավարման պառլամեն-

⁴⁷² Տե՛ս նույն տեղը:

տական ձև ունեցող երկրներին: Սակայն, ի տարբերություն կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող երկրների, Արցախի Հանրապետության կառավարման ձևի պայմաններում Հանրապետության նախագահի կողմից Ազգային ժողովն արձակելը զուգորդվում է Հանրապետության նախագահի լիազորությունների դադարեցմամբ և Հանրապետության նախագահի ու Ազգային ժողովի միաժամանակյա ընտրությունների անցկացմամբ (հոդված 90)⁴⁷³: Նման համակարգի սկզբունքային առավելությունն այն է, որ գործադիր իշխանության ընտրության հարցը, ինչպես կառավարման նախագահական ձևի պայմաններում, լուծում է ժողովուրդը, այլ ոչ թե կուսակցությունները՝ հետկուլիսյան բանակցությունների արդյունքում, ինչը հաճախ տեղի է ունենում բազմաթիվ կուսակցություններ ունեցող կառավարման պառլամենտական ձև ունեցող երկրներում: Մյուս կողմից լուծում է տրվում գործադիր իշխանության և պառլամենտի միջև հակամարտությունների խնդրին, ինչը կառավարման նախագահական ձևի թույլ կողմերից մեկն է: Քանի որ երկու կողմերն էլ ունեն միմյանց լիազորությունները դադարեցնելու իրավունք, բայց միայն սեփական լիազորությունները վայր դնելու գնով, ապա հակադիր մեծամասնությունների խնդիրը կարող է լուծվել անվստահության քվեի կամ պառլամենտի լուծարման միջոցով:

Այս համակարգը մի կողմից ապահովում է արդյունավետ հակակշիռներ և զերծ է պահում կառավարման համակարգը փակուղային իրավիճակներում հայտնվելուց, ինչի ականատեսն ենք լինում մի շարք լատինաամերիկյան երկրներում, իսկ մյուս կողմից, հաշվի առնելով միմյանց անվստահություն հայտնելու արդյունքում երկու մարմինների նոր ընտրություններ անցկացնելու պահանջը, կստիպի, որ և՛ Հանրապետության նախագահը, և՛ Ազգային ժողովը ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում միայն դիմեն միմյանց լիազորությունները դադարեցնելու քայլին: Դրանով թե՛ կառավարման համակարգն ընդհանուր առմամբ, և թե՛ գործադիր իշխանությունը մասնավորապես, կլինեն ավելի կայուն:

Արցախի Հանրապետության սահմանադրական կարգավորումների պարագայում թեպետ էականորեն նվազում է, սակայն չի բացառվում, որ, ինչպես կառավարման կիսանախագահական և դասական նախագահական ձև ունեցող երկրների դեպքում,

⁴⁷³ Տե՛ս Արցախի Հանրապետության Սահմանադրություն, 20 փետրվարի 2017թ.:

Արցախի Հանրապետությունում ևս Հանրապետության նախագահը և պառլամենտական մեծամասնությունը միմյանց հակադիր լինեն: Հակադիր մեծամասնությունները ցանկացած կառավարման ձևի պարագայում, խնդիրներ են առաջացնում: Պառլամենտական կառավարման ձևը նման իրավիճակներից ելքի ճանապարհ է տալիս, նախագահականը՝ ոչ: Հակադիր մեծամասնություններ ունենալու հնարավորությունները բացառելու կամ առնվազն այն էականորեն փոքրացնելու նպատակով, Սահմանադրությունը սահմանում է, որ Հանրապետության նախագահի և պառլամենտի ընտրություններն անցկացվում են միաժամանակ, այդ թվում նաև՝ արտահերթ ընտրությունները:

2017թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում Արցախի Հանրապետությունում էականորեն բարձրանում է Ազգային ժողովի դերն ու կշիռը, պառլամենտը ստանում է ողջ գործադիր իշխանությանն անվստահություն հայտնելու լիազորություն:

Եթե կառավարման պառլամենտական և կիսանախագահական ձևի պարագայում Հանրապետության նախագահն առանց վտանգելու իր հետագա պաշտոնավարումը կարող է արձակել պառլամենտը, ապա այստեղ Հանրապետության նախագահն ունի երկընտրանք՝ կա՛մ համաձայնել պառլամենտական մեծամասնության կարծիքի հետ, առնվազն գնալ զիջումների, կա՛մ դիմել ռիսկի՝ գնալ նոր ընտրությունների: Կառավարման կիսանախագահական ձև ունեցող պետության Հանրապետության նախագահի քաղաքական սխալ հաշվարկի գինը իր քաղաքական ազդեցության թուլացումն է, բայց ոչ՝ մանդատի կորուստը:

Քաղաքական պատասխանատվության տեսակետից՝ կառավարման այս ձևն անհամեմատ գերազանցում է կառավարման կիսանախագահականին, քանի որ Հանրապետության նախագահը, ի տարբերություն կառավարման դասական նախագահական և կիսանախագահական երկրների Հանրապետության նախագահի, իր պաշտոնավարման ողջ ընթացքում գործադիր իշխանության համար քաղաքական պատասխանատվություն է կրում պառլամենտի առջև: Թեև Հանրապետության նախագահն առաջարկվող համակարգում օժտված է մեծ իշխանությամբ, այնուամենայնիվ նա ամենազոր չէ: Կառավարման դասական նախագահական ձևում մեծ է վտանգը, որ ընտրված Հանրապետության նախագահը կարող է աստիճանաբար հեռանալ իր

կուսակցությունից և առավելապես միանձնյա որոշումներ կայացնել: Նա իր կուսակցության մեծ աջակցության անհրաժեշտությունը չունի, չունի նաև վտանգ, որ այդօրինակ քաղաքականության պարագայում կարող է կորցնել իր պաշտոնը: Կառավարման այս ձևի պայմաններում Հանրապետության նախագահը չի կարող կառավարել պառլամենտական մեծամասնության կամքին հակառակ, այլապես պառլամենտը կարող է նրան անվստահություն հայտնել:

Կառավարման այս ձևի պայմաններում ժողովուրդն ավելի անմիջական ազդեցություն կարող է ունենալ կառավարման վրա, քան կառավարման կիսանախագահական ձևում: Ժողովրդի կողմից ընտրված Հանրապետության նախագահը ստանում է ժողովրդի մանդատը՝ իրագործելու իր առաջարկած քաղաքականությունը: Կառավարման կիսանախագահական ձևում այդ ձևին հատուկ գործադիր իշխանության երկրկետության պատճառով վարչապետի ընտրությունը կատարվում է Հանրապետության նախագահի կողմից, քանի դեռ նա մեծամասնություն ունի պառլամենտում կամ ընդդիմադիր կուսակցությունների կողմից, եթե նրանք, հաղթելով պառլամենտական ընտրություններում, մեծամասնություն են դառնում («համակեցություն»): Առաջին դեպքում վարչապետը երկրորդ մարդն է գործադիր իշխանությունում, իսկ երկրորդ դեպքում՝ առաջինը: Երկու դեպքում էլ առաջարկվող կառավարման համակարգը ենթադրում է գործադիր իշխանության վրա ժողովրդի անմիջական ազդեցության նվազում:

Նոր Սահմանադրությամբ Արցախի Հանրապետության նախագահն օժտված է մեծ իշխանությամբ, սակայն նա իր այդ լիազորությունները չի կարող իրականացնել առանց պառլամենտական մեծամասնության կարծիքը հաշվի առնելու: Ձևական առումով Հանրապետության նախագահը պարտավորված չէ իր բոլոր քայլերը համաձայնեցնել պառլամենտական մեծամասնության հետ, սակայն կառավարման պառլամենտական ձևին բնորոշ այնպիսի ինստիտուտների սահմանումը, ինչպիսիք են բյուջեի կատարման հաշվետվությամբ պառլամենտում ամենամյա հաղորդմամբ հանդես գալը, Հանրապետության նախագահին քաղաքական դրդապատճառներով անվստահություն հայտնելու դրույթը, Հանրապետության նախագահին անուղղակի կերպով պարտավոր-

րեցնում են գտնել ֆորմալ կամ ոչ ֆորմալ մեխանիզմներ՝ իր հիմնական քայլերը համաձայնեցնելու պառլամենտական մեծամասնության հետ:

Եթե կառավարման դասական նախագահական ձևի պարագայում Հանրապետության նախագահին էականորեն չի զգում իր կուսակցության աջակցության անհրաժեշտությունը, ապա նման կարգավորումների պարագայում հանրապետության նախագահը պետք է միշտ շահագրգռված լինի ուժեղ դիրքեր ունենալ իր կուսակցությունում կամ իրեն առաջադրած կուսակցությունում (կուսակցություններում), որն էլ, մյուս կողմից, շահագրգռված է իր քաղաքական լիդերի հաջողության մեջ:

Արցախի Սահմանադրությամբ սահմանված կառավարման ձևը կառավարելիության տեսակետից էական առավելություններ ունի, և այն կապված է Հանրապետության նախագահի՝ որպես գործադիր իշխանության ղեկավարի, ի համեմատություն պառլամենտական կառավարման ձևի, վարչապետի անվիճելի մեծ լեգիտիմություն, որը ոչ պակաս է, քան Ազգային ժողովինը:

Արցախի Հանրապետության պարագայում Հանրապետության նախագահի հնարավորությունները՝ իրագործելու իր քաղաքականությունը, ավելի մեծ են, քան պառլամենտական կամ կիսանախագահական համակարգերում:

Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությամբ ամրագրված կառավարման ձևի հաջորդ առավելությունը դասական նախագահականի (որոշ դեպքերում նաև կիսանախագահականի) համեմատ այն է, որ Հանրապետության նախագահի և պառլամենտի ընտրությունների միաժամանակյա անցկացումը վերացնում կամ նվազագույնը՝ էականորեն մեղմում է նախագահական և կիսանախագահական համակարգերին բնորոշ «հաղթողն ստանում է ամեն ինչ» սկզբունքը: Նախագահական ընտրություններում երկրորդ տեղը զբաղեցրած թեկնածուն, որպես կանոն, երկրորդ ուժը կլինի նաև պառլամենտում:

Էլ ավելի մեծ են այս կառավարման ձևի առավելությունները կառավարելիության ու կառավարման արդյունավետության տեսակետից: Ուղղակիորեն ընտրված Հանրապետության նախագահն ունի անվիճելի լեգիտիմություն, որը ոչ պակաս է, քան պառլամենտինը: Հանրապետության նախագահի հնարավորությունները՝ իրագործելու

իր քաղաքականությունը, ավելի մեծ են, քան կառավարման պառլամենտական կամ կիսանախագահական ձևերում:

Վերջապես, կառավարման այս ձևի առավելությունը պետական համակարգի օպտիմալացումն է: Դա ենթադրում է վարչապետի պաշտոնի բացակայություն, ինչպես նաև մի շարք լիազորությունների կրկնության բացառում, որոնք կառավարման կիսանախագահական դեպքում առկա են կառավարությունում և Հանրապետության նախագահի աշխատակազմում:

Եզրակացություն

Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարման կիսանախագահական ձևի հիմնախնդիրների վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրության արդյունքում արվել են հետևյալ եզրահանգումները.

1. Իրավաբանական գիտական գրականության մեջ գոյություն չունի ընդհանուր տեսակետ «կառավարման ձև» հասկացության սահմանման վերաբերյալ: Սովորաբար «կառավարման ձևը» բնորոշվում է որպես պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների ձևավորման կարգը և դրանց միջև առկա փոխհարաբերությունները: Կառավարման ձևը կարելի է սահմանել նաև որպես պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների ձևավորման ու գործունեության ընթացքում առաջացող ֆորմալ (իրավական) և ոչ ֆորմալ (փաստացի) հարաբերությունների, բնակչության հետ դրանց փոխհարաբերության և պետության կառավարման ոլորտում բնակչության մասնակցության աստիճանի ամբողջություն:

2. Մասնագետները միակարծիք են, որ աշխարհում չկան կառավարման կատարյալ ձևեր, դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր առավելություններն ու թերությունները:

3. Պետությունների կողմից կառավարման ձևի ընտրությունը, որպես կանոն, պայմանավորված է լինում երկրի պատմական զարգացման պայմաններով, տնտեսական վիճակով, սոցիալ-մշակութային, քաղաքական ավանդույթներով և գործընթացներով:

4. Այսօր առավել մեծ կարևորություն են ձեռք բերում հետևյալ հարցերը. Կառավարման ո՞ր ձևերն են առավել արդյունավետ, առավել ժողովրդավարական, կառավարման ո՞ր ձևերի պայմաններում է հասարակությունը, պետությունը զարգանում առանց ցնցումների, կառավարման ո՞ր ձևն է երաշխավորում առավել մեծ թվով քաղաքացիների մասնակցություն պետության կառավարմանը, որի՞ պարագայում են անխուսափելի ներքին բախումներն ու ճգնաժամերը, կառավարման ո՞ր ձևն է երաշխավորում վերահսկելի, հակակշռվող իշխանություններ և որի՞ պարագայում է իշխանությունը գերկենտրոնացած ու չվերահսկվող:

5. Կառավարման թե՛ նախագահական, թե՛ պառլամենտական և թե՛ կիսանախագահական ձևերն ունեն ժողովրդավարական պետություն ստեղծելու ներուժ:

6. Կառավարման նախագահական ձևը դասական երեք կառավարման ձևերից այսօր ամենատարածվածն է, այս ձևը գործում է իշխանությունների բաժանման խիստ համակարգի հիման վրա:

Կառավարման նախագահական ձևը ենթադրում է այնպիսի համակարգի ստեղծում, որի ժամանակ իշխանության երկու թևերը՝ օրենսդիրը և գործադիրը, գործում են իրարից անկախ, սակայն հնարավորություն ունեն զսպելու մյուս կողմի իշխանության զավթման կամ գերկենտրոնացման հնարավորությունը:

Կառավարման նախագահական ձևի առավելությունների թվին կարելի է դասել իշխանությունների բաժանման սկզբունքի հստակ սահմանումը, գործադիր իշխանության կայունությունը և հաշվետվողականությունը, գործադիր իշխանության ղեկավարի ուղղակի ընտրությունները: Կառավարման այս ձևի պարագայում իշխանությունն առավել քան անձնավորված է, այն ասոցացվում է կոնկրետ անձի հետ:

Որպես կառավարման նախագահական ձևի թերություններ կարելի է առանձնացնել քաղաքական ճգնաժամերից դուրս գալու ինստիտուցիոնալ ճանապարհների բացակայությունը, օրենսդիր և գործադիր իշխանություններում քաղաքական տարբեր մեծամասնության առկայության պարագայում փակուղային իրավիճակների առաջացման մեծ ռիսկը, լիազորությունների ժամկետի սահմանափակումները, ճկունության բացակայությունը, անձնակենտրոն միտումները, պետության գլխի կողմից արբիտրաժի բացակայությունը: Կառավարման նախագահական ձևին բնորոշ է «հաղթողը ստանում է ամեն ինչ» սկզբունքը («խաղ՝ զրոյական արդյունքով»):

7. Կառավարման պառլամենտական ձևը իրենից ներկայացնում է քաղաքական-իշխանական այնպիսի համակարգ, որտեղ պառլամենտը վճռորոշ ազդեցություն ունի գործադիր իշխանության ճակատագրի վրա:

Կառավարման պառլամենտական ձևի հիմնական բնութագրիչը պառլամենտի առաջ կառավարության քաղաքական պատասխանատվությունն է: Կառավարման այս ձևը համարվում է ավելի ժողովրդավարական, քան կառավարման մյուս ձևերը:

Կառավարման պառլամենտական ձևի առավելություններից է իշխանության հիմնական մասի կենտրոնացված լինելը մեկ մարմնի՝ գլխավորապես պառլամենտի

ձեռքում, ինչպես նաև իշխանության ապանձնավորված բնույթը: Ի տարբերություն կառավարման նախագահական ձևի՝ կառավարման պառլամենտական ձևը չի գործում «հաղթողը ստանում է ամեն ինչ» սկզբունքով:

Որպես կառավարման պառլամենտական ձևի թերություն կարելի է առանձնացնել գործադիր իշխանության կայունության ապահովման ավելի ցածր մակարդակը, իշխանությունների դասական բաժանման հաճախ ֆորմալ բնույթը:

8. Հետխորհրդային պետությունների կառավարման ձևերի վերլուծությունը վեր է հանում թերություններ, որոնք այլ տարածաշրջանի երկրների կառավարման ձևերին բնորոշ չեն, թեպետ արտաքուստ, սահմանադրությունների մակարդակում հիմնականում ամրագրված են նույն իրավակարգավորումները:

Հետխորհրդային պետություններում թերությունները երբեմն հասնում են այն աստիճանի, որ իրական կյանքում անճանաչելի են դարձնում կառավարման համապատասխան ձևերը:

Այս երկրներում հիշյալ թերություններին ավելանում են նաև նորերը, որոնք ոչ միայն նոր «որակ» են հաղորդում դրանց, այլև խեղաթյուրում, հեռացնում են այն տրամաբանությունից, սկզբունքներից, որոնք դրված են կառավարման տվյալ ձևի հիմքում:

Հետխորհրդային պետություններում, որոշ բացառություններով, կառավարման ձևի թերությունները կրում են համակարգային բնույթ, չեն վերանում տևական ժամանակ և դառնում են խրոնիկ:

9. Կառավարման կիսանախագահական ձևը կառավարման ինքնուրույն ձև է: Կառավարման կիսանախագահական ձևում Հանրապետության նախագահը, ընտրվում է համընդհանուր ընտրությունների միջոցով, օժտված է քաղաքական նշանակալի իրավասություններով և որոշակի համամասնությամբ կիսում է գործադիր իշխանությունը խորհրդարանի առջև պատասխանատու կառավարության հետ:

10. Կառավարման կիսանախագահական ձևում կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերից փոխառնված են մի շարք ինստիտուտներ, որոնց համադրման արդյունքում կառավարման այս ձևը ձեռք է բերում որոշակի հատկանիշներ,

որոնք գոյություն չունեն կառավարման ո՛չ նախագահական և ո՛չ էլ պառլամենտական ձևերում:

11. Կառավարման կիսանախագահական ձևի բնութագրիչ պետք է համարել «համակեցության» արդյունքում գործադիր իշխանական կենտրոնի հնարավոր տեղափոխումը Հանրապետության նախագահից դեպի վարչապետ և հակառակը:

12. Կառավարման կիսանախագահական ձևը ենթադասակարգվում է նախագահ-պառլամենտականի և պառլամենտ-նախագահականի: Առաջին խմբում պետք է դասել այն բոլոր պետություններին, որտեղ Հանրապետության նախագահը վճռորոշ դեր ունի գործադիր իշխանության և դրա կազմավորման հարցում, կարող է ազատել վարչապետին, առկա չէ կրկնաստորագրման ինստիտուտ, Հանրապետության նախագահին է վերապահված արտաքին ու ներքին քաղաքականության կամ դրանց մի զգալի մասի մշակումն ու իրականացումը: Երկրորդ խմբին են պատկանում այն երկրները, որտեղ, չնայած Հանրապետության նախագահի ուղղակի ընտրություններին, նա էական լծակներ չունի գործադիր իշխանության կազմավորման հարցում. Հանրապետության նախագահի հիմնական ակտերը ենթակա են կրկնաստորագրման, Հանրապետության նախագահը չունի վարչապետին ազատելու դիսկրեցիոն լիազորություն, երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության մշակումը և իրականացումը հիմնականում վերապահված է կառավարությանը:

13. Որպես կառավարման կիսանախագահական ձևի առավելություն հաճախ մատնանշվում է այն հանգամանքը, որ այս կառավարման ձևը լուծում է կառավարման նախագահական ձևին ներհատուկ երկու հիմնական թերությունները՝ գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների հակամարտությամբ պայմանավորված փակուղային իրավիճակները և կառավարման նախագահական ձևի կարծրությունը: Նշված մոտեցման կողմնակիցների կարծիքով կառավարման կիսանախագահական ձևը նաև մեղմում է կառավարման պառլամենտական ձևին բնորոշ գործադիր իշխանության անկայունությունը: Նշված տեսակետները կարող են ճշմարտացի լինել միայն կառավարման կիսանախագահական ձևի ֆրանսիական մոդելի վերաբերյալ, այն էլ՝ մեծ վերապահումներով: Մոտեցումը, համաձայն որի կառավարման պառլամենտական ու

նախագահական ձևերի լավագույն գծերը հնարավոր է համադրել կառավարման կիսանախագահական ձևում, հիմնավոր չէ: Նման համադրումն արհեստական է:

14. Իրական կյանքում, կառավարման կիսանախագահական ձևը գտնվում է կա՛մ նախագահական, կա՛մ պառլամենտական փուլում, և դրանցից յուրաքանչյուրը առաջացնում է մի շարք խնդիրներ, որոնք բնորոշ են ոչ միայն կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերին, այլև առաջացնում են նորերը:

15. Կառավարման կիսանախագահական ձևի խնդիրները սահմանադրաիրավական արմատական լուծում չունեն, քանի որ առաջին հերթին պայմանավորված են քաղաքական և ոչ թե իրավական գործոններով (պառլամենտական մեծամասնության առկայություն և դրա ենթակայություն Հանրապետության նախագահին):

16. Կառավարման կիսանախագահական ձևի պարագայում բացակայում է չեզոք, վերկուսակցական Հանրապետության նախագահի ինստիտուտը: Եթե Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանության փաստացի ղեկավարն է, ապա նա չի կարող ունենալ չեզոք, վերկուսակցական արբիտրի դեր:

17. Հայաստանի Հանրապետության կառավարման կիսանախագահական ձևի բարեփոխումը կարող էր ընթանալ գործադիր իշխանության բնագավառում Հանրապետության նախագահի և կառավարության միջև (հատկապես արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության և ազգային անվտանգության բնագավառներում) կոնկրետ լիազորությունների սահմանադրաիրավական ավելի հստակ սահմանազատման ճանապարհով: Նման փոփոխությունները թեև կարևոր են, բայց գործնականում քիչ բան կփոխեն, եթե գործադիր իշխանության ներսում, այնուհանդերձ, լինի դոմինանտ ֆիգուր (դա լինի Հանրապետության նախագահը թե վարչապետը):

18. Հայաստանի Հանրապետության կառավարման կիսանախագահական ձևի և ընդհանրապես կառավարման կիսանախագահական ձևի արատները կառավարման կիսանախագահական ձևի շրջանակներում հնարավոր չէ լուծել առանց դրա էության խեղաթյուրման:

19. Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքական փոխակերպումների իրականացումը հենց սկզբից պահանջել է կառուցել կառավարման արդյունավետ համակարգ պետական իշխանության բոլոր մակարդակներում: Ինչպես ցանկացած

պետության, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության համար կառավարման ձևի ընտրության չափորոշիչը, առաջին հերթին, արդյունավետությունն է: A priori ամենաարդյունավետը կառավարման այն ձևն է, որը պատմական կոնկրետ պայմաններում կարող է լավագույնս ապահովել պետության իշխանության բարձրագույն մարմինների համաձայնեցված գործունեությունը և միմյանց նկատմամբ վերահսկողությունը:

20. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական համակարգի բարեփոխման գործընթացը նախորդ դարի 90-ականների սկզբին նշանավորվեց նրա որակական փոփոխություններով, որոնք առնչվում էր քաղաքական համակարգի բոլոր բաղկացուցիչներին, առաջին հերթին՝ պետությանը:

Պետականության տևական բացակայությունը, խորհրդային անցյալը վատ հենք էին կառավարման ճիշտ ու արդյունավետ ձև ընտրելու համար:

Հայաստանի Հանրապետությունն իր անկախ պետականության այս քառորդ դարի ընթացքում, ըստ էության, ունեցել է կառավարման և՛ նախագահական, և՛ կիսանախագահական ձև, իսկ այսօր արդեն ունի կառավարման պառլամենտական ձև:

21. 1990-ական թվականների սկզբներին, երբ երկրում բացակայում էին ժողովրդավարական ինստիտուտները, թույլ էր քաղաքացիական հասարակությունը, հանրային ընկալման մեջ տարածված էր այն գաղափարը, որ նման երկիրը կառավարել կարող է միայն խիստ անձնավորված իշխանությունը՝ Հանրապետության նախագահի ինստիտուտի ստեղծման և ուժեղացման միջոցով: Հանրապետության նախագահի ընդգծված դիրքը պայմանավորված էր նաև Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական իրավիճակով, իսկ ավելի ուշ՝ առաջին Հանրապետության նախագահի կողմից իր անձնական իշխանությունը ամրապնդելու և պահելու ձգտմամբ: Այս փուլում Ազգային ժողովի դերի ցանկացած բարձրացում դիտվում էր որպես ապակայունացնող տարրերի մեծացում:

22. Տևական ժամանակ էր պետք սեփական փորձից հասկանալու, որ պետության առջև ծառացած խնդիրները հնարավոր չէ լուծել առանց ուժեղ, կայուն, աշխատունակ ներկայացուցչական մարմնի՝ Ազգային ժողովի, որի գլխավոր խնդիրը բնակչության մեծամասնության շահերի պաշտպանությանն ուղղված հետևողական քայլերի իրականացումն է, որտեղ հաշվի է առնվում նաև փոքրամասնության կարծիքը:

23. 1990-ականների սկզբներին Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի մշակման համատեքստում բավական ակտիվորեն ընթանում էր կառավարման օպտիմալ մոդելի որոնման գործընթացը: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը պետք է լուծեր մի շարք խնդիրներ, որոնցից առանցքային էր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հին համակարգերի արմատական վերափոխումը: Այդ ժամանակահատվածում հասարակական-քաղաքական տարբեր ուժերի կողմից առաջարկվել են սահմանադրության տարբեր նախագծեր, որոնք ձգտել են հաշվի առնել ժողովրդավարական պետությունների (Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Գերմանիա և այլն) սահմանադրական-իրավական փորձը: Այդ նախագծերն արտահայտում էին գաղափարների մի ամբողջ սպեկտր այն մասին, թե ինչպես պետք է կազմակերպվի պետական իշխանությունը: Մի շարք նախագծեր, առաջին հերթին՝ սահմանադրական հանձնաժողովի կողմից առաջարկված տարբերակները, բովանդակել են նախագահական ուժեղ իշխանության գաղափարը՝ որպես անհրաժեշտ գործոն երկրում արմատական բարեփոխումներ իրականացնելու համար: Ի տարբերություն պաշտոնական նախագծերի՝ խորհրդարանական ընդդիմությունը, իր բազմաթիվ նախագծերով, հանդես էր գալիս կառավարման պառլամենտական ձևի անցնելու օգտին: Նախագծերի մեծ մասի համար ընդհանուրն այն էր, որ Սահմանադրությունը պետք է լիներ ապախորհրդայնացված, զերծ կուսակցական գաղափարախոսությունից, արտահայտեր հումանիզմի և համամարդկային արժեքների գաղափարները: Ապագա Սահմանադրությունը կոչված էր ամրագրել և երաշխավորել ժամանակակից ժողովրդավարական և իրավական պետության հիմքերը, տնտեսական հարաբերությունների ազատականացումը: 1995թ. Սահմանադրության ընդունմամբ խորհրդային տիպի հանրապետության ապամոնտաժման ընթացքը Հայաստանի Հանրապետությունում կարելի էր ավարտված համարել:

24. Խորհրդային տիպի պետության փլուզմանը հաջորդած անցումային ժամանակահատվածի պայմաններում չէր կարող անմիջապես ձևավորվել ժողովրդավարական վարչակարգ: Գործող վարչակարգն իր մեջ զուգակցում էր վարչահրամայական կառավարման անցյալ համակարգի և նորաստեղծ ժողովրդավարության հակասություններ, ընդ որում՝ առաջինի գերակշռմամբ:

25. Թեպետ 1995թ. Սահմանադրության ընդունումից կարճ ժամանակ անց արդեն ակնհայտ էին կառավարման ձևի թերությունները, սակայն մտայնություն կար, որ անթույլատրելի է կառավարման մեկ ձևից կտրուկ անցում կատարել մյուսին: Շատերը պնդում էին, որ այն պայմաններում, երբ երկրում հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտներում տեղի են ունենում արմատական փոփոխություններ, կառավարման կիսանախագահականից դեպի կառավարման պառլամենտական ձևի անցում իրականացնելը ռազմավարական սխալ կլիներ: Նշվում էր, որ այն իրավիճակում, երբ երկրի տնտեսությունը գտնվում է մոդեռնիզացման առաջին փուլում, կառավարման պառլամենտական ձևը սակավ արդյունավետ է, քան կիսանախագահականը: Որոշները գտնում էին, որ պետք է գնալ նախագահի որոշ լիազորությունները պառլամենտով հակակշռելու ճանապարհով: Ոմանք էլ գտնում էին, որ ժամանակ է պետք է գործող համակարգը փորձարկելու, կատարելագործելու և աստիճանաբար մոդեռնիզացնելու համար:

26. 1995թ. Սահմանադրությունը ուղղակիորեն հարցականի տակ էր դնում, մասնավորապես, փոխադարձ զսպումների և հակակշիռների մեխանիզմները՝ ամրագրելով Հանրապետության նախագահի գերակա դերը իշխանության բոլոր ճյուղերի նկատմամբ:

27. 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները կարելի է անվանել ակնհայտ բացերի շտկման փուլ, որը, սակայն, ձեռնպահ մնաց Սահմանադրության խորքային, բովանդակային թերությունները շտկելուց:

2005թ. Սահմանադրության փոփոխությունները նպատակ էին հետապնդում ունենալ ավելի հավասարակշռված կառավարման ձև, որի ապահովումն անհնարին էր առանց կառավարության կազմավորման և կառավարության երկակի պատասխանատվության հետ կապված իրավակարգավորումների փոփոխության:

28. 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններով Հայաստանի Հանրապետությունը կառավարման կիսանախագահական ձևի նախագահա-պառլամենտական մոդելից անցում կատարեց պառլամենտա-նախագահական մոդելին: Հանրապետության նախագահը զրկվեց վարչապետին ազատելու հայեցողական լիազոր-

րությունից, որի արդյունքում վերացվեց կառավարության երկակի պատասխանատվությունը Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի առջև:

29. 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևը՝ Հանրապետության նախագահի գերակա դերակատարմամբ, գործում էր առանց ինստիտուցիոնալ խոչընդոտների ոչ թե այն պատճառով, որ Հանրապետության նախագահն ուներ սահմանադրա-իրավական մեծ լիազորություններ, այլ որ Ազգային ժողովում կար քաղաքական մեծամասնություն, և Հանրապետության նախագահը դրա լիդերն էր:

30. 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները գործնականում որևէ էական փոփոխություն չմտցրեցին քաղաքական կյանքում Հանրապետության նախագահի գերակա դիրքի մեջ, չնայած որ այդ փոփոխությունները առնվազն *de jure* թույլ էին տալիս, որ բարձրանա Ազգային ժողովի և կառավարության դերակատարումը:

Թեպետ 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններով ընդլայնվեցին կառավարության նկատմամբ Ազգային ժողովի վերահսկիչ լիազորությունները, սակայն դրանք բավարար չէին գործադիր իշխանության ընդհանրապես և Հանրապետության նախագահի մասնավորապես գերիշխող դերը պետական մարմինների համակարգում մեղմելու համար: Ազգային ժողովը չդարձավ իրական հակակշիռ գործադիր իշխանությանն ու Հանրապետության նախագահին: Պետական իշխանության ճյուղերի անհավասարակշռության խնդիրը շարունակվում էր մնալ չլուծված: Հավասարակշռված համակարգի ստեղծման անհրաժեշտությունն ակնհայտ էր, ինչը, սակայն, անհնար էր առանց արմատական սահմանադրական փոփոխությունների:

31. Սահմանադրական-իրավական ոլորտում աստիճանաբար հասունանում էին պետության ու հասարակության մեջ գործընթացների կառավարման արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված մեխանիզմների ստեղծման ու կենտրոնացման հաղթահարման գաղափարները՝ կառավարական ձևի փոփոխության, ընտրական համակարգի կատարելագործման, կուսակցական համակարգի ամրապնդման ու զարգացման, քաղաքացիական հասարակության կառուցվածքների հետ պետության հետադարձ կապի խողովակների ստեղծման միջոցով:

32. Պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների միջև փոխհարաբերությունների բարեփոխումները նոր խթան ստացան 2013 թվականից, երբ Հանրապետության նախագահի հրամանագրով ձևավորվեց սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով: Վերջինիս առջև դրված առաջնային խնդիրներից էր իշխանությունների լիարժեք հավասարակշռման ապահովումը և հանրային կառավարման արդյունավետության բարձրացումը:

33. Կառավարման պառլամենտական ձևը առավել արդյունավետ է գործում զարգացած և նշանակալիորեն ինքնակարգավորվող տնտեսությամբ և երկրորդ՝ կայուն քաղաքական կառուցվածքով ու կայացած կուսակցություններ ունեցող պետություններում:

34. Կառավարման պառլամենտական ձևին անցնելու դեպքում առավել քան կարևորվում էր հատկապես կառավարության կայունության, պառլամենտի վերահսկողական լիազորությունների, պառլամենտական փոքրամասնությունների, ինչպես նաև Հանրապետության նախագահի գործառույթների լիազորությունների և ընտրության կարգի հետ կապված հարաբերությունների ճիշտ կարգավորումը:

35. Կառավարման պառլամենտական դասական ձևի համեմատ՝ 2015թ. փոփոխությունները մի շարք էական տարբերություններ ու նորամուծություններ են պարունակում, որոնք բխում են Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական, պատմական առանձնահատկություններից, պայմանավորված են քաղաքական մշակույթով և նպատակ են հետապնդում ապահովելու արդյունավետ ու հավասարակշռված պետական համակարգ, կառավարությունների կայունություն, քաղաքական հանդուրժողականության:

36. Պառլամենտական կայուն մեծամասնության ապահովման համար էական նշանակություն ունեն ընտրություններն ընդհանրապես, և նեղ իմաստով ընտրական համակարգը՝ մասնավորապես:

Սահմանադրությամբ ամրագրված ընտրական համակարգը նպաստում է երկբևեռ կուսակցական համակարգի ձևավորմանը, քանզի խթանում է, որպեսզի կուսակցությունները հաջողության հասնելու համար միավորվեն կամ դաշինքներ կազմեն

քաղաքական և գաղափարախոսական առումով մոտ ուժերի հետ: Դա վերաբերում է ինչպես ընտրության առաջին, այնպես էլ՝ երկրորդ փուլին:

37. Կառավարման պառլամենտական ձևի պայմաններում քաղաքական բաժանարար հիմնական գիծը անցնում է ոչ թե կառավարության և պառլամենտի, այլ քաղաքական մեծամասնության ու պառլամենտական փոքրամասնության միջև: Այդ պատճառով էլ Սահմանադրությունը պառլամենտական փոքրամասնությանը վերապահել է իր դերին համարժեք լիազորություններ:

Պառլամենտական փոքրամասնությունների իրավունքների երաշխավորման տեսանկյունից առանձնահատուկ նշանակություն ունի քննիչ հանձնաժողովներ ստեղծելու և դրանք նախագահելու իրավունքը:

38. Արցախի Հանրապետության 2006 թվականի Սահմանադրությունն իր վրա էականորեն կրում էր 1995թ. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության և դրա 2005թ. փոփոխությունների ազդեցությունը: Բնականաբար, դրան բնորոշ էին կառավարման այդ ձևի բոլոր հիմնական թերությունները: Այստեղ հայաստանյան բարդություններին ավելանում էին չդադարող ռազմական միջադեպերը, սահմանային լարվածությունը: Ստեղծված իրավիճակը չէր կարող իր ազդեցությունը չթողնել սահմանադրական ապագա իրավակարգավորումների վրա: Չէին կարող հաշվի չառնվել պետության ներուժն արագ մոբիլիզացնելու, անվտանգության, պաշտպանության ոլորտում արդյունավետ համակարգեր ունենալու խնդիրները: Բնականաբար, այս խնդիրների լուծումները ուղղակիորեն կապված են նաև կառավարման ճիշտ ձևի սահմանման հետ:

39. Արցախի Հանրապետության առջև ծառացած մարտահրավերները պահանջում են ուժեղ և միասնական գործադիր իշխանություն, որն ի վիճակի կլինի ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմական պայմաններում համախմբել պետության բոլոր միջոցները և օպերատիվ արձագանքել ստեղծված իրավիճակի պահանջներին: Այդ իսկ պատճառով Արցախի Հանրապետության համար առանձնակի կարևորություն է ունեցել գործադիր իշխանության կայունության հարցը:

Արցախի Հանրապետության առանձնահատկությունները հաշվի առնելով՝ ազգային միասնության խորհրդանիշ հանդիսացող Հանրապետության նախագահը

օպերատիվ կառավարման, ռազմական դրության պայմաններում, պատերազմական գործողությունների ժամանակ շատ ավելի արդյունավետ կարող է գործել կառավարման նախագահական ձևում:

40. 2017թ. Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության մեջ ամրագրված կառավարման ձևը կարելի է անվանել «մոդերնիզացված նախագահական ձև» կամ «կառավարման նախագահական ձև՝ պառլամենտական ձևի էլեմենտներով»: Այն ունի հսկայական ներուժ՝ խուսափելու կառավարման նախագահական և պառլամենտական ձևերի հիմնական թերություններից:

41. Կառավարման կիսանախագահական ձևի ներուժը բավարար չէր հայկական երկու պետությունների առջև ծառացած խնդիրների լուծման համար: Կառավարման կիսանախագահական ձևը պարունակում է կոնֆլիկտներ ու փակուղիներ ստեղծելու մեծ ներուժ, որի պայմաններում կառավարման այդ ձևի շրջանակներում կատարված փոփոխությունները չեն կարող ամբողջությամբ լուծել առաջ եկող խնդիրները, վերացնել կառավարման այդ ձևի թերությունները: Հայկական երկու պետությունների կառավարման ձևերը գտնվում են կայացման ու զարգացման փուլում: Դրանց արդյունավետությունն էականորեն կախված է երկու երկրների Սահմանադրությունների համահունչ, ինչպես նաև կառավարման պառլամենտական և նախագահական ձևերի միջազգային լավագույն փորձը հաշվի առնող հետագա օրենսդրական կարգավորումներից: Կառավարման պառլամենտական և նախագահական ձևերի ողջ ներուժը օգտագործելու ուղղությամբ պետք է կատարել կոնկրետ քայլեր՝ երկու պետությունների պատմական ավանդույթների և քաղաքական մշակույթի հաշվառմամբ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

Սահմանադրություններ

1. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը (05.07.1995թ.), Եր., Մխիթար Գոշ, 1997թ.:
2. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը (27.11.2005թ. խմբագրությամբ), ՀՀՊՏ 2005.12.05 /Հատուկ թողարկում/:
3. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը (06.12.2015թ. խմբագրությամբ), ՀՀՊՏ 2015.12.21 /Հատուկ թողարկում/:
4. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրությունը (10.12.2016թ.), ԼՂՀՊՏ 2006.12.15/32(41):
5. Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությունը (20.02.2017թ.), ԼՂՀՊՏ, 04(318) 28.02.2017թ.:
6. Ադրբեջանական Հանրապետության Սահմանադրությունը,
http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/azer/azer---r.htm
(11.05.2016):
7. ԱՄՆ Սահմանադրությունը,
www.constitutionfacts.com/content/constitution/files/USConstitution_Russian.pdf,
(13.10.2016):
8. Անդորրայի Սահմանադրությունը,
http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/andorra/andorra-r.htm, (11.05.2016):
9. Բելգիայի Սահմանադրությունը, Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. и со вступ. ст. Л.А. Окунькова. М., 2001. Т. 1.С. 331-381 С.840:
10. Բելոռուսիայի Հանրապետության Սահմանադրությունը,
<http://www.kc.gov.by/main.aspx?guid=1013>, (11.05.2016):

11. Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետության Սահմանադրությունը,
Конституции государств Европы Том 1. М., изд. Норма, 2001. с. 565-637, 840 с:
12. Իսպանիայի Սահմանադրությունը,
Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. и со вступ. ст. Л.А. Окунькова.
М., изд. НОРМА, 2001. Т. 1. С. 489-523, С.840:
13. Իրանի Իսլամական Հանրապետության Սահմանադրությունը,
http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/iran/iran---e.htm,
(11.05.2016):
14. Լեհական Հանրապետության Սահմանադրությունը,
http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/poland/poland-r.htm, (11.05.2016):
15. Կամբոջայի Սահմանադրությունը,
http://legalportal.am/download/constitutions/38_ru.pdf, (11.05.2016):
16. Կանադայի սահմանադրական ակտերը,
http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/canada/canada-r.htm, (11.05.2016):
17. Հնդկաստանի Սահմանադրությունը,
http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/india/india-r.htm, (11.05.2016):
18. Ֆրանսիայի Սահմանադրությունը, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/la-constitution-du-4-octobre-1958/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur.5074.html>, (11.05.2016):
19. Հոլանդիայի Սահմանադրությունը, Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. и со вступ. ст. Л.А. Окунькова. - М.: 2001. - Т. 2. с. 603-645. 840 с.:

20. Հորդանանի Հաշիմյան Թագավորության Սահմանադրությունը, Конституции государств Азии: В 3 т. / Под ред. Т.Я. Хабриевой. - М., изд. Норма, 2010, Т. 1: Средняя Азия, 1040 с.:
21. Հունգարիայի Հանրապետության Սահմանադրությունը, Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. и со вступ. ст. Л.А. Окунькова. - М., изд. НОРМА 2001. - Т. 1. С. 489-523, С. 824:
22. Ղազախստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը,
http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution, (11.05.2016):
23. Ղրղըզստանի Սահմանադրությունը,
http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/kyrgyz/kyrgyz-r-new.htm, (11.05.2016):
24. Ճապոնիայի Սահմանադրությունը,
http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/japan/japan--r.htm, (11.05.2016):
25. Մալազիայի Սահմանադրությունը,
<http://constitutions.ru/?p=864416>., (11.05.2016):
26. Մոնակոյի Սահմանադրությունը,
http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/monaco/monaco-r.htm, (11.05.2016):
27. Նիկարագուայի Հանրապետության Սահմանադրությունը,
http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/nicarag/nicarag-r.htm, (11.05.2016):
28. Շվեյցարիայի Սահմանադրությունը,
http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/swiss/swiss--r.htm, (10.05.2016):
29. Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրությունը,

<http://www.constitution.ru/10003000/10003000-6.htm>, (11.05.2016):

30. Վայմարյան Սահմանադրությունը, 11 օգոստոսի 1919թ., Конституции буржуазных стран: Великие державы и западные соседи СССР. Т. 1 - М., Л., изд. Соцэкгиз, 1935. с., 83-115. 336 с.:

31. Վրաստանի Սահմանադրությունը,

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/georgia/georgi-r.htm, (11.05.2016):

32. Տաջիկստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը,

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/tajik/tajik--r.htm, (11.05.2016):

33. Ուզբեկստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը,

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/uzbkstan/uzbek--r.htm, (11.05.2016):

34. Ուկրաինայի Սահմանադրությունը,

http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/ukraine/ukrain-r.htm, (11.05.2016):

Այլ իրավական ակտեր

1. Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Հայաստանի Հանրապետության

նախագահի մասին» (01.08.1995թ., ուժը կորցրել է 04.01.2007թ.), ՀՀԳԽՏ 1991/15:

2. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի որոշումը «Սահմանադրական հանձնաժողով կազմելու մասին» (05.11.1990թ.), ՀՀԳԽՏ, N 21 (977) 15 նոյեմբերի 1990թ.:

3. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական օրենքը «Հայաստանի

Հանրապետության ընտրական օրենսգիրք» (25.05.2016թ.), ՀՀՊՏ

2016.05.30/42(1222):

4. Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի հրամանագիրը «Հայաստանի Հանրապետության Նախագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով ստեղծելու մասին» (04.09.2013թ.), ՀՀՊՏ 2013.09.11/49(989):
5. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրենքը «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության հիմունքների մասին» (08.01.1992թ.), Ն-0016ա-1՝ www.arlexis.am (15.06.2016):
6. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրենքը «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի մասին» 21.12.1994թ., Թ.Ն-0106-1, <http://arlexis.am/>:
7. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրենքը «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խորհրդարանի մասին» (22.12.1994թ.), Թ.Ն-0107-1, <http://arlexis.am/>:
8. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրենքը «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կառավարության մասին» (14.04.2004թ.), ՀՕ-111, <http://arlexis.am>, (15.06.2016):
9. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակագիրը <http://www.nkr.am/hy/declaration/10/>, (15.05.2017):

Դատական ակտեր, հայեցակարգեր, արձանագրություններ, զեկույցներ, կարծիքներ

1. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ (2014թ. հոկտեմբեր) Եր., Տիգրան մեծ, հրատ. 2014, 92 էջ, ինչպես նաև <http://www.parliament.am/library/sahmanadrakan%20barepoxumner/hayecakarg.pdf> (15.06.2016):
2. ԼՂՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, (2016թ. հուլիս) <http://www.nankr.am/hy/1827>, (16.06. 2017):

3. Սահմանադրական հանձնաժողովի նիստի արձանագրությունը առ 20 հոկտեմբերի 1994թ., արձանագրություն N 65:
4. Սահմանադրական հանձնաժողովի նիստի արձանագրությունը առ 24 նոյեմբերի 1994թ., արձանագրություն N 78:
5. Սահմանադրական հանձնաժողովի զեկույց առ 2 մայիսի 1995թ.:
6. Մարդու իրավունքների զեկույց (2009թ.), Հայաստան,
https://armenia.usembassy.gov/uploads/Wj/Ao/WjAo5DN1EYYDBJzd3coi5w/hrr2009_arm.pdf
f 14.05.2015/, (16.06. 2015):
7. CDL-INF(2001)017-f Rapport de la Commission de Venise sur la Constitution révisée de la République d'Arménie, adopté par la Commission à sa 47e réunion plénière (Venise, 6-7 juillet 2001), 50 p. [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(2001\)017-](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(2001)017-e)
e, (15.06. 2017):
8. CDL-AD(2004)044-e Interim Opinion on Constitutional Reforms in the Republic of Armenia adopted by the Venice Commission at its 61st Plenary Session (Venice, 3-4 December 2004) 23 p.
[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2004\)044-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2004)044-e)
(15.06. 2017):
9. CDL(2005)054-e Draft Opinion on the Constitutional Reform in Armenia, 6 p.
[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2005\)054-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2005)054-e), (15.06. 2017):
10. CDL-AD(2015)038-f Deuxième avis sur les projets d'amendements de la constitution (en particulier les chapitres 8, 9, 11 à 16) de la République d'Arménie entériné par la Commission de Venise lors de sa 104e session plénière (Venice, 23-24 octobre 2015), 14 p.
[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)038-f](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)038-f), (15.06. 2017):
11. CDL-REF(2015)042-e Draft amendments to the Constitution of Armenia. Text adopted by the National Assembly of Armenia on 5 October 2015 to be submitted to a national referendum on 6 December 2015, 42 p.

[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2015\)042-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2015)042-e),
(15.06. 2017):

12. Georgia - Draft revised Constitution and draft constitutional law on the autonomous Republic of Adjara and Explanatory Memorandum on the draft constitutional amendments
[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2017\)027-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2017)027-e): (17.072017):

13. Постановление Конституционного Суда РФ от 31 июля 1995г. N 10-П "По делу о проверке конституционности Указа Президента Российской Федерации от 30 ноября 1994 года N 2137 "О мероприятиях по восстановлению конституционной законности и правопорядка на территории Чеченской Республики)", Указа Президента Российской Федерации от 9 декабря 1994 года N 2166 "О мерах по пресечению деятельности незаконных вооруженных формирований на территории Чеченской Республики и в зоне осетино-ингушского конфликта",

http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_7552/ca1820d99f2c758e82d835816b28c0a34417dc33/ (11.12.2016):

Մենագրություններ, գիտական հոդվածներ, դասագրքեր, ատենախոսություններ

1. Արուլյան Լ. Իշխանության օրենսդիր և գործադիր թևերի միջև լիազորությունների հավասարակշռումը ՀՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ առաջարկող օրենքների նախագծերում: Սահմանադրական բարեփոխումները Հայաստանում /նյութերի ժողովածու/, Եր., 2005, էջեր 142-157:

2. Դեգենհարթ Քր. 2016թ. օգոստոսի կարծիքը «Պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովներն ըստ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Հիմնական օրենքի, Պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովների մասին օրենքի և Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության» (հրապարակված է): Նյութին կարելի է ծանոթանալ GIZ իրավական ծրագրի երանյան գրասենյակում, Երևան, Բաղրամյան 4/1:

3. Դեյվիդ Մ. Օլսոն, Հայաստանի Սահմանադրությունը և օրենսդիր-գործադիր փոխհարաբերությունները, սահմանադրական բարեփոխումները Հայաստանում /Նյութերի ժողովածու/, Եր., 2005, էջեր 132-142:
4. Թովմասյան Հ., Պողոսյան Վ., Արցախի Հանրապետության կառավարման համակարգի թերությունները, կառավարման ձևի բարեփոխման հնարավոր ուղիները: «Արդարադատություն» գիտական հանդես: N 2 (33), 2016, էջեր 3-9:
5. Թովմասյան Հ., Նախկին Խորհրդային Միության տարածքում կազմավորված պետությունների կառավարման համակարգերի հիմնական արատները: ՀՀ ՍԴ տեղեկագիր, 4/2016, էջեր 5-16:
6. Թովմասյան Հ., Պողոսյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունները կառավարության կազմավորման և վարչապետին ազատելու հարցերում: «Օրինականություն» ՀՀ դատախազության գիտագործնական և ուսումնամեթոդական հանդես, N 95, 2016, էջեր 8-15:
7. Լուխերիանդթ Օ., 2016թ. օգոստոսի կարծիքը՝ Հայաստանի Հանրապետությունում պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովի իրավական ինստիտուտի ներմուծման հայեցակարգի վերաբերյալ (հրապարակված չէ): Նյութին կարելի է ծանոթանալ GIZ իրավական ծրագրի երանյան գրասենյակում, Երևան Բաղրամյան 4/1:
8. Լուխերիանդթ Օ., Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական փոփոխությունների 2001թ. աշնան տարբերակի վերաբերյալ փորձագիտական եզրակացություն: Սահմանադրական բարեփոխումները Հայաստանում /Նյութերի ժողովածու/, Եր., 2005, էջեր 208-216:
9. Լուխերիանդթ Օ., Հայեցակարգային նկատառումներ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության բարեփոխումների վերաբերյալ: Սահմանադրական բարեփոխումները Հայաստանում /Նյութերի ժողովածու/, Եր., 2005, էջեր 157-167:

10. Խաչատրյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատ., 1997, 398 էջ:
11. Հակոբյան Հ., Պառլամենտը և պառլամենտարիզմը Հայաստանի Հանրապետությունում, Եր., Տիգրան Մեծ հրատ., 2007, 708 էջ:
12. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ն. Այվազյան, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, 736 էջ:
13. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, ընդ. խմբ.՝ Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի, Եր., Իրավունք հրատ., 2010, 1086 էջ:
14. Հարությունյանի Ա. Ա., Կառավարման ձևի կատարելագործման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, վերտառությամբ թեկնածուականատենախոսություն, ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա, Եր., 2016, 184 էջ:
15. Հարությունյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության Սահմանադրության արժեքանական առանձնահատկությունները և սահմանադրականության հետագա զարգացման հիմնախնդիրը, Եր., Անտարես հրատ., 2016, էջ 238:
16. Հարությունյան Գ. Սահմանադրական մշակույթ (պատմության դասեր և ժամանակի մարտահրավերներ), Եր., Նժար հրատ., 2016, 672 էջ:
17. Հարությունյան Գ. Սահմանադրական մշտադիտարկում, Եր., Նժար հրատ., 2016, 352 էջ:
18. Մելիքյան Մ., Պառլամենտական կառավարման համակարգի առանձնահատկությունները, <http://www.aravot.am/2016/09/09/733662/>, 03.07.2014թ. (19:02:16):
19. Մարկերոս Տ., Սահմանադրական փոփոխությունների ընթացակարգը որպես մարտահրավեր նոր ժողովրդավարությունների համար, Հայկական քաղաքագիտական հանդես, N 1(2), 2015, էջեր 5-21:

20. Մաքիավելի Ն., Տիրակալը, (թարգմանությունը՝ Ա. Բարսեղյան), Եր., հեղինակային հրատ., 2010, 200 էջ:
21. Պողոսյան Վ., Առաջին ընթերցմամբ ընդունված Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծը, Դիտորդ, N. 12 (30), 2005, էջեր 8-11:
22. Պողոսյան Վ., Կառավարման կիսանախագահական ձևի առանձնահատկությունները Հայաստանում, ԵԱՀԿ, Ընտրված նյութերի ժողովածու / Ուսուցում Ազգային ժողովի մշտական հանձնաժողովների փորձագետների համար, ԵԱՀԿ երևանյան գրասենյակ, Եր., 2004, էջեր 41-68:
23. Պողոսյան Վ., Կառավարման ձևերի ընտրության հիմնախնդիրները, ԵԱՀԿ, Ընտրված նյութերի ժողովածու / Ուսուցում Ազգային ժողովի մշտական հանձնաժողովների փորձագետների համար, ԵԱՀԿ երևանյան գրասենյակ, Եր., 2004, էջեր 69-85:
24. Պողոսյան Վ., Կառավարման ձևի էվոլյուցիան Հայաստանում. արդյունքներ և հեռանկարներ: Հայկական քաղաքագիտական հանդես, N 2(2), 2014, էջեր 69-96:
25. Պողոսյան Վ., Թովմասյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծը /համառոտ պարզաբանումներ/, Եր., «Ժողովրդավարություն» ՀԿ, 2005, 121 էջ:
26. Պողոսյան Վ., Թովմասյան Հ., Գրիգորյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելու նախագիծ, Եր., «Ժողովրդավարություն» ՀԿ, 2005, 83 էջ:
27. Պողոսյան Վ., Սարգսյան Ն., Հայաստանի Հանրապետության 2015 թվականի խմբագրությամբ Սահմանադրությունը. համառոտ պարզաբանումներ, Եր., Տիգրան Մեծ, հրատ., 2016, 447 էջ:
28. Սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի դրույթները և դրանց իրացման հիմնական ուղղությունները Հայաստանի Հանրապետությունում (Գ. Դանիելյանի ընդհանուր խմբագրությամբ), Եր., Հայրապետ, հրատ, 2015, 240 էջ:

29. Ստեփանյան Վ. Անցումային ժամանակաշրջանի Սահմանադրական զարգացման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում, Օրենք և իրականություն 16 (78) օգոստոս, 2000թ., էջ 1-2 շարունակելի:
30. Ստեփանյան Վ. Խորհրդարանի կայունության երաշխավորման հիմնախնդիրները ՀՀ խորհրդարանական կառավարման համակարգում | «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», Երևան, 2017 № 1 (22), էջ 3-10
31. Ստեփանյան Վ. Հանրապետական կառավարման ժամանակակից ձևերի համեմատական վերլուծություն | Գիտական հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2013, էջ 27-33
32. Ստեփանյան Վ., Ե. Թումանյանց Նախագահի և կառավարության փոխհարաբերությունները ՀՀ-ում | Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 27-34
33. Ստեփանյան Վ. Կառավարման խորհրդային ձևից դեպի կիսանախագահական հանրապետություն | Օրենք և իրականություն, 2003, N 19-20, էջ 1-3
34. Տուրի Կ., Քաղաքական ռեժիմի ընտրությունը սահմանադրության նախագծման ժամանակ, Հայկական քաղաքագիտական հանդես 1(2) 2015, էջեր 21-32:
35. Ֆույոր Թ., Պառլամենտական լիազորություններն անվտանգության ոլորտի կառավարման գործընթացում, Ժնև, 2011, 88 էջ:
36. Авакьян С.А., Конституционное право России: [Текст]: учеб. курс. В 2 т. М., изд. Юристъ, 2010. 5-е изд., перераб. и доп. Т.1 - 864с., Т.2 - 912с.
37. Автономов А.С., Правовая онтология политики: к построению системы категорий, М., изд. Инфограф, 1999, 384 с.
38. Андреева Г.Н., Конституционное право зарубежных стран: Учебник. М., изд. ЭКСМО, 2005, 654 с.
39. Арановский К.В., Государственное право зарубежных стран, М., изд. Форум: Инфра-М, 1999, 488 с.

40. Ардан Ф., Франция: государственная система, М., изд. Юрид. лит., 1994, 176 с.
41. Аристотель, Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. Литература. Классическая философская мысль, Мн., изд. Литература, 1998, 1392 с.
42. Арутюнян А. Ш., Институт президента Республики Армения. (Сравнительно-правовой анализ), Ереван, изд. Мхитар Гош, 1996, 312 с.
43. Арутюнян А. А., Конституционализм: проблемы постсоветской реальности: монография / А.А. Арутюнян, М., изд. Норма, 2013. 160 с.
44. Арутюнян А. Ш., Место президента в системе политико-правовых институтов постсоветских республик // Jurisprudencija. 2005, Т. 77 (69), с. 5-10.
45. Арутюнян Г.Г., Баглай М.В., Конституционное право. Энциклопедический словарь, М., изд. Норма, 2006, 544 с.
46. Баренбойм П.Д., 3000 лет разделения властей. Суд Сьютера, М., изд. Белые альвы, 1996, 176 с.
47. Благож Й., Формы правления и права человека в буржуазных государствах, М., изд. Юрид. лит., 1985, 219 с.
48. Болдырева Е.Л., Сравнительный анализ полупрезидентских республик (на примере Финляндии и Франции). Диссертация на соискание ученой степени канд. полит. наук: 23.00.05. СПб., 2000, 143 с.
49. Борисов Н. А., Институт президентства в странах Центральной Азии: персонализация vs. институционализация. Журнал социально-политических исследований. Центральная Азия и Кавказ. Том 14, выпуск 4, 2011, с. 65-75.
50. Борисов Н.А., Институционализация института президентства и перспективы консолидации политических режимов на постсоветском пространстве // Полития, 2011, NO 4, с. 92-103.
51. Великобритания: эпоха реформ. / Под ред. Ал.А. Громыко, М., изд. Весь Мир, 2007, 536 с.

52. Государственное право буржуазных и развивающихся стран: учебник /А.А. Мишин, Г.В. Барабашев, М., изд. Юрид. лит., 1989, 384 с.
53. Государственный строй США /Под редакцией А.С. Никифорова. М., изд. Юрид. лит., 1976, 328 с.
54. Грузинов В. А., Форма правления современного российского государства. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. На правах рукописи, Саратов, 2008, 206 с.
55. Гумплович Л., Общее учение о государстве, Санкт-Петербург: типография Т-ва "Общественная польза", 1910. 516 с.
56. Дербишайр Дж.Д., Дербишайр Я., Политические системы мира. В 2 т. Т 2. М., изд. Риполклассик, 2004, 496 с.
57. Джангирян Ж. Д., Разделение властей в Республике Армения: (конституционная модель и практика), М., изд. МГУ, 2003. 240 с.
58. Зазнаев О. И., Полупрезидентская система: политико-правовой анализ. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования "Казанский государственный университет им В.И. Ульянова-Ленина", Казань, 2006. 373 с.
59. Зазнаев О. И., Дефекты форм правления стран СНГ` Индексный анализ полупрезидентских государств Европы и постсоветского пространства // Полис. 2007. № 2. с. 146–164.
60. Зазнаев О.И., Индексный анализ полупрезидентских государств Европы и постсоветского пространства. Полис. 2007, № 2. с. 146–164.
61. Зазнаев О.И., Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты. Казань: Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина, 2006, 374 с.
62. Зазнаев О.И., Типология форм правления: работа над ошибками. Полис. Политические исследования, 2006. № 1. С. 92-103.

63. Калинович А.Э., Форма правления в правовом государстве (теоретико-правовой аспект). Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. На правах рукописи, Санкт-Петербург, 2008, 175 с.
64. Козлов А.Е., Конституционное право: Учебник. М., изд. Юрист, 1999, 520 с.
65. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. М., изд. Норма-инфра, 2003, 448 с.
66. Кистяковский Ф., Лекции по общему государственному праву. М., изд. Братьев Башмаковых. 1912. 310 с.
67. Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. и со вступ. ст. Л.А. Окунькова. - М., Норма, 2001. - Т. 1, 824 с.
68. Конституции зарубежных государств / Сост. В.В. Маклаков. М., изд. «БЕК», 1999, 584 с.
69. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / М. В. Баглай, Н.П. Гуреева, В.Н. Даниленко и др.; МГИМО; Ун-т МИД РФ; Общ. ред. Баглай М.В., Лейбо Ю.И., Энтин Л.М., М., изд. Норма-Инфра-М, 1999, 832с.
70. Конституционные институты формы государства [Текст] /В.Е. Чиркин// Сравнительное конституционное право: уч. пособие /отв. ред. В.Е. Чиркин, М., изд. Междунар. отношения, 2002, 448 с.
71. Корельский В. М., Перевалов В. Д. Теория государства и права. М., изд. Инфра-М, 2002, 616 с.
72. Коркунов Н. М., Лекции по общей теории права. СПб., 1894. М., изд. Российская Политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 518 с.
73. Котляревский С.А., Власть и право. Проблемы правового государства. М., изд. Мысль, 1915. 419 с.
74. Кравец И. А., Российская Конституция и проблемы эффективности ее реализации // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2003, с. 65-78.

75. Крутоголов М. А., Президент Французской Республики. М., изд. Наука, 1980, 324 с.
76. Лесаж М. Президент: власть и законы // Известия. 22 февраля 1990. № 53.
77. Линц Х., Достоинства парламентаризма // Пределы власти. М., 1994, №2,3, ст. 41-51.
78. Лузин В.В., Формы правления современных государств, Учеб. пособие для студентов заоч. фак. по спец. 0211 "Юриспруденция", Н. Новгород, изд. ВГАВТ, 1998, 114 с.
79. Маклаков В. В., Конституции зарубежных государств: Учебное пособие, 5-е издание, М., изд. Волтес Клувер. 2006, 581 с.
80. Маклаков В.В., Конституции зарубежных государств: Учебное пособие, 7-е издание, М., изд. «Волтес Клувер», 2010. 656 с.
81. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. М., изд. Юристъ, 2001. 776 с.
82. Маркаров А. А., Полупрезидентализм в контексте постсоветской трансформации. Ереванский государственный университет. Ереван – 2008, 279 с.
83. Маркедонов С., Грузия: новая конституционная реформа, <http://mirperemen.net/2017/02/gruziya-novaya-konstitucionnaya-reforma/>, (31.01.2017):
84. Мартынюк Р. С., Проблемы классификации президентализированной формы правления в постсоветских странах Восточной Европы и Азии. Вестник Томского государственного университета. Право. № 1 (7) / 2013, с. 48-61.
85. Медушевский А.Н., Сравнительное конституционное право и политические институты. М., изд. ГУ ВШЭ, 2002, 511 с.
86. Мишин А.А., Высшие органы власти буржуазного государства (политико-правовой анализ структуры, полномочий и функций): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1963, 48 с.
87. Мишин А.А., Государственное право США. М., изд. Наука, 1976, 207 с.

88. Мишин А.А., Конституционное (государственное) право зарубежных стран. М., изд. Белые альвы, 1996, 316 с.
89. Мишин А.А., Конституционное (государственное) право зарубежных стран, учебник для вузов, издание 16-е, стереотипное. М., изд. Юстицинформ, 2010, 559 с.
90. Мишин А.А., Центральные органы власти буржуазных государств. М., изд. Наука, 1972, 212 с.
91. Монтескье Ш. Л., О духе законов. Электронный ресурс Ш. Монтескье О духе законов URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye.O_dukhe.pdf, с.274
92. Мухрина С.К., Магистерская диссертация на тему: «Проблемы республиканской формы правления в Российской Федерации, развитие и пути совершенствования». На правах рукописи. Новосибирск, 2010, 172 с.
93. Нерсисянц В.С., Общая теория государства и права: Учебник, М., изд. Норма. 2002, 547 с.
94. Нерсисянц В. С., Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов, М., изд. Норма-инфра, 1999, 552 с.
95. Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сб. док. / Сост. Ю.А.Дмитриев, Н.А. Михалева. 2-е изд., М., изд. Манускрипт, 1997. 668 с.
96. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах /Отв. ред. М.Н. Марченко. Том. 1. Теория государства. - М., изд. Зерцало, 1998. 416 с.
97. Оприлов Я.И., Специфика формы государственного правления: теоретико-правовое исследование: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2001, 25 с.
98. Остром В., Смысл американского федерализма. М., изд. Арена, 1993. 320 с.
99. Паречина С.Г., Институт президентства: история и современность / Под общ. ред. Е.В. Матусевича. Мн., изд. ИСПИ, 2003, 163 с.
100. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. (автор раздела VII - В.А.Четвернин)/ М., изд. Норма, 2004. 832 с.

101. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. (автор раздела VII - В.А.Четвернин)/ М., изд. Норма, 1999. 791 с.
102. Протасов В.И., Теория государства и права: Учебник для ВУЗов. М., изд. Новый Юрист, 1999, 166 с.
103. Ракитская И.Ф., Теория государства. /конспект лекций/, СПб, изд. Альфа. 1999, ст. 144.
104. Российская Федерация: слабое государство и «президентская вертикаль» [Текст] / М.Н. Афанасьев // Страна после коммунизма: государственное управление в новой России: в 2 т. Т. 1. - М., Институт права и публичной политики, 2004, ст. 286.
105. Радов Н., Карманная оппозиция, национализм и молчание большинства: итоги парламентских выборов в Белоруссии,
<https://eadaily.com/ru/news/2016/09/13/karmannaya-oppoziciya-nacionalizm-i-molchanie-bolshinstva-itogi-parlamentskih-vyborov-v-belorussii>: (13.09. 2016).
106. Салмин А. М., Пивоваров Ю. С Дух Основного Закона: заметки на полях российских конституционных проектов. Конституционное совещание. 1993. №1, с. 76-91.
107. Сахаров Н., Институт президенства в современном мире. М., изд. Юрид. лит., 1994. 176 с.
108. Симонишвили Л. Р., Государственно-правовая модель республики со смешанной формой правления [Электронный ресурс]: Теоретический анализ: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. - М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной библиотеки), 181 с.
109. Симонишвили Л. Р., Форма правления: история и современность. М., изд. Флинта, 2007, 280 с.
110. Спиридонов Л.И., Теория государства и права. Санкт-Петербург. высш. шк. МВД России. - Санкт-Петербург. 1995. 301 с.

111. Сырых В.М., Теория государства и права.: Учебник для вузов. М., изд. Былина, 1998, 512с.
112. Тененбаум В.О., Государство, система категорий. Саратов, изд. Сарат. ун-та, 1971, 212 с.
113. Теория государства и права / Под ред. М.Н. Марченко. М., изд. ИНФРА-М - НОРМА 1997, 376 с.
114. Теория государства и права: Учебник / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М., изд. Юрист, 2004, 245 с.
115. Торосян Т. С., Перспективы и вызовы перехода Армении к системе парламентского правления. Сравнительное конституционное обозрение, N 4 (113), 2016, с. 29-40.
116. Тхаркахо М. М., Зарождение и развитие института президентской власти в зарубежных странах, Вестник Адыгейского государственного университета, Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология, 2007, (<http://cyberleninka.ru/article/n/zarozhdenie-i-razvitie-instituta-prezidentskoy-vlasti-v-zarubezhnyh-stranah>), (15.12.2017).
117. Хантингтон С., Политический порядок в меняющихся обществах. М., изд. Прогресс-Традиция, 2004, 480 с.
118. Худолей Д.М., Основные, гибридные и атипичные формы правления. "Вестник Пермского университета", 2010, УДК 342.39. Юридические науки. Выпуск 4(10), ст. 53-64.
119. Чеботарев А.Е. Парламентская республика: зарубежный опыт и уроки для Казахстана: <http://2010-2013.iwep.kz/index.php?newsid=213>, (015.05.2016).
120. Чиркин В.Е., Государствоведение: Учебник, М., изд. Юристъ, 1999, 400 с.
121. Чиркин В.Е., Конституционное право зарубежных стран, М., изд. Юристъ, 2001, 600 с.

122. Чиркин. В.Е., Конституционное право: Россия и зарубежный опыт, М., изд. Зерцало, 1998, 448 с.
123. Чиркин В.Е., Конституция: российская модель, М., изд. Юристъ, 2004, 324 с.
124. Чудаков М.Ф., Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Минск, изд. Новое знание. 2001. 576 с.
125. Шлезингер А., Циклы американской истории. М., изд. «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992, 688 с.
126. Шмавонян Г.А., Президентская власть и разделение властей в полупрезидентской Республике: опыт Армении [Текст] / Шмавонян Г.А. // Государство и право. - 2000. - №1. с.87-97.
127. Шугарт М., Кэри Д., Президентские системы // Современная сравнительная политология: хрестоматия. М., 1997, с. 198–246.
128. Энтин Л.М., Разделение властей: опыт современных государств. М., изд. Юрид. лит., 1995, 175 с.
129. Acir Almeida and Seok-ju Cho Presidential Power and Cabinet Membership Under Semi-Presidentialism. Paper prepared for the American Association for the Advancement of Slavic Studies Conference,
https://www.researchgate.net/publication/255569949_Presidential_Power_and_Cabinet_Membership_Under_Semi-Presidentialism, (15.10.2015).
130. Bahro H., Bayerlein B., Veser E. "Duverger's concept: Semi-presidential government revisited", October 1998, European Journal of Political Research. Wiley. 34 (2), p. 201–224.
131. Balladur E., Une Ve République plus démocratique - Comité de réflexion et de proposition sur la modernisation et le rééquilibrage des institutions de la Ve République France. Présidence de la République Editeur : La Documentation française : Fayard, 2007, 181 էջ: <http://www.ladocumentationfrancaise.fr/var/storage/rapports-publics/074000697.pdf> (17.07.2016)

132. Bulletin du Club Jean Moulin, «L'heure du Parlement», N 33, juin-juillet, 1962.
133. Cohendet M. A., Droit constitutionnel. Cours, Paris, Editeur: L.G.D.J 2015 826 p.
134. Cohendet M. A., Droit constitutionnel, 5. éd., Paris, Montchestien, 2011, 553 p.
135. Daly S., The Ladder of Abstraction: A Framework for the Systematic Classification of Democratic Regime Types // Politics. - 2003. - Vol. 23 (2), p. 96-128.
136. Dendias M., Le Chef de l'Etat républicain et le Rajustement de l'Exécutif, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1937, 200 p.
137. Dendias M Le renforcement des pouvoirs du chef de l'état dans la démocratie parlementaire, Paris, 1932, 137 p.
138. Duverger M., A New Political System Model: Semi-Presidential Government // European Journal of Political Research. – June 1980, p. 165-187.
139. Duhamel O., Remarques sur la notion de régime semi-présidentiel, in: Droit, institutions et systèmes politiques (Mélanges en hommage à M. Duverger), 1987, p. 581-590.
140. Duhamel O., Tusseau G. Droit constitutionnel et institutions politiques, 4. éd., Paris, Edit.: Seuil, 2016, 1070 p.
141. Duhamel O., Une démocratie à part, in: Pouvoirs, 2008/3 n.126, p.17-26.
142. Duverger M., Bréviaire de la cohabitation. Paris, PUF, 1986, 150 p.
143. Duverger M., Demain, la République, Paris, R. Julliard 1958, 159 p.
144. Duverger M., Echec au Roi. - Paris: Albin Michel, 1978, 250 p.
145. Duverger M., La monarchie républicaine, ou comment les démocraties se donnent des roi. Paris. Éditeur: Robert Laffont, 1974, 238 p.
146. Duverger M., La VI République et le Régime présidentiel, Paris, 1961, 144 p.
147. Duverger M., Le concept de régime semi-présidentiel in: Les régimes semi-présidentiels (Actes du Colloque des 20-21 janvier 1983), Paris, PUF, 1986, P. 7-17
148. Duverger M., Le Monde, 12 et 13 avril 1956.

149. Duverger M., Le système Politique français. Droit constitutionnel et Science politique, Paris, edit. PUF, 1996, 608 p.
150. Duverger M., Les monarchies républicaines // Pouvoirs n°78, septembre 1996.
151. Duverger M., Les partis politiques. Paris, edit. Armand Colin, 1976, P. 107-120.
152. Duverger M., Prospective, Revue française de science politique, Fait partie d'un numéro thématique : La constitution de la cinquième République, 1984, Volume 34, Numéro 4 P. 1033-1041.
153. Duverger M., Régime semi-présidentiel, Olivier Duhamel et Yves Mény (éd.), Dictionnaire constitutionnel, Paris, PUF 1992, p. 901-904.
154. Duverger M., Institutions politiques et droit constitutionnel, tome 1, Les grands systemes politiques, 18. éd., Paris, PUF, 1990. 603 p.
155. Elgie R., The Classification of Democratic Regime Types: Conceptual Ambiguity and Contestable Assumptions. European Journal of Political Research, vol. 33, N° 2, p. 219–238.
156. Elgie R., Semi-Presidentialism in Europe / Oxford University Press. 1999, 334 p.
157. Fundamental legal options (report by G. Vedel) in Constitution-making as an instrument of democratic transition (Science and Technique of Democracy N° 3) (1992), p. 39-46.
158. Fusaro C., Del rifiuto di rafforzare la governabilità per via elettorale, in Quaderni costituzionali, N 3, 2015, p. 734-737.
159. Gicquel J., Gicquel J.-E. Droit constitutionnel et institutions politiques, 30. éd., Paris, Editeur: L.G.D.J, 2016, 926 p.
160. Haungs P., Reichspräsident und parlamentarische Kabinettsregierung - Eine Studie zum Regierungssystem der Weimarer Republik in den Jahren 1924 bis 1929, Köln und Opladen, 1968, 294 p.
161. Kaltefleiter W., Die Funktionen des Staatsoberhauptes in der parlamentarischen Demokratie, Köln und Opladen 1970, p. 153-167.

162. Kesselman M., Krieger J., Joseph W.A., Introduction to Comparative Politics: Politics Challenges and Changing Agendas. – 6th ed., Wadsworth, Cengage Learning Boston, 2013, Florence, KY. 716 p.
163. Kimmel Adolf, Die Nationalversammlung in der V. französischen Republik, Köln, Verlag: Heymann, Carl, 1983, 362 p.
164. La Constitution de la République française - Analyses et commentaires, (direction) avec Gérard Conac, Paris, Economica, 1987, 1402 p.
165. Laski H.J., The Parliamentary and Presidential Systems // Public Administration Review. - 1944. - Vol. 4. - № 4, p. 347–363.
166. Lettre de mission du Président de la République au Premier Ministre Édouard Balladur le 18 juillet 2007 / Revue Française de Droit Constitutionnel 2008/5, 251-254 p.
167. Lijphart A., Nomination: Trichotomy or dichotomy? In: European journal of political research, 1997, 31, Issue 1-2, p. 125-146.
168. Lijphart A., Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries. New Haven: Yale univ. press, 1999, p. 351.
169. Lijphart A., Presidentialism and Majoritarian Democracy: Theoretical Observations, University Press, 1994, p. 91-105.
170. Lijphart A., Parliamentary versus Presidential Government ed. by, Oxford Readings in Politics and Government, 1992, 272 p.
171. Linz J., Introduction: Some Thoughts on Presidentialism in Postcommunist Europe // Postcommunist Presidencies / ed. by R.Taras, Cambridge University press, 1997, p. 1-14.
172. Linz J., Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? // The Failure of Presidential Democracy / ed. by J. J. Linz, A. Valenzuela, 1985, p 3-87.
173. Linz J., The Perils of Presidentialism // Journal of Democracy. - 1990. - Vol. 1. - № 1, p. 51-69.
174. Luchterhandt O., Berg-Karabachs Selbstbestimmungsrecht: Begründung und praktische Folgerungen, p. 10-77.

175. Luchterhandt O., Das Recht Berg-Karabaghs auf staatliche Unabhängigkeit aus völkerrechtlicher Sicht // Archiv des Völkerrechts (Bd. 31), 1993, p. 30-81.
176. Luchterhandt O., Der Status Der Republik Berg-Karabach aus der Sicht des sowjetischen Staatsrechts // Armenien-Geschichte und Gegenwart in schwierigem Umfeld, Frankfurt/Main, 1998, p. 267-286.
177. Marcic Mehr R., als ein Amt. Eine Macht, in: Forum 1957, Heft 40, 127 p.
178. Marshall G., Ministerial responsibility. Oxford, Oxford Universiti Press, 1989, p. 174.
179. Martinez R.M., Semi-Presidentialism: A Comparative Study, 1999, Paper prepared for delivery at the ECPR Joint Sessions of Workshops, Mannheim, 26-31 March, R. M. Martinez. Mannheim, 1999. 56 p.
180. Palazzo N., La riforma costituzionale in Armenia The constitutional reform in Armenia, DPCE online, 2016-4, DPCE online, 2016-4, 38 p.
<http://www.dpceonline.it/index.php/dpceonline/article/view/4>: (15.11.2015)
181. Pernthaler P., Allgemeine Staatslehre und Verfassungniehre. Wien, N.Y., 1986, 477 p.
182. Poghosyan V., "Armenia: At-A-Glance", in Encyclopedia of World Constitutions, Volume 1, ed. Gerhard Robbers, Facts on File, 2007, p. 42-46.
183. Poghosyan V., Evolution of Forms of Government in Armenia: Outcome and Outlook, in: Armenian Journal of Political Science 1(2), 2015, p. 79-103.
184. Pogosjan W., Die verfassungspolitische Entwicklung in der Republik Armenien (1990 - 1995), unveröf. Magisterarbeit, Bonn, 1995, 187 p.
185. Pogosjan W., Für ein neues Regierungssystem in Armenien, in: Armenien. Geschichte und Gegenwart in schwierigem Umfeld, Frankfurt am Main, 1998, p. 255-258.
186. Price D.K., The Parliamentary and Presidential Systems // Public Administration Review. - 1943. - Vol. 3. - № 4 p. 317-334.

187. Propositions pour une révision de la Constitution, 15 février 1993. Comité consultatif pour la révision de la Constitution, présidé par le doyen Georges Vedel. La Documentation Française, Paris, 1993, 106 p.
188. Rainer Grote Das Regierungssystem der V. französischen Republik (Fn. 61), Baden-baden, Verlag: Nomos; Auflage: 1 (14. Februar 1995) 417 p.
189. Riggs F., Presidentialism versus Parliamentarism: Implications for Representativeness and Legitimacy // International Political Science Review. - 1997. - Vol. 18. - № 3. p. 274-275.
190. Rüb F. Schach dem Parlament! Regierungssysteme und Staatspräsidenten in den Demokratisierungsprozessen Osteuropas, Wiesbaden, 2001, p. 98-103.
191. Rossiter C., American Presidency. N.Y., Harcourt Brace and World, 1960, p. 103.
192. Sartori G., Comparative Constitutional Engineering (Second Edition) 2nd ed. Edition Published in the U.S.A by New York University press, 1997, 217 p.
193. Sartori G., Audizione nel Comitato Forma di Governo della Commissione bicamerale per le riforme costituzionali, seduta del 18 marzo 1997, // <http://www.camera.it/parlam/bicam/rifcost/ressten/sed011r.htm>, (15.05.2016):
194. Shugart M.S., Carey J.M., Presidents and Assemblies. Cambridge: Cambridge University Press. 1992, 316 p.
195. Siaroff A., Varieties of Parliamentarism in the Advanced Industrial Democracies. International Political Science Review, 24/4, 2003, p. 445–464.
196. Siaroff A., Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction, European Journal of Political Research, Volume 42, Issue 3, May 2003. p. 287–312:
197. Soghomonyan V., [Hrsg.] Lösungsansätze für Berg - Karabach/Arzach Selbstbestimmung und der Weg zur Anerkennung, Baden-Baden, 2010, 238 p.

198. Skach C., *Borrowing Constitutional Designs: Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005) 168 p.
199. Stepan A., Suleiman E.N., *The French Fifth Republic: A Model for Import?: Reflections on Poland and Brazil*, 1995, 395 p.
200. Strom K., *Minority Government and Majority Rule*. N.Y., 1990, 1287 p.
201. Steffani W., *Parlamentarische und präsidentielle Demokratie – Strukturelle Aspekte westlicher Demokratien*, Köln und Opladen, 1979, p. 38-48.
202. Steffani W., *Parlamentarisch-präsidentielle „Mischsysteme“?* Luchterhandt O. (Hrsg.): *Neue Regierungssysteme in Osteuropa und der GUS. Probleme der Ausbildung stabiler Machtinstitutionen*, 2. Akt. Auflage, Berlin 2002, p. 49-51.
203. Tuori K., *Constitutional Design and the Choice of the Political Regime* // *Armenian Jurnal of Political Sciance*. 2015, N 2, p. 5-14.
204. *The Blackwell Encyclopaedia of Political Institutions* / ed. by V. Bogdanor, 1987, 667 p.
205. Vedel G., *Cinquième République* // Duhamel O., Mény Y. (éd) *Dictionnaire constitutionnel*, Paris, PUF, 1992, p. 128-140.
206. Vedel G., *Liberer l'exécutif, sinon, organiser les partis*, in: *Federation*, August/September 1955, p. 499-503.
207. Vedel G., *L'instabilité gouvernementale*, *Revue Banque et Bourse*, mai 1956, P. 4-19.
208. Vedel G., *Vers le régime présidentiel?* *Revue française de science politique*, vol. XIV, N° 1, février 1964, p. 20-32.
209. Vedel G., *Voter oui et comprendre*, in *Le Monde*, 16 septembre 2000.
210. Verney D.V. *The Analysis of Political Systems*. Routledge and Kegan Paul. 1965, 239 p.
211. Veser E. "Semi-Presidentialism-Duverger's concept: A New Political System Model" (PDF). *Journal for Humanities and Social Sciences*. Research Center for Humanities and Social Sciences, Taiwan. 1997, 11 (1), p. 39-60.

212. Wolfgang Ismayr (Hrsg.), Die politischen Systeme Westeuropas, 2. Aufl., Opladen 1999, 817 p.

213. Yu-Shan Wu The ROC's Semi-Presidentialism at Work: Unstable Compromise, Not Cohabitation // Issues and Studies. - 2000. - Vol. 36. - № 5, p. 1-40.

Պարբերական գրականություն

1. «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 23.04.1994թ.

2. «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 04.05.1995թ.

3. «Հայք» թերթ, 13.06.1995թ.

4. «Независимая газета» թերթ, 13.08.1992թ.

5. «Республика Армения» թերթ, 17.03.1994թ.

6. «Expresso» ամսագիր, 03.12.1976թ.

7. Le Monde, 12 et 13 avril 1956

Այլ նյութեր

1. ԱԻՄ հայտարարությունը, //

<http://www.hayrikyan.com/index.php/%D5%B5%D5%A1%D5%B5%D5%BF%D5%A1%D6%80%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%AB%D6%82%D5%B6%D5%B6%D5%A5%D6%80/414-2014-04-16-08-33-57>. (13.07.2016):

2. Երևանի ավագանու ընտրություններ (31.05.2009թ.)՝

//<http://www.elections.am/yer2009/>, (19.01.2015):

3. Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության կազմավորման պատմությունը,

//<http://www.president.nkr.am/am/nkr/>, (15.10.2016):

4. Հարցազրույցը ԼՂՀ փոխվարչապետ, ՀՅԴ Արցախի Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Արթուր Աղաբեկյանի հետ՝ «Ներկա մարտահրավերներին դիմակայելու համար Արցախում պետք է լինի պառլամենտական կառավարման համակարգ»։ 18.06.2014թ.՝

//<http://aparaj.am/new/%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AF%D5%A1-%D5%B4%D5%A1%D6%80%D5%BF%->

- D5%A1%D5%B0%D5%A1%D5%BE%D5%A5%D6%80%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6-%D5%A4%D5%AB%D5%B4%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%-B5%D5%A5%D5%AC%D5%B8%D6%82/(15.10.2016):
5. Երրորդ հանրապետության նախկին վարչապետեր, <http://gov.am/am/prime-ministers/>: (10.06.2016):
6. Парламентские выборы в Румынии (2016),
[//https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B2%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8B_%D0%B2_%D0%A0%D1%83%D0%BC%D1%8B%D0%BD%D0%B8%D0%B8_\(2016\)_\(17.03.2017\):](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B2%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8B_%D0%B2_%D0%A0%D1%83%D0%BC%D1%8B%D0%BD%D0%B8%D0%B8_(2016)_(17.03.2017):)
7. Список премьер-министров Италии,
[//https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8C%D0%B5%D1%80-%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2_%D0%98%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B8,\(17.06.2016\):](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8C%D0%B5%D1%80-%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2_%D0%98%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B8,(17.06.2016):)
8. Конституционная реформа в Грузии: правящая партия против президента,
[//https://easaily.com/ru/news/2017/02/16/konstitucionnaya-reforma-v-gruzii-pravyashchaya-partiya-protiv-prezidenta,\(14.05.2017\)](https://easaily.com/ru/news/2017/02/16/konstitucionnaya-reforma-v-gruzii-pravyashchaya-partiya-protiv-prezidenta,(14.05.2017))
9. Конституционная реформа в Грузии оказалась в центре внимания комитета ПАСЕ "Новости-Грузия" [http://www.apsny.ge/2017/pol/1493340667.php,\(14.05.2017\):](http://www.apsny.ge/2017/pol/1493340667.php,(14.05.2017):)
<http://mirperemen.net/2017/02/gruziya-novaya-konstitucionnaya-reforma/>
10. Главы правительства России, [\(12.06.2016\)](http://www.oposcuu.com/premieryi1.htm(12.06.2016))
11. К массовым протестам в Румынии присоединился президент страны Клаус Йоханнис, [\(23.01.2017\)](http://mignews.com.ua/politics/16392710.html(23.01.2017))
13. Франция (учебник) [\(15.08.2016\):](http://ukrmap.su/ru-wh11/1304.html,(15.08.2016):)